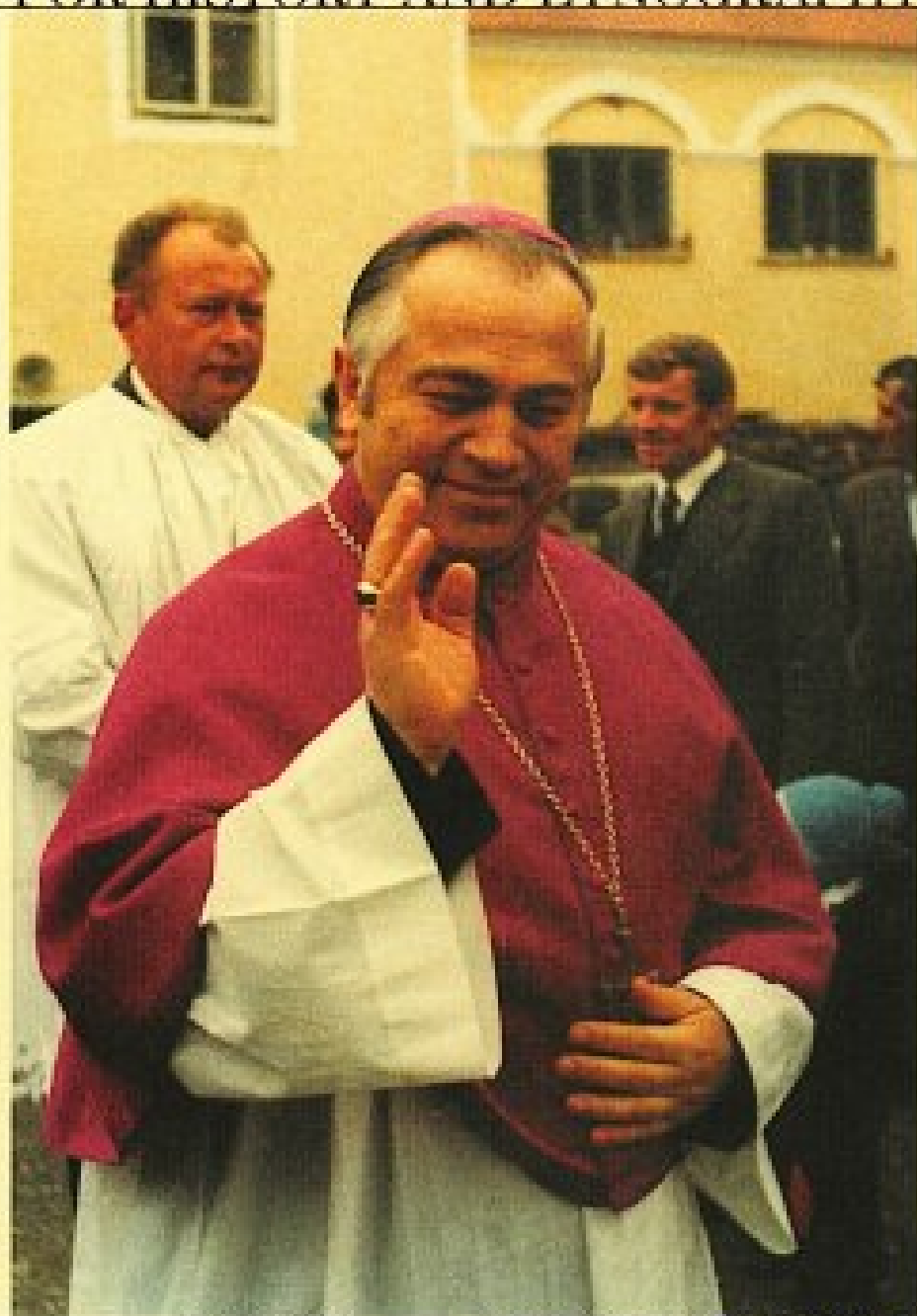




CASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIŠJE

REVIEW FOR HISTORY AND ETHNOGRAPHY



1-2

CASOPIS
ZA ZGODOVINO IN
NARODOPIŠJE

MARIBOR
LETNIK 76
NOVA VRSTA 41

2005

Fotografija na naslovnici:
Škof prof. dr. Vekoslav Grmič (1923 - 2005), eden najznamenitejših
Slovencev druge polovice 20. stoletja.
(Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor).

Izvečke prispevkov v tem časopisu objavlja »Historical – Abstract«
Abstracts of this review are included in »Historical – Abstract«

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE

Review for History and Ethnography

Letnik 76 - Nova vrsta 41

1-2. zvezek

2005

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

MARIBOR 2005

CASOPIS
ZA ZGODOVINO IN
NARODOPISJE
REVIEW FOR HISTORY AND ETHNOGRAPHY

IZDAJATA UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

ISSN 0590-5966

UREDNIŠKI ODBOR - EDITORIAL BOARD

dr. Janez Cvirn, dr. Darko Friš, Miroslava Grašič, mag. Jerneja Ferlež,
dr. Walter Lukan (Avstrija), dr. Janez Marolt, dr. Dragan Potočnik,
dr. Franc Rozman, mag. Vlasta Stavbar, dr. Ljubica Šuligoj,
dr. Igor Žiberna in dr. Marjan Žnidarič

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK - CHIEF AND RESPONSIBLE EDITOR

dr. Marjan Žnidarič
Zgodovinsko društvo v Mariboru
Muzej narodne osvoboditve Maribor
Ulica heroja Tomšiča 5
SI - 2000 Maribor
telefon: 02 235 26 03
fax: 02 252 73 94
e-mail: marjan.znidaric@muzejno-mb.si

D 197

Jan 8. 2005

OHK - Zgodovina

D 197/2005

39



43000032761, 1/2

UNIVERZA V LJUBLJANI - FF

COBISS •

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO
Ministrstva za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo Republike Slovenije
in Mestne občine Maribor

<http://www.muzejno-mb.si>

KAZALO - CONTENTS

Jubileji - Anniversaries

Milan Ževart: PROF. DR. MIROSLAV STIPLOVŠEK - SEDEMDESETLETNIK	5
Marjan Žnidarič: LOJZE PENIČ - SEDEMDESETLETNIK	9

In memoriam

Marjan Žnidarič: VEKOSLAV GRMIČ	13
Vlasta Stavbar: VIKTOR VRBNJAK	17

Razprave - Studies

Jože Curk: TOPOGRAFSKA ANALIZA URBANEGA RAZVOJA MARIBORA MED KONCEM 18. IN ZAČETKOM 20. STOLETJA Topographic Analysis of Urban Development of Maribor as of the end of 18th century until the beginning of 20th century	23
Katarina Kraševac: GLASBENO ŽIVLJENJE V MARIBORU MED LETI 1793 - 1861 Musical Life in Maribor Between 1793 and 1861	41
Đušan Nečak: PROF. DR. ERNST WERTHEIM (21. 2. 1864 - 15. 2. 1920) Prof. dr. Ernst Wertheim, Classic of the Vienna Medical School	63
Matejka Križar: SLOVENSKA STRAŽA OD USTANOVITVE DO ZAČETKA PRVE SVETOVNE VOJNE The Slovenian Guard as of Establishment until the Beginning of the First World War	79
Martin Prašnički: PODALJŠAN SEZNAM VOJNIH ŽRTEV PRVE SVETOVNE VOJNE IZ CIRKULAN Extended List of War Victims from Circulane in the First World War	101
Jure Gombač: IZSELJVANJA NEMŠKEGA AVTOHTONEGA PREBIVALSTVA IZ SREDNJE IN VZHODNE EVROPE PO DRUGI SVE- TOVNI VOJNI (Vzroki in primerjave) Emigration of German Autochtonous Population from Central and Eastern Europe after the Second World War	115
Neva Sulič Urek: NOVA DOGNANJA IN ODKRITJA V SAKRALNI ARHITEKTURI SLOVENSКИH GORIC New Findings and Discoveries in the sacral Architecture of Slovenske Gorice	125
Ljiljana Derković: VREDNOTENJE DELA SKOZI ZGODOVINO Attitude towards work through history	155
Danijela Trškan: MOTIVACIJA IN MOTIVACIJSKE TEHNIKE PRI POUKU ZGODOVINE (Prispevek k Didaktiki zgodovine) Motivation and Motivational Techniques at the Teaching of History	173
Alenka Tajnikar: PESTROST OBLIK VODE V DRAVINJSKIH GORICAH, NJIHOV POMEN IN VAROVANJE The variety of water forms in dravinjske gorice their importance and protection	183
Jožica Čeh: SLOVENSKE PESMI JAKOBA GOMILŠAKA Slovenian Poems by Jakob Gomišak	197

Jože Kos Grabar: VIZUALNE IN POMENSKE RAZSEŽNOSTI OZNAČB VELEBLAGOVNIC NASPLOH IN V MARIBORU LETA 2000 Visual and meaning aspects of shopping centres' signs in common and in Maribor in the year 2000.....	205
Zapisi - Notes	
Sašo Radovanovič: BENEFICIJ VSEH SVETIH V MARIBORU V DRUGI POLOVICI 17. STOLETJA	219
Marjan Toš: FRAN ŠTUPICA - LENARŠKI NOTAR IN MAISTROV GOS- TITELJ NA ZAVRHU.....	221
Aleš Zelenko: RUPNIKOVA LINIJA V SEVEROVZHODNI SLOVENIJI.....	227
Tatjana Ploj: ZADRUŽNIŠTVO V SLOVENSKI ISTRI 1945 - 1954.....	243
Marija Makarovič: VELEPOSESTNIK IN LESNI TRGOVEC IGNACIJ ZAVOLOVŠEK IZ OKONINE V ZG. SAVINJSKI DOLINI.....	253
Neva Sulič Urek: PRENOVA MEDETAŽE JUŽNEGA TRAKTA IN JUGOZA- HODNEGA STOLPA GRADU HRASTOVEC LETA 2001.....	283
Ocene in poročila - Reviews and Reports	
Marjan Toš, VALENTINA VARL: STEKLENA SLED - DEDIŠČINA POHORSKEGA STEKLA.....	291
Marjan Toš, SPOMINSKI ZBORNİK OB STOLETNICI ČEBELARKEGA DRUŠTVA SV. TROJICA - LENART.....	292
Marjan Toš, PERCEPCIJE ETNIČNEGA RAZLIKOVANJA V SLOVENIJI, RAZPRAVE IN GRADIVO, 45.....	293
Marjan Toš, MARJAN ŽNIDARIČ: USODNA RAZHAJANJA.....	295
Marjan Žnidarič, IZ ZGODOVINE CELJA (1941-1945).....	297
Rasto Božič, IRENA ROŽMAN: PEČ SE JE PODRLA	300

JUBILEJI - ANNIVERSARIES

PROF. DR. MIROSLAV STIPLOVŠEK SEDEMDESETLETNIK



Prof. dr. Miroslav Stiplovšek je dočakal sedemdeset let svojega življenja 18. julija tega leta. Ni lahko pisati o človeku, ki je veliko ustvaril in še vedno ustvarja. Težava je v tem, da ni mogoče njegovega delovanja na raziskovalnem, pedagoškem in še na drugih področjih v kratkem prispevku kolikor toliko celovito prikazati. Bo pa lahko bralec tega prispevka dopolnil svoje vedenje o dr. Stiplovšku v prispevkih, ki so bili objavljeni ob njegovi šestdesetletnici. Marsikaj bodo zvedeli o dr. Stiplovšku v prispevkih drugih avtorjev ob njegovi sedemdesetletnici. Ob šestdesetletnici dr. Stiplovška je bila v *Zgodovinskem časopisu* (letnik 1995, št. 2) objavljena tudi Stiplovškova bibliografija za obdobje 1960 – 1995, bibliografski podatki za kasnejša leta pa so tudi dostopni. Danes njegova bibliografija obsega že nekaj nad 450 enot in med njimi so številne samostojne publikacije in številne pomembne razprave.

Dr. Stiplovšek se je rodil v Ljubljani, njegov dom pa je bil ves čas v Domžalah. Ko je 26. oktobra 2002 dr. Stiplovšek predaval v Mariboru, je dr. Marjan Znidarič pri predstavitvi predavatelja navedel prej omenjena podatka, je dr. Stiplovšek spontano pripomnil, da je po očetu vendarle tudi Štajerec. To omenjam zato, ker je Stiplovškovo znanstveno delo in tudi delovanje na drugih področjih zelo pomembno za slovensko Štajersko.

Jubilant je po osnovni šoli in nižji gimnaziji v Domžalah 1954 leta maturiral na gimnaziji v Kamniku in nato junija 1960 diplomiral na Filozofski fakulteti v Ljubljani, in to iz študijske skupine narodna in občja zgodovina. Za svoje diplomsko delo je dobil študentsko Prešernovo nagrado. Septembra 1961 je postal Stiplovšek asistent za novejšo zgodovino na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete ljubljanske univerze. Kmalu se je pokazalo, da je pokojni prof. dr. Metod

Mikuž imel zelo srečno roko pri izbiri svojega asistenta Miroslava Stiplovška, ki je postal izredno kvaliteten raziskovalec in univerzitetni učitelj. Naloge asistenta prof. dr. Metoda Mikuža so bile kar zahtevne. Po uspešni obrambi doktorske disertacije je bil februarja 1966 promoviran za doktorja zgodovinskih znanosti. Leta 1972 je bil dr. Stiplovšek izvoljen za docenta, 1976 leta za izrednega profesorja, 1981 pa za rednega profesorja. Po doktoratu je že kot asistent opravljal pedagoške naloge na oddelku za zgodovino. Kot univerzitetni učitelj je študente med drugim seznanjal z zgodovino Jugoslavije 1918 – 1945. Na seminarjih je obravnaval problematiko narodne in obče zgodovine med svetovnima vojnama. Pred upokojitvijo je bil nosilec predmeta o sodobni zgodovini jugovzhodne Evrope. Številnim študentom je bil mentor pri pripravi diplomskih nalog. Veliko dela je opravil pri študijskih programih podiplomskih študentov. Številnim podiplomcem, ki so pripravljali magistrske naloge in doktorske disertacije, je bil mentor. Pri študentih je bil dr. Stiplovšek zelo priljubljen, z veliko livaležnostjo pa se ga spominjajo tudi podiplomci, ki so bili deležni njegove pomoči. Rad je pomagal in svetoval, a zahteval je tudi znanje, kar je seveda bilo prav.

Če hočemo v grobem zajeti vsebino Stiplovških raziskav in objav, lahko zapišemo tole: eden od prvih sklopov njegovih raziskav je bilo strokovno oziroma sindikalno gibanje na Slovenskem od srede 19. stoletja do 1945. leta. To temo je obravnaval najprej v svoji doktorski disertaciji z naslovom Dejavnost strokovnih organizacij v jugoslovanskem delu Slovenije 1918 – 1922. Dr. Stiplovšek je nato nadaljeval z raziskovanjem strokovnega – sindikalnega gibanja in likratni preučil še druge teme iz socialne zgodovine Slovencev. Leta 1979 je izšlo Stiplovškovo najobsežnejše delo o strokovnem – sindikalnem gibanju z naslovom Razmah sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918 – 1922. Ta knjiga (672 str.) je pomenila bistveno dopolnitev Stiplovškove doktorske disertacije. Leta 1989 je izšla druga Stiplovškova samostojna publikacija o strokovnem – sindikalnem gibanju »Od začetkov strokovnega – sindikalnega gibanja do enotnih sindikatov Slovenije (1869 – 1945)«, ki je izšla 1989. leta v zbirki Documenta et studia historiae recentiores pri tedaj ugledni mariborski založbi Obzorja.

Druga tematika, ki jo je dr. Stiplovšek obravnaval, je bila okupacija in odpor proti njej v letih 1941 – 1945. Najbolj obsežno delo o tem obdobju je monografija Šlandrova brigada. Pri izdaji te monografije sta sodelovali kar dve založbi in to mariborska založba Obzorja in Partizanska knjiga v Ljubljani. Monografija o Šlandrovi brigadi temelji na pretresu izredno velikega števila virov. Bojno pot prve brigade 4. operativne cone NOV in POS je avtor obravnaval v okviru širših političnih in vojaških dogajanj na njenih operativnih območjih. Monografija o Šlandrovi brigadi je pomenila znatno novost pri obravnavi slovenskih partizanskih enot. Vsak, ki bo pisal o dogajanjih na Štajerskem in vzhodnem delu Gorenjske 1941 – 1945, bo moral upoštevati monografijo o Šlandrovi brigadi, predvsem pa tisti, ki bo skušal napisati sintetični prikaz dogajanj na Štajerskem v letih okupacije in odpora proti njej. Leta 1983 je izšel Stiplovškov zelo zgoščen prikaz Šlandrove brigade z naslovom Bojna pot Šlandrove brigade. Veliko Stiplovškovi razprav in tudi samostojnih publikacij ter krajšili prispevkov obravnava okupacijo in NOB na domžalskem in kamniškem območju, a tudi v zahodnem predelu Štajerske.

V okviru sistematičnega raziskovanja slovenske zgodovine med obema svetovnima vojnama pa se je dr. Stiplovšek v zadnjih letih posvetil predvsem preučevanju ustavnopravnega položaja Slovenije v času prve Jugoslavije in o tem objavil dosti razprav, nato pa je objavil monografijo o slovenskem parlamentarizmu 1927 – 1929, ki jo je leta 2000 izdal Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. Tudi za to Stiplovškovo delo velja, da temelji na obsežnem arhivskem gradivu in še na drugih virih. Ta Stiplovškova knjiga bistveno dopolnjuje vedenje o zgodovini Slovencev med obema vojnama in je upravičeno doživela zelo pohvalne ocene, in to tudi zunaj Slovenije. Po izidu omenjene monografije o slovenskem parlamentarizmu 1927 – 1929 je dr. Stiplovšek začel intenzivno preučevati gradivo o

banskem svetu Dravske banovine v tridesetih letih. Monografija o tej temi, ki jo Stiplovšek pripravlja za tisk, bo tudi izdal Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani. Ta monografija bo bistvena dopolnitev poznavanja položaja Dravske banovine in delovanja banskega sveta v obravnavanem obdobju.

Dr. Stiplovšek je bil urednik in soavtor kar dosti samostojnih publikacij oziroma zbornikov z zgodovinopisno vsebino. Svoje razprave je objavljaval v strokovnih in znanstvenih glasilih doma in tudi v tujini.

Dr. Stiplovšek je bil zelo zaželen predavatelj. Predaval je na zborovanjih slovenskih in jugoslovenskih zgodovinarjev in tudi v tujini, med drugim na mednarodnih simpozijih Modinci. Številne ustanove in društva so ga vabile in ga še vabijo, da bi pri njih predaval ali predstavil svoja dela. Če je le bilo mogoče, se je dr. Stiplovšek vedno rad odzval.

Navedli smo nekaj podatkov o raziskovalni in pedagoški dejavnosti jublanta. Manj znan je njegov prispevek muzejski dejavnosti. Dr. Stiplovšek je bil avtor ali soavtor več razstav. Med drugim je dosti sodeloval z Muzejem Kamnik. Za ta muzej je zbral in pripravil gradivo za več razstav in med drugim gradivo za razširitev njegove muzejske zbirke za čas pred napadom na Jugoslavijo in za obdobje 1941 – 1945. Leta 1982 je pripravil gradivo za razstavo o časopisju slovenskega strokovnega – sindikalnega gibanja od konca 19. stoletja do Delavske enotnosti, ki je bila v Cankarjevem domu v Ljubljani. Leta 2001 je bil soavtor razstave Razvoj slovenske državnosti. Junija 2004 je dr. Stiplovšek objavil prispevek Ob prvi pobudi za ustanovitev domžalskega muzeja: velik gospodarski in kulturni napredek, temelj za razglasitev Domžal za trg leta 1925. Leta 2005 je dr. Stiplovšek ob obletnici proglasitve Domžal za trg pripravil zelo odmevno in obsežno razstavo o tej temi. Ob tej razstavi je dr. Stiplovšek na osnovi številnih virov pripravil kar obsežno publikacijo (60 strani). Oktobra 2000 je Muzej narodne osvoboditve Maribor postavil razstavo Delovanje samouprave mariborske oblasti. Dr. Stiplovšek je bil kot najboljši poznavalec teme razstave njen zelo pomemben soavtor in avtor besedila za zloženko o tej razstavi, ki je bila nato na ogled še na Pedagoški in Pravni fakulteti mariborske univerze. Deluje tudi kot član upravnega odbora Muzejskega društva Domžale.

V času, ko je bil dr. Stiplovšek predsednik Kulturne skupnosti domžalske občine, je maja 1977 v Domžalah potekal prvi simpozij slovenskih zgodovinarjev o problematiki krajevne zgodovine, ki ga je organiziralo Zgodovinsko društvo Slovenije. Dr. Stiplovšek je bil pobudnik simpozija v Domžalah in je veliko pripomogel, da je bil dvodnevni simpozij, ki se ga je udeležilo okoli 200 zgodovinarjev, zelo uspešen.

Dr. Stiplovšek je vestno opravljal še številne naloge kot nosilec raznih funkcij. Naj omenimo nekatere: na Filozofski fakulteti ljubljanske univerze in na njenem oddelku za zgodovino je bil v letih 1978 – 1980 predsednik Izvršilnega odbora, v letih 1980 – 1982 pa predsednik gospodarske komisije. Na oddelku za zgodovino je bil v letih 1982 – 1984 njegov predstojnik in ga je kot dober organizator uspešno vodil. V letih 1965 – 1969 je bil poslanec prosvetno-kulturnega zbora Skupščine SR Slovenije in tudi tam je zastopal interese zgodovinopisja, arhivistike in ljubljanske univerze. Od 1962 do 1968 je bil tajnik Zgodovinskega društva za Slovenijo. Bil je član svetov raznih muzejskih in arhivskih ustanov ter Inštituta za zgodovino delavskega gibanja oziroma Inštituta za novejšo zgodovino in član izdajateljskega sveta Kronike.

Velik obseg in kvaliteta Stiplovškovega delovanja nista mogla ostati brez priznanj, nagrad in pohval njegovih dosežkov. Leta 1972 in 1978 je prejel nagrado Kidričevega sklada. Od 1972 do 1981 je dobil več osebnih in kolektivnih nagrad vstaje slovenskega naroda in kolektivno zvezno nagrado 4. julij.

Senat Univerze v Ljubljani je leta 2003 podelil dr. Stiplovšku naziv zaslužni profesor za njegovo pedagoško in znanstveno delo. Letos je postal dr. Stiplovšek častni član Zveze zgodovinskih društev Slovenije in Zgodovinskega društva Ljubljana. Za razmerje med domžalsko občino in dr. Stiplovškom pa velja, da so

Domžalčani in njihova občina znali ceniti to, kar je dr. Stiplovšek naredil za svoje domače okolje in še zlasti pri raziskovanju zgodovine domžalskega območja, pri katerem je posegel tudi v starejša obdobja. Dr. Stiplovšek je dobil več priznanj domžalske občine, ki mu je podelila Kersnikovi plaketi in zlato plaketo občine Domžale. Lani je dr. Stiplovšek postal častni občan domžalske občine.

Leta 2002 se je dr. Stiplovšek upokojil, kar pa ni prekinilo njegovega raziskovalnega dela. Še vedno tudi sodeluje pri podiplomskem študiju na Filozofski fakulteti v Ljubljani.

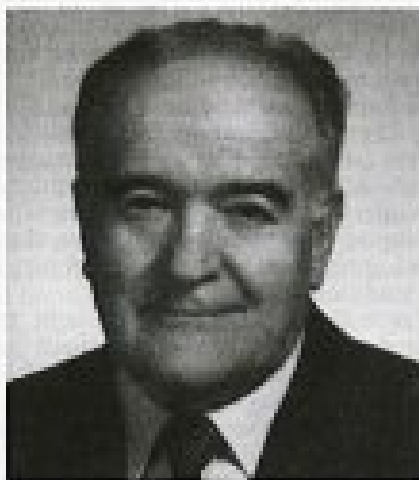
Zame je bilo dobro, da sem spoznal Miroslava Stiplovška, se z njim srečeval in pri nekaterih delih z njim tudi sodeloval. Že ob prvih srečanjih sem spoznal, da dr. Stiplovšek ni le pomemben zgodovinar, ampak hkrati tudi zelo dobrosrčen človek, ki širokogrudno pomaga vsem, ki so njegove pomoči potrebni, kot da bi se ravnal po pesnikovem naročilu: Dolžan ni samo, kar veleva mu stan, kar more, to mož je storiti dolžan!

Ob življenjskem jubileju dr. Stiplovška se zelo spodobi, da se mu zahvalimo za vse, kar je doslej ustvaril in mu zaželimo še dosti dobrih in ustvarjalnih let.

Milan Ževart*

* dr. Milan Ževart, redni profesor Pedagoške fakultete v arboru, direktor Muzeja narodne osvoboditve Maribor, v pokoju, SI-3320 Velenje

LOJZE PENIČ – SEDEMDESETLETNIK



Zgodovinarja in muzejskega svetovalca Lojzeta Peniča štejemo med najboljše poznavalce zgodovine bojev za slovensko severno mejo v letih 1918/20 ter nacistične okupacije in osvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem. Na čas druge svetovne vojne ga veže grenka izkušnja iz otroštva, ko so jim 11. maja 1945 ustaši ob svojem umiku iz Jugoslavije požgali domačijo na Kozjanskem. Verjetno je tudi ta dogodek pozneje pripomogel k njegovi poklicni odločitvi – proučevati novejšo slovensko zgodovino.

Lojze Penič se je rodil 24. maja 1935 na Gorjanah pri Podsredi v kmečki družini z osmimi otroki. Začetek njegovega šolanja je sovpadal s prvim letom vojne. V bližnji Koprivnici je tri leta obiskoval okupatorjevo nemško šolo. V šolskem letu 1944/45 so nacisti zaradi partizanskega gibanja šolo v Koprivnici zaprli, tako da je 4. razred osnovne šole že po vojni končal v Mariboru.

Po ustaškem zločinu maja 1945 ga je namreč teta Marija, ki je med vojno aktivno sodelovala z OF, vzela k sebi v Maribor in ga leta 1953 tudi posvojila. Leta 1954 je maturiral na klasični gimnaziji v Mariboru, nato odšel na študij v Ljubljano, kjer je februarja 1960 na Filozofski fakulteti diplomiral iz zgodovine. Že 1. marca istega leta se je zaposlil v Muzeju narodne osvoboditve Maribor, ki mu je ostal zvest celo delovno dobo, do upokojitve konec julija 2001. Je eden redkih slovenskih muzealcev, ki je ostal v isti ustanovi od prve zaposlitve do upokojitve. Vmes je med decembrom 1960 in novembrom 1961 odslužil vojaški rok.

Več kot štiri desetletja Peničevega uspešnega in neutrudnega dela so vtisnila neizbrisni pečati v slovensko muzejstvo in zgodovinopisje, Muzej narodne osvoboditve Maribor pa spremenila v razpoznavno in strokovno visoko cenjeno ustanovo. Vsem, ki smo za njim prišli v muzej, je bil odličen mentor in nesebičen

tovariš. Od njega smo se veliko naučili, pa ne samo stroke, ampak tudi poštenosti, potrpežljivosti, preudarnosti, predvsem pa skromnosti. Morda ravno zaradi svoje izjemne poštenosti in skromnosti ter nenelnega razdajanja za druge Lojze Penič ni posegel po najvišjem znanstvenem nazivu, ki bi si ga s svojim znanjem in izkušnjami zagotovo zaslužil in ga tudi zlahka dosegel. Dolga leta je bil namestnik direktorja muzeja in vodja muzejskega arhiva.

Kot muzejski kustos (novembra 1973 je postal višji kustos, decembra 1986 pa muzejski svetovalec) je sodeloval pri postavitvah večine muzejskih razstav, pri mnogih kot avtor scenarija in vodja postavitve. Med nekaj deset razstavami, katerih avtor je bil, je vredno izdvojiti naslednje: Partizanski tisk na območju mariborskega okraja (1963), Boj za Maribor in severno mejo 1918-1919 (tri postavitve, prva 1968, zadnja 1998), Talci 1941-1945 na slovenskem Štajerskem (1966, razstava je doživela 24 postavitve v različnih krajih po Sloveniji, kar je še vedno neprežeten rekord med muzejskimi ustanovami na Slovenskem), Zidanškova (Pohorska) brigada (1969), Štajerska in Koroška v osvobodilnem boju (1969), Pragersko v narodnoosvobodilnem boju (1976), Bančništvo, finance in računovodstvo med narodnoosvobodilnim bojem (1980), Ko nisi smel biti Slovenec (1997). Lojze Penič je bil tudi avtor razstav v dislociranih muzejskih enotah v Gornji Radgoni (stalna razstava o bojih za severno mejo, delavskem gibanju in narodnoosvobodilnem boju na radgonskem območju), na Osankarici na Pohorju (o Pohorskem bataljonu in osvobodilnem boju na Pohorju) in v Srecah pri Makolah (o narodnoosvobodilnem boju na območju zahodnih Halož). Muzejska razstava je za Lojzeta Peniča ogledalo muzejske hiše, zato se jih je loteval zelo odgovorno in študijsko.

Veliko dela je Lojze Penič opravil pri zbiranju gradiva in podatkov za topografijo narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem, kar je posledično omogočalo pripravo kvalitetnih muzejskih razstav in tehtnih zgodovinskih študij.

Več kot štiri desetletja se Lojze Penič načrtno in uspešno ukvarja tudi z zgodovinskimi raziskovalnimi delom. Njegova raziskovalna prizadevanja segajo na različna področja novejšje zgodovine severovzhodne Slovenije, razdelimo pa jih lahko na šest vsebinskih sklopov in sicer: boj za slovensko severno mejo 1918-20, okupatorjevo nasilje, partizansko zdravstvo, narodnoosvobodilni boj na Pohorju, krajevne zgodovine druge svetovne vojne in žrtve vojnega nasilja. Poleg tega je plodno sodeloval pri pisanju gesel za Enciklopedijo Slovenije, napisal je več poročil in ocen za razna periodična glasila, s poljudnimi članki pa se rad oglašal tudi v drugem dnevnem ali periodičnem tisku.

Peničeva življenjska preokupacija je prav gotovo proučevanje prevratne dobe in bojev za severno slovensko mejo po koncu prve svetovne vojne. To je bila že tema njegovega diplomskega dela leta 1960 pri prof. dr. Metodu Mikužu, ki jo je pozneje še poglobljal in dodatno razčlenjeval. O tem pričajo številni njegovi članki in razprave, na primer: Boj za Maribor in severno mejo 1918-19 na območju štajerskega obmejnega poveljstva (1978), Boj za mejo na Štajerskem po razpadu Avstro-Ogrske (1979), Konec avstrijske oblasti v Mariboru 1918-1919 (1979), Boj za Maribor in severno slovensko mejo 1918-1919 (1987), Rudolf Maister – Vojanov (1988), General Rudolf Maister (1988), Minilo je 75 let (1993), Slovenska Štajerska po razpadu Avstro-Ogrske (1994), Boj za slovensko severno mejo po prvi svetovni vojni (1999), Priprave na prevrat leta 1918 (2001) itd. Med živčnimi slovenskimi zgodovinarji je Lojze Penič najtemeljiteje preučil razpoložljivo gradivo o tistem za Slovence tako usodnem času.

Z velikim spoštovanjem in osebno prizadetostjo je Lojze Penič obravnaval tudi okupatorjevo nasilje na slovenskem Štajerskem v letih 1941-1945. Največ se je ukvarjal s talci, zaporniki, prisilnimi mobiliziranci, ukradenimi otroci in taboriščniki. Morda je imel poseben odnos do te tematike zato, ker je v muzejskem arhivu o tem ohranjenega precej gradiva, poleg tega pa se je pri obravnavanju te problematike pogosto srečeval s svojimi vrstniki, ki so preživeli grozote

taborišč oziroma kruto usodo ukradenih otrok. V tem vsebinskem sklopu je gotovo na prvem mestu zbornik *Poslovilna pisma žrtev za svobodo*, ki je doživel tri izdaje (1965, 1969 in 1978) in sodi med najbolj pretresljive dokumente slovenskega pismenstva. Kot član uredniškega odbora in vodja muzejskega arhiva, je Lojze Penič opravil levji delež pri zbiranju gradiva za knjigo. O nacističnem nasilju je pisal v večini svojih preglednih razprav o okupaciji. Met tovrstnimi samostojnimi članki pa je vredno posebej omeniti: *Eichmann in Slovenci* (1960), *Taborišča v Strnišču* (1962), *Sodni zapori v Mariboru* (1980), *Grožnje nacistov ter njihovi ukrepi proti dezertarjem in tujilovim svojcem* (1992) in *Ko nisi smel biti Slovenec* 1997.

Pri raziskovanju dogajanj na Pohorju med drugo svetovno vojno se je Lojze Penič s posebno skrbjo posvetil problematiki partizanskega zdravstva, ki ga lahko štejejo za slovensko posebnost v evropskih odporiških gibanjih. Peničeve razprave in članki (Zdravnikovi zapiski, 1965; Partizanska bolnišnica Jesen, 1975; Partizansko zdravstvo na vzhodnem Pohorju, 1999 in drugi) o tej tematiki niso samo dokumentirana zgodovinska faktografija, ampak tudi pričevanje o izjemni požrtvovalnosti in tovarištvu partizanskih borcev ter neločljivi povezanosti slovenskega kneta s partizanskim gibanjem.

Partizansko Pohorje, kot na kratko označujemo dogajanje na Pohorju med drugo svetovno vojno, je Peničev priljubljen proučevalski »fevd«, saj je poleg Franceta Filipiča med slovenskimi zgodovinarji vanj vložil največ svojega raziskovalnega žara in terenskega dela. Njegovi pregledni orisi narodnoosvobodilnega boja na Pohorju (Zmagovita pot, 1969; Partizansko Pohorje, 1977, 1981, 1984 in 2003; Pohorski bataljon, 1978, Njegovo ime je legenda, 1983; Bataljon je padel, zrasla je brigada, 1985; Pohorski bataljon, 1997 itd.) so skupaj z muzejsko razstavo na Osankarici šolski primer objektivnega in kritičnega prikazovanja lokalne zgodovine.

Po obsegu največji del Peničevega zgodovinopisnega opusa zajemajo krajevne zgodovine okupacije in odporiškega gibanja v letih 1941/45. Njegova študija o okupaciji in narodnoosvobodilnem boju na območju Slovenske Bistrice (1983) je vzorčni primer pisanja tovrstnih lokalnih zgodovin. Podobne študije je Penič napisal tudi še za nekatere druge kraje na bistrškem in mariborskem območju (Rače, Polskava, Pragersko, Hoče, Razvarje), posebej pa je proučeval mariborsko okrožje OF 1941 – 1945 (na primer Mariborsko okrožje 1941 – 1945, 1972; Aktivisti OF mariborskega okrožja, 1981).

V zadnjih letih pred upokojitvijo je Lojze Penič posvečal največ svojega ustvarjalnega časa iskanju podatkov o raznih kategorijah žrtev vojnega nasilja ter izdajanju ustreznih potrdil za urejanje njihovega statusa. Ob tem je nastalo tudi nekaj strokovnih zapisov o tej problematiki. Med njimi izstopata temeljita in ena redkih tovrstnih študij na Slovenskem, ki je izšla lani v samostojni publikaciji in obravnava žrtve na bistrškem območju (Žrtve druge svetovne vojne in povojnih usmrteitev na območju občin Slovenska Bistrica in Oplotnica). Šele na podlagi podobnih mikroštudij za vse slovenske občine bi se dalo pripraviti sintezo, ki bi pokazala resnično podobo žrtev, ki jili je na Slovenskem terjala druga svetovna vojna.

Peničev spekter poznavanja in obvladovanja tematike novejšje zgodovine severovzhodne Slovenije je izjemno širok. Njegova bibliografija obsega prek 100 bibliografskih enot (samostojnih publikacij, razprav, člankov, enciklopedičnih gesel, ocen in poročil). Svoje obsežno zgodovinsko in muzejsko znanje je vsa leta nesebično prenašal na mlajše kolege. Tudi po upokojitvi leta 2001 Lojze Penič ostaja zvest svojemu poklicu, saj še vedno raziskuje in piše, ostaja pa tudi nepogrešljiv zunanji sodelavec Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

Na številnih zborovanjih, simpozijih, okroglih mizah in predavanjih so poslušalci z zanimanjem prisluhnili Peničevi preudarni besedi. Jubilanta krasi izreden smisel za analizo in kritični pretres zgodovinskih virov ter prefinjen občutek za historično analizo. Njegova doslednost, natančnost in kooperativnost

ga skupaj z njegovo že pregovorno skromnostjo delajo zgodovinarja in muzealca v najžalostnejšem pomenu besede, zato med svojimi stanovskimi kolegi uživa velik ugled in spoštovanje.

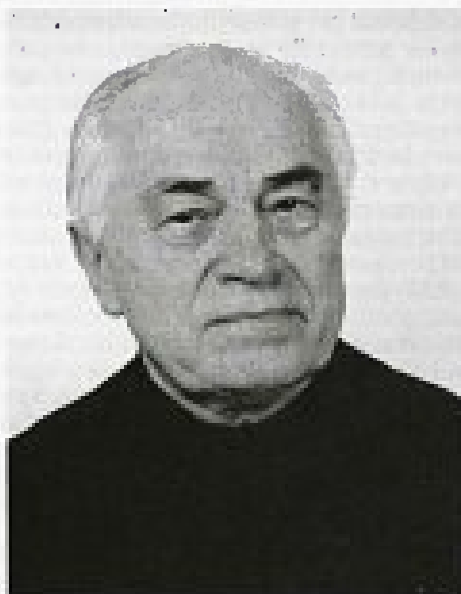
Ob čestitkah za njegov sedemdesetletni jubilej mu vsi, ki ga poznamo in cenimo ter smo se od njega učili, želimo še veliko ustvarjalnih in zdravih let.

Marjan Žnidarič*

* Dr. Marjan Žnidarič, muzejski svetnik, direktor Muzeja narodne osvoboditve Maribor, OSI-2000 Maribor

IN MEMORIAM

VEKOSLAV GRMIČ
(1923-2005)



Na začetku letošnje pomladi in v pričakovanju velikonočnih praznikov se je poslovil velik človek, mislec, teolog, filozof in etik, vzornik in tovariš v najzlahtnejšem pomenu te besede. V 82. letu starosti je umrl naslovni škof in častni občan mesta Maribor, prof. dr. Vekoslav Grmič, eden največjih Slovencev druge polovice 20. stoletja.

Škofa Grmiča sem spoznal v drugi polovici šestdesetih let prejšnjega stoletja, ko smo študenti različnih fakultet ljubljanske univerze z velikim zanimanjem obiskovali predavanja teološkega tečaja za študente in izobražence, ki so jih imeli takratni vodilni slovenski teologi. Že takrat me je navdušil s svojo lucidnostjo in prepričljivostjo podajanja, s svojim govorniškim erosom, zlasti pa s poštenim in odkritim odnosom do drugače mislečih. Tesnejša sodelavca in kmalu tudi prijatelja pa sva postala v osemdesetih letih, v času mojega službovanja na mariborski Založbi Obzorja, pri kateri je izhajala zelo odmevna revija Znamenje, katere pobudnik in urednik je bil prav škof Grmič. Dve desetletji sodelovanja in druženja sta bili zame bogata šola življenja, čas novih obzorij in spoznanj. Ob promocijah njegovih knjig, s predavanji in nastopi na mnogih javnih prireditvah sva prekrizarila Slovenijo po dolgem in počez, se ustavljala pri zamejskih Slovencih v Italiji in Avstriji in povsod, kjerkoli se je pojavil škof Grmič s svojo kleno in odločno besedo, ki je vlivala ljudem zaupanje in vero v boljši in pravičnejši jutri, sva bila prijateljsko sprejeta.

Škofa Grmiča je prevevala posebna karizma, karizma pravičnosti, poštenosti, zaupanja in dobrote, karizma, ki je pritegovala in osvajala. Ravno zato ga lahko brez pomislekov štejeemo med največje moralne avtoritete in najbolj priljubljene Slovence našega časa. Njegova priljubljenost ni bila samo posledica njegove skromnosti, preprostosti in dostopnosti, ampak predvsem širine duha in srca ter izjemne izobraženosti, ki mu je omogočala suvereno razpravljati o problemih, ki so segali na različna in najbolj občutljiva področja humanistike in družboslovja, od teologije prek morale in etike, do zgodovine in politike. Škof Grmič je bil razumnik najširših obzorij in v zadnjem pol stoletja eden najodločnejših zagovornikov dialoga med cerkvijo in državo ter strpnosti med različno mislečimi.

Škofa Grmiča zato v slovenski kulturni in politični zgodovini kakor tudi v zgodovini slovenske katoliške cerkve ne bo mogoče zaobiti. Je eden tistih mislecev, ki so odločilno sodelovali pri polaganju temeljev družbene demokratizacije že precej let pred osamosvojitvijo Slovenije. Gradil je most čez reko, ki se je zdela nepremostljiva, in v času, ko se mnogi »tej reki« še približati niso upali ali hoteli.

Po svojem poreklu je škof Grmič Prlek. Luč sveta je zagledal 4. junija 1923 v kmečki družini v Dragotincih blizu Jurija ob Ščavnici. Starši so bili mali posestniki, oče je bil obenem še mizar. V družini je bilo osem otrok, Vekoslav je bil predzadnji. Osnovno šolo v domačem Juriju je obiskoval v času globoke gospodarske krize, klasično gimnazijo v Mariboru pa že v letih priprav na drugo svetovno vojno. Do začetka vojne leta 1941 je končal šest razredov. Nacistična okupacija je njegovo šolanje za nekaj časa prekinila, saj kot zaščitenelec nemškega rajha ni imel nobenih državljskih pravic. Okupator ga je najprej poslal na prisilno delo v Avstrijo, nato pa celo v delovno taborišče v Strnišču. Tam so mu konec leta 1942 le podelili nemško državljanstvo na preklíc. S tem pa je postal vojaški obveznik. Po srečnem naključju na naboru za nemško vojsko ni bil mobiliziran, ampak je lahko nadaljeval šolanje na ptujski gimnaziji, kjer je končal sedmi in osmi razred ter leta 1944 maturiral z odličnim uspehom. Takoj zatem je moral v nemško vojsko. Po vrnitvi leta 1945 se je najprej zaposlil na okraju v Gornji Radgoni, kjer je postal načelnik za socialno skrbstvo. Aktivno je sodeloval pri skrbi za znosno preživetje prebivalstva v prvih povojnih mesecih in v pripravi na parlamentarne volitve.

V jeseni 1945 se je odločil za študij na ljubljanski teološki fakulteti, kjer sta nanj močno vplivala dva izjemna človeka, tudi Prleka. To sta bila dr. Janez Janžekovič in dr. Anton Trstenjak. Leta 1950 ga je škof Držečnik posvetil v duhovnika in naslednje leto po diplomi nastavljal za kaplana na Vranskem. Po smrti župnika Mörtla leta 1953 je postal župnik, leta 1960 pa še prodekan braslovške dekanije. Dušni pastir na Vranskem je ostal do leta 1968.

Ob pastoralnem delu v župniji je škof Grmič ves prosti čas izrabil za študij in leta 1961 doktoriral s temo Teološke vsebine strahu v eksistencializmu. Že naslednje leto se je začela njegova akademska kariera. Na teološki fakulteti v Ljubljani je prevzel predavanja iz dogmatične teologije. Docent je postal leta 1964, izredni profesor leta 1967 in redni profesor leta 1972 na mariborskem oddelku ljubljanske teološke fakultete.

Med drugim vatikanskim koncilom je bil nekaj mesecev na študiju v Rimu. Takratno rimsko srečanje z mariborskim škofom Maksimilijanom Držečnikom je bilo odločilno, da ga je škof Držečnik predlagal za škofa. To se je zgodilo 27. februarja 1968, ko ga je papež Pavel VI. s papeško bulo imenoval za mariborskega pomožnega škofa, 21. aprila istega leta pa ga je papeški nuncij v Jugoslaviji v mariborski stolnici svečano posvetil v škofa.

Škof Grmič je skupaj s škofom Držečnikom vrnil v Maribor Teološko fakulteto. Po vojni, leta 1945, je namreč takratni mariborski škof Ivan Tomažič moral zapreti mariborsko Visoko bogoslovno šolo zaradi pomanjkanja profesorjev teologije na ljubljanski teološki fakulteti. Tako ima škof Grmič precejšnje zasluge za vrnitev teološkega študija v Maribor.

Do leta 1978 je bil mariborski pomožni škof ob tedaj progresivno in dialoško naravnanim Maksimilijanu Držečniku. Škofovskemu geslu »Oznanjaj evangelij«, ki si ga je izbral ob posvečenju, je škof Grmič ostal zvest tudi po smrti škofa Držečnika, ko je med leti 1978 in 1980 kot kapitularni vikar vodil mariborsko škofijo. Od leta 1980 je bil naslovni škof ucchitanski. Upokojil se je leta 1991.

V dvanajstih letih ravnateljearja mariborskemu bogoslovju in devetindvajsetletnem pedagoškem delu na teološki fakulteti se je škof Grmič uveljavil kot izvrsten vzgojitelj. Mnogim teologom današnje srednje generacije, ki so uveljavljeni in priznani profesorji na Teološki fakulteti v Ljubljani in Mariboru, je bil mentor pri doktorskih disertacijah.

Z letom 1968 se je začel Grmičev prodor kot teologa in filozofa, etika, publicista, pisca številnih knjig, razprav in člankov ter predavatelja na javnih tribunah in univerzah doma in v tujini. Srečamo ga na številnih mednarodnih simpozijih v Avstriji, Nemčiji, na Nizozemskem, Švedskem, nekajkrat v Rimu, pa tudi v Beogradu, Sarajevu, Zagrebu in v Ljubljani. Kot gostujoči profesor je škof Grmič predaval na fakultetah v Heidelbergu, Tübingenu, Regensburgu, Freiburgu in Upsali. Njegova bibliografija obsega že več kot 1200 bibliografskih enot, med njimi je kar 22 samostojnih knjig. Poleg že omenjene Teološke vsebine strahu in eksistencializmu še Med vero in nevero (1969), Duhovniški sodelavci (1971), Smrt Boga – smrt človeka (1971), Mali teološki slovar (1973), Teologija v službi človeka (1975), Iskanje in tveganje (1975), Vprašanja našega časa v luči teologije (1978), Resnica iz ljubezni (1979), Življenje iz upanja (1981), Humanizem, problem našega časa (1983), V duhu dialoga – za človeka gre (1986), Družba in socialistična morala (1987), Christentum und Sozialismus (1988), Kristjan pred izzivi časa (1992), Moja misel (1995), Iskanje resnice (1997), Der Mut zum mündigen Christsein (1998), Ne pozabimo (1998), Izzivi in odgovori (2000), Misli iz šole življenja (2003) in Poslednji spisi (2005).

Bil je neumoren častilec in nadaljevalec izročila velikih škofov mariborske škofije Antona Martina Slomška, Ivana Jožefa Tomažiča in Maksimilijana Držečnika, ki so svoje pastoralno poslanstvo in vernost gradili na ljubezni do slovenskega naroda ter vzpostavljaju mostov med drugače mislečimi. Odločna narodnoobrambna drža je bila škofu Grmiču zmeraj zvezda vodnica med različnimi čermi in pastni zapletenega in včasih tujim vzorom preveč naklonjenega družbenega dogajanja na Slovenskem. Lahko bi celo rekli, da je bila Grmičeva pokončnost in odločnost nekakšen lakmusov papir za slovensko družbo. To se je nenehno potrjevalo v njegovi kritičnosti in neprizanesljivosti do tistih, ki delajo škodo slovenskemu ugledu in narodovi samobitnosti, hkrati pa se nočejo iz zgodovine ničesar naučiti. Na drugi strani je bil škof Grmič neutruđen zagovornik tistih, ki z dialogom in konstruktivnim odnosom do preteklosti skušajo graditi boljši jutri tudi za malega človeka. Grmičevi etično-moralni, teološki, filozofski ali zgodovinski spisi so zaradi svoje človeške neposrednosti, strokovne neoporečnosti in svetovljanskosti neizčrpen vir, ki zaradi svoje duhovne globine in izpovednosti pritegne še tako zahtevnega, pa tudi neukega bralca.

Začetki Grmičevega znanstvenega in publicističnega delovanja so sovpadali s prizadevanji za intelektualno prenovu rimskokatoliške cerkve po drugem vatikanskem koncilu v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Iz njegovih del je mogoče razbrati razliko med njim in uradno slovensko cerkvijo v mnogih pogledih na vero, človeka, filozofijo, moralo, etiko, ekologijo, zgodovino itd. Očitna so tudi nekatera vsebinska razhajanja v pogledih na iskanje resnice, za katero je Grmič trdil, da je v medsebojni komunikaciji, ne pa v njenem malikovanju. V imenu tega malika so se v preteklosti dogajali hudi zločini. Škofu Grmiču je bila privrženost temeljnemu izročilu evangelija glavno vodilo pri njegovi pastoralni, raziskovalni in publicistični dejavnosti.

Redno odzivanje na družbena, politična in kulturna dogajanja so škofa Grmiča pripeljala tudi do novih teoloških spoznanj. Zlasti ga je privlačila

angažirana ali »kontekstna« teologija. Izraziteje se je posvetil teologiji dialoga. Iz dialoške naravnosti njegove teologije se je oblikovala teologija socializma, s katero je odgovarjal na dileme kristjana v socializmu.

Ceprav je bil škof Grmič v prvi vrsti teolog in etik, se je v svojih spisih večkrat loteval tudi zgodovinskih tem. V zgodovinskih razpravah se je loteval tako rekoč vseh ključnih obdobjih slovenske zgodovine, zlasti še škofa Slomška, slovenskega protestantizma, štajerskih duhovnikov – Slomškovih učencev, prevratne dobe ob koncu prve svetovne vojne, v zadnjem obdobju pa ga je še posebej pritegoval slovenski odpor proti okupatorjem med drugo svetovno vojno. Škof Grmič je iz različnih zornih kotov razglabljal o etični dilemi, ali je bil odpor nujen ali ne. Brezrezervno je slovenski odpor proti okupatorjem označil kot visoko moralno dejanje in kot eno najpomembnejših in najusodnejših obdobjev v dosedanji slovenski zgodovini. Odpor leta 1941 je bil zanj dejanje silobrana, do katerega je imel slovenski narod vso pravico in celo moralno dolžnost. Šlo je za samoobrambo v najpristnejšem pomenu besede, saj so okupatorji obsodili slovenski narod na fizično uničenje. Zato je Grmič označil nacizem in fašizem za najhujša sovražnika tako socializma kot tudi krščanstva in cerkve oziroma evropske civilizacije sploh. Kdor se je torej hotel borovati za osvoboditev slovenskega naroda, se je moral borovati proti nacizmu in fašizmu, ne pa z njim paktirati proti lastnemu narodu. Tako kot je ostro obsodil sodelovanje z okupatorji, je škof Grmič odločno zavračal tudi množične usmrtitve nasprotnikov osvobodilnega boja po koncu vojne in je to ocenjeval za hud in neopravičljiv zločin.

Ves čas svojega delovanja je bil škof Grmič človek s katoliške leve, svojevrsten in prodoren krščanski socialist, mislec, ki ni hotel biti ujetnik institucije, ki ji je pripadal, zato je bil še toliko bolj odločen pri opozarjanju na nevarnost ponovne klerikalizacije slovenske rimskokatoliške cerkve, kakršni smo bili že priča tik pred drugo svetovno vojno v ljubljanski škofiji.

V čem je veličina škofa Grmiča in v čem je bil drugačen od večine drugih, toliko drugačen, da so ga zelo resno upoštevali in spoštovali tudi nasprotniki? V prvi vrsti je bil človek izjemne duhovne širine in briljanten govornik, z velikim občutkom za pravičnost in resnico. Neomajno je pripadal katoliški veri, vendar hkrati trdno verjel v humani socializem kot sistem, ki bi lahko v resnici služil človeku. Ostro je kritiziral vse, kar je v nasprotju z evangelijskimi pojmi ljubezni, milosti in odpuščanja. Ljudi ni nagovarjal, naj gredo v cerkev, naj hodijo k maši, ni pridigal o grehu in pokori, ampak je govoril predvsem o dobroti, milosti, odpuščanju in ljubezni kot prvinskih občutenjih božjega, po katerem hrepeni sleherni človek.

Mislím, da je imel škof Grmič še kako prav, ko je večkrat malo za šalo in malo zares dejal, da je bilo njegovo neimenovanje za mariborskega škofa zanj celo milost, saj se je lahko v celoti posvetil pisanju, s katerim je neprecenljivo obogatil zakladnico slovenske družboslovne in humanistične misli. Z njegovim odhodom je nastala nenadomestljiva vrzel, ostala pa bodo njegova dela, njegova beseda. Vsi ljudje dobre volje, ki smo ga poznali, ga občudovali in se od njega učili, ga bomo ohranili v trajnem spominu.

Marjan Žnidarič*

* Dr. Marjan Žnidarič, muzejski svetnik, direktor Muzeja narodne osvoboditve Maribor, SI-2000 Maribor

VIKTOR VRBNJAK (1934-2005)



*Otvoritev razstave ob jubileju prof. Viktorja Vrbnjaka v Univerzitetni knjižnici
Maribor, 10. september 2004 (UKM, Zbirka DT)*

Lanskega septembra smo v Univerzitetni knjižnici pripravili razstavo s prikazom bogatega raziskovalnega dela prof. Viktorja Vrbnjaka. Razstava je bila poklon Vrbnjakovi 70-letnici in hkrati želja, da mariborski in širši javnosti prikažemo številna dela, ki so rezultat skoraj petdesetletnega raziskovalnega dela človeka:

- ki sta ga odlikovala znanje in odlično poznavanje narodnopolitične zgodovine slovenske Štajerske za obdobje zadnjih šestdeset let Avstro-Ogrske, torej od 1848 pa do leta 1918;
- ki je odlično poznal literaturo, književna dela, časopisje in seveda tudi arhivsko gradivo za omenjeno obdobje
- in ki ga je odlikovala značilna skromnost in zaradi tega so bila njegova dela javnosti premalo znana in predstavljena.

Vsi ti razlogi so, kljub nenavdušenju samega prof. Vrbnjaka, botrovali odločitvi za postavitve razstave, ki je bila zelo dobro obiskana.

Le nekaj mesecev po jubileju je življenjska in ustvarjalna moč prof. Vrbnjaka pričela vsihati in 11. aprila 2005 je ugasnila. Ostala pa so njegova dela in prijetni ter poučni spomini na njegovo »bivanje« v Univerzitetni knjižnici

Maribor, kjer je bil prof. Vrbnjak redni obiskovalec Enote za domoznanstvo. Tako smo lahko na neki način vedno spremljali njegovo raziskovalno delo in njegov kritični pogled na vsakodnevne dogodke ter velikokrat »črpali« raznovrstne podatke iz njegovega bogatega védenja o kulturni zgodovini Štajerske.

Viktor (Zmago) Vrbnjak se je rodil 6. julija 1934 v Seliščih v Prlekiji. Osnovno šolo je obiskoval pri Sv. Juriju ob Ščavnici (Videm ob Ščavnici), gimnazijo pa v Radgoni in Murski Soboti ter Mariboru. Leta 1961 je diplomiral na slavistiki Filozofske fakultete v Ljubljani. Zaposlil se je kot arhivist v Pokrajinskem arhivu Maribor, kjer je služboval do svoje upokojitve.

Prof. Vrbnjak je bil po svoji osnovni izobrazbi slavist, vse svoje življenje je delal kot arhivist, raziskovanje prostora in časa ter delovanje posameznikov v njem pa ga uvršča med zgodovinarje. Prepletanje vsega trojega se je rezultiralo v njegovem raziskovalnem delu in bogatem znanju o kulturni zgodovini Štajerske v 18. in 19. stoletju.

Z raziskovanjem taborskega gibanja je prof. Vrbnjak postal poznan tudi širše. Prve njegove razprave o slovenskih taborih najdemo ob koncu petdesetih let 20. stoletja v Naših razgledih, Pomurskem vestniku, Zgodovinskem časopisu. Vrh dosežejo leta 1968 ob 100-letnici prvega slovenskega tabora v Ljutomeru, ko je izšel zbornik *Svet med Muro in Dravo*, ki ga je prof. Vrbnjak uredil in v njem objavil obsežno razpravo *Prvi slovenski tabor v Ljutomeru*, ki je izšla tudi kot ponatis.

Tudi kasneje je sodeloval pri različnih posvetih o taborskem gibanju in mu dal pomembno mesto v slovenski zgodovini.

Drugi pomemben sklop Vrbnjakovega zgodovinopisnega dela predstavljajo njegovi referati na zborovanjih slovenskih zgodovinarjev v letih 1968 - 1982. Vrbnjak je namreč sodeloval v veliki akciji slovenskih zgodovinarjev, to je reviziji slovenske zgodovine druge polovice 19. stoletja in časa do 1. svetovne vojne. Žal ti referati niso bili objavljeni. V rokopisni obliki smo jih razstavili na lanski razstavi in ob koncu tega prispevka so popisani v Vrbnjakovi izbrani bibliografiji. Upamo, da bodo nekoč izšli v strokovni monografiji o zgodovini Štajerske.

Naslednje Vrbnjakovo področje predstavlja arhivistika. Celoto delovno dobo je preživel kot arhivist. Dobro je poznal arhivsko gradivo v matični instituciji in tako so izšli nekateri inventarji, popisi in predstavitve fondov Pokrajinskega arhiva Maribor.

Prof. Vrbnjak je bil dober poznavalec življenja in dela številnih posameznikov. Velikokrat je bil pobudnik odkritja spominskih plošč pomembnim osebam, znanstvenih srečanj o njih (Ivan Vuk Starogorski, Peter Dajnko, Janko Glazer, Anton Krempf, Anton Korošec, Matej Slekovec, Josip Muršec ...). Pripravil pa je tudi številne razstave.

Kulturna zgodovina v najširšem pomenu besede je bila prav tako stalnica Vrbnjakovega raziskovalnega dela. Številni prispevki v krajevnih zbornikih nam kažejo dobro poznavanje življenja posameznega kraja in njegovih ljudi. Mnogi krajepisi in domoznanske razprave pa so še ostali v rokopisu.

Zgodovina šolstva pa je prav posebna Vrbnjakova specialnost. Napisal je številne preglede zgodovine posameznih šol (Selnica ob Dravi, Kamnica, Ruše ...), mariborske realke in nasploh zgodovine šolstva na Slovenskem.

Pomembno je tudi Vrbnjakovo uredniško delo. Prvemu, že omenjenemu, zborniku *Svet med Muro in Dravo: ob stoletnici 1. slovenskega tabora v Ljutomeru 1868-1968*, Maribor 1968, so sledili zborniki o posameznikih, ki so rezultat simpozijev (Volkmerjev, Borkov, Miklošičev zbornik). Kot zelo pomembno delo naj omenim zbornik *Razprave, članki, ocene*, kjer je prof. Vrbnjak izbral in uredil Glazerjeve tekste in napisal obširne in natančne opombe. Delo je leta 1993 izšlo pri založbi Obzorja Maribor. Leta 2002 pa so pri mariborski Literi pod Vrbnjakovim skrbnim in natančnim uredništvom izšla dela Vasilija Melika *Slovinci 1848-1918: razprave in članki*.

Vrbnjakovo zadnje delo, ki pa ga žal ni povsem zaključil, je objava rokopisnega teksta Antona Trstenjaka *Slovinci na Ogrskem*.

Poleg omenjenih tematskih sklopov Vrbnjakovega raziskovalnega dela je potrebno omeniti še njegovo sodelovanje s SAZU-jem za Slovenski biografski leksikon, sodelovanje s Krajevnim leksikon Slovenije in z Jugoslovanskim leksikografskim zavodom.

Izbrana bibliografija (tudi z nekaterimi neobjavljenimi razpravami - označeni kot tipkopis), ki sledi temu zapisu, opozarja na bogat ustvarjalni opus človeka, ki je bil, kot so zapisali ob slovesu njegovi bližnji, »po čustveni naravi prleški kmet, ki mu je bilo življenjsko vodilo pošteno delo, kot slovenski intelektualcalec pa je ostal zvest svoji rodni pokrajini in njeni preteklosti.«

Nekrolog prof. Vrbnjaku zaključujem z mislijo izred. prof., znanstvenega svetnika dr. Staneta Grande, ki jo je izrazil v zaključku svojega govora (tipkopis hrani Rokopisna zbirka UKM) ob otvoritvi razstave v UKM 10. septembra 2005: »Viktor o svojih uspehih in dosežkih pri delu ni nikoli veliko govoril. Naša srečanja z njim so bila v strokovnem pogledu vedno namenjena reševanju problematike, zlasti virov, literature in metodologije. Mislim, da želimo vsi tukaj, ki ga cenimo in spoštujemo, še veliko takih srečanj. Vse, kar puščamo za seboj, je zgolj naše delo.« In zapuščina prof. Vrbnjaka je bogata in dragocena.

Izbrana bibliografija

Tabori

- Narodna »beseda« v Bučkovcih. Večer 13(1957)213, 12. 9., str. 2.
- Zalski tabor (1868-1958). Naši razgledi 7(1958)18, 20. 9., str. 476-477.
- 90-letnica I. slovenskega tabora. Pomurski vestnik 10(1958)25, 26. 6., str. 2-3.
- 90-letnica I. slovenskega tabora. Zgodovinski časopis 14(1960)1, str. 275.
- Razstave ob 100-letnici I. slovenskega tabora, Ljutomer, 28. 9. - 13. 10. 1968 (brošura).
- Stoletnica prvega slovenskega tabora v Ljutomeru. Dialogi 4(1968)10, str. 489-495.
- Prvi slovenski tabor v Ljutomeru. Svet med Muro in Dravo. Maribor 1968, str. 382-473.
- Prvi slovenski tabor v Ljutomeru. Maribor 1968 (ponatis).
- 130 let prvega slovenskega tabora v Ljutomeru (1868-1998). Viktor Vrbnjak je bil moderator na okrogli mizi v Ljutomeru 1998 (tipkopis).
- Prvi slovenski tabor v Ljutomeru po nekaterih dokumentih. Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje. Ljubljana 2001, str. 587-596.

Referati z zborovanj slovenskih zgodovinarjev v letih 1968-1982 (tipkopisi)

- Narodnopolitične razmere na slovenskem Štajerskem med 1860 in 1868.
- Slovenska Štajerska v prvi polovici 70. let 19. stoletja.
- Značaj narodne lege na spodnjem Štajerskem v 2. polovici 70. let 19. stoletja.
- Narodnopolitično življenje štajerskih Slovencev za Taaffejeve vlade (1879-1893).
- Slovenci na Štajerskem v času pred ponovno politično diferenciacijo (1893-1904).
- Taborsko gibanje na slovenskem Štajerskem s posebnim pogledom na kapelski (oz. radenski) tabor.
- Štajerski Slovenci v času I. svetovne vojne.

Arhivistika

- Adaptacija in novogradnja arhivov v ZR Nemčiji. Arhivi '81: III. posvetovanje o strokovnih in tehničnih vprašanjih arhivov. Maribor 1981, str. 80-89.
- Solska zakonodaja na Slovenskem in arhivsko gradivo. Arhivi '82: IV. posvetovanje o strokovnih in tehničnih vprašanjih arhivov. Maribor 1982, str. 140-148.

- Društvena zakonodaja in kategorije arhivskega gradiva društev, s poudarkom na Štajerskem. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije 4(1983)1-2, str. 39-45.
- Prispevka za jubilejni zbornik Pokrajinskega arhiva Maribor Hraniti in ohraniti, Maribor 2003: Osební in družinski fondí v Pokrajinskem arhivu Maribor; Prispevek k zgodovini arhivske službe na slovenskem Štajerskem do leta 1941.
- Zgodovinsko društvo v Mariboru 1903-1941 (tipkopis).
- Sto let zgodovinskega društva v Mariboru. Prispevek za katalog ob razstavi Zgodovinsko društvo v Mariboru 1903-2003. Katalogi XIV, Pokrajinski arhiv Maribor.
- Klub koroških Slovencev v Mariboru 1928-2003, Pokrajinski arhiv Maribor, Inventarji 9 – inventarni popis arhivskega gradiva Kluba koroških Slovencev v Mariboru s kratkim zgodovinskim pregledom.

Biografije

- Otvoritev spominske plošče Ivanu Vuku Starogorskemu ob 20-letnici smrti, Sovjak pri Ščavnici 1959. Govor Viktorja Vrbnjaka (tipkopis).
- Odmevi oktobrske revolucije v delu proletarskega pisatelja Ivana Vuka – Starogorskega. Vestnik 19(1967)43, 3. 11., str. 15-16.
- Počastitev 50-letnice smrti slovenskega politika dr. Antona Korošca. Referat na simpoziju leta 1991 v Vidnu ob Ščavnici (tipkopis).
- Zgodovinarju dr. Franu Kovačiču v spomin. Vestnik 19(1967)41, 19. 10., str. 6.
- O delu prof. Janka Glazerja za »Slovenski in kulturni Maribor«. Predavanje v Mariboru 1995 (tipkopis).
- Fran Kovačič in zgodovina Ljutomera. Zgodovinski listi 5(1996)1, str. 42-49.
- Življenje in delo zgodovinarja Mateja Slekovca (1846-1903). Glasilo (Zgodovinsko društvo Gornja Radgona) 4(1997)1, str. 4-7.
- Življenje in delo Božidarja Borka. Borkov zbornik. Maribor 1996, str. 1-36.
- Stiki Josipa Mala z zgodovinarji Maribora. Malov zbornik Ljutomer 1996, str. 117-137.
- Življenje in delo Josipa Muršca. Referat na slovensko-avstrijskem simpoziju Dr. Josip Muršec, Trnovska vas – Biš 1995 (tipkopis).
- Dr. Franc Kovačič (1867-1939). Predavanje v Mariboru 1998 (tipkopis).
- Joža Glonar in slovenska Štajerska. Referat na posvetu ob 50-letnici smrti dr. Jože Glonarja, Ljubljana 1996 (tipkopis).
- Slodnjak – preučevalec štajerske kulturne in književne tradicije. Referat na simpoziju ob 100-letnici rojstva akademika Antona Slodnjaka, Ljubljana 1999 (tipkopis).
- Narodnoprosvetno delovanje benediškega župana in dekana Franca Gomilška. Stopinje življenja: zbornik občine Benedikt. Benedikt 2004, str. 185-233.

Kulturna zgodovina

- Narodna "beseda" v Bučkovcih. Ptujski tednik 10(1957)34, 6.9., str. 3; Večer 13(1957)213, 12.9., str. 4
- Prlekija in njeni študentje v času. Srečanje 1958, str. 13-21.
- Narodnopolitični razvoj Ruš in okolice od 1848 do 1918 (tipkopis).
- Prispevek k zgodoviniopisju na slovenskem Štajerskem. Zgodovinsko društvo v Mariboru 1903-197: 75 let. Maribor 1978, str. 5-27.
- Kulturni stiki med Varaždinom in slovenskim Podravjem. Referat na znanstvenem simpoziju v Varaždinu leta 1981 (tipkopis).
- Slovensko kulturno in slovstveno delovanje od 1868 do 1918 v Mariboru. Referat na zborovanju Slavističnega društva Slovenije leta 1981 (tipkopis).
- Dogodki na Slovenjebistriškem med leti 1848-1875. Zbornik občine Slovenska Bistrica: 750 let. Slovenska Bistrica [1983], str. 541-584.
- Kulturna podoba vzhodne slovenske Štajerske na prelomu 18. v 19. stoletje. Miklošičev zbornik. Maribor 1991, str. 57-86.

- Beležke k opombam. Janko Glazer: razprave, članki, ocene. Maribor 1993, str. 1056-1176.
- Narodnopolitične razmere v Ljutomeru in okolici v času študija Henrika Schreinerja. Delo in pedagoški nazori Henrika Schreinerja. Maribor 2002, str. 23-36.
- Narodnopolitična podoba Maribora z okolico v sredini 19. stoletja. Referat na simpoziju 130 let visokega šolstva v Mariboru leta 1990. Kasneje objavljen v: Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, str. 529-551.
- Narodnopolitično in kulturno-prosvetno življenje v Cerkvjenjaku do 1941. Podobe kraja: zbornik občine Cerkvjenjak. Cerkvjenjak 2001, str. 141-184.
- Narodnopolitično življenje bivše gornjeradgonske občine v letih 1848-1918 (tipkopis).
- Anton Trstenjak med ogrskimi Slovenci. Referat na simpoziju Prekmurska narečna slovstvena dejavnost. Murska Sobotja 2003 (tipkopis).
- Prispevek za zgodovino pisje na slovenskem Štajerskem do 1941. Maribor skozi čas II. Studia Historica Slovenica 3(2003)2-3, str. 185-212.

Zgodovina šolstva

- Šolske kronike kot vir zgodovinskega pouka. Referat na pedagoških večerih ob 100-letnici uvedbe osemletne šolske obveznosti na Slovenskem 1869-1969. Maribor 1969 (tipkopis).
- 200-letnica OŠ Bučkovci. Klopotci 11(1983)12, str. 4-13.
- Dvestoletnica osnovnega šolstva v Jakobskem dolu. Jakobski dol 1983, str. 1-23.
- KUD Kobanci Kamnica 1934-1984. Kamnica 1984, str. 2-55 (avtorski prispevek Viktorja in Metke Vrbnjak).
- Vzgoja in izobraževanje do srede 17. stoletja. Ruška latinska šola. Ruše 1995, str. 9-37.
- Osnovno šolstvo v Rušah do leta 1918. Ruška kronika. Ruše 1985, str. 405-439, 472-518.
 - Ocene Ruške kronike:
 - Zgodovinski časopis 39(1985)3, str. 300-302.
 - ČZN 21=56(1986)1, str. 158-161.
- Odmev celjskega gimnazijskega vprašanja v mariborskem nemškem časniku Marburger Zeitung. Referat na simpoziju Celjsko gimnazijsko vprašanje 1895-1995. Celje 1995 (tipkopis).
- 100-letnica šolske zgradbe na Gaju nad Mariborom. Krajevni utrip: glasilo KS Bresternica. Gaj 2(1998)2, 2. 9., str. 3-4.
- Pregled šolstva v Selnici ob Dravi do 1869. O šoli in času 1797-1997: ob 200-letnici šolstva v Selnici ob Dravi. Selnica ob Dravi 1997, str. 17-72.
 - Ocena:
 - O šoli in času. Šolska kronika 7(1998)31, str. 289-293.
- Vzgoja in izobraževanje na slovenskem Štajerskem v Volkmerjevem času, Volkmerjev zbornik: referati s simpozija v Destrniku. Maribor 1998, str. 103-124.
- Prva gimnazija v Mariboru od ustanovitve do lastne stavbe. Zbornik Prve gimnazije Maribor: 150 let. Maribor 2000, str. 15-57.

Zborniki

- Svet med Muro in Dravo. Ob stoletnici I. slovenskega tabora v Ljutomeru 1868-1968. Maribor 1968 (urednik Viktor Vrbnjak). (V tipkopisu nenatisnjeno kazalo imen in krajev).
 - Nekaj ocen knjige Svet med Muro in Dravo:
 - Kronika 17(1969)1, str. 58-59.
 - Vestnik 20(1968)43, 7. 11., str. 7.
 - Večer 24(1968)252, 26. 10., str. 10.

- Miklošičev zbornik. Uredil Viktor Vrbnjak. Maribor 1991.
 - Ocene Miklošičevega zbornika:
 - Kronika 40(1992)1, str. 76-77.
 - Delo 33(1991)267, 14. 11., str. 14.
- Matija Slavič: Naše Prekmurje: zbrane razprave in članki. Zbral, uredil in avtorjevo delo predstavil Viktor Vrbnjak. Pomurska založba 1999.
 - Ocena zbornika Naše prekmurje:
 - Stopinje 2000, str. 200-202.
- Janko Glazer: razprave, članki, ocene. Zbral, uredil in opombe napisal Viktor Vrbnjak. Maribor 1993.
- Pogovor z urednikom zbornika Janko Glazer: razprave, članki, ocene. Večer 51(1995), 18. 3., str. 39.
 - Nekaj ocen zbornika Janko Glazer: razprave, članki, ocene:
 - Slovenec 78(1994)173, 28. 7., str. 11.
 - Sodobnost 42(1994)11/12, str. 1042-1043.
 - Razgledi (1994)12, 10. 6., str. 27.
- Borkov zbornik: referati s simpozija. Uredila Marko Jesenšek in Viktor Vrbnjak. Maribor 1996.
- Vasilij Melik: Slovenci 1848-1918. Izbral, uredil in spremno besedo napisal Viktor Vrbnjak. Maribor 2002
 - Ocena zbornika Slovenci 1848-1918:
 - Prispevki za novejšo zgodovino 43(2003)1, str. 131-132.
 - Trstenjakov rokopis »Slovenci na Ogrskem« (tipkopis še nedokončanega dela).

Drugo

- Ocena Dissertationenverzeichnis der Universität Graz 1872-1963. Zgodovinski časopis 18(1964/65), str. 297-300.
- Zamisel o zgodovinski knjižnici. Večer 29(1973), 22. 10., str. 5.
- Aktualna anketa: Kakšna raven raziskovalnega dela? Dialogi 6(1970)6, str. 390-393.
- Monolog mimo dialogov. Dialogi 27(1991)1, str. 45-47.

Razstave (v obdobju 1957-1991)

- Ob 90-letnici »besede« v Bučkovcih. Bučkovci, 14. 9. - 15. 11. 1957 (v sodelovanju z Jankom Glazerjem).
- 60 let Zgodovinskega društva Maribor. Maribor 1963.
- Franjo Baš. (Ob odkritju spominske plošče). UKM, 1. 10. - 21. 10. 1971 (v sodelovanju z Jankom Glazerjem).
- Dr. Pavel Turner. (Ob 50-letnici smrti). UKM, 21. 11. - 10. 12. 1974.
- V spomin profesorju, pesniku in literarnemu ter kulturnemu zgodovinarju Janku Glazerju. Ruše 1975.
- Anton Kosi. Središče ob Dravi 1991.

Vlasta Stavbar*

* Mag. Vlasta Stavbar, bibliotekarka specialistka, Univerzitetna knjižnica Maribor, SI-2000 Maribor

RAZPRAVE - STUDIES

TOPOGRAFSKA ANALIZA URBANEGA RAZVOJA MARIBORA MED KONCEM 18. IN ZAČETKOM 20. STOLETJA

Jože Curk*

UDK 711.41.5(497.4 Maribor)"179/191"

CURK, Jože: Topografska analiza urbanega razvoja Maribora med koncem 18. in začetkom 20. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 1-2, str. 23-40

Izvirnik v slovenščini, izvleček v angleščini in slovenščini, povzetek v nemščini.

Avtor v sestavku - kot zaključnem prikazu topografsko-urbanega razvoja Maribora med 12. in 20. stoletjem - razčlenjuje proces prelevitve mestnega jedra v sodobno mesto. Za to je bilo v Mariboru potrebno najprej upravno in nato še funkcionalno osvojiti celoten mestni prostor ter ga napolniti z dejavnostmi, ki so pogojile njegovo rast iz provinencialno skromnega v regionalno pomemben mestni organizem, zmožen razvoja iz njemu lastnih sil.

UDC 711.41.5(497.4 Maribor)"179/191"

CURK, Jože: Topographic Analysis of Urban Development of Maribor as of the end of 18th century until the beginning of 20th century. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 1-2, pp. 23-40

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

This article is a summary review of topographic urban development of Maribor as of 12th century until 20th century. The author analyses the process of city center's transformation into a modern city. For this process it was firstly necessary to occupy administratively and then functionally the entire city area and fill it with activities, which conditioned its transformation from provincially modest city into regionally important city organism, which is capable of development that is caused by inner forces.

Po objavi topografske analize razvoja mariborskega mestnega jedra v Avguštinovem zborniku leta 2003¹ in topografske analize razvoja mariborske mestne okolice do konca 18. stoletja v Mlinaričevem zborniku leta 2005² preostaja kot njun zaključek še objava topografske analize razvoja sedanjega mestnega prostora v času med koncem 18. in začetkom 20. stoletja.

* Jože Curk, umetnostni zgodovinar, v pokoju, SI-1000 Ljubljana

¹ Jože Curk: O rezultatih topografske analize mariborskega mestnega jedra v Petdeset let Gorenjskega muzeja - Avguštinov zbornik. Kranj 2003 st. 91-97

² Jože Curk: O rezultatih topografske analize mariborske mestne okolice v Studia historiae slovenica - Mlinaričev zbornik. Maribor 2005. st.

I.

Topografsko podobo mesta in njegove okolice v 1. polovici 19. stoletja nam najboljše predstavlja franciscejski katastrski elaborat iz let 1824-1825¹ in monografija dr. R. Puffa iz leta 1847². V prvem primeru gre za prikaz takratnih zemljiških parcel in stavb, ki so sestavljale posamične katastrske občine, na katere je bilo leta 1785 razdeljeno mesto in njegova okolica. Na levem bregu Drave so to bile občine: Maribor mesto, Maribor Koroška vrata, Maribor Grajski marof in Maribor Grajska vrata, na desnem bregu pa Magdalena, Studenci, Pekre, Zgornje Radvanje, Spodnje Radvanje, Zrkovci in Pobrežje.

Analizo parcelne sestave katastrske občine **Maribor mesto**³, ki je obsegala še vedno obzidano mestno jedro, lahko preskočimo, saj ni v pretečenih 40 letih doživela nobene večje talne spremembe. Mednje bi morda lahko šteli le prestavitev mestnega pokopališča v Koroško predmestje, porušitev posamičnih delov mestnega obzidja, odstranitev Pristaniških in Dravskih vrat ter regulacijo Dravske ulice.

Katastrsko občino **Maribor Koroška vrata**⁴ so sestavljale ledine: Mlinsko polje, Visliško polje, Spodnje in Zgornje Lebarje, Bela pot in Račji dvor. Skozi njeno južno polovico je vodila Koroška cesta, skozi njeno osredje pa Kamniška pot (sedanji Pipuševa ulica - Vrbanska cesta). Vodnikovega trga še ni bilo. Nadomeščal ga je le manjši tržni prostor, ležeč pred Koroškimi vrati. Z njega je proti jugu vodila Pristaniška ulica, ki jo je spremljalo 5 stavb na vzhodni in 8 na zahodni strani (med njimi 4 krite s slamo). Ob Dravi jo je prestrezala ulica Ob bregu, ki je povezovala Pristan s Strmo ulico. Ob njej je stalo 12 stavb, med njimi le 4 krite z opeko. Proti zahodu je trg zapuščala Koroška cesta, ki jo je vse do križišča s Strmo ulico deloma ob severni, večinoma pa ob južni strani spremljalo okoli 10 deloma s slamo kritih stavb. Sedanji Ribiška in Strma ulica sta seveda že obstajali in bili delno obzidani. Dalje je Koroška cesta tekla ob robu Mlinskega polja mimo gramoznice, obšla Visliško polje ter se spustila mimo (do leta 1835) mestne opekarne v dolino Vinarskega in Rošpoškega potoka. Proti severozahodu se je s trga odcepila Kamniška pot, ob kateri je stala najprej skupina 5 opečno kritih hiš in potem še nekaj večinoma s slamo kritih hišic. Severno od njih je od leta 1796 bilo vojaško vežbališče, vzhodno od njega pa od leta 1783 novo mestno pokopališče. Mimo vežbališča je Kamniška pot vodila skozi Zgornje Lebarje do sadovnjaka jugovzhodno od Račjega dvora ter mimo njega čez Vinarski in Rošpoški potok v Kamnico. Pri tem sadovnjaku se je proti vzhodu odcepila prednica sedanje Vinarske ulice in na križišču s sedanjo Trubarjevo ulico prešla v k. občino Grajski marof, skozi katero je tekla do nekdanje Kolodvorske ulice. Severno od te poti so se razprostirali sadovnjaki Pikhartije in nad njimi vinorodna pobočja Kalvarije, na vzhodnem obrobju imenovana Bela pot. Na vrh z votivno cerkvico sv. Barbare je steza vodila iz doline na vzhodni strani in tekla po njenem slemenu do Bezovja na zahodni. Polja med Koroško cesto in Kamniško potjo je prepreževalo več poti, iz katerih je nastalo nekaj sedanjih ulic (Mladinska, Smetanova, Gosposvetska, Medvedova). Vzhodni rob občine je zasedala pot, ki je kot prednica sedanje Strossmayerjeve ulice spremljala Svetobarbarski potok tudi vzdolž Livade in Trubarjeve ulice v ozko dolino, ležečo med Kalvarijo in Mestnim vrhom.

¹ Franciscejski katastrski elaborat iz let 1824-25 za k.o. Maribor mesto, Maribor Koroška vrata, Maribor Grajski marof in Maribor Grajska vrata ter k.o. Magdalena, Studenci, Pekre, Zgornje Radvanje, Spodnje Radvanje, Zrkovci in Pobrežje.

² Rudolf Puff: Marburg in Steiermark. Seine Bewohner, Schicksale und Umgebung. Graz 1847. Poslovenjena in s komentarjem. ZO. Maribor 1999

³ Karta k.o. Maribor - mesto, okraj Grad Maribor, izdelala Preisseecker in Guth 1824 in Načrt mesta, litografija, izdelal W. Fomenzari leta 1830

⁴ Karta k.o. Maribor - Koroška vrata, okraj Grad Maribor, izdelala Strecher in Winter, 1824

Katastrska občina **Maribor Grajski marof**⁷ je na zahodu in severu mejila na k. občine Koroška vrata, Krčevina, Počehova in Košaki, na jugu in vzhodu pa vzdolž Graške ceste na k. občino Grajska vrata. Njeno os je predstavljal Triribniški potok, ki sta ga spremljala grajski drevored na zahodni strani in prednica sedanje Ulice heroja Staneta na vzhodni. Drevored, ki je povezoval grajsko pristavo z mestnim gradom, se je nadaljeval po leta 1820 zasajenem murvinem nasadu vzdolž sedanje Gregorčičeve ulice do severozahodnega mestnega vogala, kjer se je priključil na prednico sedanje Strossmayerjeve ulice. Prednica sedanje Ulice heroja Staneta, ki je pritekala iz Ribniškega dola in vodila preko sedanjega Trga svobode do Graške ceste, se je držala potoka in zato tekla malce zahodneje od sedanje ulice. Od te poti se je pod grajsko pristavo proti vzhodu odcepila sedanja Tomšičeva ulica, nekoliko nad njo pa proti zahodu pot, ki ob severnem robu mestnega parka še danes vodi do Trubarjeve ulice (še v 18. stoletju pa je segala vse do Račjega dvora). Vzporedno z njima je skozi južni del sedanjega parka vodila še ena pot. Šlo je za nadaljevanko Vinarske ulice, ki se je poševno spuščala proti vzhodu ter po trasi predvojne Kolodvorske ulice dosegala Graško cesto. Ker so zametki sedanjih Krekove in Razlagove ulice šele nastajali, so zemljišča med prvo in Gregorčičevo ulico pokrivali travniki, med drugo in hišno vrsto ob Graški cesti pa velike vrtno parcele. Grajsko pristavo sta sestavljali večji poslopji, stala pa je tudi že prednica sedanje restavracije Pri treh ribnikih, nato dvoje hiš v današnjem Ribniškem selu in tri poslopja na jugovzhodnem vznožju Mestnega vrha (Badlovo). Piramido in Mestni vrh so enako kot danes pokrivali vinogradi. Na jugovzhodnem vznožju Piramide je nad stičiščem sedanjih Tomšičeve ulice in Šentiljske (Graške) ceste stala točilnica Taverna, nekoliko globlje v Košaški dolini pa nad isto cesto gostišče Novi svet, dve znani gostinski postojaniki poznobaročnega in bidermajerskega Maribora. Višje ob cesti so ležale v Spodnji Počehovi še 4 kmetije, nato se je občinska meja odmaknila od ceste in zavila v gričevnato Zgornjo Počehovo. Na vrhu Piramide je stala Marijina kapela, ki je leta 1821 nadomestila piramido iz leta 1784, in blizu nje viničarija, nato pa je sledil obsežen grajski gozd, skozi katerega je pot vodila po slemenu proti Lajtersperku. Hiše na tem območju so bile redke.

Najzanimivejši del občine je seveda predstavljalo Graško predmestje s hišami ob severni strani Graške ceste. Onkraj nasutega grajskega vrta (sedanjega Trga svobode, skozi katerega je do leta 1863 tekel Triribniški potok) in poti, vodeče h grajski pristavi, se je širila prazna parcela. Tej je sledila Tappeinerjeva pivovarna iz leta 1818 z dvema večjima in več manjšimi poslopji ob nasadu, segajočem do današnje Prešernove ulice. Onkraj nje je bilo predmestno pokopališče (ki je obstajalo do leta 1809) s cerkvijo sv. Ulrika (porušeno leta 1841), za njima pa poslopje nekdanjega Vetrinjskega upravnega dvora z drevesnimi nasadi. Onkraj sedanje Cankarjeve ulice sta sledili dve, onkraj sedanje Cafove ulice tri in onkraj nekdanje Kolodvorske ulice še tri domačije. Pred prvo katastrsko rektifikacijo leta 1839/40 se je na vzhodni strani sedanjega Trga svobode pojavila manjša prednica poznejše Kriehuberjeve (dvojne) hiše, vzdolž Graške ceste pa je bil leta 1833 zasajen promenadni nasad, ki je segal do sedanje Prešernove ulice. Onkraj Vetrinjskega dvora sta nastala zametka sedanjih Cankarjeve in Razlagove ulice, ni pa bilo še Prešernove (regulirana šele leta 1903 in podaljšana do Tomšičeve leta 1906) in Cafove (regulirana leta 1900). Pri poznejšem ustju slednje se je število domačij podvojilo, nasproti kasnejšega kolodvora pa se je pojavilo nekaj trgovskih skladišč.

Katastrska občina **Maribor Grajska vrata**⁸ je zasedala prostor med Graško cesto, Dravo in Meljskim hribom. Graška cesta, od katere se je tik za mestnim jarkom odcepila skromna prednica sedanje Svetozarevske ulice, je onkraj kapucinskega samostana oblikovala manjši ljakasti trg kot izhodišče za

⁷ Karta k.o. Maribor - Grajski marof, okraj Grad Maribor, izdelala della Torre in Krippel, 1824

⁸ Karta k.o. Maribor - Grajska vrata, okraj Grad Maribor, izdelala Schrockenstein in Winter, 1824

naslednjo pot (sedanjo Ulico V. Kraigherja). Dalje proti vzhodu sta se od nje proti jugu odcepili še dve poti oziroma ulici: Mlinska (sedaj heroja Šlandra) in Ušja (sedaj Mlinska), ki so vse vodile k Dravi, na katere bregu jih je prestrezala prečna pot (poznejša Loška ulica), ki je vodila k mlinom na Dravi. Od Ušje ulice proti vzhodu se je širilo Janezovo polje prav do vasi Melja. Spremljala ga je pot ob Dravi, prečkala pa prednica poznejše Kejžarjeve ulice, ki je s prednico sedanje Ulice heroja Šaranoviča poskrbela tudi za njeno povezavo z omenjeno vasjo.

Tudi proti vzhodu so se od Graške ceste odcepile tri poti, od katerih pa je po nastanku železniškega nasipa leta 1845 ostala le srednja, sedanja Meljska cesta. Prvo, ki se je začela na križišču z Ušjo ulico, je nasip prekinil, tretjo, ki se je začela na začetku kolodvora in vodila po trasi sedanje Einspielerjeve ulice, pa so takrat onkraj nasipa priključili na Meljsko cesto. Ta je kot Meljska pot vodila v vas Melje, kjer se je na trgu končala. Njeno nadaljevanje sta predstavljala dva kraka. Prvi se je preko sedanje Trdinove ulice pri Meljskem dvoru (nekdanji malteški komendi) povezal s potjo, ki je po Einspielerjevi ulici in preko Šlajfe (Meljskega hriba) vodila v dolino Vodole, drugi, usposobljen šele leta 1841 za vozni promet, pa se je vzdolž Drave pod Meljskim hribom prebil v Malečnik. Višje od kolodvora so se od Graške ceste odcepile še tri poti. Prva je vodila v Prule (današnji Meljski dvor), druga mimo opuščenih mestnih ribnikov v Košaški dol, tretja pa ob Počehovskem potoku v Zgornjo Počehovo.

Zanimivejši je seveda predmestni del občine. Med še deloma ohranjenim mestnim jarkom in sedanjo Ulico V. Kraigherja je stalo okoli 10 stavb, od teh 3 ob obzidju: pri gorjem izzidku, na koncu Židovske ulice in pri Vodnem stolpu. Šlo je za Brunnerjevo tovarno svinčevega glaja, ki jo je leta 1832 zamenjala Staudingerjeva in leta 1873 Badlova usnjarna. Sledile so hiše ob nekdanji Loški ulici vse do ustja Mlinske (takrat Ušje) ulice, ki so nosile hišne številke od 10 do 25. Nato ni bilo ob Dravi vse do Meljskega hriba nobene hiše več. Tudi ob Ulici heroja Šlandra (regulirani šele leta 1906) in Mlinski ulici je bilo samo 18 hiš, povsod pa so se razprostirali vrtovi, sadovnjaki in polja.

Obzidava južne stranice Graške ceste je bila nekoliko gostejša od obzidave njene severne stranice. Na kraju sedanjega frančiškanskega samostana je bil nekdanji kapucinski, od leta 1833 redemptoristični samostan. Sestavljen je bil iz cerkve in podkvastega samostanskega poslopja z izrazito daljšim južnim traktom. Ob lijakastem trgu vzhodno od samostana je stala na severni strani manjša hiša in pet večjih na južni. Sledilo je 9 hiš, stoječih med ustji Ušje in Meljske ulice ter obeh poti, ki sta vodili v Melje. Tudi na območju sedanjega kolodvora je stalo vzdolž Graške ceste nekaj manjših hiš, medtem ko so se vzhodno od njega širila polja vse do graščine in vasi Melje. Graščino je sestavljalo več večjih in manjših, okoli pravokotnega dvorišča postavljenih poslopij. Vas je štela 20 nametanih kmetij, ki so oblikovale le ob južni stranici vaškega trga nekoliko bolj urejeno vrsto. Jugozahodna pobočja Meljskega hriba in Stolnega vrha (takratne Sojče, sedaj Orešja) so po večini pokrivali vinogradi, opremljeni z zidanicami in dvori, ki jih je v ozadju spremljalo deloma gozdnato Košaško gričevje.

Katastrska občina Magdalena⁹ je predstavljena na dveh listih. Njen zahodni del je mejil na k. občini Studenci in Spodnje Radvanje. Ozemlje so sestavljale ledine Pri Kreutzberški pristavi ter Zgornje in Spodnje Radvanjsko polje, prečkale pa tri poti, ki so vse vodile v k. občino Spodnje Radvanje. Večino zahodne polovice občine so pokrivala polja. Ob Dravi je tekla (Ruška) cesta v Studence. Ob njej so stali ena z opeko in druga s slamo krita hiša ter na sedanji številki 45 Križev dvor. Šlo je za stavbo ključastega tlorisa, ki je bila med letom 1787 in 1886 v lasti Strašilov, med leti 1886 in 1916 pa Reiserjev.

Vzhodni del občine je mejil na k. občini Spodnje Radvanje in Pobrežje. Obsegal je Zgornje in Spodnje mestno polje, ležeča na vsaki strani Glavne (Tržaške) ceste. Zahodni krak Taborske ulice so z rečne strani obstopale 4 z

⁹ Karta k.o. Magdalena, okraj Vetrinjski dvor, izdelala Werba st. in Wachtler, 1825

opeko in 2 s slamo kriti hiši, ki sta se jim na vrhu klanca pridružili nekdanja gostilna Pri zlati hruški in njej nasproti stoječa s slamo krita lušica. Ob današnji Gorkega ulici je od križišča s sedanjo Pijadejevo ulico do onega z Betnavsko cesto stalo devet skednjev, deseti pa na samem križišču. Od tod je Betnavska cesta tekla po sedanji trasi dalje, Gorkega ulica pa rahlo zavila proti jugozahodu do naslednjega cepišča cest, usmerjenih proti Spodnjemu in Zgornjemu Radvanju. Južno od sedanje Ruške ceste se je širila ledina Pri Kreutzberški pristani. Neposredno nad mostiščem je stal na sedanji Ruški 3 Kasten, Štekl ali Citadela, dvonadstropen dvor z dvoriščem in dvema s slamo kritima gospodarškima poslopjema ob njem. Od njega je naravnost proti jugu do sedanje Jezdarske ulice vodil raven, delno zasajen drevored, ki sta ga viličila zametka sedanjih Pijadejeve in Levstikove ulice. Dvor, ki je leta 1594 prešel iz limbuške v mestno posest, je bil v 19. stoletju v lasti raznih meščanskih družin. Ob vzhodnem kraku Taborske ulice je stalo 6 na obeh straneh ulice postavljenih hiš, ki so se nizale do njenega stičišča s Tržaško in Pobreško cesto. Notranjo stran tega stičišča je zasedal cerkveni kompleks, sestavljen iz cerkve, župnišča, šole in leta 1821 opuščene pokopališča, zunanjo pa Tržaška cesta, obzidana z 9 hišami, med njimi z 2 večjima. Dalje ob Tržaški cesti med mestno mitnico na nekdanjem železniškem križišču in nekdanjim cepiščem s Ptujsko cesto je stalo le troje hiš, pač pa je sredi polj zahodno od nje od leta 1788 ležalo novo magdalensko pokopališče. Polja so prepredale poti, med njimi prednice današnjih Ljubljanske, Jadranske in Ulice pariške komune. Ob Pobreški cesti so si sledile tri kmetije, obdane z vrtovi in sadovnjaki, sicer pa so se širila polja. Sedanji Pobreško in Ruško cesto je povezovala Taborska ulica, saj njune povezave po vrhu terase še ni bilo. Pač pa je od križišča s Tržaško cesto vodila po sedanjem zaključku Pobreške ceste (nekdanji Žabji ulici) pot preko današnje Trga revolucije do Kastna na Ruški 3 ter se od tam strmo spustila na zahodni krak Taborske ulice. Njen kot ulica urejen stik z Ruško cesto je nastal nenavadno pozno, namreč šele po letu 1870 pod imenom Hribovska cesta, ki se danes šteje k Ruški.

Katastrska občina Studenci¹⁰ je ležala med Dravo ter k. občinami Magdalena, Zgornje Radvanje, Pekre in Limbuš. Skozi njo je po severnem robu občine vodila današnja Ruška cesta v Limbuš. Od nje se je na trgu pred Jožefovo cerkvijo ocepila druga (sedaj Obrežna), ki je tekla skozi vas Studence in ledino Dobravo ter skozi smrekov Štangengozd v več krakih proti Limbušu. Pred cerkvijo je stalo majhno poslopje kaplanije, sledile so 4 kmetije pred vasjo in 21 kmetij v vasi sami. Vse so ležale južno od ceste, ker zanje severno od nje zaradi bližine reke ni bilo prostora. Pod vasjo se je širilo Vaško polje. Poti Ob izvirihi še ni bilo, gotovo pa je že obstajala steza. Tudi ob Ruški cesti so stale hiše le ob njeni južni strani, nekaj gosteje vzhodno od cerkve, redkeje pa v smeri Dobreve. Na cepišču sedanjih Limbuške in Pekrske ceste je stalo slopasto znamenje. Južno od Pekrske ceste so se širila polja z ledinskimi imeni: Dopenovo, Špitalsko in Križevo v severni ter Črnkovo polje s kmetijama Klampfer in Kaeter v južni polovici. Na jugovzhodni strani so polja in s tem občino mejili na prednico sedanje Engelsove ceste, ki je vodila iz predmestja v Zgornje Radvanje.

Katastrska občina Pekre¹¹ je mejila na k. občine Studenci, Limbuš, Hrastje, Pohorje in Zgornje Radvanje. Skozi občino je vodila prednica sedanje Lackove ceste iz Limbuša v Betnavo, ki je nadomestila staro, tekočo okoli Pekrske gorce in severno od Pekrskega potoka, torej mimo Zg. in Sp. Radvanja pa tudi mimo Betnave do Tržaške ceste. Majhna vas z le na severni strani pozidanim vaškim trgom je premogla precej hiš, kritih z opeko, a le eno večje poslopje. Iz vasi so vodile 4 poti proti severu na njive, imenovane Hišna njiva, Ludmeyerjev graben, Cortovo polje in Pod križem, ki so segale do k. občine Studenci. Severovzhodno od vasi so se širili Pekrski travniki, vzhodno od nje pa je segal pohorski gozd prav

¹⁰ Karta k.o. Studenci, okraj Vetrinjski dvor, v celoti izdelal Peter Wolff, 1825

¹¹ Karta k.o. Pekre, okraj Radvanje, v celoti izdelal Alojz Bretschneider, 1825

do (Slovenske) Kalvarije, ki je bila na severni strani poraščena, na južni pa pokrita z vinogradi. Na vrhu je stalo križevo znamenje iz leta 1664, ob poti k njemu pa tri kapelice. Med severnim obronkom gorce in Pekrskim potokom je ležal travnik sv. Kunigunde, ki je z imenom še spominjal na nekdanjo cerkev, posvečeno tej svetnici, severovzhodno od potoka pa je ležala ledina, imenovana Lastina. Na jugu je občina, ki je segala visoko na Pohorje, premogla jugovzhodno od vasi travnik, ležeč med dvema gozdnima jezicoma, ki se je imenoval Nova gmajna. Rektifikacijska karta iz leta 1840 kaže prav povečavo tega travnika na račun okoliških gozdov, sicer pa v vasi nobenih večjih sprememb.

Katastrska občina **Zgornje Radvanje**¹² je mejila na k. občine Pekre, Studenci, Spodnje Radvanje in Pohorje. Skozi občino je tekla prednica sedanje Lackove ceste. Zahodni in južni del občine je pokrival gozd, severno od ceste pa so se širila polja z njivami, imenovanimi Gomile, Nad cesto in Žbotra, med katerimi sta vodili prednici sedanjih Studenske in Engelsove ceste proti Studencem. Med (Lackovo) cesto in pohorskimi gozdovi so se širili Travniki, prečeni z dvema potema. Sama vas je bila majhna, obcestne hiše večinoma krite s slamo. Jugovzhodno od vasi je ležala graščina s parkom na južni strani. Polje, severno od ceste, je prečkal Pekrski potok, ki je tekel skoraj vzporedno z njo, svet južno od vasi pa je namakal Radvanjski potok, ki je izviral na obronkih Pohorja nad njo.

Katastrska občina **Spodnje Radvanje**¹³ je mejila na k. občine Zgornje Radvanje, Razvanje, Zrkovci, Pobrežje in Magdalena. (Lackova) cesta, ki je pritekla iz Zgornjega Radvanja, se je vzhodno od vasi končala s priključkom na mlajšo traso (krak) Betnavske ceste, vodeče proti severu v k. o. Magdalena, naprej proti Betnavi pa je vodila le pot, ki so jo šele po letu 1830 spremenili v sedanjo Streliško cesto, staro cesto, ki je tekla severno od Pekrskega potoka, pa opustili, čeprav je kot pot še zarisana na karti mariborske okolice iz leta 1872. Med vasjo in staro cesto so ležale Hišne njive, med njo in k. občino Magdalena pa polji, imenovani V Kopelah in Kurje polje. Vzhodno od njih se je začel Betnavski gozd, ki je segal do Tržaške ceste. V trikotnem prostoru med Tržaško in Ptujsko cesto je ležalo Tezno, ki je bilo razdeljeno s tremi vzporednimi potmi v štiri pasove, sestavljene iz skoraj enakih njivskih parcel. Šlo je za staro mestno gmajno, ki je leta 1785 služila za vojaško vežbališče, opremljeno z zvezdasto utrdbo (šanco), a je bila leta 1816 oziroma 1821 razparcelirana. Hiše na njej ni bilo nobene, pač pa je ležal ob Tržaški cesti nasproti Betnavskega gozda večji areal s 4 križajočimi se drevoredi in paviljonom v sredini. Šlo je za nekdanji Layerjev dvorec, uporabljan za opazovanje vojaških vaj. Onkraj tega areala se je Betnavski gozd kot Tezenski gozd nadaljeval ter zasedal veliko ploskev vzhodno od Tržaške ceste. Tudi zemljišče med Ptujsko cesto in sedanjo Prekmursko ulico je bilo razdeljeno na tri pasove, sestavljene iz prečnih njivskih parcel nekdanje mestne gmajne.

Graščina Betnava je že imela sedanjo obliko in velikost. Severno od nje je ležal park z ovalnim paviljonom v sredini in vodnim jarkom okoli. Od graščine proti jugovzhodu je vodil raven drevored do Tržaške ceste. Na severni strani Betnavskega gozda je bila na zemljišču, imenovanem Za borovim gozdom, velika Vreclova kmetija. Vrstna vas Spodnje Radvanje je ležala ob (Streliški) cesti. Bila je pravilno razparcelirana in pozidana samo ob severni strani ceste. Vse luše so bile krite s slamo. Južno od vasi in ceste je ležal travnik Loka, ki je segal do pohorskih gozdov, severno od vasi pa so ohišnice neposredno prehajale v njive. Rektifikacijska karta iz leta 1840 ne beleži večjih sprememb, če izvzamemo nastanek podaljška Streliške ceste, ki se je v Betnavi neposredno povezala z grajskim drevoredom ali pa zavila zahodno od grajskega parka proti severu in v loku doseгла Tržaško cesto prav nasproti areala, opremljenega s križajočima se drevoredoma in paviljonom v sredini. Kljub tej novi cestni povezavi je ostala stara trasa (stari krak) Betnavske ceste skozi gozd še vedno v uporabi ter se je, kot dotlej

¹² Karta k.o. Zgornje Radvanje, okraj Radvanje, izdelala Schroekenstein in Krippel, 1825

¹³ Karta k.o. Spodnje Radvanje, okraj Radvanje, v celoti izdelal Karel Hrubec, 1825

zahodno od gradu, vezala na Razvarjsko cesto. Manjše spremembe so se zgodile tudi na parceli Za borovim gozdom pri kmetiji Vrecl, nastali pa sta tudi dve poti, ki sta vodili preko Loke v pohorske gozdove.

Katastrska občina Zrkovci¹⁴ je ležala med Dravo ter k. občinami Pobrežje, Dogoše in Razvanje. Občinsko ozemlje sta predniki sedanjih Zrkovske in Dupleške ceste delili na tri dele. Vzhodnega so pokrivali mokrotni travniki z vmesnimi gozdíči, imenovani Logi, zahodnega Stražunski gozd, vmesnega osrednjega pa polja z ledinskimi imeni: Nad jarkom, Pod jarkom, Zgornje Slavence; Groblje, Gomila, Spodnje Slavence, Pod klinam, Za strugo; Griže, Pikle, Brogeraj in Gonaj, ki so jih prepredale poti, povezujoče jili z vasjo. Ta je s pravilno parcelacijo kazala na kolonizacijsko poreklo. Vse hiše so pokrivale slamnate strehe. Na robu Stražunskega gozda je stala podružna cerkev Marije v Brezjah, obdana z obzidanim pokopališčem in nekaj hišami. Blizu cerkve je bilo križišče z vozno potjo, ki je vodila (in še vodi) iz Bohove skozi Tezenski gozd v Zrkovce, kjer je brod prečkal Dravo v Malečnik.

Katastrska občina Pobrežje¹⁵ je ležala med Dravo ter k. občinami Magdalena, Spodnje Radvanje in Zrkovci. Vzdolž Drave je enako kot danes potekala Pobreško - Zrkovska cesta, spremljana z le redkimi, s slamo kritimi hišami, ki so se nekoliko zgostile samo v Zgornjem in Spodnjem Pobrežju. Od rečne vjuge nasproti Malečnika dalje se je med Zrkovsko cesto in reko širila Loka. Južno od nje so si sledila s potmi preprežena Sprednje in Zadnje ter Zgornje, Srednje in Spodnje polje, ki so jih na jugozahodni strani spremljali gozdovi Zgornjega in Spodnjega Stražuna ter mokrišča Gmajnice. V vsej občini so bile le štiri hiše krite z opeko, vse ostale s slamo. Od Pobreške ceste se je pred Zgornjim Pobrežjem odcepila vozna pot (sedanja Cesta 14. divizije - Dupleška cesta), ki je tekla po sredini občine skozi Brezje v Dogoše. Pri Spodnjem Pobrežju je bil na Dravi zasidran rečni mlin.

II.

Topografsko stanje mesta in okolice dvajset let pozneje nam najbolje predstavi dr. Rudolf Puff v svoji znameniti monografiji. **Mestno jedro**¹⁶ je v vmesnem času doživelo le malo topografskih sprememb. Zgubilo je vsa mestna vrata, nekaj stolpov in obrambne jarke severno od Koroške ceste in ulice Ob jarku. Te so si pridobili, jih zasuli in deloma kanalizirali njihovi mejaši meščani in lastniki mestnega gradu (grofje Brandisi), ob njili zunanem robu pa je mesto speljalo današnje Strossmayerjevo, Gregorčičevo in Svetozarevsko ulico. V mestu se je povečala prisotnost vojske (od let 1811 in 1820 vojašnici, od let 1784, 1796 in 1824 živilska skladišča, od leta 1811 vojaško vzgajališče) in narastla sta cestni ter vodni promet. To je pospešilo razvoj gostinstva in ustreznih obrti, tudi predpregarstva zaradi mnogih klančin v mestu in okolici (Dravska in Taborska ulica, Vinarski, Lajtersperški in Meljski klanec). Nazadnje je junija 1846 stekla mimo mesta še železnica, kar je imelo za posledico prve večje topografske spremembe v **Graškem predmestju**,¹⁷ ne pa še v mestni okolici. Prav zaradi tega začelja dr. Puff opis predmestij z Graškim, pri čemer uporablja bolj pripovedni kot topografski slog.

Takrat se je od Graške (sedaj Partizanske) ceste odcepilo 6 poti oziroma ulic; sedanji Heroja Staneta in Cankarjeva proti severu ter ulice V. Kraigherja, heroja Šlandra, Mlinska in Meljska proti jugu in vzhodu. Današnji Trg svobode sta še zasedala grajski vrt in prednica sedanje Ulice heroja Staneta, ki je kot pot segala do Graške ceste. Na njenem vogalu je stala manjša stavba z veliko parce-

¹⁴ Karta k.o. Zrkovci, okraj Vetrinjski dvor, izdelala della Torre in Krippel, 1825

¹⁵ Karta k.o. Pobrežje, okraj Vetrinjski dvor, izdelala Stelzer in Winter, 1825

¹⁶ Rudolf Puff: Marburg in der Steiermark, poslovenjena izdaja 1999, str. 29-72

¹⁷ isti: str. 72-82

lo, na katero je mejila Tappeinerjeva pivovarna, ki je leta 1818 in 1832 postopno zasedla del šentpavelske gospostvene posesti (obnovljene leta 1809, povečane z vetrinjsko 1816 in minoritsko 1819) s svojo pivnico, vrtom in salonom. Sledili sta na kraju leta 1841 odstranjene cerkve sv. Ulrika na številkah 9 in 13 Červinkova (iz 1843) in Zirngastova (iz leta 1845) hiša ter za prvo od leta 1787 kot vojaški špital uporabljen in leta 1814 v ta namen predelan nekdanji vetrinjski dvor, opremljen z velikim vrtnim nasadom. Med sedanjina Cankarjevo in Cafovo ulico so razen vinske kleti nadvojvode Janeza iz leta 1838 stale tri trgovske hiše iz let 1844-46, v katerih zadnji na vogalu s sedanjo Cafovo ulico je poslovala gostilna Pri mestu Dunaju (sedaj na številki 25). Vrsto hiš sta zaključevala tesarsko podjetje Jakoba Vernika in na številki 37 gostilna Pri zelenem drevesu (prednica poznejšega hotela Meran), onkraj katere so sledila polja šentpavelsko-vetrinjskega gospostva.

Južno stranico Graške ceste je začeljenal redemptoristični (prvotno kapucinski) samostan s cerkvijo ob cesti in velikim vrtnim nasadom za seboj. Sledil je lijakasti trg z manjšo (leta 1898 podrt) hišo na severni ter ustjem Ulice V. Kraigherja in 5 hišami (med njimi Burghatovo gostilno) na južni strani. Dalje ob Graški cesti se je med koncem trga in ogalom z Ulico heroja Šlandra vrstilo nadaljnjih pet, po letu 1840 zgrajenih hiš, tem pa so se med ustji sedanjih Ulice heroja Šlandra in Mlinske ulice pridružile še tri Weiserjeve hiše iz let 1844-45, ki danes zasedajo številke 32, 34 in 36. Malce dalje, na cepišču z leta 1845 ukinjeno Meljsko potjo, je bila znana gostilna Pri lovcu (pozneje Pri veselem kmetu). Zadnji pomemben objekt ob Graški cesti je bil v letih 1844-46 zgrajeni, nekoliko nad cesto ležeči kolodvor. Sestavljalo ga je šest poslopij: glavno 21-osno nadstropno, pokrito s škričjevo streho in okrašeno s pločevinastim urnim stolpičem, potniško s pokritima peronoma, enako veliko blagovno skladišče, vagonka remiza, obratna delavnica z vrtljivima ploščama in dvonadstropen vodni stolp. Za topografijo mesta je pomembno, da je železniška proga do kolodvora pritekala po poglobljeni trasi skozi Košaško dolino, od kolodvora dalje do dravskega mostu lesene ameriške konstrukcije (vendar z zidanima nosilcema in čeloma) pa po nasipu. S tem je železnica skoraj neprodušno ločila mestno jedro od Melja, saj so za njuno povezavo odslej služili le trije prehodi. Prvi na začetku kolodvora, druga dva pa v obliki viaduktov v smerih sedanje Meljske ceste in Oreškega nabrežja. Dr. Puff, ki je v tem predmestju naštel 82 oštevilčenih in 16 neoštevilčenih hiš, poroča tudi o prvem zazidalnem načrtu mesta iz okoli leta 1845. Šlo je za program pozidave pretežno šentpavelskega zemljišča med novonastalim kolodvorom in sedanjo Ulico heroja Staneta, na katerem naj bi zrastle 60 stanovanjskih hiš s pripadajočimi vrtovi, po sistemu *cottage*, kar je pogojilo zasnovno sedanje ulične mreže v tem delu mesta.

Koroško predmestje¹⁸ se je začelo z manjšim tržnim prostorom pred letom 1829 podrtimi Koroškimi mestnimi vrati. Od njega so se cepile enako kot danes 4 ulice: proti severu je po trasi sedanje Strossmayerjeve vodil kostanjev drevored, zasajen leta 1832, proti severozahodu Urbanska cesta (sedaj Pipuševa ulica), proti zahodu Koroška cesta in proti jugu Pristaniška ulica. Drevored, ki se je zaključil pri Gasteigerjevi tovarni vinskega kamna iz leta 1833 na vogalu z Gregorčičevo ulico, je po zahodni strani spremljalo 6 Schmiedererjevih prtiličnih hiš, nastalih po letu 1833. Severno stranico tržnega prostora med ustji Strossmayerjeve in Pipuševe ulice sta od leta 1823 zasedali Schmiedererjeva gostilna Pri belem konjiču in pivovarna s plesiščem. Ob Koroški cesti je predvsem po južni strani sledila vrsta hiš in hišic skoraj do ustja Strme ulice. Med njimi je na številki 31 stala Felberjeva tovarna rozolija z 8-osno ulično fasado, ustanovljena leta 1825 in okoli leta 1860 spremljena v Gerdesovo tovarno cikoriije. Pristaniško ulico je po vzhodni strani spremljal še deloma ohranjen mestni obrambni jarek z nekaj hišami ob njem, z zahodne pa vrsta petih hiš, med njimi

¹⁸ isti: str. 83-87

gostilna Pri zlatem levu. Ulica Ob bregu, ob kateri so bili zasidrani 4 rečni mlini, je bila enako kot danes redkeje pozidana, pač pa je ob Strmi ulici na arealu nekdanje Judovske njive od leta 1842 bilo vojaško lesno skladišče.

Severno od Koroške ceste se je širilo nepozidano polje, na katerega območju so se med sedanjimi Strossmayerjevo, Mladinsko, Kajuhovo in Gosposvetsko ulico razvili prvi trije vase zaldjučeni zemljiški kompleksi: mestno pokopališče iz leta 1783, vojaško vežbališče iz leta 1796 in Langerjev nasad iz leta 1843. Onkraj sedanje Mladinske ulice se je širil Platzerjev nasad, onkraj sedanje Vinarske ulice Pikhartov zabavišni park s pivskim vrtom, kegliščem in streliščem, iznad njega pa so se dvigala vinorodna pobočja Kalvarije. Svetobarbarski potok, tekoč ob sedanjih Trubarjevi ulici in Livadi je predstavljal mejo med tem predmestjem in Graškim. Dr. Puff je v njem naštel 49 oštevilčenih in 18 neoštevilčenih hišnih enot.

Magdalensko predmestje¹⁹ je zasedalo južni breg Drave med Zgornjim Pobrežjem in Studenci ter reko in progo sedanje Koroške železnice. Hiše, ki jih je bilo v tem predmestju 66, so se gostile okoli cerkve ter Taborske, Tržaške, Ruške in Gorkega ulice. Med hišami v skupini okoli cerkve je bilo nekaj gostiln in trgovin, kovačija, pekarna ter Prosinakova hiša s 7-osnima zahodno in južno fasado, ki je nekaj let pozneje (leta 1855) postala sedež mariborske bolnišnice. Na nekdanjem križišču Tržaške ceste in Koroške železnice je stala mestna mitnica, onkraj nje pa so se ob cesti vrstile hiše vse do njenega cepišča s Ptujsko cesto. Tam je nasproti znamenja v obliki križa stala gostilna Pri križevem birtu, nekaj dlje v smeri Tezenskega gozda pa mestno morišče. Ob južni meji predmestja je že od leta 1788 bilo novo magdalensko pokopališče, obogateno z dragoceno Brandisovo kapelo iz leta 1834, ob sedanji Gorkega ulici pa razen treh hiš vrsta kozolcev vse do njenega cepišča z Betnavsko cesto. Nad Taborsko ulico je še vedno kraljeval Stekl, ob Ruški cesti pa je vse do cerkve sv. Jožefa, pod katero so močni izviri od leta 1822 poganjali Staudingerjev mlin, stalo nekaj hiš, med njimi na številki 45 Križev dvor, last Strašilov, ki so v njem po letu 1860 uredili pivovarno in gostilno, po letu 1886 pa Reiserji še dvorano, vrt in manjše športno igrišče. Južno od predmestja, pa tudi v njem samem, so se širila polja, ki so segala do venca vasi pod Pohorjem.

Pri opisu severne mestne okolice²⁰ dr. Puff začenja z grajskim drevoredom, ki je povezoval mestni grad z grajsko pristavo. Na obeh straneh so ga spremljali travniki. Od pristave je vodila ena pot v dolino s Tremi ribniki, druga pod Mestnim vrhom do Badlovega, tretja pa pod Piramido (po sedanji Tomšičevi ulici) do Taverne, nad katero je ležala ledina, še leta 1807 imenovana Volovska obora. V ozki dolini ob Košaškem potoku je bila pri sotočju s Počehovskim potokom mestna mitnica, nad njo gostišče Novi svet, pod Lajteršperškim klancem 4 opekarne (3 gospostvene in ena do leta 1835 mestna), na vrhu pa več vinarn, med njim največja Altmannova. Za kolodvorom so vzdolž Košaškega potoka in Meljske ceste sledili: leta 1837 zgrajeni Kriehuberjev mlin z gostilno, njegov Meljski dvor, od katerega so pa po letu 1844 ostala le še gospodarska poslopja in leta 1842 usposobljena opekarna. Južno od Meljske ceste je bil leta 1846 postavljen Kirchnerjev parni mlin, sicer pa so se širila polja, imenovana Meljska loka, vse do Drave in vasi Melja. Pred vasjo se je od Meljske ceste odcepila sedanja Trdinova ulica in mimo Meljskega dvora ter preko Šlajfe kot vozna pot vodila na Meljski hrib in preko Frajgrabe v Vodole. Za vasjo pa je cesta, ki je bila šele leta 1841 usposobljena za vozni promet, vzdolž reke nadaljevala pot v Malečnik.

Opis južne mestne okolice²¹ ima še bolj kot opis severne izrazito potopisni značaj. Dr. Puff ga začenja v Zrkovcih, ki so pogoreli v letih 1834 in 1846, si ogleda Brezje in se nekaj dlje ustavi v Betnavi, do katere ga je s Tržaške ceste privedel lipov drevored. Opiše njeno graščino, za katero so ležali sadovnjaki, pred

¹⁹ isti: str. 87-91

²⁰ isti: str. 92-100

²¹ isti: str. 100-112

njo pa ribnik z Adrianinim otočkom iz leta 1821. Nadaljuje pot skozi Spodnje in Zgornje Radvanje ter Pekre v Limbuš, omenja šentpavelsko pristavo iz leta 1846 in Vrlov dol z vinskim dvorom nadvjode Janeza iz leta 1819 ter nadaljuje pot po leta 1829 urejeni Limbuški cesti mimo kamnitega znamenja v Studence. Kot je iz potopisa razvidno, je bilo takrat obravnavano ozemlje še čisto podeželsko. Skozenj je sicer od leta 1846 tekla železniška proga iz Maribora v Celje, a v njem še ni bilo niti postajališča niti ranžirnega kolodvora na Teznu in tudi še ne podvoza za sedanjo Nasipno ulico.

III.

Prihajajoče novo obdobje se je v vseli treh predmestjih in Melju napovedalo šele decembra 1850 z upravno priključitvijo mestu. Začel se je njihov sicer pospešeni, vendar neenakomerni razvoj, katerega topografske dosežke nam najbolj nazorno dokumentirajo razne karte in načrti iz 2. polovice 19. stoletja. Odtlej ne govorimo več o starem mestnem jedru kot mestu, ampak o mestu, ki je v takrat doseženi obliki in velikosti kot upravna in urbana celota obstajalo do druge svetovne vojne. Tako povečano mestno ozemlje je leta 1847 štelo 502 hiš, od tega 246 v mestnem jedru, 231 v predmestjih (98 + 67 + 66) in 25 v Melju, trideset let pozneje (leta 1877) pa 661 hiš, od tega 263 v mestnem jedru, 368 v predmestjih (150 + 98 + 120) in 30 v Melju. Iz navedenih statističnih podatkov je razvidno, da se je mestno jedro povečalo le za 17 hiš, Graško predmestje skupaj z Meljem za 52+5 hiš, Koroško za 31 hiš, razširjeno Magdalensko pa za 54 hiš²².

Najmanj se je povečalo mestno jedro, saj je doživelo le skromne topografske popravke. Zgubilo je še nekaj obzidja in jarkov (severnega že do leta 1846, zahodnega do leta 1897, vzhodnega pa celo šele do leta 1906), vendar so bili ulični preboji obzidne črte še redki (Orožnova ulica 1832, Grajska ulica 1871, Ob jarku 1873). V mestu se je leta 1859 naselila škofija, kar je imelo za posledico izgradnjo škofijske palače in obnovo cerkve, ob severni stranici obzidja je leta 1866 Tscheligijeva pivovarna postavila ledenico in Gambrinovo pivnico, ob sedanji Gledališki ulici sta postopoma nastala gledališče in kazino (1851 in 1864), na Slomškovem trgu je prišlo po letu 1852 do zamenjave nekdanje gledališko predelane špitalske cerkve z nadstropno trgovsko-stanovanjsko hišo in po letu 1855 do predelave takrat opuščene nadstropne bolnišnične stavbe za deklishe šolske in internatske potrebe. Zaradi postopnega naraščanja v mestu zaposlenih priseljencev in iz tega sledečih stanovanjskih potreb je seveda prišlo tudi do prezidav dotlej pretežno enodružinskih trgovsko-obrtnih hiš v večstanovanjske najemniške.

Glavni val sprememb so torej doživela predmestja, v katerih se je število hiš skoraj podvojilo (231 - 368). Med njimi najmanj v Koroškem, v katerem se je število hiš povzpelo s 67 na 98, torej komaj za 31, in največ v Graškem (brez Melja), kjer se je število hiš povzpelo z 98 na 150, torej za 52²³.

V Koroškem predmestju so osrednje zemljišče, ležeče med sedanjimi Mladinsko, Kajuhovo, Gosposvetsko in Strossmayerjevo ulico, slej ko prej zasedali areali mestnega pokopališča, vojaškega vežbališča in Langerjevega, od leta 1874 javnega nasada. Okraj Vinarske ulice je prostor nekdanje Pirkhartije zasedla vinarsko-sadjarska šola, ob Strossmayerjevi ulici se je vrsti Schmidererjevih hiš leta 1865 priključil zametek samostana šolskih sester, ob Pipuševi ulici pa je med leti 1869 in 1874 delovala matica Kleinschusterjeve tovarne čevljev. Sicer je ob obstoječih cestah in ulicah nastalo nekaj hiš, ni pa se še pojavila potreba po spremembi obstoječih poljskih poti v mestne ulice.

Mnogo bolj živalien je bil razvoj v Graškem predmestju. Načrt kanalizacije Graške ceste iz leta 1859 dokazuje njeno napredujočo obzidavo, ki je takrat

²² Jože Curk: Urbana in gradbena zgodovina Maribora. Maribor skozi stoletja I. Maribor 1991 str. 536-540

²³ Johann Leon: Die Stadt Marburg an der Drau. Maribor 1880. Vodnik po mestu s priloženim načrtom

segala do Kolodvorske ulice (nastale leta 1887), a se je kmalu podaljšala do Kopitarjeve. Grajski vrt (nasut, a še z odprtim Triribniškim potokom) na začetku ceste je po dodatnem nasutju in kanalizaciji tega potoka leta 1863 zamenjal sedanji Trg svobode, ob katerega vzhodni stranici je Alojz Kriehuber že pred letom 1859 postavil lišo z velikimi vinskimi kletmi. Številki 3 in 5 je zasedala Tappeinerjeva pivovarna, ki je leta 1861 prešla v last Tomaža Goetza. Na številki 11 je bilo leta 1856 zgrajeno poslopje okrajnega sodišča, nasproti kolodvora na številka 43 in 45 (sedaj Trg Borisa Kidriča) pa leta 1859 velika Gierstmayerjeva 14 x 18 - osna palača okrožne oblasti (od leta 1868 okrajnega glavarstva) in finančne direkcije. Prostor med Partizansko cesto, Tomšičevo ulico in Ulico heroja Staneta je bil v veliki meri še nepozidan, zahodno polovico Trga B. Kidriča pa je zasedala velika gramoznica. Zemljiščni pas, ki je obojestransko spremljal drevored med pristavo in gradom, je bil do leta 1871 Brandisov. Ko je tega leta s prebojem grajskega kompleksa nastala Grajska ulica kot njegova neposredna vez z Grajskim trgom, je začel v njem nastajati vzhodni del sedanjega mestnega parka, katerega usodo je leta 1877 prevzelo takrat ustanovljeno Olepševalno društvo v svoje roke. Ob njegovi zahodni stranici (sedaj stranici Trga generala Maistra) je med leti 1871-73 zrastle sedanja Prva gimnazija. Zemljišče med omenjenim grajskim drevoredom oziroma nasadom ter sedanjima Strossmayerjevo in Trubarjevo ulico je bilo nekaj gosteje pozidano. Na vogalu sedanjih Gregorčičeve in Trubarjeve ulice je bila leta 1869 zgrajena protestantska cerkev, leta 1877 pa pastorat. Zemljišče, je severno od sedanje Mladinske ulice, ki takrat še ni bilo razparcelirano, je prečkala že omenjena pot, ki je povezovala Vinarsko ulico s predvojno Kolodvorsko, spojeno leta 1887 s Partizansko. Tudi zemljišče med sedanjimi Partizansko cesto, Svetozarevsko ulico, Dravo in železniškim nasipom je bilo pozidano le ob Mlinski in Loški ulici, redko pa ob Svetozarevski in Ulici Vita Kraigherja. Isto velja za Melje z gostejšo pozidavo le v njegovem vzhodnem, nekoč vaškem delu.

Topografsko največje spremembe je doživelo **Magdalensko predmestje**, ki se je površinsko močno povečalo, saj je na jugu seglo do sedanje Ceste proletarskih brigad, na zahodu do črte, tekoče od Črtomirove ulice preko Koroškega kolodvora do Engelsove ceste, na vzhodu pa onkraj železniške proge do Mejne ulice in tokraj proge do Titove ceste. Prvi veliki poseg v njegov prostor pomenja ustanovitev in zgraditev Kadetnice (1853 - 56), katere areal je zasedel prostor med sedanjimi Popovičevo ulico in Engelsovo, Radvanjsko in Cesto proletarskih brigad. V zvezi z njenim nastankom je bila opravljena regulacija sedanje Gorkega ulice, takrat obsajene s kostanjevim drevoredom. Drugi in daleč največji poseg v topografsko strukturo predmestja je pomenila izgradnja Koroške železnice med leti 1860 - 63, ker je potegnilo za seboj tudi postavitev sedanjega tritirnega železniškega mostu, napravo trianga in podvoza za Nasipno ulico ter zgraditev velikega ranžirnega kolodvora na Teznu. Nova železniška proga, ki se je magdalenskega pokopališča ognila po njegovem severnem robu, je prečkala Tržaško cesto in Gorkega ulico (z nadvozom od leta 1900) ter po severnem robu prečila ogromen kompleks železniških delavnic. Te so zasedale skupaj s kurilnico, skladišči, nekaj mlajšim kolodvorskim poslopjem in 40 hišami železniške kolonije (1863-72) večino zahodne polovice predmestja, omejeno s sedanjimi Gorkega, Valvasorjevo, Heroja Šercerja in Koresovo ulico ter ono Na poljanah. Za tretji, vendar manjši prostorski poseg velja skoraj sočasna zgraditev konjeniške kasarne (1864-68) med sedanjo Betnavsko cesto ter Žolgerjevo, Žitno in Jezdarsko ulico, za četrtega pa premestitev splošne bolnišnice leta 1855 s Slomškovega trga v Prosinakovo hišo na Tržaški cesti, ki je prve povečave doživela že leta 1869. V zvezi z naštetimi posegi je to predmestje leta 1863 dočakalo tudi svoj prvi regulacijski načrt, ki je zajel predel med Dravo, Tržaško cesto, Ulico pariške komune, Koresovo in Murkovo ulico ter onkraj Koroškega kolodvora Črtomirovo ulico. Načrt je bil prilagojen legi delavnic in smeri koroške proge, ni si pa prizadeval za doslednejšo vključenost v že obstoječo komunikacijsko mrežo, razen tega pa niti

ni bil do kraja izveden. Kljub temu pa je postal odločilen za pozidavo omenjenega predela.

IV.

Največjo razvojno dinamiko je mesto doživelo šele v zadnji četrtini 19. stoletja, ki časovno sovпада z županovanjem ing. Aleksandra Nagyja (1886-1902)²¹. **Mestuo jedro** tudi v tem četrstoletju ni doživelo kake večje topografske spremembe, če izvzamemo parkovno povečavo sedanjega Slomškovega trga na račun prastarega župnišnega kompleksa leta 1890 ter izvedbo več uličnih prebojev nekdanje obzidne črte (Gledališka ulica 1865, Slovenska ulica 1891, Ulica kneza Koclja 1892, Vojašniški trg 1897, Tyrševa ulica kot pot 1826, kot ulica 1902) in njih povezav z **novimi deli mesta**. Ti so doživeli pospešen razvoj, za katerega uravnavo so poskrbeli novi regulacijski načrti, ki pa na žalost med seboj niso bili vedno najboljše usklajeni. Načrt iz leta 1875 je zadeval prostor med sedanjimi Partizansko cesto in Tomšičevo ulico ter železniško postajo in Trubarjevo ulico. Zato zarj velja, da je nasledil, razširil in dopolnil onega iz okoli leta 1845. To pa ne drži za drugega iz leta 1885, ki je kot prvi obravnaval območje med Dravo, Vinarskim jarkom, Bezovjem - Kalvarijo ter Strossmayerjevo in Trubarjevo ulico. Oba sta temeljila na mreži karejev s po 100 do 120 m dolgimi stranicami, ki pa se med seboj niso popolnoma ujemale. Prva nreža je bila namreč zastavljena v smeri sever - jug, druga pa severovzhod - jugozahod, zato je prišlo med njima na njuni stični črti (Strossmayerjevi in Trubarjevi ulici) do manjše kolizije. Razen tega je bil od teh načrtov le prvi realiziran, drugi pa je po letu 1928 doživel zlasti v osredju med sedanjima Vrbansko in Gosposvetsko cesto ter Njogoševo ulico zaradi pahljačasto razvrščenih ulic motečo, radialno speljano spremembo. Razen omenjenih dveh mestnih predelov je tudi **Melje** kmalu po letu 1875 dobilo svoj regulacijski načrt. Tudi ta je temeljil na pravokotni ulični mreži, ki se je med Meljsko cesto in Oreškim nabrežjem delno uresničila, severno od Meljske ceste in vzhodno od Ulice kraljeviča Marka pa ne.

Nekdanje Koroško predmestje, ki ga je leta 1885 povezala brv z Magdalskim predmestjem in Studenci, smemo razdeliti na tri območja. Južno, ležeče med Koroško cesto in Dravo, so postopoma polnile stanovanjske hiše, med njimi na Koroški 31 Gerdesova tovarna cikorije kot naslednica Felberjeve tovarne rozolije. Osredje med sedanjima Smetanovo in Mladinsko ulico so zasedali kompleksi mestnega pokopališča, vojaškega vežbališča in leta 1874 parkovno urejenega Ljudskega vrta. Sočasno je bilo zemljišče med sedanjima Smetanovo ulico in Vrbansko cesto še pokrito s poljskimi površinami, ono na vogalu sedanjih Prežihove in Gosposvetske ceste z vrtnarjjo, ono na vogalu slednje in Strossmayerjeve ulice z leta 1896 dograjenim samostanom šolskih sester. Tretje območje se je razprostiralo severno od sedanje Mladinske ulice, regulirane po letu 1850. Tu je med Trubarjevo in Vilharjevo ulico začela nastajati četrtil, med Vilharjevo in Kajuhovo ulico je še obstajal nekdanji Platzerjev nasad, med Kajuhovo in Kosarjevo ulico se je udomila velika vrtnarija, zahodno od nje pa nasad sadjarske šole. Severno od nastajajoče Kamniške ulice je leta 1899 našla svoje mesto Potočnikova tovarna stavbnega pohištva, severno od Vinarske ulice pa se je razprostiralo zemljišče leta 1871 ustanovljene sadjarsko-vinarske šole, ki je z vključitvijo Hausnerjevega marofa ob Vrbanski cesti seglo od Marčičeve ulice do drevoreda pred agronomsko fakulteto. Med Koroško cesto in sedanjo, vendar talrat še neobstoječo Smetanovo ulico, so ležale tri gramoznice, četrta pa v kotu med sedanjima Kajuhovo ulico in Vrbansko cesto. Gosposvetska cesta je kot

²¹ Verzeichnis der Gassen, Strassen und Plaetze im Gebiet der Stadt Marburg nebst Angabe der Hausnummern und Hauseigenthümer, Marburger Kurzwil-Kalender 1894
Leon Woerl: Fuehrer durch Marburg an der Drau und Umgebung, Wuerzburg 1893 - Vodnik po mestu s priloženim načrtom

Samostanska ulica segala do križišča z Vrbansko cesto, Smetanova ulica pa le od Pipuševe do Prežihove. Pač pa je takrat še obstajala pot, ki se je pri sedanji Kočevarjevi ulici odcepila od Koroške ceste in nato kot Poljska pot vodila pod traso sedanje Gosposvetske ceste do ponovnega stika s Koroško cesto na robu Vinarskega jarka.

Nekdanje **Graško predmestje** je doživelo največji topografsko-urbani razvoj. Predel med mestnim jedrom in Mestnim vrhom ter Livado - Trubarjevo ulico in Ulico heroja Staneta je napol pripadel mestnemu parku, napol pa karejsko urejeni lišni pozidavi. Mestni park, spočet leta 1871, je do leta 1890 dosegel svojo sedanjo velikost, dobil leta 1886 drevoredni podaljšek vzdolž Tomšičeve ulice vse do njenega stika s Partizansko ceto in leta 1896 gozdni nasad na vzhodnem pobočju Kalvarije, ni pa segel preko Mladinske ulice do Trga generala Maistra. Medtem naureč, ko je severni del tega nekoč grajskega zemljišča ostal skromno pozidan vse do leta 1911, so njegovo južno polovico leta 1884 spremenili v trg s parkom, od leta 1883 opremljenim s spomenikom admirala V. Tegetthoffa.

Predel med Ulico heroja Staneta in kolodvorom ter Partizansko cesto in Tomšičevo ulico, razčlenjen s pravokotno ulično mrežo, je doživljal posebno intenzivno rast. Njegova pozidava se je vršila od juga proti severu. Leta 1902 je bila odprta sedanja Cafova ulica, naslednje leto pa je nastala iz ozke poti sedanja Prešernova. Vendar se je njegov del vzhodno od Cafove in Kersnikove ulice izmaknil pravokotnemu rastru ostalih ulic in se podredil temeljni usmeritvi Partizanske ceste, zaradi česar je prišlo do zaloma z njimi (kar sta dokazovali predvojni ulici Kolodvorska iz 1887 in Kopitarjeva iz 1869). Nekaj je k temu pripomogla tudi velika gramoznica na zahodni polovici sedanjega Trga Borisa Kidriča, ki jo je med leti 1876-1888 zamenjal prednik sedanjega parka na tem trgu. Obzidava Partizanske ceste je leta 1895 že dosegla vogal s Tomšičevo ulico, onkraj katere je še vedno domovala stara Taverna, njej nasproti onkraj železniške proge nad cesto v nekdanje Prule (sedaj Meljski dol) pa imenitna novogotska vila Alwies iz leta 1875. Analiza pozidave tega dela mesta dokazuje, da so prišle za pozidavo najprej v poštev severne stranice vzporedniških ulic, nato južne in kot zadnje poldnevniške, ki so ostale v dobršni meri celo nepozidane (Prešernova, Cankarjeva, Cafova, Kersnikova). Te praznine so pozneje večkrat zapolnile razne javne stavbe. Na površinah severno od Maistrove in Kopitarjeve ulice so začele po letu 1890 postopoma rasti posamične manjše hiše in vile, med njimi le redko večje stavbe, kot na primer okoliška šola v Tomšičevi ulici.

Mestni predel med Partizansko cesto in Dravo ter Svetozarevsko ulico in železniškim nasipom je enako kot prejšnji doživljal največjo gradbeno dejavnost vzdolž Partizanske ceste, na katere začetku je med leti 1892-1900 frančiškanski samostan zamenjal starega kapucinskega oziroma redemptorističnega. Obzidava ulic se je nekoliko zgostila v Mlinski in Loški ulici, manj ob ulicah Heroja Šlandra in V. Kraigherja. Leta 1892 se je pojavila sedanja, vendar še neobzidana Kocljeva ulica, ni pa še bilo sedanjih Vošnjakove in Ulice talcev (obe šele od leta 1897). Prva naj bi po nerealiziranem regulacijskem načrtu vodila na večji trg na kraju sedanje Sodne ulice, druga pa z njega na Loško, po letu 1892 pa Kocljevo ulico. Vse obravnavano območje je bilo pred nastankom sodne palače med leti 1900-1902 še večinoma nepozidano, pač pa so ob Svetozarevski ulici nastale nekatere upoštevanja vredne stavbe: leta 1872-78 Scherbaumov parni mlin, leta 1893 Denzlovo parno kopališče in leta 1898 slovenski Narodni dom.

Melje je zaradi izločenosti iz ostalega mestnega razvoja tudi v zadnji četrtini stoletja živelo svoje življenje. Hišnih gradenj je bilo relativno malo, zato pa več ostalih. Med Meljsko cesto in Einspielerjevo ulico je leta 1883 zrasel iz Kriehuberjevega mlina Styria, zgrajenega leta 1876, Franzov parni mlin z lastnikovo vilo na Meljski cesti 19, njej nasproti ob Kežzarjevi ulici železničarska uslužbenska kolonija in nekaj dalje ob Ulici heroja Jevtiča branibovska vojašnica, zgrajena med leti 1894-1901 na kraju nekdanjega Kirchnerjevega mlina, katerega

poslojpa so že od leta 1863 služila za vojaške potrebe. Medtem ko je vaško jedro Melja doživelo le malo sprememb, pa so bila leta 1873 pogorela gospodarska poslojpa nekdanjega Meljskega dvora leta 1896 predelana v Hauserjevo tovarno kavnih nadomestkov. Zahodno od nje so ob Einspielerjevi ulici leta 1883 zrastle velika prekladna skladišča Štajerske eskomptne banke. V novonastali Plinarniški ulici, ležeči ob železniškem nasipu, je leta 1870 začela obratovati mestna plinarna, na njenem vogalu z Oreškim nabrežjem leta 1902 klavnica, ob njem pa na kraju sedanje tovarne Henkel-Zlatorog istega leta Brosova mlarna.

Nekdanje magdalensko predmestje, katerega severni del je premogel regulacijski načrt iz leta 1863, je petnajst let pozneje dobilo drugega, ki je zajel njegov južni del, omejen na severu z Ulico pariške komune, na zahodu z Radvanjsko cesto, na jugu s Cesto proletarskih brigad in na vzhodu z železniško progo, s čimer je zajel tudi zemljišča, ležeča vzhodno od Tržaške ceste, ki jih prvi načrt ni. Ponovno je šlo za karcjsko ulično mrežo, položeno na večinoma nepozidano ozemlje, ki se je deloma sama prilagajala že obstoječim komunikacijam, deloma pa so ji bile te prilagojene. Kot že v tretjem četrtstoletju so tudi v tem razpoložljiva zemljišča po večini zasedle prostorsko zahtevne, a gradbeno relativno skromne ustanove javnega značaja. Prostor med Dravo, Gorkega ulico, železniško progo in Tržaško cesto še ni doživel dramatičnih sprememb, ki jih je leta 1913 povzročil novi most, zato so njegove večinoma poljske površine še vedno prečkale tri proti jugu vodeče poti (posredno prednice sedanjih Machove, Pupinove in Ljubljanske ulice), ki jih je železniška proga sicer prekinjala, a zato prestrezala ob njej tekoča prednica Levstikove ulice, ki je takrat še segala od Gorkega ulice do Tržaške ceste.

Zemljišče južno od proge sta obakraj magdalenskega pokopališča (leta 1880 opuščena in leta 1906 spremenjenega v park) zasedla vojaško skladišče žita, lesa in sena s pekarno med leti 1887 - 1889 na zahodni strani in pehotna vojašnica z živilskim skladiščem in bolnišnico med letoma 1894 in 1903 na vzhodni. Ker sta skladišče in konjeniška vojašnica tvorili urbano enoto in je pehotna vojašnica segala vzdolž Tržaške ceste do Ulice pariške komune, je med njima nastal podolžen odprt prostor, po katerega sredini danes vodi Ljubljanska ulica. Pa tudi zemljišče južno od Ulice pariške komune se ni izognilo vojaškimi zgradbam. Na prostoru med to ulico ter Beograjsko, Ljubljansko in Fochovo je med leti 1902-1908 zrastle velika topniška vojašnica. Zemljišče med železnico in Ruško cesto z novo deško šolo iz leta 1892 je na vogalu s Črtomirovo ulico zaključeval športni park, ki se je razvil pri kot gostišče izrabljenem Križevem dvoru, izpod katerega je od leta 1885 vodila železna brv v nekdanje Koroško predmestje. Zemljišče, ležeče vzhodno od Tržaške ceste, je železniški triangel delil na dvoje. V južnem delu je ob Tržaški cesti leta 1898 zrastle sredi parka umeščena vila Vešer, v severnem delu pa se je razraščajajoči se javni bolnišnici leta 1889 pridružil na dotlej Rastovem zemljišču velik kaznilniški kompleks. Onkraj železniške proge ob Mejni ulici so se v tem času začele pojavljati prve, po večini skromne delavske hiše.

V mestni okolici severno od Drave v obravnavanem času ni prišlo do topografskih sprememb ali gradbenih dejanj večjega pomena (morda velja s tem v zvezi omeniti le veliko opekarno v Lajtersperku iz leta 1898). Vzrok tega je iskati v dejstvu, da je bila ta okolica zaradi terenskih pogojev izven dosega večjih tovrstnih sprememb v mestu.

Drugače je bilo z mestno okolico južno od Drave, čeprav se tudi v njej niso dogajale spremembe, ki bi imele večjo vlogo v nadaljnjem mestnem razvoju. Med Betnavsko in Radvanjsko cesto je severno od Pekrskega potoka začel nastajati zaselek Nova vas in Betnava je leta 1863 zamenjala lastništvo, saj je prešla iz Brandisove v škofijsko last, kar je posledično nekoliko spremenilo prometni režim v njeni okolici. Omembe vredno je tudi, da je na meji s Teznom ob Tržaški cesti začel leta 1901 obratovati mestni vodovod in da sta na Pobrežju na obeh straneh Ceste 14. divizije zrastle pokopališči, mestno leta 1879 in magdalensko

leta 1888, med Pobrežjem in Meljem pa je začel leta 1889 obratovati žični brod.

Začetek 20. stoletja je Maribor dočakal z okoli 1050 hišami (leta 1890 jih je štel še samo 867)²⁵. Njegova pozidava je bila precej neenakomerna. Gosto pozidano je bilo le staro mestno jedro in predel med njim ter mestnim parkom, nato Partizanska cesta do ustja Tomšičeve ulice, Koroška cesta do ustja Kočevarjeve ulice, Meljska cesta do stika z Ulico heroja Šaranoviča, nekdanja Vrbanska cesta (Pipuševa ulica) do Prežihove ulice ter Mlinska, Heroja Slandra in Loška ulica. Manj pozidane so bile Maistrova, Razlagova, Kopitarjeva, Svetozarevska, Vita Kraigherja in Mladinska ulica, redko pozidani predeli so se širili severno od Maistrove - Kopitarjeve ter Mladinske ulice, nepozidane pa so bile Ulica talcev, heroja Bračiča, Vošnjakova in Sodna ulica ter ves kompleks zahodno od Vrbanske ceste v nekdanjem Koroškem predmestju in južno od Ulice heroja Šaranoviča v Melju. V nekdanjem Magdalenskem predmestju južno od Drave je bila pozidava skromnejša. Razen v železniški koloniji je bila nekaj gostejša le med Ruško cesto in Valvasorjevo ulico, na Bregu, ob Tržaški cesti in ob Gorkega ulici do ustja Ulice pariške komune. Zelo redko pozidani kompleksi so bili južno od Ulice pariške komune, Pobreške ceste in železniških delavnic, pa tudi sam Breg je bil južno od Ulice Moše Pijadeja še pokrit z njivami magdalenske župnije. Okoli leta 1900 je bilo torej mesto, ki je takrat štelo okoli 22.000 prebivalcev, še relativno skromno pozidano, je bilo pa na najboljši poti, da to že do prve svetovne vojne dodobra popravi. O spreminjanju mestne podobe v tem času nam največ povedo razglednice, ki so se začele množiti po letu 1890.

²⁵ Arthur Mally: Gassen- Strassen- und Plaezbeuch der Stadt Marburg an der Drau, Maribor 1906 in E. Engelhart: načrt mesta za uporabo v šolah, tisk Karl Rabitsch. Maribor 1913

Viri in literatura:

- Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787. 6. zvezek. Ljubljana 2000
 Rudolf Puff: Marburg in Steiermark. Seine Bewohner, Schicksale und Umgebung. Graz 1847. Poslovenjena in s komentarjem. ZO. Maribor 1999
 Jože Curk: Urbana in gradbena zgodovina Maribora. Maribor skozi stoletja I. Maribor 1991 p. 511-563
 isti: Maribor, vodnik po mestu in bližnji okolici. Tekstualni del, Umetniški kabinet Primož Premzl, Maribor 2000
 Antoša Leskovec: Zgodovina uprave in Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752- 1841. Maribor skozi stoletja I. Maribor 1991. p. 229-414

Jože Curk

TOPOGRAFISCHE ANALYSE DER STÄDTEBAULICHEN ENTWICKLUNG MARIBORS ZWISCHEN DEM ENDE DES 18. UND DEM BEGINN DES 20. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Der Beginn des 19. Jahrhunderts war für Maribor nicht sehr verheißungsvoll. Mit dem Abzug der Militäreinkleidung im Jahre 1809, dem gleichzeitigen Stadtbrand, dem Staatsbankrott des Jahres 1811 und den Napoleonischen Kriegen, die bis 1814 dauerten, war die Stadt dermaßen betroffen, dass sie sich erst nach zwei Jahrzehnten wirtschaftlich erholte. Das alles war auch im traditionsbetonten Leben ihrer Bürger spürbar, in dem bereits erste Zeichen der neuen Zeit erkennbar wurden, die das städtebaulich-topografische Bild aber noch nicht beeinflussten.

In den darauf folgenden Jahren verlor Maribor einen beträchtlichen Teil seiner mittelalterlichen Befestigungen, Kirchen und den Friedhof sv. Ulrik (hl. Ulrich) in der Gvozja Vorstadt und die Malteserburg mit der Kirche und dem Friedhof sv. Katarina (hl. Katarina) in Melje. Die Stadt erhielt aber, neben einigen älteren Friedhöfen in Kärnten (1783-1942) und im Magdalenen Vorort (1788-1903) vor allem Alleen, womit sie sich städtebaulich mit ihrer Umgebung verband. Es entstanden Baumanlagen in der heutigen Strossmayerjeva (1832) und Gregorčičeva (1820) ulica sowie auf der Partizanska (1833) cesta, denen sich später noch weitere in der Umgebung der Stadt anschlossen. Gerade diese Anlagen wurden ein wichtiger Teil der Biedermeier-Topografie und mit ihrer Hilfe begannen die Städte, sich ihre Umgebungen städtebaulich unterzuordnen.

Ende des 18. Jahrhunderts gab es in Maribor 235 Häuser mit 2150 Einwohnern, im Jahre 1846 waren es 246 Häuser mit rund 2250 Einwohnern, was auf den damals stagnierenden Zustand der Stadt hinweist, doch mit dem Anschluss der Vorstädte im Dezember 1850 stieg die Zahl plötzlich auf 516 Häuser mit 4168 Einwohnern an. Diese Tatsache ist auch Beweis, dass die damaligen Vorstädte bezüglich der Zahl an Häusern und Einwohnern der Stadt, die nur drei Plätze und 31 Straßen zählte, gleichwertig waren. Mit dieser Einbeziehung befand sich die Stadt verwaltungsmäßig in einem um ein Vielfaches größeren Raum als bisher, noch dazu an beiden Ufern der Drau, was sie lange Zeit weder topografisch noch städtebaulich beherrschte. Neben den Hauptverkehrsstraßen: Koroška, Partizanska, Meljska, Tržaška, Betnavska und Ruška cesta sowie natürlich neben der Eisenbahn entstanden zwar neue Straßen, die in den städtischen Zwischenraum hineinreichten, doch waren es zu wenig, um ihn zur Gänze beherrschen zu können. Gerade wegen der Unbeherrschbarkeit der räumlichen Ganzheit begann die Urbanisiertheit der größer gewordenen Stadt mit der partiellen Gestaltung ihrer Teile, wobei einige von ihnen bis heute mit dem

Gesamtbild der Stadt nicht übereinstimmen. In der Kärntner Vorstadt festigte sich das System: Stadtfriedhof – Truppenübungsplatz – Langeranlage (1843), in der Grazer Vorstadt wuchs der Eisenbahnkomplex mit dem Bahnhof (1845) und für den Raum entlang der heutigen Razlagova und Maistrova ulica gab es im Jahre 1846 einen Bebauungsplan mit rund 60 Cottage angeordneten Häusern, während das Meljer Bad damals noch außerhalb des städtischen kommunalen Interesses blieb.

Südlich der Drau setzte sich die städtebauliche Teilung noch mehr durch. Sie begann mit dem Ausbau des Kadettenkomplexes (1853-56), dem in den sechziger Jahren noch der Eisenbahn- (Kärntner Bahnhof, Werkstatt und Kolonie 1861-74) sowie der Militärkomplex (Kavalleriekaserne 1864-68) folgten. Dieses Anwachsen bereicherte in den siebziger Jahren die Stadt mit immer neuen Schul-, Park-, Sport- und Erholungskomplexen (Wein- und Obstbauschule 1871, Realgymnasium 1873, Männer-Lehrbildungsanstalt 1874, Kloster der Schulschwester 1875, Stadtpark 1871, Ljudski vrt – Volksgarten – 1874, Kreuzhof usw.) sowie natürlich Wohnvierteln. So entstanden allmählich zwischen dem alten Stadtkern und den angeschlossenen Vorstädten neue Stadtteile, die sich nach und nach – allerdings mehr nördlich als südlich der Drau – mit der städtebaulichen Ganzheit verbanden. Gerade die Entstehung der Wohnkolonie neben der Eisenbahnwerkstatt (1863-74) brachte auch die Ausarbeitung des ersten moderneren Regulationsplans in Gang, der den Teil zwischen der Drau und Tržaška cesta, Ulica pariške komune, Koresova ulica und den Werkstätten umfasste, in dem man sich aber nicht genügend um die Verbindung mit dem bereits bestehenden Verkehrsnetz bemühte oder für eine dringend erforderliche Geschlossenheit sorgte. Der Plan, der der Lage der Werkstätten und der Richtung der Kärntner Strecke ausgerichtet war, wurde dennoch für die Bebauung des kompletten erwähnten Teils entscheidend; war aber nicht konsequent ausgeführt.

Die schnelle wirtschaftliche und demografische Entwicklung der Stadt forderte im letzten Drittel des Jahrhunderts natürlich eine ständig größer werdende Regulationsfläche. So entstanden in den Jahren 1875, 78 und 85 drei weitere Regulationspläne, deren grundlegender Fehler darin lag, dass sie nicht aufeinander abgestimmt und somit nicht gerade am besten verbunden waren. Der erste Plan schloss den Raum zwischen Partizanska cesta und Tomšičeva ulica mit dem Hauptbahnhof und dem Stadtpark ein, der zweite Plan bezog sich auf den Raum zwischen der Drau, der Südbahn, Metelkova ulica, der Kadettenanstalt und der Feuerungsanlage, der dritte Plan umfasste den Teil zwischen der Drau, Vinarski potok, Bezovje, Kalvarij und Strossmayerjeva ulica. Dem schloss sich im Jahre 1877 noch ein vierter Plan an, der Melje betraf und deshalb außerhalb der übrigen städtischen Planimetrie blieb. Abgesehen von den Regulationsplänen spielten bei der Entwicklung der Stadt früher oder später auch die großen, in sich geschlossenen, meistens funktional begründeten Baukomplexe eine große Rolle, die, mit Ausnahme der Landwehrkaserne in Melje, alle in der Magdalenen Vorstadt loziert waren. Neben der bereits erwähnten Eisenbahnerkolonie mit 40 Häusern und 368 Wohnungen, ging es um vier Kasernen (Infanterie, Kavallerie, Artillerie und Kadettenanstalt sowie Lager), die Männer-Strafvollzugsanstalt und das allgemeine Krankenhaus. Wenn wir diesen noch die größeren Gebäudeeinheiten hinzuzählen wie zum Beispiel verschiedene Schulen, das Gericht, das Franziskanerkloster, das Kloster der Schulschwester, mehrere Industriebetriebe (beide Brauereien, beide Mühlen, beide Lederfabriken, die Seifenfabrik, den Schlachthof usw.) sowie den Stadtpark und Ljudski vrt (Volksgarten) mit dem nahe gelegenen Stadtfriedhof, werden alle hauptsächlichen städtebaulichen Faktoren vorgestellt, die aufgrund ihrer Existenz die topografische Gestaltung gegen Ende des erörterten Zeitraums zu Beginn des 20. Jahrhunderts beeinflussten. Das bauliche Bild, welches vor allem Wohneinheiten darstellen, zeigte sich überwiegend spätklassizistisch und als Bild der Gründerzeit, wobei sich insbesondere die Architektur der Neorenaissance und bescheiden auch des Jugend-

stils durchsetzten. In städtebaulicher Hinsicht – mit Ausnahme der Gestaltung einiger Plätze (Glavni trg, Slomškov trg, Trg generala Maistra, Trg svobode und Kidričev trg) – sowie der kommunalen Ausstattung der am meisten frequentierten Straßen, hat die Stadt ihre Möglichkeiten, die ihr von der wirtschaftlichen Kraft und der daraus hervorgehenden Größe aufdiktiert wurden, nicht überschritten. Beide ermöglichten ihr zu Beginn des 20. Jahrhunderts, dass die Stadt 1.500 Häuser zählte, in denen rund 22.000 Einwohner lebten.

GLASBENO ŽIVLJENJE V MARIBORU MED LETI 1793-1861

Katarina Kraševac*

UDK 930.85(497.4 Maribor)"1793/1861":78

KRAŠEVAC, Katarina: Glasbeno življenje v Mariboru med leti 1793-1861. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 1-2, str. 41-62

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in slovenščini, povzetek v nemščini.

Raziskava obravnava delovanje ljubiteljskih glasbenih društev v 1. polovici 19. stoletja v Mariboru. Avtorica skuša odgovoriti na vprašanje, kdaj (nuj bi) se je kulturno življenje v Mariboru »razcepilo« na nemško in slovensko. Oprla se je predvsem na arhivsko gradivo, ki ga hranijo Univerzitetna knjižnica Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor in Škofjski arhiv Maribor.

UDC 930.85(497.4 Maribor)"1793/1861":78

KRAŠEVAC, Katarina, Musical Life in Maribor Between 1793 and 1861. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 1-2, pp. 41-62

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The research covers the activity of amateur musical societies in the first half of the 19th century in Maribor. The authoress attempts to answer the question as to how the musical life was to have »divided« into a German and a Slovenian one. She finds support primarily in archival material, which is kept by the Library of the University of Maribor, The Provincial Archives Maribor and the Bishopric Archives.

Maribor je imel ob koncu 18. stoletja tri trge, 31 ulic, 246 hiš in približno 2150 prebivalcev. Spadal je med majhna mesta tedanje habsburške monarhije.¹ Mestno prebivalstvo se je delilo na plemiče (med njimi naj omenim grofe Khiesle, grofa Schärffenberga in grofa Brandisa) in meščane (trgovci, notarji, razni rokodelci in drugi), katerim se je kasneje pridružil še delavski sloj, ki je skupaj s kmečkim prebivalstvom živel v predmestjih (graškem, koroškem in magdalenskem). Kulturno življenje višjega sloja mariborskih prebivalcev (plemstvo in meščanstvo) je bilo pred 1793. letom verjetno dokaj pestro. Predvsem se je osredotočilo na družabna srečanja za zaprti krog povabljenec, ki so jih prirejali v salonih svojih hiš (dvorcev in gradov). Trditev, da so bili predvsem plemiči ljubitelji lepe umetnosti (besedne in glasbene), ni odveč, še posebej ob ugotovitvi, da so nekatere družabne večere popestrili z nastopi glasbenikov, med katerimi so bili najverjetneje tudi domačini.² Prireditve so imele diletantski značaj, kajti pis-

* Katarina Kraševac, univ. dipl. muzikologinja, SI-2000 Maribor

¹ Podatki izhajajo iz knjige Rudolfa G. Puffa, kjer je opisana zgodovina mesta Maribora in njegovih prebivalcev. Rudolf G. Puff, *Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte*, Band 1, 1. Abteilung, Die Stadt (Graz, 1847), 24. Dalje: Rudolf G. Puff, *Marburg in Steiermark*.

² Grofe Khiesli - lastniki mariborskega gradu v 17. stoletju (nasledil jih je grof Brandis) so bili še posebej naklonjeni glasbi in so imeli med svojimi glasbeniki tudi domačina, ki se je pisal

nih virov, s katerimi bi lahko potrdili obstoj in delovanje profesionalnih glasbenikov v času pred ustanovitvijo prvega društva, ki bi v okviru svojih združb prirejali javne koncerte, žal ni. V nasprotju s plemstvom je bilo družabno življenje meščanov (trgovci, obrtniki in drugi) konec 18. stoletja dokaj skromno.¹ Na družabnih srečanjih, med katerimi so v virih omenjene predvsem plesne prireditve,² ki so jih prirejali na trgih in na javnih prostorih³ ob praznikih (predvsem cerkvenih), in ob slavnostih (rojstni dan cesarja, god) so, razen poklicnih glasbenikov, igrali člani vojaške glasbene kapele regimenta, ki je bil v tem času nameščen v Mariboru (natančneje je delovanje vojaške kapele predstavljeno v poglavju Vojaška godba).⁴

Kakor sem že nakazala, je bilo življenje v Mariboru povezano s kulturo konec 18. stoletja z izvajalskega in kakovostnega vidika glasbenih prireditev in morebitnih gledaliških predstav sicer dokaj skromno v primerjavi z drugimi mesti tedanje habsburške monarhije (na primer Dunaj, Gradec, Trst ali Ljubljana).⁵

Društva

Začetki organiziranega družabnega življenja v Mariboru segajo v konec 18. stoletja z ustanovitvijo *Dilettantenvereina* "Diletantskega društva" leta 1793, ki je za meščane prirejalo gledališke predstave v nemškem jeziku in od 1793. leta dalje občasno koncerte (kot dopolnitev gledališke sezone). 29 let kasneje se mu je pridružilo *Lese- und Geselligkeitsverein* "Bralno in družabno društvo", ustanovljeno leta 1823, znano pod imenom *Casinoverein* "Kazinsko društvo". Leta 1825 je sledil *Musikverein* "Glasbeno društvo" in precej pozno (še leta 1847) *Männergesangverein* "Moško pevsko društvo". Društva so v okviru svojih finančnih možnosti in razpoložljivih prostorov občasno pripravljala zabave z glasbo ali brez nje, kulturne večere z literarno vsebino, glasbeno-deklamatorične akademije in koncerte domačih in tujih glasbenih umetnikov ter s tem zastavila temelje za postopno oblikovanje kulturnega prostora v Mariboru.

Woschitsch [Božič]. Manica Špendal, *Razvoj glasbenega življenja v Mariboru*, Glasbene predstave v mariborskem gledališču, v: *Maribor skozi stoletja*, Razprave 1, ur. Odbor Jože Čurk, Bruno Hartman in Jože Koropec (Maribor, Obzorja 1991), 646. [Dalje: Manica Špendal, *Razvoj glasbenega življenja v Mariboru*.]

¹ Manica Špendal piše o tem v svoji razpravi naslednje: »Vivi povodajo, da so v Mariboru v 17. in 18. stoletju delovali poklicni glasbeni mojstri (Musikmeiſter), ki so s svojimi pomočniki igrali na raznih družabnih prireditvah in veselicah.« Manica Špendal, n. d., 646.

² Tri prireditve so ostale zabeležene na lepakah (iz leta 1798, 1810 in 1817). Na vabilih je napisal Dominicus Banculare ali Bancalari [verjetno je mišljen slaščičar Donunik Bancalari, ki je na takšen način obveščal meščane, da s 7. januarjem prireja vsako nedeljo v predpustnem času ples v dvorani, kjer bo na voljo tudi hrana in pijača]. Slaščičar Dominik Bancu[alari] je bil priseljenec iz Genove. Rudolf G. Puff v svoji knjigi omenja hišo s hišno številko 19-20 in med ostalim piše: »... eines der schönsten Freihäuser, von dem aus Genau eingewanderten Zuckerbäcker Dominicus Bancalari 1797 elegant erneuert, eine Zeit lang Casino der Tauschstigen, und Verwaltung der Herrschaft Vietriungshof, bis zum Jahre 1785 Eigentum der in Marburgs Aunalen nicht unwichtigen Familie von Rosebüchel.« Do 1785 je živel v »svobodni hiši« št. 19-20 na Grazerstrasse [Vetrijska 16/Ob jarku 3]. Hiša je po letu 1785 prešla v last družine pl. Rosenbuchlov, lastnikov Radvanja. (priloga št. 2) Rudolf G. Puff, *Marburg in Steiermark*, 39.

³ Veselični javni prostor za mariborsko služinčad je bil na prostoru, kjer so kasneje postavili hišo družine Peer v Slovenski ul. 20. Hiša, v kateri je bila v 18. stoletju priljubljena gostilna na vogalu Kärntnergasse in Traagässl [sedaj Koroška 3/Splavarska prehod], je imela v prvem nadstropju družabno in igralno sobo. Okoli leta 1781 je bila last gostilničarja Loschuigga [Lešmka], kasneje (1800. leta) Holzerja, od 1835 župana Tauscherja [Tavčerja] in nato gostilničarja Rabonserja-Verjeto so v njej prirejali zabave, na katerih so ljubitelji izvedli tudi glasbene točke. Ibid., 62, 89.

⁴ V Mariboru je bilo nastanjeno več regimentov; Rudolf G. Puff posebej omenja regimenta grofa Vogelsanga in grofa Antona von Kinskega. Konscriptycka komisija regimenta Antona von Kinskega je imela prostore v prizidku hiše lodnarja Johanna Girstmeyerja [Girstmeyerja] v Grazergasse št. 21. [Vetrijska ul.]. Ibid., 40.

⁵ Tako kaže primerjava kvantitete in kvalitete v produkciji družabnega življenja (koncerti, gledališke predstave) konec 18. in v prvi polovici 19. stoletja na velike razlike med tedanjimi ljubitelji kulturnih prireditev Maribora in Ljubljane ali katerega drugega večjega mesta tedanje habsburške monarhije (v Ljubljani je že delovalo Stanovsko gledališče in Filharmonična družba; v Gradcu

Dilettantenverein "Diletantsko društvo"

Prvo v Mariboru ustanovljeno društvo s kulturnim poslanstvom se je imenovalo *Dilettantenverein "Diletantsko društvo"* in je bilo ustanovljeno leta 1793.⁸ Predstave na odru mariborskega gledališča so bile skromne po obsegu in izvajalcih, zato je bil bistveni namen ustanovitelja in odbora v tem, da člani videnega društva občasno priredijo kakšno predstavo.⁹ Pred ustanovitvijo *Dilettantenvereina* so se v Mariboru ustavile le redke potujoče gledališke družbe,¹⁰ zato je bila težnja meščanov po ustanovitvi *Dilettantenvereina* še razumljivejša.¹¹ Razen gledaliških predstav, ki so jih občasno pripravili člani društva, je imelo društvo tudi karitativne in socialne naloge. S tem namenom so organizirali razne prireditve - predvsem glasbenega značaja (glasbeno-deklamatorične akademije, produkcije in koncerte), kasneje tudi v sodelovanju z *Musikvereinom* ter z denarjem, ki so ga zbrali, pomagali revežem.¹² S tem namenom so dopolnili in izpolnili željo po druženju (prirejali so družabne večere), pomagali pri snovanju oziroma dopolnitvah posameznih gledaliških sezon (občasno so bile skromnejše glede številčnosti predstav in glede na pogostost gostovanj posameznih tujih igralskih združb), s svojo karitativno noto pa so tudi izkazovali človekoljubno pomoč do soljudi.

Štajersko glasbeno društvo in Stanovsko gledališče). Čeprav se ne sme prezreti dejstvo, da se je Maribor provincialnosti navkljub začel zgodaj prebujati (v družabnem smislu). Le leto kasneje po ustanovitvi *Dilettantenvereina* v Mariboru (1793) so v Ljubljani ustanovili godalni kvartet (1794), v Celovcu Filharmonično družbo in na Dunaju Društvo prijateljev glasbe (1811) ter v Gradcu Štajersko glasbeno društvo (1815).

Dilettantenverein [Diletantsko društvo] je ustanovil baron pl. Ignac Lamotte 3. junija leta 1793 ter zanj napisal pravila in naredil načrt. Odbor je štel štiri člane, ki so izhajali iz ledanje mariborske kulturne in politične sredine. Med znanimi imeni so bile v odboru osebnosti, kol so Andrej Kavčič - dekan in ravnatelj klasične gimnazije, ga. *Tauscher* [Tavčarjeva] - županja, Andrej *Suppautschitsch* [Zupančič] in Rudolf G. Puff, ki je predsedoval društvu med leti 1833-36 ter preprečil razpad društva. Društvo je najprej najelo prostore v Grazergasse [Vetrinjski ulici št. 30], v l.l. »svobodni hiši« št. 11, (med 1785 in do 1806 je bilo v tej stavbi gledališče, ki se je kasneje preselilo v prostore opuščene cerkve Sv. duha (na prostoru, kjer danes stoji poslopje Pošte na Slomškovem trgu 11). Hiša je bila nad vhodom okrašena z grboma Brenner (konj) in Rabatta (dvojni orel s pasom). Lastniki hiše so se pogosto menjali (grof Rabatta - 1749, vitez Jurij Fries do 1758, Bianchi in usujar Hartnagl, od 1800, ki je zaradi bojzani pred požarom odpovedal gostoljubnost članom Diletantskega društva tako, da so se morali preseliti). Od leta 1815 je bila hiša last Nikolasa Merka in od 1828 Alojzija Naska iz Slov. Bistrice. Rudolf G. Puff, *Marburg in Steiermark*, 37.

Manica Špental piše v svoji knjigi naslednje: »Poteg poklicnih gledaliških igrancev, članov posameznih omejenih družb, so gledališkemu življenju v Mariboru tuji v tem obdobju prispevati pomemben delež domoči diletantje. Do l. 1830 so bile njihove gledališke predstave zoradi pomaganka igralskih moči bolj občasne. Okrog l. 1830 je društvo zašlo celo v krizo, ta bi bila najino vodila v razpad, če je ne bi bil še pravočasno preprečil R. Puff, ki je l. 1833 (do l. 1835) prevzel samostojno vodstvo in z zelo šibkim razpoložljivim kotrom nadatjevol predstave ter tudi sam aktivno sodeloval s pisavjem prologu in recitacijskih točk. Proti pričokovanju je že prva predstava imela lep odziv pri občinstvu; uspehi so bili posled še večji.« Manica Špental, Glasbene predstave na odru Mariborskega gledališča od 1785 do 1861 (Maribor, Obzorja 1975), 14-15. /Dalje: Manica Špental, *Glasbene predstave na odru Mariborskega gledališča*.

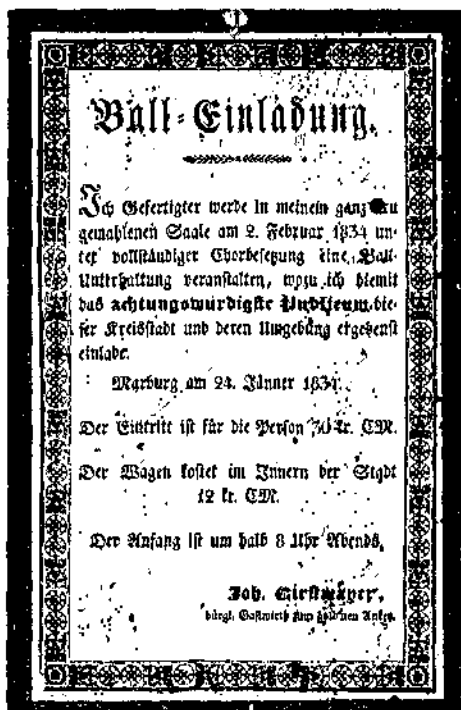
Gledališke družbe, ki so pred ustanovitvijo *Dilettantenvereina* do začetka 19. stoletja gostovale v Mariboru, so bile naslednje: leta 1791 je gostovala Berndova gledališka družba (nastopali so tudi v Celju in Ptuj), nato Pfaunnerjeva, Propstova, Branderbergerjeva, Rollandova in družba Georga Denglerja. *Ibid.*, 13.

Manica Špental omenja, da je bil *Dilettantenverein* društvo po uredbi tedanjih avstrijskih gledališč pravnih lastnik gledališča: »Pravni lastnik gledališča je bilo po uredbi tedanjih avstrijskih gledališč gledališko društvo, ki je dajalo gledališč v zakup vavmateljem (principalom) gledaliških družb s stalnim igralskim osebjem. Pogodba, ki so jo ravnatelji skleuli z društvom, jih je vezala, da so morali plačevati le temu po dva goldinarja od predstave, prav tako pa tudi izkupiček vseh predstav v sezoni (na *Silvestrov večer* in na večer pred cesarjevim rojstnim dnem) v korist mestnih revežev.« Iz tega lahko razberemo, da je bil *Dilettantenverein* lastnik prostorov, kjer so prirejali gledališke predstave. Gledališča kot samostojne ustanove pa tedaj še ni bilo. *Ibid.*, 14-15.

Bruno Hartman piše o tem naslednje: »Diletantska gledališča tistih časov so bila združbe meščanov, vstale iz socialnih in karitativnih pobud. Izkupčki od predstav so bili uomejjeni ubožnicam in revežem, denimo pogorelcem ali poplavljenec.« Bruno Hartman, *Slovensko Dramsko gledališče v Mariboru do druge svetovne vojne* (Maribor, Obzorja 1996), 10, 11. /Dalje: Bruno Hartman, *Slovensko Dramsko gledališče v Mariboru*.

Lese= und Geselligkeitsverein "Bralno in družabno društvo"

Lese= und Geselligkeitsverein "Bralno in družabno društvo", imenovano *Casinoverein* "Kazinsko društvo",¹³ je ustanovil učitelj Anton Tremmel¹⁴ leta 1823. Začetek delovanja je bil dokaj otežen, ker je imelo društvo sprva nerešeno prostorsko vprašanje (pogosto so se morali seliti).



Vahilo na ples

¹³ Lese= und Geselligkeitsverein [Bralno in družabno društvo], imenovano *Casinoverein* [Kazinsko društvo], je bilo ustanovljeno s cesarskim dovoljenjem 19. maja 1823 leta. Rudolf G. Puff omenja v svoji knjigi naslednje: »Der Lese-Verein wurde durch Genehmigung Sr. Majestät am 19. Mai 1823 als Casino-Verein gegründet, um a) die erlaubten Zeitschriften zu halten, b) Spiele und Gesellschaften mit oder ohne Musik zu geben. Er mietete das geräumige Girstmaier'sche Locale und richtete es ein. Eine Aufnahme von 6 fl. W.W. und ein jährlicher Beitrag von 12 fl. W.W. wurden festgesetzt. Er gedieh anfangs herrlich, hatte viele Mitglieder und gab treffliche Unterhaltungen, unterstützt von den hiesigen Musikfreunden und der Capelle des Regimentes Kinsky. Austritt vieler Mitglieder, örtliche Verhältnisse stellten die großen Unterhaltungen, endlich die musikalischen Productionen ein. Das Locale kam zu Klindera Graf v. Schärffenberg, und nun Herr Dr. Malli, und wurde in einem beschränkteren Zustande noch völlig zu groß für den bloßen Lesezirkel. Erst in den letzten Jahren stieg die Zahl der Mitglieder auf 40, der Zeitschriften 20, trotz dem ephemeren Auftauchen kleinerer Winkel-Vereine. Die Direction führen gegenwärtig Herr Comissär Opravill, Herr Duchalsch und Herr Dr. Puff.« Prvi društveni prostori *Casinovereina* so bili v prvem nadstropju gostilne *Gasthof zum Hirschen* (Pri Jelenu) na *Herrengasse 84* (Gosposka 20), ki je obstajala od leta 1763. Po letu 1800 je bila v lasti Felberjev; od l. 1823 Karla Fleischmanna iz Madžarske in od 1831. leta dalje last Franza Jungbluta. Kasneje se je društvo preselilo v prvo nadstropje hiše, katere lastnik je bil Thomass Klindera, ki je imel nad veliko pražarno kave na vogalu sedanje *Gosposke 21* in *Ul. 10.* oktobra družabni prostor. Po podatkih Rudolfa G. Puffa se je društvo kasneje selilo še trikrat. Najprej je za kratek čas našlo zavetje v hiši (prvotno je bila gostilna Paula Binderja · 1810), ki jo je po 1841. letu povečal grof Johann von Scharffenberg, v kateri je bila velika zbirka slik, privatno gledališče (*ein Privattheater*), knjižnica in zbirka redkosti (sedaj Slovenska ul. 37); nato v hiši dr. Antona Mallija na *Kirchplatz št. 144* (Slomškov trg 1/Ul. 10. oktobra 9), zgrajeni po 1816. letu, in v gostinji »Pri zlatem sidru«, kjer je bilo društvo najdlje. Rudolf G. Puff, *Marburg in Steiermark*, 202, 263.

¹⁴ Anton Tremmel se je rodil 1775. leta v Sv. Gortthardu na Madžarskem in umrl 1849 v Mariboru. V Maribor je prišel leta 1793, se za stalno nastanil in poročil. Poučeval je na normalki ter dekliški triv-

Zatočišče so končno našli v dvorani (v prvem nadstropju) gostilne »Pri zlatem sidru« (last Jolianna Girmeyerja¹⁶), ki je nudil primeren prostor za njihovo društveno delo. Dolžnost članov je bila predvsem v skrbi za nabavo časnikov in knjig, v soglasju z odborom pa so prirejali tudi družabne večere ter tako izpolnili željo meščanov po izboljšanju skromnega družabnega življenja v Mariboru. Čeprav so takšne prireditve prirejali občasno, so bile te kljub temu dokaj pestre. Pripravljali so deklamatorične večere, predpustne veselice, tombole, srečolove in lunoristične večere z glasbenimi vložki. Verjetno je bilo društvo tudi gostitelj produkcij in koncertov redkih glasbenih umetnikov, ki so se na svojih turnejah ustavili v Mariboru, toda dokazov, ki bi neizpodbitno potrjevali to domnevo, žal ni. Z organiziranjem glasbenih večerov so člani društva zbirali denar v dobrodelne namene. V društvu so se zavedali, da lahko združijo prijetno s koristnim ter tako pomagajo meščanom, ki so potrebovali finančno pomoč. Vzgibi za takšno dejanje so bili sicer plemeniti, ker pa je imelo samo društvo težave prostorskega in finančnega izvora, domnevamo, da je bilo tovrstnih prireditev zelo malo. Na ostalih prireditvah so sodelovali diletanti¹⁶ in člani vojaške glasbene kapele tedaj nameščenega regimenta v Mariboru.¹⁷ Edino ohranjeno poročilo o prireditvi dobrodelnega značaja, ki ga je sestavilo društvo, je ostalo zabeleženo v časniku *Der Aufmerksame*. Dne 3. avgusta 1840 so pripravili dobrodelni koncert, katerega izkupiček so člani namenili za finančno podporo prebivalcem Laškega, ki jih je prizadela huda povodenj. Glasbene točke prireditve je pripravil in vodil gostujoči glasbenik Friederich Witt,¹⁸ kapelnik Deželnega gledališča iz Gradca. Sodeloval je tudi mariborski *Musikverein*. Na sporedu so bile skladbe Petra J. von Lindpaintnerja, Heinricha Procha, Friedericha Witta in Maisederja.

Društvo je bilo pretežno domena meščanov, predvsem mariborskih Nemcev. Ker izobraženci slovenskega rodu v Mariboru tedaj še niso imeli svojega društva, kjer bi se zbirali,¹⁹ so bili verjetno vključeni v obstoječe kulturne institucije, saj nacionalnih nestrpnosti²⁰ še ni bilo čutiti. Ščasoma je delovanje *Lese- und Geselligkeitsvereine* kljub naporom članov začelo usihati, dokler ni v 50. letih 19. stoletja dokončno zamrlo. Razloge za stagnacijo lahko iščemo v težki

ialki. Aktivno je sodeloval pri snovanju organiziranega kulturnega življenja v Mariboru. Bil je pobudnik za ustanovitev *Lese- und Geselligkeitsvereine* [Bralnega in družabnega društva], *Musikvereine* [Glasbenega društva] in ustanovitelj ter prvi vodja *Männergesangvereine* [Moškega pevskega društva]. August Stoinsehgg, *Chronik des Männergesangvereine in Marburg, 1847-1936*. (Maribor, s. n. 1936), 1. /Dalje: August Stoinsehgg, *Chronik des Männergesangvereine in Marburg*.

¹⁶ Gostilna »Pri zlatem sidru« na *Grazerstrasse 23* [Vetrinjska 7/ Tkalski prehod] je bila do leta 1800 v lasti Jožefa Wregerja. Nato jo je prevzela Anna Girmeyer (Girmeyer), žena lodnarskega mojstra Johanna Girmeyerja, ki sta v Maribor prišla iz Tirolske 1809. leta. Gostilna je imela tudi plesno dvorano, kjer so prirejali zabave in glasbene prireditve. Društvene prostore v gostilni »Pri zlatem sidru« so imeli do 1837. leta. Aktivno delovanje društva je ščasoma zamrlo in v 50. letih 19. stoletja prenehalo delovati. Prostore je 1847. leta najel *Männergesangvereine* [Moško pevsko društvo]. Zanimiv je podatek, da je imela v prizidku sosednje hiše na *Grazerstrasse* št. 21, ki je bila prvotno last Wollmaierjev, nato Jerneja Piltza iz Celja in od 1841. leta Johanna Girmeyerja, svoje prostore konskripcijska komisija regimenta grofa Antona von Kinskeya. Zato je verjetno, da so člani vojaške kapele pogosto igrali v dvorani ter sodelovali skupaj s člani *Casinovereine* [Kazinskega društva] na glasbenih prireditvah. (*Priloga št. 3*) Rudolf G. Puff, *Marburg in Steiermark*, 39, 40.

¹⁷ Manica Špental omenja diletante iz vrst gledaliških igralcev. Ker so imeli težave tudi zaradi pomanjkanja glasbenikov, podobno kot v gledališču (pomanjkanje profesionalnih igralcev), je dejstvo, da so na koncertih igrali priložnostni glasbeniki in diletanti. Naziv diletant je bil v tedanjem času naziv za ljubiteljskega glasbenika. Danes bi lahko naziv diletant enačili z nazivom ljubiteljski glasbenik ali glasbenik amater. Nikakor pa ga ne smemo zamenjati z današnjo uporabo naziva »diletant«, ki pomeni slabšno obliko ljubiteljskega glasbenika.

¹⁸ Vojaška regimenta, ki sta bila nastanjena v Mariboru med leti 1794 in 1850, sta bila *Infanterie-Regiments Nr. 47* grofa Antona von Kinskyja in *c. k. Regiment* barona von Vogelsanga. Rudolf G. Puff, *Marburg in Steiermark*, 232, 234.

¹⁹ Ni Friedrieh Witt, nemški dirigent, komponist in violončelist (1770-1836), ki je bil komorni glasbenik kneza Oettingen-Wallersteina v Wallersteinu in od 1814. leta dalje gledališki kapelnik v Würzburgu.

²⁰ Slovanska čitalnica je bila ustanovljena šele 1861. leta.

²¹ Povsem verjetno so bili med člani društva tudi tedanji slovenski izobraženci.

gospodarski situaciji, ki je pestila naše kraje v prvi polovici 19. stoletja in katere posledica je bila vidna tako v delovanju društva kot tudi v počasnem in šibkem razvoju mariborske kulture nasploh (podpore in članarine).⁴¹

Musikverein "Glasbeno društvo"

Začetek ustvarjalnega dela (ustanovitve) *Musikvereina* "Glasbenega društva" seže v leto 1825. Vendar so bili dosežki na področju aktivnega delovanja in ustvarjanja društva do leta 1841 skromni. Motive za takšno stanje moramo iskati predvsem v medsebojnih odnosih med člani društva, ki so bili verjetno neurejeni. Rudolf G. Puff tako med drugim piše v zgodovini društva, da je društvo »in's Leben getreten 1841«⁴² »zaživelo leta 1841«. Prav tako bi zaman iskali poročila o morebitnih prireditvah, ki bi jili društvo pripravljalo pred letoma 1824 in 1841. Zato je na mestu ugotovitev, da je društvo začelo redno delovati šele po letu 1841. Korenite spremembe, ki jih je takrat izvedel Rudolf G. Puff in ki so se nanašale predvsem na reorganizacijo samega vodstva (v slednjem je Puff verjetno videl glavno oviro za normalno delovanje), so društvu zagotovile preživetje. Reorganizacijo je izvedel tako, da je sestavil in napisal nov statut in pravila društva (nanašala so se na delovanje društva kot institucije), ki so jih morali podpisati člani. S tem je dosegel, da so pravila spoštovali vsi ter uvedel določen red, ki je bil članom predhodnih društev v Mariboru tuj. Naslednji pomembni korak, ki ga je storil Puff, je bila tudi izvolitev direktorja (grof Brandis), tajnika (Johann Wisiak), blagajnika (Johann Schneeweis), kapelnika (Andreas Nagy) in glasbenikov Carla Martinija,⁴³ Johanna Jolie, Wenzla Gruša⁴⁴ in Johanna Wlasaka,⁴⁵ kar je bilo nujno potrebno za redno delovanje društva. V letu 1841 je društvo štelu skupaj z zborom 74 članov, 279 podpornih in 30 zunanjih članov iz drugih slovenskih mest, večinoma iz Ptujca.

Novoizvoljeni odbor si je zastavil tudi dolgoročne cilje, ki jih je želel izpolniti: tako so odločili, da bodo enkrat mesečno prirejali glasbene večere (koncerte, akademije), na katerih naj bi se člani društva predstavili javnosti s petjem in igranjem na razne instrumente; glasbena šola, ki je delovala v društvenih okvirjih od 1841. leta dalje, naj bi ob koncu učnega leta prirejala javne produkcije učencev. Uspešno so organizirali koncerte tujih in domačih glasbenih umetnikov ter uspešno vzpostavili vezi sodelovanja z *Dilettantenvereinom*, saj so s koncerti v skupni organizaciji izpolnili prenekatero gledališko sezono v Mariboru, ki je bila zaradi redkih nastopov gostujočih gledaliških skupin krajša. Z dokaj rednim delovanjem *Musikvereina* po letu 1841 je naraslo tudi število poročil o kulturnem

⁴¹ Delo društva je bilo odvisno predvsem od članarine in prostovoljnih denarnih prispevkov posameznih članov. Kulturni razvoj se je razvijal počasneje, kakor so bile želje društva. Posledica je bila tako vidna v stagnaciji društva, ker člani niso imeli niti izkušenj, marjkal pa je tudi potreben interes za ohranitev društva kot takšnega.

⁴² Rudolf G. Puff o *Musikvereinu* [Glasbenem društvu] piše takole: »Der Musikverein ist in's Leben getreten 1841. Er hat gegenwärtig zahlende Mitglieder 149, ausübende 62; Ehrenmitglieder 10; Musikschüler im Durchschnitte 160; Musikmeister: Carl Martini, Johann Joha, Wenzel Groß und Johann Wlasak; Director ist Herr Graf Brandis; Capellmeister Andreas Nagy; Secretär Johann Wisiak; Kassier Hr. Schneeweis; ... Die Statuten wurden, nachdem der projectirte Verein in Folge allerhöchster Entschliessung vom 13. April 1825, Zahl 11314, genehmigt war, abgefaßt, und deutlich der Hauptzweck, Unterricht in Vocal- und Instrumentalmusik, in Folge Ausführung von Kirchenmusik und Concerten festgesetzt.« Rudolf G. Puff, *Marburg in Steiermark*, 261.

⁴³ Carl Martini je bil organist. Umrli je 26. decembra 1865. leta. Žal ostalih podatkov o njem viri ne omenjajo. *Mrliška matična knjiga župnije Sv. Janez Krstnik v Mariboru (1845-1873)*, str. 127, zap. št. 161.

⁴⁴ Wenzel Groß je bil glasbeni učitelj. Umrli je 1. oktobra 1855. leta. *Mrliška matična knjiga župnije Sv. Marija v Mariboru (1774-1873)*, str. 126, zap. št. 106.

⁴⁵ Johann Wlasak je bil oboist v Infanterijskem regimentu grofa von Vogelsanga, ki je bil v Mariboru nastarjen s prekinitvami med 1798-1805 in med 1817-1823. V matični poročni knjigi župnišča Janeza Krstnika je 1819. leta na 346. strani vpisana sklenitev zakonske zveze med Johannom Wlasakom in Josépho Pferdner. *Poročna matična knjiga župnije Sv. Janez Krstnik v Mariboru (1747-1836)*, str. 346.

dogajanju v Mariboru, ki so jih različni avtorji objavljali v *Der Aufmerksame*²¹ in *Stiria*²², med ostalimi tudi Rudolf G. Puff.²³ V nadaljevanju bo predstavljeno ustvarjalno delo Glasbenega društva in posameznih vsebinskih zasnov, kot si jih je zamislil odbor.

Koncerti Musikvereina

Do leta 1841 v rubrikah lokalnih časopisov,²⁴ ki so prinašali dogodke iz Maribora, ni podatkov, na podlagi katerih bi lahko trdili, da je društvo pred letom 1841 delovalo ter prirejalo koncerte.

Misel, da je *Musikverein* 16 let životaril oziroma deloval le na papirju, lahko povežemo s korespondenco Rudolfa G. Puffa v časniku *Der Aufmerksame*, kjer so redno objavljali njegove prispevke. Le-ti so se nanašali na kulturno delo gledališča in društve. Tako je bil prvi zapis o javnem nastopu in predstavitvi članov *Musikvereina* objavljen v *Der Aufmerksame* šele leta 1841. Tu beremo, da je 1. februarja tega leta zvečer društvo pripravilo v prostorih gledališča produkcijo z odmorom, na kateri so člani izvedli sedem vokalnih in instrumentalno-orkestralnih točk. Za to slovesnost je odbor izbral dela skladateljev: Wolfganga A.

²¹ *Der Aufmerksame* je bil graški poučno-beletrističen list, ki je izhajal kot priloga k uradni *Gräzer Zeitung* med leti 1812-1842 in 1855-1858. *Der Aufmerksame* je bil časopis oziroma glasilo za Spodnjo Štajersko, v katerega so pisali svoje prispevke tudi Slovenci. Prvo leto je izhajal dvakrat tedensko (četrtak in sobota), od 1813-1842 pa v torek, četrtak in sobota. Bil je podobno glasilo, kakor sta bila v tem času ljubljanski *Illyrisches Blatt* - priloga *Laibacher Zeitung* in celovška *Carinthia*. Poludo za ustanovitev *Der Aufmerksame* je dal nadvojvoda Johanu, katerega želja je bila, da bi bil nov časopis vsebinsko pristopen knetom kot tudi izobražencem. Urednik Kollman (časopis je urejal 25 let) v začetku ni rad objavljaval prispevke Slovencev, vendar je sčasoma dopustil, da so v večjem obsegu svoje prispevke (predvsem s kulturnega področja) objavljali tudi Slovenci. Ivanka Zrnave-Baran v svojem prispevku *Bibliografija slovenik v graškem »Der Aufmerksam«* med drugim piše: »Glasilo žder *Aufmerksame* je zvesto ogledalo predmarčne dobe. »Avstrija, ki je za časa Marije Terezije in Jožefa II. pospeševala znanost, je po zmagi nad Napoleonom in francosko revolucijo začela igrati prvi instrument v nazadnjaškem restauracijskem koncertu diplomatov, v znanosti pa prišla ob ves svoj sloves. Avstrijska nemška duševnost si ni iskala duška tolikanj v pesmi in romanu kakor tudi ne v takšnih vedah, kot so filozofija, zgotovina in državosnanstvo, katere vede je vihu tega strogo strogo naučevala cenzura; notranji avstrijsko-nemški človek se je najbolj izživljal v gledališču« (Priatelj, Profili 1, 23), poleg tega pa v zanimanju za lokalne, domoznanske zadeve in probleme... V listu žder *Aufmerksame* preseneča obilica poročil o gledališču, plesih in drugih prireditvah. V pričujoči bibliografiji je nekaj poročil o gledališču v Ljubljani, Mariboru, Celju in Celovcu, a to ima le toliko zveze z našim kulturnim življenjem, da so bile te predstave na našem ozemlju, kajti takrat Slovenci še skoraj nismo imeli svojega meščanstva in je bilo gledališče nemško.« Nasplošno je bilo v listu malo prispevkov o glasbenem življenju, ki bi konkretno obravnavali posamezne nastope ali koncerte in bi bil obeneu zapisan program. Koliko jih je, je priobčeval Rudolf G. Puff v rubriki *Correspondenz*. Drugih dopisnikov, ki bi poročali o dogodkih v Mariboru, ni bilo (Puff niti ni bil Slovenec, zato so njegovi prispevki prav gotovo koristni, saj je bil izredno marljiv in strpen ter se s svojim prepričanjem marsikdaj postavil v bran Slovencev). Največji del njegovih prispevkov, ki jih je objavljajl časnik, je bil vezan na kulturno področje (predvsem gledališče in glasbo). Ivanka Zrnave-Baran, *Bibliografija slovenik v graškem »Der Aufmerksame» 1812-1842*, Uvod, v: ČZN 13=48 (1977) št. 1-2, str. 338-340.

²² Časnik *Stiria* je izhajal med leti 1843-1848 namesto *Der Aufmerksame*. Med leti 1848-1855 je izhajal sanjo *Gräzer Zeitung*.

²³ Prof. Rudolf G. Puff se je rodil 10. julija 1808 v Holzbauereggu (Zal. Štajerska) in umrl 20. junija 1865 v Mariboru. Šolal se je v Gracu, kjer je koval ljudsko, srednjo in visoko šolo. Leta 1830 je končal študij prava ter doktoriral iz filozofije. Istega leta je postal suplent na mariborski gimnaziji ter bil leta 1831 premeščen v Koper. Že naslednje leto (po izmenjavi mest z Ivonom A. Zupančičem, ki je odšel v Koper) se je vrnil na mariborsko gimnazijo, kjer je ostal vse do upokojitve 11. julija 1862. leta. Bil je Nencee, ki se je vključil v slovensko okolje (že leta 1835 je opravil izpit iz slovenskega jezika pri prof. Kvasu) in vse do smrti to okolje pozitivno vrednotil ter s simpatijam spremenal jezikovna stremeljenja slovenske mladine na gimnaziji. Veliko je potoval ter spoznaval štajersko pokrajino in zapiske s potovanj objavljajl pod psevdonimom Rudolphi Baehcherer v lokalnih časopisih *Gräzer Zeitung*, *Der Aufmerksame*, *Stiria*, *D. Maguet*, *Steir. Nat. Kalender* idr. Napisal je tudi veliko število knjig, vsebinsko naravnanih na zgodovino Spodnje Štajerske (Maribor in okolice), ki jih (tiskanih in v rokopisu) brani Univerzitetna knjižnica v Mariboru. Prin. Puffovo biografijo v SBL II, 593 (nap. Fr. Baš).

²⁴ *Der Aufmerksame*, *Gräzer Zeitung*, *Kmetijske in rokodelske Novice*.

Mozarta, Henria Herza in Carla A. Bériota, Giacoma Meyerbeera, Gaspara L. P. Spontinija, Prospera Amtmanna (član *Musikvereina*) in Daniela Auberja. Prolog h koncertu je prebral kapelnik Andreas Nagy, sledila je produkcija, kjer je nastopil tudi moški pevski zbor, v katerem je bilo po poročilu Rudolfa G. Puffa 50 pevcev. Glede na to, da je bil *Männergesangverein* ustanovljen šele leta 1846, je povsem verjetno, da so bili pevci njegovi kasnejši člani. Drugo prireditev, na kateri je sodeloval orkester *Musikvereina* in povečan zbor s 115 pevci, so pripravili šest mesecev kasneje (2. avgusta). Izvedli so dela Louisa Spohra, Franza Schuberta, Gaspara L. P. Spontinija in Josepha Haydna. Pisec poročila v rubriki »Correspondenz« časopisa *Der Aufmerksame*, Rudolf G. Puff, je zapisal, da je bila to »große Produktion unseres jugendlichen Musik-Vereines«.» V svojem dolgem delovanju je *Musikverein* verjetno pripravil mnogo tovrstnih prireditev. Žal sta ostali ohranjeni le zgoraj omenjeni poročili.

Produkcije in koncerti učencev glasbene šole Musikvereina

Odbor *Musikvereina* si je ob ustanovitvi zastavil težko in pomembno ustvarjalno nalogo, katerega cilj je bil dolgoročno načrtovan - želeli so ustanoviti glasbeno šolo, kjer bi šolali kadre za potrebe društva. Načrt je bil sprejet in mladi člani so imeli v glasbeni šoli možnost primarnega glasbenega izobraževanja. Cilj je sledil dvema smotroma: prvič, veliko pozornost so namenili glasbeni vzgoji mladil članov za kasnejše potrebe orkestra *Musikvereina*, in drugič: imeli so možnost organizirati več produkcij in nastopov, na katerih so igrali mladi člani. Če upoštevamo dejstvo, da je bilo delovanje predhodnih društev skromno (*Dilettantenverein* ni imel uspehov, prav tako tudi *Casinoverein* ni imel velike sreče pri organiziranju prireditev), je *Musikverein* z naprednimi idejami storil korak dalje v organiziranem glasbenem življenju. Čeprav so zapisi o tovrstnem delovanju društva skopi, se jih je nekaj le ohranilo. Iz njih lahko delno razberemo, kakšen program so izvajali učenci.³¹ Na vaji dne 19. julija 1841 (leto ponovne ustanovitve) so učenci povsem verjetno izvajali skladbe skladateljev Josepha Haydna, Louisa Spohra in Gaspara L. P. Spontinija. Igrali so solistična instrumentalna (violončelo, klarinet) in vokalna solistična dela posameznih skladb. Kakovost ni bila vrhunska, bila pa je toliko dobra, da je o njej poročal Rudolf G. Puff. Ohranjeno je tudi poročilo o glasbeno-deklamatorični prireditvi tri leta kasneje (16. junija 1844), ki jo je priredil *Musikverein*. Na njej so peli in igrali učenci glasbene šole. V časopisu je ostala zabeležena še ena prireditev z dne 18. maja 1845. *Musikverein* je poslušalcem pripravil obsežen in zanimiv program, ki priteguje posebno pozornost zaradi izvedbe skladbe lurvaškega skladatelja. Zaigrali so namreč *Concert militaire* "Koncert za violino in orkester" Vatroslava Lisinskega.³² Izvedba je pomembna predvsem zaradi narodnosti skladatelja, saj je bila to prva uradno javno predvajana skladba slovanskega skladatelja v Mariboru (verjetno ne edina, vendar tega ne moremo potrditi zaradi pomanjkanja podatkov). Žal sta pobudnik in izvajalec ostala neznana. Ob tem je zanimiv podatek iz časopisnega zapisa, da so na »glasbeni akademiji«, kot so prireditev

³¹ »Was der Sinn für das Schöne und Große bei vereinten Kräften Großes und Treffliches zu schaffen vermag, bewies die am 2.d.M. abgehaltene große Production unseres jugendlichen Musik-Vereines.« Glede na zapis Rudolfa G. Puffa v rubriki »Correspondenz« je bila prireditev - t.i. javna produkcija, na kateri so igrali tudi učenci glasbene šole društva. Tako lahko razumemo tudi cit. »große Production unseres jugendlichen Musik-Vereines« kot informacijo, da so na nastopu sodelovali mladi člani (gojenci glasbene šole), kakor tudi podatek, da se je javnosti predstavilo »mlado društvo«. Leta 1841 je društvo ponovno oživel ter s tem začelo znova delovati. Glede na podatek v poročilu, da so imeli 19. julija učenci glasbene šole izpit, lahko razumemo prireditev (2. avgusta) kot skupno produkcijo članov društva in učencev glasbene šole. Sodeč po številu nastopajočih (več kot 115) in po vsebini programa je to povsem verjetno. Ibid., št. 100.

³² Javno produkcijo so poimenovali »glasbeno-deklamatorična akademija«, morda zaradi same vsebinske naravnosti (glasbene točke so se izmenjavale z deklamacijskimi).

³³ *Concert militaire* za violino in orkester v dosegljivi bibliografiji V. Lisinskega ni zabeležen.

imenovali, nastopili tudi člani Glasbene šole društva. Zadnja novica o produkciji, na kateri so igrali učenci glasbene šole, je bila objavljena v *Der Aufmerksame* leta 1856. 27. julija t.l. so bili izpiti, katerim je sledil javni nastop.

Koncerti tujih umetnikov in nastopi na dobrodelnih prireditvah

Musikverein je imel v štiridesetih letih 19. stoletja široko razpete mreže svojega delovanja. Lahko bi ga označili tudi kot »naprednega« v smislu načrtno organiziranega kulturnega življenja v Mariboru. Vsekakor so s prireditvami (na katerih so predvidoma sodelovali člani) in produkcijami (glasbena šola), ki so jih prirejali, poskušali nadomestiti praznino in zapolniti časovno vrzel, ki je nastala v tridesetih letih. Koncerti tujih umetnikov in dobrodelne prireditve z glasbo v njihovi organizaciji so bili pozitivno naravnani, saj je bil tovrstni poizkus osmišljen kot pionirsko delo v Mariboru. Zanimiv in privlačen celovečerni koncert je društvo pripravilo leta 1843 v prostorih gledališča.³⁴ Nastopila sta dva umetnika - melofonist Ludwig Dessane (igral je skupaj s sinovoma) in violinist Louis Eller iz Gradca,³⁵ ki se je na svoji turneji proti Benetkam ustavlil tudi v Mariboru. Četudi je bil program obel umetnikov kratak, je bil zanimiv. Izvedla sta skladbe, napisane za instrumenta (melofon in violino), druga dela pa so bile priredbe lahkotnega značaja (ländlerji).

Musikverein je prirejal tudi »glasbene akademije« v Girstmeyerjevi dvorani. Vsebinsko so jih sestavljale instrumentalne, vokalne in deklamacijske točke (humorističnega značaja); solisti (instrumentalisti in pevci) pa so bili večinoma gosti iz drugih krajev. Ena tovrstnih prireditev je bila 26. maja 1845, ko se je kot gost predstavil tenorist Theodor Smitter iz Trsta³⁶ ob spremljavi orkestra, ki je bil sestavljen iz članov *Musikvereina*. Program so sestavljala znana dela in odlomki iz oper Gioachina Rossinija, Gustava A. Lortzinga, Giuseppa Mercadanta, Carla M. von Webra, Franza Schuberta in Gaspara L. P. Spontinija.

Razen »glasbenih akademij« in koncertov, ki so jih prirejali v dvorani cerkve Sv. duha, so organizirali tudi dobrodelne koncerte v gledališču. Ohranjeno je poročilo o tovrstni prireditvi 23. maja 1844. V mariborskem gledališču so priredili »glasbeno-deklamatorično akademijo«, katere denarni izkupiček so poslali ponesrečenim prebivalcem gorske vasice Übelbach na Štajerskem.³⁷ Na tej prireditvi je nastopila članica društva, sopranistka in pianistka Annette Ambrosich »Ambrožič«³⁸ ob spremljavi orkestra članov *Musikvereina*.

³⁴ *Musikverein* je imel več lokacij, kjer je prirejal koncerte. Eden izmed prireditvenih prostorov *Musikvereina* je bil v dvorani tedanjega gledališča (v nekdanji cerkvi Sv. duha). Gledališče je bilo med leti 1785 in 1805 v t.i. »svobodni hiši« št. 11 na *Grazergasse* [Vetrinjska ulica]. V njej se je nekaj časa mudil tudi *Casinoverein* [Kazinsko društvo]. Od leta 1806 do 1852 je imelo gledališče prostore v bivši cerkvi Sv. duha v *Kirchgasse* (Poštna ul., sedaj Slomškov trg 11 na prostoru današnje pošte). Dvorana je bila večnamenska, zato so organizirali prireditve z glasbenim značajem.

³⁵ Louis Eller je aktivno deloval v graškem glasbenem življenju. V glasbenem leksikonu *Steirisches Musiklexikon* je omenjen kot pomembna osebnost v »*steirischen Musikleben*«. Suppan, W., Eller, Louis, v: *Steirisches Musiklexikon*, (Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt 1962-1966), 196.

³⁶ Jože Sivc o Theodoru Smitterju piše naslednje: »*Med solisti je po svojih pevskih in igralskih sposobnostih izstopal basbaritonist Theodor Smitter, ki je bil po rodu iz Trsta in po poreklu najbrž Nemeč. Ko je s tenoristom Rainerjem Deiem nastopil pri koncertu violinista Leitnerja, je vzbudil viharno navdušenje zlasti s Schubertovo pesmijo ?Der Wanderer?.*« Jože Sivc, *Opera v Stanovskem gledališču v Ljubljani od leta 1790 do 1861* (Ljubljana, Slovenska Matica 1971), str. 143.

³⁷ Rudolf G. Puff o prireditvi piše naslednje: »*Dahin gehört die am 23. Mai im städtischen Theater zum besten der durch Feuer verunglückten Bewohner von Uebelbach gegebene große musikalisch-deklamatorische Aeademie der Sangerin Annette Ambrosich. So ungünstig das Wetter, der etwas spät bestimmte Anfang (8 Uhr) und die gar zu spät besorgte Ankündigung wirkten, so fand sieh doch im nett decorirten Locale ein zahlreiches und ausgewähltes Publikum ein, welches der wackeren Sangerin den reich verdienten Beifall zollte.*« Rudolf G. Puff, *Correspondenz*, v: *Stiria* 2 (1844) št. 69, str. 276.

³⁸ V viru je Annette Ambrosich [Ambrožič] omenjena kot pevkca.

Dilettantenverein in *Musikverein* sta redko, pa vendar s skupnimi močmi uspešno organizirali nekaj glasbenih in literarnih prireditev. Velik in odmeven skupni projekt ter istočasno izjemno pomemben dogodek za meščane Maribora je bila uprizoritev opere *Norma* Vincenza Bellinija leta 1843 v mariborskem gledališču.⁴⁰ V primerjavi s pogostnostjo opernih izvedb v večjih mestih, na primer v Gradcu ali Ljubljani, si je Maribor, ki je bil manjše provincialno mesto, kjer so se na gledališkem repertoarju izmenjavale veseloigre, spevoigre, burke in igre s petjem, le stežka širil svoje kulturno obzorje. Zato je bila želja po izvedbi opere še toliko večja. Tako se je vodstvo *Dilettantenvereina* z željo po uprizoritvi celotnega opernega dela obrnilo na odbor *Musikvereina*. Predlog je bil z navdušenjem sprejet in premiera *Norme* je bila 25. julija leta 1843. Rezultat skupne odločitve obeh vodstev je bil, da so denar od predstave porabili za dobrodelne namene.⁴¹ Čeprav je bila operna predstava *Norme* na deskah mariborskega gledališča na nižji kakovostni ravni (med nastopajočimi ni bilo tedanjih znanih izvajalskih imen), je bila s šestimi reprizami⁴² doživetje za provincialno mesto oziroma za predmestje Gradca, kot so svoje mesto imenovali nekateri prebivalci Maribora.⁴³ Ob uprizoritvi so imeli nastopajoči težave z neustreznimi, majhnimi prostori, zato so v poročilu ob tem dogodku izrazili željo po večjem in modernejšem gledališču, v katerem bi imeli več možnosti za uprizorjanje tovrstnih del. S tem namenom je bil ustanovljen poseben denarni fond,⁴⁴ v katerega naj bi se stekal denar od dobrodelnih prispevkov za novo poslopje.

Dobrodelne prispevke so zbirali na najrazličnejše načine, med drugim tudi z organiziranjem gledaliških in glasbenih prireditev, o katerih izvemo iz časopisne notice, objavljene v *Stiriji*. Dve takšni prireditvi so pripravili 10. in 24. marca 1844 v prostorih tedanjega, še starega gledališkega poslopja. 10. marca je bila na sporedu veseloigra v štirih dejanjih *Carl XII. auf Rügen* J. Plancherja in 24. marca veseloigra (prav tako v štirih dejanjih) *Der verbrantte Amor* Augusta von Kotzebueja. Razen skrbi za zbiranje denarja za novo gledališko poslopje pa sta društvi prirejali skupne koncerte. Tako je 9. oktobra kot uvod v gledališko sezono

⁴⁰ Manica Špental o tem piše v svoji knjigi naslednje: »V tem letu so se člani društva (*Dilettantsko društvo op.p.*) v sodelovanju z *Musikvereinom* odločili, da prvič v celoti uprizorijo operno delo. Izbrali so *Normo*, v tistem času na vseh opernih deskah Evrope zelo priljubljeno delo. Premiera je bila 25. 7. 1843. Po dasedanjih razpoložljivih podatkih je bila to prva celotna operna predstava v mariborskem gledališču, kajti do tega datuma ni mogoče zaslediti nobene druge celotne uprizoritve kakoga opernega dela.« Manica Špental, *Glasbene predstave na odru Mariborskega gledališča*, 28.

⁴¹ Citiram Manico Špental, ki je v svoji knjigi prevedla članek iz nemščine iz časopisa *Der Aufmerksam*: »Da je bila uprizoritev *Norme* za tedaj Maribor, ki je štel komaj kakih 5000 prebivalcev (polovico manj kot Gradec), dogodek prve vrste, je mogoče razbrati iz navdušene poročila kritika, ki je med drugim zapisal: »Včerajšnji večer je bil posebno redek dogodek, ki je zbudil začudenje in občudovanje vseh navzočih. Pred nekaj meseci se je krog za umetnost navdušenih vodilnih članov *Dilettantskega* društva in predstavnikov našega vedno večjega, na novo formiranega Glasbenega društva odločil, da uprizori neko opero in njeu dobiček uporabi v dobrodelne namene. Izbrali so znano Bellinijevo *Normo* (s tekstom G. Otta). Izvedba je bila sicer le delo diletantov, od katerih so nekateri prvič nastopili na odrskih deskah, vendar je bila to ena nadvse uspeših predstav, ki bi pomenila velik dogodek celo v večjem mestu. Ob sklepu bi imeli le eno željo, da bi tako uspela predstava bila uprizorjena v dostojnejšem hranu. V poročilu so prvič izrazili tudi željo po novem, ustreznijem gledališkem prostoru. Verjetno je bila ta težnja povzeta s predstavo *Norme*, kajti pri izvedbi prvega opernega dela je neustreznost dotodajnjega gledališkega prostora prišla še bolj do izraza. Ibid., 28-30.

⁴² Rudolf G. Puff, *Das neue Theater in Marburg* (In Marburg: Bauconütés 1852), 6. /Dalje: Rudolf G. Puff, *Das neue Theater in Marburg*.

⁴³ V časopisnem poročilu iz *Stirije* je nepodpisani avtor (verjetno Rudolf G. Puff) zapisal, da so v Mariboru izvedli opero; vendar poimensko nastopajočih ne navaja (vloga *Norme*, Adalgise, Radamesa). Tako so tudi vprašljivi popravki na plakatu, ki je vabil na predstavo *Norme* 31. decembra 1843. leta.

⁴⁴ Fond so ustanovili še isto sezono z namenom, da bi denar, ki bi se stekal v njega, namenili za gradnjo novega gledališkega poslopja. Avtor članka meni, da bi s tem gledališki »hlev« tako nadomestili z »gledališkimi hranom«. Rudolf G. Puff, *Correspondenz v: Stiria* 2 (1844) št. 35, str. 140.

Männergesangverein "Moško pevsko društvo"⁴⁶

Leta 1846 se je že obstoječim društvom⁴⁶ pridružilo novo, imenovano *Männergesangverein* "Moško pevsko društvo".⁴⁷ Nov in sveže zastavljen pristop je bil predvsem zaslug vodstvene politike odbora, ki je že pred ustanovitvijo imel možnost spoznati napake delovanja predhodnih društev. Z novim in drugačnim pristopom so imeli možnosti za temeljito zasnovo *MGV*.⁴⁸ Zanimiv je podatek o prvem nastopu zbora, ki je v knjigi *Chronik des Männergesangverein in Marburg 1846-1936* Augusta Stoinscheggia. V arhivu *MGV* je, kot je zapisal, našel program koncerta, za katerega je bil prepričan (to je tudi zapisal), da naj bi ga izvajali člani ob prihodu cesarja Ferdinanda I. in njegove žene Anne Marie v Maribor 22. aprila leta 1847. Maribor je v času ustanovitve *MGV* doživel še drugo izjemno čast. V mestu se je 16. junija 1846 mudil skladatelj in pianist Franz Liszt. Nastopil je v Slavnostni dvorani grofa Brandisa,⁴⁹ kjer je zaigral pet skladb. Svoj prvi uradni nastop je društvo pripravilo 29. junija 1847. Program nastopa (če seveda odštejemo aprilski koncert, ki ga lahko označimo tudi kot javno produkcijo št. 1) *MGV* v dvorani Johanna Girstmeyerja⁵⁰ je oblikovalo deset zborovskih in instrumentalno-solističnih skladb. »Tretji« nastop je vodstvo *MGV* skupaj z gostujočimi solisti (pevkama Caroline Gerdes in Anne von Millighen ter pianistom Theodorom Leschetizkyim⁵¹) pripravilo 27. julija (dobrodelni koncert; izkupiček

⁴⁶ V nadaljevanju uporabljam za *Männergesangverein* kratico *MGV*.

⁴⁷ Mišljena so *Diletantenvereine*, *Casinovereine* in *Musikvereine*, če se je lahko njihovo delovanje razumelo za redno.

⁴⁸ Ustanovil ga je Anton Tremmel leta 1846, ki je leta 1849 umrl. Zgled je dobil predvsem pri zboru *Musikvereine*, v katerem je prepevalo tudi več kot 50 pevcev in pevk.

⁴⁹ August Stoinschegg je napisal knjigo *Chronik des Männergesangvereins in Maribor, 1846-1936*. Franjo Baš je v *CZN* (letn. XXXIII, str. 56-7) med drugim takole zapisal: »Najstarejša unaviborska organizacija *Männergesangverein* je za 90-letnico obstoja izdala na podlagi svojega arhiva in časopisnih vesti spominsko knjigo, ki vsebuje po posameznih letih podatke o društvenem vodstvu, prireditvah in društvu zadevajajočih dogodkih, vse to ponazorjeno s številni mi ilustracijami i zlasti vodilnih društvenih osebnosti. Mariborski *Männergesangverein*, ki je v sredi XIX. stoletja iz prosvetnih svemirjev dobe nastal kot stanovska meščanska družabna organizacija in nato do svetovne vojne bil člen v aktivnem nemškem narodnostni: gibanju Maribora, je v povojni dobi postal kulturna os mariborske nemške manjšine... Predgovor Hermanna Frischa in besedilo Augusta Stoinscheggia pričata o hvaležnosti do pokojnih predsednikov, o povezanosti in strujenosti društva in temeljni nemške pesmi in nemške narodne zavesti.« Zgodovinar Franjo Baš je sicer zanimivo opisal pričujočo knjigo, vendar *Männergesangverein* ni bilo prvo društvo v Mariboru (kot moški pevski zbor je seveda resnično bil). Verjetno je mislil kot institucijo - vendar so bila društva v Mariboru ustanovljena že pred ustanovitvijo *MGV*. *MGV* je bilo res društvo, v katerem so peli Nemci, toda tudi slovenski izobraženci so aktivno sodelovali, čeprav le do ustanovitve čitalnice 1861. leta.

⁵⁰ Brandisov grad na *Grazergasse 1-2* [Vetrnjska 1-2], je bil ena izmed 9-ih svobodnih hiš v Mariboru. Grad je obsegal vrt (skozi njega je tekel Tritibiški potok), dve dvorišči in med ostalim tudi stopnišče iz 1747 z grbom Brandis-Trautmannsdorf. Prvotni lastniki gradu, v kateri je Slavnostna dvorana [Rittersaal] bolj znana pod imenom »Viteška dvorana«, so bili grofje Kheissli v 17. stoletju. Ob koncu stoletja so uredili osrednji prostor v gradu - Slavnostno dvorano s štukaturami po stropu in zrcalnim delu stropa dvorane. Grof Brandis, ki je nasledil Kheissle, je zgradil monumentalno stopnišče, ki je nadomestilo staro z vhodnim stolpom. Rudolf G. Puff, *Marburg in Steiermark*, 26-35.

⁵¹ Povsem verjetno gre za dvorano Johanna Girstmeyerja na *Grazerstrasse*. Prostore je imel *MGV* v hiši Ed. Girstmeyerja na *Viktringhofgasse* [Viktringhofgasse in Grazerstrasse je ime za sedanjo Vetrnjsko ulico]. *Grazergasse* so jo imenovali nekako do leta 1835. Kasneje so jo preimenovali v *Viktringhofgasse*. [Glej tudi op. št. 16]. August Stoinschegg o tem piše: »Im Jahre 1847 befand sich das Vereinlokal im Ed. Girstmeyersehen Hause in der Viktringhofgasse. Vorstand war Herr Johann Kuhn. Von 1851 bis 1854 hatte der Verein wegen Geldmangels kein Vereinshaus. Das Übungslokal befand sich in der Wohnung des Vorstandes Herrn Bürgermeisters und Notars dr. Othmar Reiser. Über die Jahre 1856 bis 1858 berichtet der Chronist lakonisch: Nur sechs Mitglieder, Probekolal überflüssig.« August Stoinschegg, *Chronik des Männergesangvereines*, 328.

⁵² I. Caroline Gerdes je bila žena Karla Gerdesa iz Brenna, ki je imel v Mariboru (na prostoru, kjer je bil nekoč samostan (1760-1782), nato kasarna, skladišče, cerkev in občasno gledališče) tovarno kavinega surogata. Gerdes si je pri vratih *Kirchgasse* št. 246 [sedanja Koroška 22] po načrtih Jožefa Haslingerja zgradil tudi hišo. Za Anne von Millighen viri prinašajo podatek, da je bila pevka angleškega rodu (živela je v Londonu). Theodor Leschetizky (1830-1915) je študiral klavir pri Carlu

je bil namenjen gradnji gledališča). Glede na vsebinske spremembe programa je ugotovitev, da so bile anubicije zbora visoko zastavljene, na mestu. Četrta javna predstavitev zbora in s tem »drugi«⁵² uradni nastop *MGV* je bil prav tako v Girstmeyerjevi dvorani, in sicer 27. avgusta. Peti in s tem zadnji nastop *MGV* leta 1847 je bila javna produkcija (št. 2, kot jo omenja August Stoinschegg v knjigi) 28. novembra. Tako je imel *MGV* v tem debitantskem letu oziroma sezoni pet koncertov, za katere vemo iz obstoječih virov in katerih programi so ohranjeni. Zanimivo in presenetljivo je predvsem dejstvo, da so bili programi posameznih koncertov različni.⁵³

Kljub zagnanosti in zavzetosti tako odbora kot kapelnika in članov se je tudi *MGV* moral soočiti s prostorskim problemom (znanim ostalim društvom), ki bi bil lahko spodkopal temelje mlademu društvu. Iz prostorov, ki so jih imeli najete od začetka delovanja (1847), so se morali že leta 1851 izseliti. Ker do leta 1854 žal niso imeli na voljo lastnih prostorov za vadbo, je situacijo rešil tedanji župan in notar dr. Otnar Reiser, ki je aktivno sodeloval v *MGV* v odboru in kot pevec.⁵⁴ Kot rešitev je ponudil prostore v svojem stanovanju. To je bila res začasna, vendar za obstoj društva izredno pomembna rešitev. Čeprav so imeli težave zaradi pomanjkanja prostorov, je *MGV* leta 1852 pripravil dva koncerta. Za oba koncerta je prostor v svojem vrtu odstopil gostilničar Löschnigg.⁵⁵ 3. julija je *MGV* pripravil produkcijo z enajstim, 31. julija pa z desetimi pevskimimi točkami. Avgusta so priredili »serenado«, katere spored pa se žal ni ohranil.

Po neuspelem poizkusu atentata na cesarja Franca Jožefa I. (1853) je bila v Alojziji cerkvi (6. marca) daritvena maša za ozdravitev cesarja, na kateri so sodelovali tudi člani *MGV*. Maša je bila istočasno tudi otvoritveni nastop sezone 1853/54. O morebitnih koncertih in glasbenih prireditvah, na katerih je sodeloval *MGV*, v časovnem obdobju med leti 1853-61 je le malo ohranjenih podatkov. V kroniki⁵⁶ omenja pisec, da so bila poročila o koncertih in prireditvah izjemno skopa. *MGV* je vsekakor javno nastopal, toda prostorska stiska (društvo ni imelo stalnih društvenih prostorov, kjer bi lahko člani vadili) je tako terjala svoj davek (oteženo delo). Na večjih prireditvah v Mariboru je sodeloval tudi *MGV* prostorskim problemom navkljub. Eden od pomembnih dogodkov za meščane Maribora je bil obisk cesarja Franca Jožefa I. in njegove žene cesarice Elizabete leta 1854. Na slavnosti 23. aprila, katero je s svojo prisotnostjo počastil cesarski par, je bila izvedena tudi opera *Das Nachtlager von Granada* Konrada Kreutzerja. Ob tej priložnosti so pri izvedbi opere sodelovali člani *MGV* (žal se niso predstavili s samostojnim koncertom).

Podrobnejša poročila o koncertih *MGV* so zabeležena še za leti 1859 in 1860. Na začetku leta 1860 je društvo *MGV* dobilo svoj prvi klavir. To so proslavili s koncertom 29. januarja. Menim, da se je z ustanovitvijo *MGV* v Mariboru začela druga razvojnja stopnja glasbenega življenja.

Czernyju na Dunaju. Leta 1878 se je za stalno naselil na Dunaju. Koncertiral je v Angliji (povezava s pevko Millighenovo - verjetno sta bila na turneji po Evropi), Nemčiji, Avstriji in Rusiji. Bil je eden vidnejših klavirskih pedagogov. I. Rudolf G. Puff, *Marburg in Steiermark*, 97.; Sietz R., Lescheltzky, Theodor, v: *MGG*, VIII (1960) str. 664.

⁵² Pod »drugi« je mišljen pravzaprav četrti koncert (ker je bil koncert 29. junja uradno prvi koncert *MGV* - je tako koncert 27. avgusta drugi uradni nastop *MGV*, s tem da so nastopili javno še 22. aprila in 22. julija).

⁵³ V debitantski sezoni 1846-1847 je imel *MGV* štiri koncerte in dve javni produkciji. Naučili so se 36 pesmi, kar je za amaterski zbor izredno veliko (glede na to, da sta bila v odboru glasbeni učitelj Anton Tremmell in Andreas Nagy - - - oba sta bila aktivna člana). Kapelnik je bil organist Carl Maruni, ki je bil od 1841. leta član *Musikvereina*.

⁵⁴ Stoinschegg piše: »Der MMGV hatte vom Jahre 1851 bis zum Jahre 1854 kein eigenes Vereinstokal, die Proben wurden in den Wohnung des Vereinsobmannes Herrn Reiser abgehalten.« August Stoinschegg, *Chronik des Männergesangsvereines*, 4.

⁵⁵ Josef Löschnigg [Lešnik] je imel gostilno v vogalni hiši št. 220 (nekoč je bila Čeligijeva gostilna), ki ji je pripadal tudi vrt.

⁵⁶ Stoinschegg je natančno preučil arhiv in poročila o koncertih, zato je v kroniki zapisal vse, kar je bilo znanega o nastopih, na katerih je sodeloval *MGV*.

Gledališče

V gledališču so prirejali veseloigre, spevoigre, burke, romantične čarobne pravljice in igre, vaudevile, melodrame, drame, operete in opere.⁵⁷ Razen gledaliških predstav so v prostorih gledališča prirejali tudi različne koncerte tujih umetnikov (prirejali so jih gledališki impresariji, odbor *Musikvereina* in *MGV*). Namen prireditve je bil izpolniti posamezne skromne gledališke sezone. Impresarija mariborskega gledališča, ki sta še posebno cenila tovrstne prireditve, sta bila Carl Meyer in Moritz Römer.⁵⁸

Abonnementen **MARIBOR** Suspendu.

Dr. Robert Bewilligung
mit dem Bismarck den 29. December 1851
UNTER DER DIRECTION DES CARL MEYER

**musikalisch - deklamatorische
Academie**

abgehalten, von
Carl Meyer und
Sängern auf die Harmonika
sich hören zu lassen die Operen und Lied.

PROGRAMM:

Erste Abtheilung:	Zweite Abtheilung:
1. Der Zwillingbrüder, von Franz Schubert.	4. Der Wildfang, von Franz Schubert.
2. Die Waise, von Carl G. Donizetti.	5. Die Waise, von Carl G. Donizetti.
3. Die Zwillingbrüder, von Franz Schubert.	6. Die Waise, von Carl G. Donizetti.
4. Die Waise, von Carl G. Donizetti.	7. Die Waise, von Carl G. Donizetti.
5. Die Waise, von Carl G. Donizetti.	8. Die Waise, von Carl G. Donizetti.
6. Die Waise, von Carl G. Donizetti.	9. Die Waise, von Carl G. Donizetti.
7. Die Waise, von Carl G. Donizetti.	10. Die Waise, von Carl G. Donizetti.
8. Die Waise, von Carl G. Donizetti.	11. Die Waise, von Carl G. Donizetti.
9. Die Waise, von Carl G. Donizetti.	12. Die Waise, von Carl G. Donizetti.
10. Die Waise, von Carl G. Donizetti.	13. Die Waise, von Carl G. Donizetti.
11. Die Waise, von Carl G. Donizetti.	14. Die Waise, von Carl G. Donizetti.
12. Die Waise, von Carl G. Donizetti.	15. Die Waise, von Carl G. Donizetti.

Die letzten 3 Plätze sind als Vorrechte Plätze anzusehen, mit Ausnahme der Plätze.

Die F. Bismarck... (small text at the bottom)

Vabilo na glasbeno – deklamatorično prireditve

⁵⁷ Omenimo jih le nekaj: spevoigro *Die Zwillingbrüder* Franza Schuberta; veseloigro *Der Wildfang* Augusta von Kotzebueja; burko *Der Talisman* J. Nestroya (glasba A. Müller); romantično igro *Preciosa oder Das spanische Zigeunermädchen* Pia A. Wolfa z glasbo Carla M. von Weberja; voudevil *Die beiden Waisen* F. Bluma (glasba G. Donizetti, F. Auber in A. Müller st.); melodramo *Yelva* F. Castellia (glasba K. Reissiger); dramo domačega avtorja A. Suppantšitscha [Zupanciča] *Junasški dnevi v Mariboru l. 1529* in operi *Norma* Vincenza Bellinija in *Martha* Friedricha von Flotowa. Zbirka gledaliških plakatov 1789-1920. Fond Pokrajinskega arhiva v Mariboru.

⁵⁸ Manica Spendal o impresarijih med drugim piše: »V sezoni 1840/41 in 1841/42 je gostovala v mariborskem gledališču igralska družba Carla Meyerja. Iz razpoložljivih virov je razvidno, da Carl Meyer, ki je imel enterprizo v mariborskem gledališču v omenjenih dveh sezonah, ni identičen s sloviliškim komikom in direktorjem Carlom Meyerjem (roj. 1750), ustanoviteljem Theatra in der Josefstadt (leta 1788), ker je le-ta 13. 5. 1830 umrl v 80. letu starosti. Skoraj gotovo pa je moral biti Carl Meyer, ki je gostoval v letih 1840/41 in 1841/42 v Mariboru, isti impresarij, ki je imel dvakrat enterprizo v zagrebškem gledališču v sezonah 1830 do 1834 in 1838/39. To potrjuje tudi primerjava nekaterih njegovih uprizoritev v mariborskem in zagrebškem gledališču, npr. del F. Raimunda in J. Nestroya.« Omenja tudi, da je bila Meyerjeva gledališka družba od vseh, ki so do tedaj nastopale v Mariboru, najkvalitetnejša, in se sklicuje na članek Rudolfa G. Puffa v časopisu *Der Aufmerksame*: »Velik stones, ki ga uživa sedanjaj podjetnik tukajšnjega gledališča Carl Meyer kot človek in direktor, bo nedvomno spoznala tudi naša za umetnost zainteresirana publika.« Impresarij Moritz Römer je prišel v Maribor v sezoni 1845/46. Bil je igralec v Grajskem gledališču v Böhmisch Töplitz [Českých Teplicah], kjer si je pridobil izkušnje. Čeprav je imel na voljo »številčno pa tudi kvalitetno šibek kader«, ni mogel doseči visoke stopnje, zato je želel izboljšati sezono z gostovanji tujih umetnikov. Manica Spendal, *Glasbene predstave na odru Mariborskega gledališča*, 18, 20, 32, 33.

Prvi takšen nastop (v Pokrajinskem arhivu je ohranjeno vabilo) je bil 29. decembra leta 1841. »Deklamatorično - glasbeno akademijo«, na kateri sta sodelovala instrumentalist Peter Singer (pluščharmonika)⁵⁰ in pevec ter igralec Karel J. Osinski,⁵¹ je pripravil impresarij Carl Meyer.

Zanimiv je bil tudi koncert leta 1846. Na povabilo Moritza Römerja je v Mariboru gostovala italijanska operna družba.⁵² Pripravila je koncert, na katerem sta sopranistka Adelaide Mozza in basist Giuseppe Luzzi pela odlomke iz oper Gaetana Donizettija, V. Bellinija in G. Verdija, člani gledališke družbe pa so igrali še veseloigro *Die beiden Luise*. Iz poročila lahko razberemo, da je občinstvo spoznalo tudi dosežke sodobnejše italijanske operne literature,⁵³ Römer pa je bil zaslužen za uprizoritev tedaj popularne Schubertove spevoigre v enem dejanju *Die Zwillingbrüder*.⁵⁴

Impresariji, še bolj pa prireditelji koncertov (odbor *Dilettantenvereina* in *Musikvereina*), so se zavedali prostorskih težav, saj so koncerti in druge kulturne prireditve potekali v prostorih gledališča, ki pa niso ustrezali svojemu namenu.⁵⁵ Tako so leta 1843 ob prvi izvedbi *Norme* ustanovili poseben denarni sklad za gradnjo gledališča; pripravili so tudi dobrodelnne prireditve, katerih izkupiček so namenili gradnji, vendar se je vse zavleklo do 1847. leta, ko so znova izrazili potrebo po gradnji novega in večjega gledališča.⁵⁶ 15. aprila leta 1847 se je sestal svet v Rotovski

⁵⁰ V virih ni podalkov o Petru Singerju. Igral je na »*pluščharmonico*«, ki je bila zelo preprosta oblika harmonike (accordeon), predhodnice današnje harmonike. Glede na skladbe, ki jih je izvajal Singer, je razvidno, da še ni bilo veliko skladb, napisanih za ta instrument (več literature je tako šele po 1870. letu).

⁵¹ Pevce in igralce Osinski je verjetno basist Karl Josef Osinski, ki je v času entreprize impresarija Glögglja v ljubljanskem Stanovskem gledališču nastopal v letih 1831/32 kot igralec in režiser. »Deklamatorično-glasbena akademija« je imela lahkoten značaj. Zbirka gledaliških plakatov 1790-1920.

⁵² V Celoveu je tedaj gostovala italijanska operna družba. Dva člana te družbe (Adelaide Mozza in Giuseppe Luzzi) sta na povabilo Moritza Römerja nastopila v Mariboru.

⁵³ Iz poročila je razvidno, da je v kulturnem življenju zavel (zučasno) svež veter po zaslugi impresarij, kakor pravilno ugotavlja Manica Špendal: »Tako je Römer omogočil, da se je mariborska publika seznanila, čeprav le delno, tudi z nekaterimi dosežki sodobne italijanske operne literature.« Manica Špendal, *Glasbene predstave na odru Mariborskega gledališča*, 33.

⁵⁴ Špendalova v svoji knjigi omenja Schubertovo spevoigro in v opombah med drugim piše: »Kot vsi tedajni skladatelji se je tudi Schubert udeleževal na glasbeno seenskem padovčju, ker je vedel, da bo s svojimi skladateljskimi ustvarjanjem pridel, če bo uspešen predvsem ua tem področju. Ko je v začetku l. 1819 ta singspiel dokoučal, še ni imel nobenega upanja za njegovo izvedbo; tako je pričel komponirati novo opero *Adrast* (ua tekst J. Mayrhoferja), a je ui dokončal. *Die Zwillingbrüder* so uprizorili prvič šele 14. 6. 1820 v Dvoranu gledališču (k. k. Theater am Karthouertor) in je imel lep adziv pri kritiki in pri poslušalstvu.« Ibid., 85.

⁵⁵ Gledališče je bilo od leta 1806 do 1862 v bivši cerkvi Sv. dula v Kirchgasse (današnji Slomškov trg 11, kjer stoji Glavna pošta), ki so jo sekularizirali po ukazu Jožefa II. Gledališče je imelo dva vhoda (za občinstvo in igralce), notranjost je bila lesena (parter in lesena galerija) in temna. Vladimir Krajč o gledališkem posloppju piše: »Postopje je bilo mračno in že v razpadanju. Gledališki prostor se je bočil nad nekdanjnimi grobuicami, med katerimi so domovale podgane. Mesta je bilo v njem za 300 oseb, parter in lesena galerija, ki so jo uosili leseni stebri, sta štela 104 sedeže. Odo je bil uizek, da so igralci s čelono zadevali ab njegov podboj in jim pri viteških igrah ni bilo videti vibrirajočih perjanic.« Glede na zapis Vladimirja Kraja si lahko predstavljamo, kakšna je bila izvedba prvega opernega dela leta 1843, zato je bila želja po novem gledališču več kot upravičena. (priloga str. 38) I. E.H., *Deutscher Bote für Steiermark und Kärnten, Kalendär für das Jahr 1898. Das Stadt-Theater in Marburg* (Marburg, 1898), 14; Vladimir Krajč, *Preteklost mariborskega gledališča*, v: *Kronika slovenskih mest* 4 (1937) št. 1, str. 12-20.

⁵⁶ Zanimiv je tudi zapis Rudolfa G. Puffa XE "Puff, Rudolf G." v knjigi *Das neue Theater in Marburg*, kjer v predgovoru piše: »Die Zeit rüekte Marburg, die ländliche Rebenstadt, an die große Pulsader der europäischen Lebens. Natürliche Lage, zusammenströmender Productenreichthum, erwachende Industrie, rühriger Handel, endlich Post- und Eisenbahnenwesen hier an einer der wichtigsten Durchkreuzungsstellen der Monarchie gaben der stillen Hauptstadt, der späteren Kreisstadt, der gemüthlichen alten Mareh=Burg im reißenden Slovenenlande eine erhöhte nie geahnte Bedeutung. Mit der rasch zunehmenden Bevölkerung, stieg auch die Intelligenz, und das Bedürfniß, derselben in Leben und Geselligkeit Rechnung zu tragen... Ein Kasino und Theater zu gründen, welche in ihrer Verbindung den Anforderungen der Kunst und Geselligkeit entsprechen, in ihren Früchten Bildung und Wohlthätigkeit sördern sollten, äußerte sich 1847 als offen ausgesprochener Wille der Bevölkerung...« Rudolf G. Puff XE "Puff, Rudolf G.", *Das neue Theater in Marburg*, 1-2.

dvorani, na katerem so izvolili 15-članski odbor.⁶⁶ Temeljna naloga odbora je bila organiziranje dobrodelnih koncertov in srečolovov. Žal je bil odziv dokaj slab, kajti tovrstnih prireditev je bilo izredno malo. Edina prireditev dobrodelnega značaja (objavljena v *Stiriji*), katere čisti izkupiček je šel v posebni denarni sklad za gradnjo gledališča, je bila 22. julija 1847. Verjetno je odbor pripravil in tudi izvedel več podobnih koncertov, vendar je bil (glede na težko finančno stanje in počasno gradnjo) interes meščanov Maribora majhen.⁶⁷ V Mariboru so s skromnimi sredstvi, ki so jih imeli na voljo, leta 1852 le dokončali gradnjo novega gledališča.⁶⁸ Za to slavnost so izbrali opero Friedricha von Flotowa *Martha* ali *Der Markt zu Richmond*. Po znanih podatkih je bila to druga uprizoritev celotnega opernega dela v mariborskem gledališču. Za uprizoritev slavnostne predstave so povabili igralsko družbo Franza Thométa, ki je tedaj gostovala v Stanovskem gledališču v Gradcu. Pred izvedbo je Franz Thomé prebral prolog, ki ga je za to priložnost sestavil Rudolf G. Puff, nato pa so zaigrali uverturo Mozartove *Carobne piščali*. Šele nato je bila na sporedu slavnostna izvedba *Marthe*.⁶⁹

Gledališče pa vendarle ni bilo edini prostor, kjer so prirejali koncerte gostujočih glasbenikov. Salon v Tappeinerjevi hiši⁷⁰ je bil predvsem zbirališče umetnikov, pa tudi ljubiteljev umetnosti, ki jih lahko tedaj najdemo med pripadniki višjega sloja mariborskih prebivalcev. Gledališke predstave ter koncerte *Musikvereina* in *Dilettantenvereina* so tako dopolnili občasni literarni humoristični večeri, ki so jih popestrili z glasbenimi vložki. Poročevalec je v *Stiriji* opisal dva literarna humoristična večera (6. in 8. junija 1845), na katerih so izvedli tudi pesmi humorističnega značaja.

⁶⁶ Odbor se je imenoval Theaterbau – Comité zu Marburg. V odboru so bili mariborski meščani, med njimi Prosper Amtmann XE "Amtmann, Prosper", Karl Gerdes XE "Gerdes, Karl" (gl. op. št. 59), Proi (gl. op. št. 66), Albnberg (blagajnik) in von Gasteiger. Člani so bili izvoljeni za tri leta, nato so bile ponovne volitve. Večina med njimi (13) je bila ponovno izvoljena ter so ostali v odboru do dograditve novega gledališča l. 1852. I. Taufar, Walter, *Das Deutschsprachige Theater in Marburg an Drau* (Typologie eines Provinztheaters). Dissertation zur Erlangen des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien, priloga 2. Rudolf G. Puff XE "Puff, Rudolf G.", *Das neue Theater in Marburg*, 8-9.

⁶⁷ Primer, kako so odborniki želeli pridobiti denar, je dokaz razglasa An die Bewohner, ki je ohranjen v Zbirki drobnih tiskov Univerzitetne knjižnice v Mariboru, v katerem so 24. 4. 1847 pozivali meščane, da naj prispevajo denar za gradnjo novega gledališča, katerega temeljni kamen so položili 25. 4. 1848 ob praznovanju cesarjevega rojstnega dne. Rudolf G. Puff, XE "Puff, Rudolf G." *Das neue Theater in Marburg*, 16-17.

⁶⁸ Nova gledališka stavba je bila kljub velikosti skromna. Bila je na mestu sedanjega gledališča kot vogalna stavba ob današnji Gledališki in Slovenski ulici. Takrat je segala do sedanjega foajeya, imela je nizko in kratko pročelje. Današnji izgled je stavba dobila šele 1863. leta, ko so dogradili Kazinsko dvorano. Bruno Hartman XE "Hartman, Bruno" omenja obnovo gledališča (delno so ga obnovili l. 1870, temeljiteje pa šele 1902, ob 50-letnici gledališča. Takrat so ga tudi modernizirali). Bruno Hartman XE "Hartman, Bruno", *Zgradbe Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru*, v: *Dokumenti slovenskega gledališkega muzeja 15* (Ljubljana 1970), str. 6.

⁶⁹ Slavnostno otvoritev (bila je 20. januarja 1852) novega gledališča so povezali s 70-letnico nadvojvode Janeza (Erzherzoga Johanna), ki je imel v bližini Maribora vinograd in poslopje (nad Limbušem pri Bistrici), imenovano Meranovo. Igralsko družbo Franza Thométa (bil je impresarij ljublj. gledališča; leta 1850 je prevzel vodstvo gledališča v Gradcu) so povabili zaradi neusluznosti tedanjega opernega ansambla pod vodstvom Gruberja. Peli so: Roth XE "Roth, (?) pevec", Ellinger XE "Ellinger, (?) tenorist", Hirsch XE "Hirsch, (?) pevec", Havell XE "Havell, (?) pevec", Scriwanek XE "Scriwanek, (?) pevec" in pevke Kisting XE "Kisting, (?) pevka", Engst XE "Engst, (?) pevka", Mucha XE "Mucha, (?) pevka", Karner XE "Karner, (?) pevka" in Hölfler XE "Hölfler, (?) pevka". Pred opero je Franz Thome XE "Thome, Franz" prebral prolog Rudolfa G. Puffa, XE "Puff, Rudolf G." člani opernega ansambla pa so zaigrali uverturo iz opere *Der Zauberflöte* Wolfganga A. Mozarta XE "Mozart, Wolfgang A.". (priloga št. 10) Zbirka gledaliških lepakov 1790-1920.

⁷⁰ Tappeiner XE "Tappeiner (Toppeiner), Andreas" [Toppeiner] Andreas je bil industrialec, mariborski župan in deželni poslanec. Zivel je v vogalni hiši (Glavni trg 15/Rotovški trg 9), ki je bila prvotno last (od 1788) Franza Zimverja, nato Franca Vogla XE "Vogl, F. A." (1790) in Franza Čeligiya 1835 (takrat je bila v njej pivovarna). Menil je, da bi morali narodnostna vprašanja reševati strpno in zagovarjal sožitje med Slovenci in Nemci. Zagovarjal je tudi stališče, da je meščanstvo temelj države. Rudolf G. Puff XE "Puff, Rudolf G.", *Marburg in Steiermark*, 86.

Städtische Musik-Capelle "Mestna godba"

Leta 1855 je občina ustanovila *Städtische Musik-Capelle* "Mestno godbo" in s tem zapolnila vrzel, ki je nastala v glasbenem življenju Maribora zaradi nerednega delovanja *Musikvereina*.⁷¹ Čeprav se je z ustanovitvijo *MGV* leta 1846 glasbeno življenje izboljšalo, je bilo še naprej dokaj skromno - predvsem zaradi društev, ki so počasi zamirala. Težave, ki so pestile *Lese- und Geselligkeitsverein*, (društvo se je znašlo v krizi in je v začetku 50-ih let propadlo), niso prizanesle niti *Musikvereinu*. Rešitev je mestni odbor poiskal v *Städtische Musik-Capelle* (sestavljali so jo nekdanji člani vojaške godbe pešpolka grofa Kinskega, člani *Musikvereina* in bivši gojenci društvene Glasbene šole), kajti želeli so nadaljevati tradicijo in delo nekdanj mnogo obetajočega in aktivnega *Musikvereina*. Naloge članov godbe so bile: sodelovanje pri predstavah v gledališču, prirejanje samostojnih produkcij, koncertov ter igranje na plesih in zabavah (poletni vrtovi gostilin). Tudi člani *Musikvereina* so želeli ponovno oživiti orkester, vendar je časopis *Der Aufmerksame* poročal le o aktivnem delovanju *Städtische Musik-Capelle*.

Svoj samostojni koncert je *Städtische Musik-Capelle* pripravila 23. septembra leta 1855 v Löschingovi Veliki dvorani (dirigent je bil Carl Martini).⁷² Drugi koncert, ki ga je pripravila *Städtische Musik-Capelle*, imenovan *Soirée*, je bil na god cesarice Elizabete I. dne 19. novembra. Na programu je bil tudi *Elisabethmarsch* "Elizabetina koračnica" neznanega skladatelja, ki so ga morali večkrat ponoviti. Koncert je zaključil velik ognjemet.⁷³ Občasno je spremljala tudi tuje soliste, ki so koncertirali v Mariboru. Ohranjena sta ostala zapisa o dveh nastopih - 5. oktobra in 23. decembra. Oktobra so spremljali sopranistko Burovič-Bussi, decembra pa člane graškega Stanovskega gledališča tenorista Josefa Wagnerja, G. Appeja in sopranistko Emilie Schmidt. Člani *Städtische Musik-Capelle* so občasno pripravili tudi skupni koncert s člani *Musikvereina* ali *MGV*. Skupni nastop oziroma produkcijo, ki je bila po vsej verjetnosti slavnost ob otvoritvi glasbene šole, je bila 5. novembra 1855. leta.⁷⁴ Ob *Städtische Musik-Capelle*, le-ta je »reševala čast« mariborskih glasbenikov, je *MGV* prav tako po svoje pomagal k pestremu kulturnemu življenju. Koncert, ki ga je priredil 2. junija 1859. leta v dvorani gledališča pod vodstvom K. Prohaske⁷⁵, je bil skupni projekt z glasbeniki *Städtische Musik-Capelle*; prav tako *soirée*, ki ga je *MGV* priredil v vrtu Johanna Kartina 16. julija 1859. Mesec kasneje (17. avgusta) pa so priredili celovečerni koncert za proslavo praznovanja rojstnega dne cesarja Franca Jožefa I. v gledališču.

⁷¹ V časopisu *Der Aufmerksame* je bilo o mestni glasbeni kapeli med drugim napisano naslednje: »Mit der Bildung der städtischen Musikcapelle geht es rasch vorwärts, und sie dürfte noch in diesem Monate zu musikalischen Productionen kommen. Eine rüstige junge Kraft arbeitet mit allein Ziffer an der Organisation des neuen Körpers, der, wie die Dinge jetzt stehen, dem Musikvereine wieder aushelfen dürfte. Das Orchester des Theaters, jenes der Casinobälle werden ebenfalls durch die neue Capelle besetzt werden.« Rudolf G. Puff XE "Puff, Rudolf G.", Correspondenz, v: *Der Aufmerksame* (1855) št. 47, str. 188.

⁷² »23. d. M. gab die neugeschaffene städtische Musik-Capelle bereits die erste Soirée in Löschnig's großen Saale. Nicht acht Tage und nur weniger Proben bedurfte es, um der Bevölkerung durch diese Production unter der Leitung des provisorischen Kapellmeisters Martini den Beweis zu liefern, was sich mit gutem Willen fördern lasse.« *Ibid.*, št. 52, str. 207-208.

⁷³ *Ibid.*, št. 79, str. 315.

⁷⁴ V članku je poročevalec zapisal: »Unser Musikverein, nun Hand in Hand mit der städtischen Capelle, die in wiederholten Soiréen unter der Leitung ihres verdienstvollen provisorischen Capellmeisters einen immer mehr ermunternden Beifall erntet, erwacht zum neuen Leben.« Skupna prireditelja *Städtische Musik-Capelle* in *Musikvereina*. *Ibid.*, št. 71, str. 284.

⁷⁵ Zal se ime K. Prohaske v razpoložljivih virih ne omenja.

Vojaška godba

Glasbenikov-pevcev in instrumentalistov, ki so se na svojih gostovanjih ustavili v Mariboru, niso spremljali samo člani *Musikvereina*, temveč tudi glasbeniki vojaške kapele. Prvo pisano poročilo o glasbenem dogodku zasledimo v časniku *Der Aufmerksame* leta 1819. Dne 31. decembra 1819 so namreč člani vojaške kapele cesarsko-kraljevega infanterijskega regimenta barona Vogelsanga priredili koncert. Program ni naveden, tako da lahko le domnevamo, kaj so izvajali.⁷⁶ Razen vojaške kapele grofa Vogelsanga so v Mariboru nastopali tudi člani Glasbene kapele pehotnega polka št. 47 grofa Kinskega. V javnosti so se predstavili 8. maja 1845. leta skupaj s sopranistko Annette Ambrosich in tenoristom Theodorjem Smitterjem iz Trsta.

V Mariboru so nastopali še ostali glasbeniki, ki so se na turnejah po evropskih mestih (Dunaj, Gradec, Trst) ustavili tudi v Mariboru, kjer so imeli samostojne koncerte. Ena tovrstnih prireditvev je bil nastop violinista Nicolausa Ivannoviča, ki je koncertiral 8. novembra 1843. leta v Tappeinerjevem salonu skupaj z glasbeniki Glasbenega društva. Na koncertu so zaigrali med ostalimi skladbami tudi njegovo simfonijo, kot lahko razberemo iz članka v *Stirii*. Iz Gradca so večkrat prišli gostovat graški umetniki. Tako je pozornost poročevalca pritegnil koncertni nastop priznanih graških umetnikov: violinista Ferdinanda Casparja, pianista Willhelma Treiberja in čelista Martina Bauerja, pevcev Josefa Wagnerja, Steinerja ter pevke Tipke v Mariboru. Izvajali so pevske in instrumentalne skladbe skladateljev Mauchnerja, Sigismonda Thalberga, Charlesa A. Bériota, Theodorja Kullaka, Vincenza Bellinija in Gaetana Donizettija.

Sklep

V prvi polovici 19. stoletja je bilo glasbeno življenje mariborskih meščanov skromno ter primerno ravni »provincialnega« mesta (to velja posebej omeniti, če primerjamo tedanji kulturni utrip Maribora z bližnjimi mesti, na primer z Gradcem ali Dunajem, ki so imela višjo kulturno raven). Kljub »provincialnemu« okolju, s katerim zgodovinarji radi opravičujejo počasen kulturni razvojni tok mesta, so se postopno razvijale institucije, v katerih je bila zastopana tudi glasbena umetnost.

Začetek razvoja glasbenega življenja (v okviru organizacij) sega na konec 18. stoletja, natančneje v leto 1793. To je čas ustanovitve prvega društva s kulturnim poslanstvom, namreč *Dilettantenvereina* "Diletantskega društva", katerega člani še niso bili neposredno povezani z glasbeno, temveč z gledališko umetnostjo. Člani društva so tako sodelovali pri snovanju in uprizoritvah domačih gledaliških predstav, saj je gostujoče gledališke skupine pot le redko zanesla v Maribor. Večjo in pomembnejšo vlogo pa je imelo društvo predvsem na področju dobrodelništva. Z zbranim denarjem od posameznih predstav so med drugim pomagali mestnim revežem; mestnemu špitalu in posameznikom, ki so bili v hudi denarni stiski. Prvi resnejši koraki v razvoju glasbene umetnosti so bili narejeni kasneje, 1823. leta, v okviru *Lese- und Geselligkeitsverein* "BBralnega in družabnega" oziroma *Casinovereina* "Kazinskega društva". V slednjem so pripravljali družabne prireditve, na katerih so muzicirali člani društva (le redko so igrali na prireditvah zasebnega značaja). Verjetno so pripravili tudi glasbene večere (o tovrstnih prireditvah z glasbeno vsebino lahko sklepamo na podlagi pravil *Casinovereina*, kjer je bilo med drugim zapisano: »da je naloga društva, prirejati zabave z glasbo ali brez nje«. V tem okviru verjetno niso predvidevali nastopov vojaške glasbene kapele, temveč javno koncertiranje članov društva - diletantov - možno pa so tudi člani kapele pripravili kakšen prijeten glasbeni

⁷⁶ Verjetno so izvajali skladbe lahkotnega značaja: polke, valčke in marše. *Der Aufmerksame* (1820) št.10, str. 1.

večer. Motiv za ustanovitev naslednjega - *Musikvereina* 1825. leta (ki je iz neznanih razlogov začelo z rednim delom šele čez 16. let), lahko iščemo v povečanem interesu med meščani, kajti gledališke predstave in prireditve *Casinovereina* so namreč v tedaj skromno življenje vnesle pestrost in razgibanost. Prireditve, ki so jih organizirali v društvenih okvirjih, so se po vsebinski zasnovi med seboj razlikovale. Tako so pripravljali večere, na katerih so recitali literarne odlomke ter jih popestrili z glasbenimi točkami (imenovali so jih glasbeno-deklamatorične akademije ali večere (glede na priložnost) in so bili zaradi priljubljenosti med obiskovalci najpogostejši). Posebej je potrebno poudariti, da so bile redke in izjemne tudi priložnosti, ko so meščani imeli možnost slišati gostujoče profesionalne glasbenike, ki so se na svojih turnejah ustavili v mestu. Koncerti le-teh so bili na višji kakovostni ravni, kajti glasbeno-deklamatorične akademije niso nudile visoko kvalitetne izvedbe, kar je bilo razumljivo glede na glasbeno izobrazbo nastopajočih (diletanti). Četudi so bili vsebinske zasnove posameznih prireditev zanimive in raznolike (na koncertih so izvajali komorne vokalno-instrumentalne in instrumentalne skladbe), žal orkestralnih del v prvem obdobju glasbenega razvoja meščani niso slišali, kar je povsem jasno, saj v Mariboru ni bilo orkestra, ki bi laliko izvajal dela te glasbene zvrsti. S tega zornega kota laliko globalno ocenimo, da je bila glasbena produkcija, ki se je v tem času predstavljala v okviru društev (*Dilettantenvereina* in *Casinovereina*) in gledališča do 1841. leta izjemno skromna, tako z vidika kvalitete kot kvantitete, ter namenjena meščanom predvsem kot vir zabave in sprostitve. Iz tega laliko povzamemo, da sta se v tem rezulturali neorganiziranost in neizkušenost društev (le-ta niso imela dovolj razvito in organizirano izvajalsko prakso); prav tako pa je pomembno poudariti tudi dejstvo, da takratni Maribor ni premogel niti orkestra, komorne zasedbe ali zbora, ki bi redno ali občasno deloval kot samostojno društvo in tako širil glasbeno reprodukcijo. Za prvo obdobje družabnega življenja lahko tako sklenemo, da je bilo izjemno skromno ter utiralo korake, po katerih se je začela glasbena reprodukcija sistematsko in načrtno razvijati. Prizadevanja za bogatejšo ponudbo glasbenih prireditev so se tako začela šele po letu 1841 v reorganizaciji *Musikvereina* "Glasbenega društva" in v ustanovitvi *Männergesangvereina* "Moškega pevskega društva", ki je težavam navkljub nepretrgoma delovalo do 1936. Glasbena »ponudba« se je v mestu občasno razširila tudi z koncerti *Städtische Musik-Capelle* "Mestne godbe", ki je sčasoma nadomestila (kljub dobrim začetnim predispozicijam) počasi usihajoč *Musikverein* (redno je deloval do 1855. leta) in gostovanji tujih umetnikov. Obiski le-teh so na kulturnem področju vsekakor pomenili za mesto napredek, saj se je Maribor počasi izvijal iz »mreže provincialnosti«.

V prvem obdobju (do leta 1841) o dvosmernosti (slovensko-nemški) oziroma konkretno: o nemško usmerjeni glasbeni produkciji težko govorimo, predvsem če izhajamo iz dejstva, da se mariborski meščan ni javno deklariral ne za slovensko ne za nemško narodnost, razen morda leta 1848. Po mariborskih meščanskih hišah se je v predmarčni dobi govorilo nemško, razumelo pa tudi slovensko. Takšne domneve nam bolj pomagajo k osvetlitvi vpogleda v usmerjenost društev, za katera še danes velja kategorično mnenje, da so bila nasplošno »nemška«. V prvem razvojnem obdobju vsekakor niso bila, saj v društvenih pravilih in niti v vedenju odbornikov in članov ni zaslediti nikakršnih namigov, ki bi kazali ali potrjevali nemškost oziroma nemško usmerjenost društev do 1841. leta. Ta društva so bila izrazito *meščanska* in se nacionalno še niso opredeljevala.

Drugo obdobje zaznamuje začetek sistematičnega razvoja glasbene produkcije. Pomembno je predvsem zaradi prvih poskusov slovenskih rodoljubov v ustanavljanju klubov v Mariboru in v bližnjih mestih (Gradec, Limbuš). Posledica je bila, da se je v tem trenutku začel razcep družabnega življenja v mestu na nemško in slovensko, ki je trajal vse do 1918. leta.

Pisno gradivo

a) rokopisno, arhivsko gradivo in tiski

Der Aufmerksame (1820) št.10, str. 1.

ŠAM. Maticne knjige župnije sv. Janeza Krstnika

PAM. Fond: Zbirka gledaliških plakatov 1780-1920.

Mrliška maticna knjiga župnije Sv. Janez Krstnik v Mariboru (1845-1873), str. 127, zap. št. 161. ŠAM

Mrliška maticna knjiga župnije Sv. Marija v Mariboru (1774-1873), str.126, zap. št. 106. ŠAM.

Norma.Vabilo na predstavo 31. decembra 1843. leta.Lepak: 40 x 32 cm.PAM. Fond: Zbirka gledaliških plakatov 1780-1920.

Obvestilo o plesu. Lepak: 21 x 34 cm. PAM. Fond: Zbirka gledaliških plakatov 1780-1920

Pichler, F. S.: Correspondenz. V: *Stiria* 3 (1845) št.49, 70.

Poročna maticna knjiga župnije Sv. Janez Krstnik v Mariboru (1747-1836), str. 346. ŠAM.

Puff, Rudolf G.: *Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte*. Gratz, 1847.

Puff, Rudolf G.: *Das neue Theater in Marburg*. In Marburg, Baucomités 1852.

Puff, Rudolf G.: *Marburger Taschenbuch für Geschichte*. – 1853

Puff, Rudolf G.: *Marburger Taschenbuch für Geschichte*. – 1859

Puff, Rudolf G.: Maribor: njegova okolica, prebivalci in zgodovina. Maribor, Obzorja 1999.

Puff, Rudolf G.: Correspondenz aus Marburg, v : *Der Aufmerksame* (1840), št.71.

Puff, Rudolf G.: Correspondenz. V: *Der Aufmerksame* (1841) št.17.

Puff, Rudolf G.: Correspondenz. V: *Der Aufmerksame* (1841) št.100.

Puff, Rudolf G.: Correspondenz. V: *Der Aufmerksame* (1855), št. 47, str. 188

Puff, Rudolf G.: Correspondenz. V: *Stiria* 1 (1843) št. 34.

Puff, Rudolf G.: Correspondenz. V: *Stiria* 2 (1844) št. 35, 40, 69, 96, 85, 139.

Puff, Rudolf G.: Correspondenz. V: *Stiria* 3 (1845) št. 64, 65,71

Puff, Rudolf G.: Correspondenz. V: *Stiria* 4 (1846) št. 18.

Puff, Rudolf G.: Correspondenz. V: *Stiria* 5 (1847) št. 75, 81

Vabilo na glasbeno-deklamatorično akademijo 29. decembra 1841. leta. Lepak: 32 x 20 cm. PAM. Fond: Zbirka gledaliških plakatov 1780-1920.

Vabilo na ples. Lepak: 21 x 34 cm. PAM. Fond: Zbirka gledaliških plakatov 1780-1920

b) ostala znanstvena in splošna literatura

Baš, Franjo: *Vodnik po Mariboru*. Ljubljana, Reform-Reklam-Bureau 1932.

Baš, Franjo: *Mariborske slike*. Maribor, Ljudska tiskarna 1934.

Cvetko, Dragotin: *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem III*. Ljubljana, Državna založba Slovenije 1960.

Granda, Stane: Graška Slovenija v letu 1848/1849. *Zgodovinski časopis* 28 (1974) št. 1-2, str. 45-84.

Hartman, Bruno: *Slovensko Dramsko gledališče v Mariboru do druge svetovne vojne*. Maribor, Obzorja 1996.

Hartman, Bruno: Zgradbe Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru. V: *Dokumenti slovenskega gledališkega muzeja*, 15 (Ljubljana 1970), str. 6.

Hartman, Bruno: *Das deutsche und das slowenische Theater in Maribor*. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1995.

Hartman, Bruno: *Kultura v Mariboru: gibanja, zvrsti, osebnosti*. Documenta et studia historiae recentioris. Maribor, Obzorja 2001.

Hartman, Bruno: Razmerje med nemško in slovensko kulturo v Mariboru do prve svetovne vojne. V: *Od Maribora do Trsta* /Med. simpozij:Slovenska mesta od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. Maribor, Pedagoška fakulteta, 1998.

H.E.: *Deutscher Bote für Steiermark und Kärnten, Kalendär für das Jahr 1898. Das Stadt-Theater in Marburg*. Marburg, 1898.

Kovačič, Fran: *Zgodovina lovantinske škofije*. Maribor, 1929.

Kralj, Vladimir: *Preteklost mariborskega gledališča*. V: *Kronika slovenskih mest* 4

(1937) št. 1, str. 12-20.

Melik, Vasilij: Problemi v razvoju slovenske narodne identitete. V: *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas*. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, Ljubljana 1997.

Sietz R, Leschetizky, Theodor, v: *MGG*, VIII, str. 664.

Sivec, Jože: *Opera v Stanovskem gledališču v Ljubljani od leta 1790 do 1861*. Ljubljana, Slovenska Matica 1971.

Suppan, Wolfgang: *Steirisches Musiklexikon*. Graz, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt 1962-1966.

Stoinschegg, August: *Chronik des Männergesangvereins in Marburg, 1847-1936*. Maribor, s. n. 1936.

Špendal, Manica: Razvoj glasbenega življenja v Mariboru. V: *Maribor skozi stoletja, Razprave I*, ur. odbor Jože Curk, Bruno Hartman in

Jože Koropec. Maribor, Obzorja 1991. 646.

Špendal, Manica: *Glasbene predstave na odru Mariborskega gledališča od 1785 do 1861*. Maribor, Obzorja 1975.

Špendal, Manica: Glasbene predstave v mariborskem gledališču. V: *Maribor skozi stoletja*.

Razprave I. Ur. odbor Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec. Maribor, Obzorja 1991.

Taufar, Walter: *Das deutschsprachige Theater in Marburg an der Drau: Typologie eines Provinztheaters*. Dissertation zur Erlangen des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, 1982.

Tremmel, Anton (1775-1849), ustanovitelj Moškega pevskega društva v Mariboru.

Vrbnjak, Viktor: Narodnopolitična podoba Maribora z okolico v sredi 19. stoletja. V: *Grafenauerjev zbornik*. Maribor, Obzorja 1996. str.531

Vončina, Anton: Zgodovinski pregled poimenovanja ulic v Mariboru. Maribor 1956.

Zmavc-Baran, Ivanka: Bibliografija slovenik v graškem »Der Aufmerksame« 1812-1842, Uvod. V: *ČZN* 13=48. Maribor 1977., str. 338-340.

Katarina Kraševac

DAS MUSIKALISCHE LEBEN IN MARIBOR IN DEN JAHREN VON 1793 BIS 1861

Zusammenfassung

Die programmmäßige Orientierung der Musikveranstaltungen in Maribor aus dem ersten Zeitraum (1873-1861) weist so ein interessantes Bild auf. Obwohl Maribor zu den Provinzstädten gehörte, kann man feststellen, dass die Musikprogramme des Dilettantenvereins, Casinovereins und des Musikvereins ziemlich interessant waren: ebenso deutete die programmmäßige Orientierung des Vereins in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts auf eine westeuropäische Entwicklungsausrichtung des musikalischen Lebens in Maribor hin. Künstler, die in Maribor auftraten, waren dem breiteren Kennerkreis unbekannt, doch gab es unter ihnen auch Künstler, die in Maribor auf ihrer Europatournee Halt machten. Auch wenn die Programme einzelner Konzerte bescheiden waren, haben sie auf den Musikveranstaltungen nicht eine Komposition slowenischer Autoren oder Autoren slowenischer Abstammung vorgetragen. Eine Ausnahme bildete der Auftritt von Mitgliedern und Schülern des Musikvereins am 09. Oktober 1844 mit der Aufführung des Werkes des kroatischen Komponisten Vatroslav Lisinski. Das auf den Konzerten keine Werke slowenischer Komponisten vorgetragen wurden, verwundert nicht. Ljubljana war mit seinen Vereinen, Komponisten und Kunstschaffenden weiter von Maribor entfernt als Graz oder Wien (deshalb überrascht nicht die Tatsache, dass unter den bekannten Komponisten auch unbekannte Namen lokaler deutscher Komponisten waren). Auf den Konzertprogrammen standen musikalische Werke deutscher und italienischer Komponisten, was

durch die geografische Lage Maribors zu erklären ist. Da die Umgangssprache in Maribor Deutsch war, war es selbstverständlich, dass auch in den Vereinen und übrigen Institutionen (Verwaltungseinrichtungen) Deutsch gesprochen wurde. So kann man bis zum Jahre 1841 vor allem von einem gesellschaftlichen Leben sprechen, das nicht national angehaucht war und somit keine nationalen Vorzeichen hatte. Der erste Zeitraum (Beginn) des organisierten gesellschaftlichen (musikalischen) Lebens, das ein unklares Bild zeigt, begann sich gegen Ende der 50-er Jahre des 19. Jahrhunderts stufenweise zu gestalten.

Erst nach dem Jahre 1841 erreichte das kulturelle Niveau eine solche Reife, dass der Verein allmählich begann, regelmäßig tätig zu sein. Dies geschah auf Anregung von Rudolf G. Puff, der bereits seit dem Jahre 1830 in Maribor lebte und das kulturelle Leben in der Stadt verfolgte. Obwohl ich der Meinung bin, dass mit der Gründung des Männergesangvereines die zweite Entwicklungsstufe des musikalischen Lebens begann, muss erwähnt werden, dass die Quellen der Jahre 1848 bis 1852 keine Informationen über Musikveranstaltungen geben. Die Berichterstatter hatten nicht genügend Gehör für lokale Veranstaltungen; die wirtschaftliche und politische Situation waren ernst und die Menschen schenkten ihre Aufmerksamkeit den großen Veränderungen in Europa.

PROF. DR. ERNST WERTHEIM*
(21. 2. 1864 – 15. 2. 1920)
»Klasik dunajske medicinske šole« (Fritz Kermauner)

Dušan Nečak**

UDK 929 Wertheim E.:618(091)

NEČAK, Dušan: Prof. dr. Ernst Wertheim. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 1-2, str. 63-78

Izvirnik je v slovenščini, izvleček je v slovenščini in angleščini, povzetek je v nemščini.

V razpravi so v prvem delu opisani stiki znamenitega dunajskega zdravnika-ginekologa prof. dr. Ernsta Wertheima s slovenskimi kolegi in podani odgovori na domneve slovenskih ginekologov, da naj bi bila prva tako imenovana Wertheimova operacija raka materničnega ustja opravljena v Ljubljani še pred letom 1898, ki velja za leto prve take operacije; da je umrl za posledicami prehlada, ki ga je dobil v Sloveniji in da je pokopan na graškem pokopališču. Nobena od domnev ni bila potrjena oz. vse so bile ovržene. V drugem delu razprave pa je obdelana njegova življenjska pot, še zlasti njegove težave s strokovno kariero, saj je šele deset let (1910) pred zgodnjo smrtjo (1920), po nekaj poskusih in zoper voljo kolegov, uspel dobila redno profesuro.

UDC 929 Wertheim E.:618(091)

NEČAK, Dušan: Prof. dr. Ernst Wertheim, Classic of the Vienna Medical School. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 1-2, pp. 63-78

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

In the treatise, firstly, contacts between the famous Vienna physician-gynaecologist Professor Dr. Ernst Wertheim and Slovene colleagues are depicted and answers are given as to assumptions on the part of Slovene gynaecologists, that the first operation of the so called uterus entrance was carried out even before 1898, which is usually taken as the year of first such operation. He had died of consequences of a cold, which he caught in Slovenia and was buried at the Graz/Gradec cemetery. None of these assumptions has been either confirmed or disconfirmed. In the second part of the treatise, his life path is elaborated, particularly the difficulties as to his professional career, as he attained full professorship in 1910, only ten years before his untimely death and even so, after a number of attempts and against the will of colleagues.

* Razpravo o prof. dr. Wertheimu je avtor pripravil za lansko jubilejno številko ČZN, kjer pa zaradi tehnične napake v tiskarni ni bila objavljena. Avtorju se za napako iskreno opravičujemo.

** dr. Dušan Nečak, redni profesor, Filozofska fakulteta Ljubljana, SI-1000 Ljubljana

Uvod

Slovenska ginekološka kirurgija, katere začetki sežejo še v davno 17. stoletje, ima korenine tudi v delu prof. Ernsta Wertheima. Naši najuspešnejši ginekologi pa niso njegovega dela le posnemali, temveč so ga tudi nadgrajevali in izboljševali. Med njimi ima posebno mesto akademik, prof. dr. Franc Novak, ki se je še posebej specializiral na področju radikalnih operacij pri raku rodil in z izboljšano Wertheimovo operacijo, dosegel tudi veliko mednarodno priznanje. Kot gostujoči profesor je demonstriral oziroma razlagal svojo operativno tehniko na slovečih ginekoloških klinikah in večjih bolnišnicah od Moskve in Sofije do Londona, New Yorka, Los Angelesa, Buenos Airesa in Santiaga de Čile. Največ je operiral v Italiji in ni razloga, da ne bi pritrčili ugotovitvi zapisani ob njegovem 85 letnem jubileju: » Tako je bil Novak po drugi svetovni vojni verjetno naš prvi zdravnik, ki ni hodil v tujino, da bi si ogledoval, kaj tam delajo in se učil, temveč je hodil učiti tujce.«¹ Njegova zasluga je, da je kirurška tehnika Ginekološke klinike v Ljubljani zaslovela v svetu in postala prepoznavna kot »Novakova šola«. Njemu sta dolga leta asistirala in nadaljevala njegovo delo profesorja Leon Kos in Franc Pleško. Prof. Novak je tako mogel s svojo ekipo opraviti nad 1000 operacij po Wertheimu in 667 operacij po Schauti. Ljubljanska ginekološka kirurška šola je vse do danes ohranila mednarodni sloves in ostala mesto izpopolnjevanja mnogih domačih in tujih ginekologov. Doslej je kliniko obiskalo čez 900 ginekologov iz domala vsega sveta.²

Enega zadnjih pomembnih dokazov o mednarodno priznani kvaliteti ljubljanske ginekološke kirurgije sta prispevala prof. dr. Božo Kralj in doc. dr. Adolf Lukanovič. Na mednarodnem znanstvenem srečanju septembra 1998 na Dunaju, posvečenem stoti obletnici izvedbe prve Wertheimove operacije, sta med 150 prijavljenimi posterji, 90 sprejetimi in 40 ustno predstavljenimi prispevki dobila prvo nagrado. Za poster z naslovom »Micturion disturbances and urodynamic changes after radical hysterectomy« sta prejela »Zlato pean«. Za bodoči razvoj in nadaljevanje dela Alojza in Alfreda Valente, Alojza Zalokarja, Vita Lavriča, Pavla Lunačka, Franca Novaka in vrste drugih se torej ni bati.

Prof. dr. Wertheim in slovenski ginekologi



Prof. dr. Ernst Wertheim

¹ Lidija Andolšek – Jeras, Akademik Franc Novak in ginekološka kirurgija, str. 55, v: Jubilejni zbornik ob 90. letnici akademika Franca Novaka, Ljubljana 1998
² Ibid., str.54.

Kot zgodovinar sodobnega časa, ki je imel z medicino samo posredno, družinsko povezavo, lahko prof. dr. Ernsta Wertheima v zgodovinskem eseju predstavim le kot človeka, univerzitetnega učitelja in osebnost iz medicinskih krogov, kakor so ga videli in doživeli v prvi vrsti njegovi sodobniki. Po vsem, kar sem mogel dognati, prof. Wertheim s Slovenijo/Kranjsko in slovenskimi kolegi ni imel prav veliko stikov. Takrat jih na Slovenskem/Kranjskem tudi ni bilo dosti, vsaj njegovega ranga ne. Kolikor pa jih je imel, je bilo med njimi vsaj toliko zasebnih kot strokovnih stikov. Omembe v pregledanem gradivu dovoljujejo podmeno, da bi mogel biti vsaj dober znanec, če že ne prijatelj z obema znanima slovenskima (sicer moravskega porekla) ginekologoma in porodničarjema tistega časa, očetom in sinom, prof. dr. Alojzijem (18. junij 1830 – 18. december 1918) in prof. dr. Alfredom Valento pl. Marchiturnom (6. november 1869 – 29. november 1926, ko je storil samomor). Posebej z zadnjim, ki je bil tako rekoč njegov vrstnik, mlajši le za dobrih pet let, bi lahko imel tesnejše povezave, saj sta bila oba goreča lovca. Zato bi mogla držati spominska informacija pokojnega prof. dr. Franca Novaka: »Wertheim, ki je bil velik lovec, je po prvi svetovni vojni, spomladi leta 1920 prišel v Ljubljano, da bi šel na lov na ruševca.«³ Valentovi so namreč imeli na Bledu počitniško vilo, po dognanjih enega ob biografov prof. Wertheima, Tassila Antoina, pa je Wertheim najraje odhajal na lov prav na Kranjsko. Posebej priljubljen mu je bil lov na gamse. Bojda je imel v lasti eno najlepših zbirke gamsjih trofejev v celi monarhiji.⁴

Ostale spominske navedbe iz zapisa prof. Novaka, ki sem ga malo prej omenil, pa so, kot vse kaže, bolj rezultat govoric, ki so se zdele možne, ne pa dejstev, ki bi jih bilo mogoče podpreti z verodostojnimi dokazi. Gre za tisti del zapisa prof. Novaka, v katerem navaja: »...Nameraval je (Wertheim op.p.) prespati na domu pri Valenti (domnevam, da na Bledu op.p.), vendar ga je gospodinja odslovila. Tudi v par redkih gostiščih za tujca v neugledni lovski obleki ni bilo zanj prostora. V nočnem pomladanskem mrazu se je prehladil, sedel na vlak in se odpeljal nazaj domov proti Dunaju. V Grazu je bil že tako slab, da je izstopil in umrl. Verjetnost te zgodbe je sprejemljiva tudi zaradi sledečega. Prof. Ernest Navratil, predstojnik Univerzitetne klinike v Grazu, je povedal F. Novaku na kongresu FIGO (Federation international de gynecologie et obstetrique), ki je bil leta 1961 na Dunaju, da so se v Grazu pri njem zglasili japonski ginekologi. Zeleli so obiskati grob Ernsta Wertheima. Navratil ni vedel, da je pokopan v Grazu, uprava pokopališča pa je japonsko vztrajanje potrdila.«⁵ Nobeden od uporabljenih virov in poročil sodobnikov o Wertheimovi smrti ne potrjuje navedbe, da bi bil prof. Wertheim v začetku leta 1920, leta, v katerem je umrl, v Ljubljani. Je pa tudi ne zanika. Vsekakor ni dvoma, da bi prof. Wertheim mogel biti v Ljubljani že sredi januarja 1920 in ne spomladi tega leta. Umrl je namreč 15. februarja 1920 potem, ko se je, tako kot poročajo vsi kronisti, štiri tedne na Dunaju boril za življenje.

Njegov sodelavec Fritz Kermauner je takole opisal potek njegove bolezni: »Zbolel je za gripi podobnemu infektu, ki se je razširil na pljuča in ledvice. Stanje se mu je sicer po nekaj dneh prehodno izboljšalo, vendar je žarišče v pljučih ostalo in zelo oslabilo pacientovo srce. Že teden dni pred smrtjo je bila njegova zdravstvena prognoza zelo slaba. Zdravniki niso mogli natančneje locirati žarišča infekcije in je zato odpadla eventualna možnost, da bi s kirurškim posegom rešili življenje prof. Wertheima. Prof. Ernst Wertheim je tako v jutranjih urah, ob 9. uri dopoldan, 15. 2. 1920 podlegel septični emboliji.«⁶

² Tipkopični zapis informacije hrani avtor.

³ Tassilo Freiherr von. Antoine, Friedrich Schauta (1849-1919) und Ernst Wertheim (1864 – 1920), v Wiener klinische Wochenschrift, Jg. 81, Heft 42/43, 17. Oktober 1969, str. 735 (Dalje: Antoine, Schauta-Wertheim...)

⁴ Ibid. op.1.

⁵ Fritz Kermauner, Ernst Werheim, v: Wiener klinische Wochenschrift, Wien, 26. Februar 1920, Nr.9, str. 183, (Dalje: Kermauner...); Wilhelm Weibel, Ernst Wertheim, v: Sonderdruck aus dem Zentralblatt für Gynäkologie, Leipzig 1920, str. 1-5, (Dalje: Weibel, Zentralblatt...); isti, Ernst



Skromen nagrobni kamen na grobu prof. Wertheima na dunajskem Centralnem pokopališču/ Zentralfriedhofu. (Foto D. Nećak)

Ves čas bolezni je ležal na Dunaju in tam tudi umrl.⁷ Zato tudi pokopan ni bil na graškem pokopališču. Prof. dr. Ernst Wertheim je bil 18. februarja 1920

Wertheim, v: Monatschrift für die Gehurshülfe und Gynäkologie, Heft 4, Berlin 1920, str.271-279, (Dalje Weibel, Monatschrift...); isti, Ernst Wertheim, v: Bericht über das Studienjahr 1919/1920, Wien 1920, str. 58-59, (Dalje: Weibel, Bericht...); Wilhelm Latzko, Professor Dr. Ernst Wertheim, Wiener Medizinische Wochenschrift, Nr.12, Wien 1920, str. 545 - 549, (Dalje: Latzko:Wochenschrift...), Josef Halban, Dr. Ernst Wertheim, Wiener Medizinische Wochenschrift, Wien, 21. 2. 1920, str. 411 - 412 (Dalje: Halban, Wochenschrift...).

⁷ Ibid.

začasno pokopan na pokopališču XVIII. (??) dunajskega okraja Währing, v njegov sedanji grob, v skupini/Gruppe 0, vrsti/Reihe 1, št. 87, na Dunajskem centralnem pokopališču/Wiener Zentralfriedhof⁸, pa so ga prenesli 21. septembra tega leta. Posthumno ga je namreč doletela čast, da mu je dunajska mestna občina dodelila tako imenovani »Ehrengrab/Častni grob«. Taka čast je na Dunaju od konca 19. stoletja doletela le najbolj slavne osebnosti. Poleg priznanja za opravljeno delo pomeni dodelitev takega groba tudi, da oskrbo grobov takih osebnosti prevzame dunajska mestna občina.⁹ Prof. Wertheim leži na uglednem mestu, za pokopališkim zidom, levo od glavnega vhoda (Tor 2) Dunajskega centralnega pokopališča. Njegov grob je v vrsti častnih grobov drugih znamenitih osebnosti. Njegov nagrobnik pa je skromen, saj je na njem le napis z imenom umrlega. Korak od njega, v isti vrsti (grob št. 85), je pokopan njegov učitelj, kolega in konkurent, predstojnik I. dunajske ginekološke klinike prof. dr. Friedrich Schauta, ki je umrl le dobro leto pred njim, 10.1. 1919. Podobno kot za življenja se je razlika v družbenem statusu in priznanju obeh pokazala tudi pri nagrobnikih. Schautov je naravnost razkošen v primerjavi z Wertheimovim. Oba pa sta tako rekoč neugledna, če ju primerjamo s kakih sto metrov oddaljenim grobom Wertheimovega oddaljenega sorodnika barona Franza Wertheima, dunajskega industrijalca. V najuglednejših tako imenovanih arkadnih grobnicah/Arkadengruft ob osrednji aleji Centralnega pokopališča ima Freiherr Franz von Wertheim veliko, bogato poslikano ter s skulpturami in grbom okrašeno grobnico.

Ker je bil III. svetovni ginekološki kongres (FIGO) nedvomno med 3. in 9. septembrom 1961 na Dunaju in ne v Gradcu, je zato zelo možno, da je v ustnem prenosu informacije prišlo do zamenjave mest. Dunajska uprava centralnega pokopališča in ne graška, pa bi seveda japonskim zdravnikom mogla potrditi, da prof. Wertheim leži pokopan na njihovem pokopališču. Morda najbolj verjetna razlaga informacije iz zapisa prof. Novaka o mestu pokopa prof. Ernsta Wertheima pa je ta, da so japonski kolegi, če so res obiskali graško pokopališče, tam obiskali grob Wertheimove družine. Da grob družine Wertheim obstaja na graškem pokopališču, bi jim nesporno mogli potrditi tudi na upravi graškega pokopališča. Zgodba o gospodnji, prenapolnjenih prenočiščih in neuglednem tujcu je možna, čeprav glede na poznanstvo/prijateljstvo med profesorjema Alfredom Valento in Wertheimom komaj verjetna in zanjo nismo našli nikakršnih potrdil. Vsekakor pa je bil prof. Wertheim nenavadna in za marsikoga odbijajoča osebnost, kar mu je, kot bomo videli nekoliko pozneje, v življenju povzročalo nemalo težav. Zato je seveda možno, da je v javnosti hodil samoten in »neugledno« oblečen.

O kakršnih koli drugih stikih med prof. Wertheimom in slovenskimi kolegi, zasebnih ali strokovnih, v dunajskih pristojnih institucijah in njihovih arhivskih ter dokumentacijskih zbirkah ni sledu¹⁰. Morda bi bilo mogoče najti

⁸ Podatek uprave dunajskega centralnega pokopališča je avtorju posredovala dr. Daniela Angetter, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Österreichisches Biografisches Lexikon und biografische Dokumentation, Kegelgasse 27/2, A-1030, Wien. Zapisan pa je tudi v delu: Robert S. Budig, Gertrude Enderle – Burcel, Peter Enderle, Ehrengräber Wiener Zentralfriedhof str. 25, Wien (dajše: Budig-Enderle-Enderle, Ehrengräber...).

⁹ Institucija častnih grobov na dunajskem Zentralfriedhofu je bila vpeljana leta 1881, da bi pokopališče, ki je bilo dovolj oddaljeno od mesta in razmeroma nepričjubljeno, postalo privlačnejša točka za prebivalstvo. Praksa prenosa posmrtnih ostankov slavnih ljudi iz drugih dunajskih pokopališč, ki se je začela 1881 se je nadaljevala do tridesetih let. Institucija častnega groba ali groba v počastitev osebe (ehrenhalber gewidmete Grab, Honoris causa) pa je ostala živa vse do danes. Takšni grobovi so samo na dunajskem osrednjem pokopališču. Dodelitev častnega groba je še danes največje priznanje, ki ga mesto Dunaj posmrtno dodeljuje. Ob koncu 20. stoletja je imelo to pokopališče 338 častnih grobov in 571 grobov v počastitev. Po ocenah naj bi jih bilo danes okoli 50 več. Budig-Enderle-Enderle, Ehrengräber... str. 4/5.

¹⁰ V ta namen sem obiskal: Institut für die Geschichte der Medizin; Österreichisches Staatsarchiv; Stadt und Landesarchiv, Wien; Österreichische Akademie der Wissenschaften; Österreichisches Biografisches Lexikon und biografische Dokumentation; Universitätsarchiv der Universität Wien; Institut für Zeitgeschichte der Universität Wien; Österreichische Nationalbibliothek; Universitätsbibliothek der Universität Wien.

kakšne podatki o takih stikih v osebni korespondenci, ki je bila tisti čas običajno sredstvo komunikacije med izobraženci. Toda prof. Wertheim očitno ni zapustil nobene pisne zapuščine ali pa jo imajo sorodniki, ki jih doslej ni bilo mogoče identificirati.¹¹

Tudi domneve, ki da kroži v strokovni javnosti, da naj bi prof. Wertheim svojo svetovno znano operacijo izvedel v Ljubljani ob asistenci prof. Alfreda Valenta, in to morda še pred datumom, ki velja kot datum prve »Wertheimove operacije« – 16. november 1898, ni mogoče potrditi. V nobeni literaturi, ki sem jo pregledal, in v nobenem arhivskem gradivu nisem našel sledu o tem. V svojih delih tega ne omenjajo denimo Wertheimovi asistenti in sodelavci, npr. Fritz Kermauner ali Wilhelm Weibel, pa tudi ne raziskovalci Wertheimovega dela, kot Paul Werner, J. Sederl, Erna Lesky, Josef Artner, Anton Schaller, G. Köhler.¹² V svoji najpomembnejši knjigi na temo operacije pri Carcinoma colli uteri z naslovom: »Die erweiterte abdominale Operation bei Carcinoma colli uteri an Grund von 500 Fällen«, Berlin-Wien 1911, napisani na vrhuncu preboja njegove operacije v medicinsko prakso, ni najti konkretnega podatka o kakršnem koli gostovanju ali izvedbi te operacije v Ljubljani. Citirana knjiga ima razmeroma malo besedila, zato pa obilico podatkov o izvedenih operacijah. V veliki večini jo namreč sestavlja 500 kratkih, a strnjjenih opisov primerov operacij, izvedenih na »Abteilung für kranke Frauen in Kaiserin Elisabeth – Spital/Oddelku za bolne ženske bolnice cesarice Elizabete na Dunaju oz. v njenem »Bettina-Stiftungs-Pavillion«¹³, kjer je bil Wertheim v letih 1897 do 1910 primarij. Le pri dveh poročilih o izvedenih operacijah, št. 352 in 384, bi bilo mogoče na osnovi primkov zelo previdno domnevati, da bi lahko šlo za pacientki slovenskega/slovenskega porekla. Pacientko Krejc T. (št.352) je Wertheim operiral 10. januarja 1907, pacientko Sefč J. (št. 384) pa 25. novembra istega leta. Še več, v opombah citiranem delu Josefa Artnerja in Antona Schallerja iz leta 1968 je objavljena kronološka tabela razvoja te in predhodnih radikalnih operacij. Ker se je po letu 1901, potem ko je Wertheim na 9. kongresu nemške družbe za ginekologijo (Deutsche Gesselschaft der Gynäkologie) v Gie?nu nastopil z referatom »Über die Radikaloperation bei Carcinoma uteri«, vse več ginekologov odločalo za takšno operacijo, sta avtorja nekatere med njimi imensko navedla, ki so se prvi odločili posnemati Wertheima. Navedeni so le: Albert Döderlein, Bernard (Klaus Ludwig Theodor) Krönig, Karl Menge, Karl Franz iz Nemčije. Iz nemških dežel pa še August Polosson iz Francije in Comyus Berkeley iz Anglije. Seveda pa je možno, da ga je kdo od slovenskih ginekologov, predvsem prof. Alfred Valenta, obiskal na Dunaju in se neposredno od njega učil izvajanja te operacije. Njegovi biografi namreč poročajo o množici zdravnikov iz vsega sveta, ki da so ga obiskovali, vendar šele po letu 1901.¹⁴ Alfred Valenta je imel zagotovo dobre možnosti za kaj takega, ker je bil njegov oče Alojz po promociji na dunajski univerzi leta 1854 najprej zdravnik na dunajski splošni bolnici (k.k. Allgemeines Krankenhaus), v letih 1855-57 pa asistent na porodniškem oddelku jožefinske akademije/Josefinum pri prof. Hansu Chiariju. Po njegovi smrti je bil kratek čas celo vodja tega oddelka.¹⁵ Končno pa je tudi Alfred Valenta leta 1892 diplomiral na dunajski

¹¹ V arhivu dunajske univerze in v dunajskem mestnem ter deželnem arhivu, dveh institucijah, v katerih bi mogla biti shranjeno tako gradivo, ga ni bilo mogoče najti.

¹² Glej dela, navedena v opombi 4 in W. Weibel Die gynäkologische Operationstechnik der Schule Wertheims, Berhn 1923; Paul Werner, J. Sederl, Die Wertheimische Radikaloperation bei Carcinoma colli uteri, Wien – Innsbruck 1952; J. Artner, A. Schaller, Die Wertheimische Radikaloperation. Anfänge, Fortschritte, Ergebnisse 1898-1968, Wien 1968; G. Köhler, 100 Jahre Wertheimoperation – Ernst Wertheim zwischen Mythos und Wirklichkeit, Zentralblatt für Gynäkologie, Leipzig 1999, Erna Lesky, Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert, Graz-Koeln 1965 (Dalje Lesky...)

¹³ Ta ginekološki paviljon so v bolnišnici cesarice Elizabete, ki je bila odprta leta 1857, dogradili v letih 1894-96, Felix Czeke, Historisches Lexikon Wiens, Band 3, Wien, str. 428.

¹⁴ Weibel, Zentralblatt...str. 1.

¹⁵ Slovenski biografski leksikon, Ljubljana 1980, str 325. Kot zanimivost naj zapišem, da sta Inštitut za zgodovino medicine na Dunaju in Zgodovinsko medicinski muzej na Dunaju prav v stavbi bivše jožefinske akademije/Josefinum na Währingerstrasse 25, 1090 Wien.

Univerzi.¹⁶ Da bi prof. Valenta skupaj s profesorjem Wertheimom opravil po njem imenovano operacijo že pred letom 1898 v Ljubljani, je malo verjetno tudi zaradi tega, ker je Alferd Valenta za svojim očetom šele tega leta (1898) prevzel vodstvo porodniško-ginekološkega oddelka bolnišnice v Ljubljani, kar mu je dalo realne možnosti za opravljanje take operacije.¹⁷

Tudi med ohranjenimi slovenskimi viri¹⁸ nisem našel navedbe, ki bi podpirala omenjeno navedbo. Celo za letnico, ki velja v slovenski ginekologiji za leto prve izvedbe Wertheimove operacije na Slovenskem, sem našel le posredne dokaze. Iz operacijskemu zapisniku priloženega zaznamka (verjetno) Alfreda Valente je mogoče sklepati, da je bila prva taka operacija izvedena pri tridesetletni pacientki Mariji Olipič 16. septembra 1907 in nato še pri trinštiridesetletni Johannii Vertovšek 18. septembra 1907.¹⁹

Življenjska pot prof. dr. Ernsta Wertheima

Ne glede na zaenkrat, s pregledanimi pisanimi viri, nedokazljivo tesnejšo strokovno povezanost prof. Wertheima z našimi ginekologi, še posebej s prof. Alfredom Valento, gre pri njem za izrazito samosvojo osebnost, katere življenjska in strokovna pot more biti zanimiva in vredna pozornosti za vsakega zdravnika in akademskega učitelja.

Družina prof. Ernsta Wertheima je sodila med pomembne dunajske meščanske družine židovskega porekla²⁰. Izhajala je iz osrednje Nemčije – Wormsa. Na Dunaj so se Wertheimi preselili šele okoli leta 1700. Njeno ime izhaja iz kraja v dolini reke Majne – Wertheim am unteren Main. Po verski/etnični pripadnosti je bila družina židovska, njen ne tako majhen del pa se je od srede 18. stoletja (cca 1778) dal krstiti in je pristopil h krščanski veri. Med tistimi, ki so se dali krstiti, je bil tudi prof. Wertheim. Takšno veroizpoved so mu vsaj pripisali v personalnem listu Bolnice cesarice Elizabete na Dunaju, kjer je bil v službi.²¹ Cesar Franc Jožef I. je družini leta 1868 podelil plemiški naslov vitezov. Del njegove družine pa je bil poplemeniten že leta 1796, ko je dobil pravico imenovati se »Wertheimstein« in že od leta 1862 nositi naziv »vitez«. Tudi ta del družine se je deloma pokristijanal, vendar šele po letu 1850.

Več družinskih članov družine Wertheim je zasedalo pomembna mesta v avstrijski družbi, tudi v medicinskih krogih in v židovski skupnosti na Dunaju. Denimo Simon Wertheim (1658-1724) in še nekateri so bili dvorni upravitelji (Hofffaktor), Adolf Achilles Wertheim (1770-1835) je bil veletrgovec; Zaharias Wertheim (1780-1852) je bil primarij v izraelski bolnici; Gustav (1846-1902), slikar; Theodor (1820-1864), oče prof. Ernsta Wertheima, profesor kemije na graški univerzi; Josef Ritter von Wertheim (1800 – 1887) pa trgovec, pisatelj in od leta 1835 predsednik židovske verske občine na Dunaju in predsednik Alliance Israelite na Dunaju. Wilhelm Wertheim je bil zdravnik in profesor v francoskem Montpellieru, Bernard pa direktor železnice Dunaj – Raba. Mnogi so se razselili po Nemčiji pa tudi v Dobruđžo, Prago, London in Pariz. V svaštvo so stopili z mnogimi znanimi družinami iz nemško govorečega prostora srednje Evrope. Med njimi so bile družine Arnstein, Oppenheimer, Loewenthaler, Sichelowsky, Morpurgo in mnoge druge. Prof. dr. Ernst Wertheim je imel torej odlično izhodišče za imenitno akademsko in tudi medicinsko kariero.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Leon Kos – Adolf Lukanovič, Tehnika vaginalne kirurgije, Ljubljana 2000, str. 10.

¹⁸ Arhiv Slovenije, Ginekološki zapiski, Obča deželna bolnica v Ljubljani 18 – 1918.

¹⁹ »Totaleitr-rechté Paramet. Dranhang(?) p. Vaginam nach Wertheim Vagina herausgenonnen« Ibid., Ginekološki zapiski 11.1906 – 25.12.1908, leto 1907, št. 496 in 504.

²⁰ Več o tem glej: Hanns Jäger-Sunstenau, Die geadelten Judenfamilien im vormärzlichen Wien, Doktorska disertacija na dunajski Univerzi, Dunaj 1950.

²¹ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, (dalje ÖStaA, AVA), Unterrichts-Allgemeine Reihe 1848-1940, Dasz 607, Sig. 4, Betreffend Wertheim.



Stavba znamenite t.i. Wertheimove klinike (II. Wiener Frauenklinik), ki je svojo funkcijo opravljala od 1873 do 1993. (Foto D. Nečák)

*

Prof. dr. Ernst Wertheim se je rodil v Gradcu 21. februarja 1864 kot sin Theodorja, profesorja kemije na graški univerzi. Medicino je študiral v Gradcu, kjer je bil februarja leta 1888, star komaj 24 let, promoviran za »doktorja vse medicine«. ²² Najprej je 14 mesecev deloval na teoretičnem področju medicine pri patologu Rudolfu Klemensiewiczzu v Gradcu. Tam je dobil osnove splošne in eksperimentalne patologije. Tu pridobljena znanja so mu bila temelj za njegova kasnejša bakteriološka raziskovanja, posebej proučevanja gonoreje pri ženskah. ²³ Leta 1889 se je preselil na Dunaj in se izpopolnjeval pri najpomembnejših zdravnikih, profesorjih znamenite Dunajske medicinske šole: Ottu Kahlerju iz interne medicine ter Theodorju Billrothu in Rudolfu Chrobaku iz kirurgije. Na priporočilo prof. Chrobaka je dobil leta 1891 asistenturo pri tedaj najpomembnejšem avstrijskem ginekologu prof. Schauti, ki je takrat deloval na nemški univerzi v Pragi. Tam je ostal le kratko, saj se je še istega leta skupaj s prof. Schauto vrnil na Dunaj in se leta 1892 tudi habilitiral. Tega leta je na dunajski univerzi dobil Venia legendi, leta 1899 pa še naslov izrednega univerzitetnega profesorja. ²⁴ Skoraj ves čas asisture se je Wertheim ukvarjal predvsem z operativnimi problemi. ²⁵

Leto 1897 je bilo zagotovo prelomnega pomena za njegovo kariero. Dobil je namreč mesto primarija in predstojnika komaj zgrajenega (1896) ginekološkega oddelka bolnišnice cesarice Elizabete – Bettinskega paviljona, kjer je tega leta opravil prvo, v naslednjih 13 letih pa vsaj še 499 po njem imenovanih operacij. Tu se je torej lahko povsem posvetil operativnim problemom. Kako intenzivno, pove podatek, da je že leta 1900 mogel poročati o prvih 29 takšnih operativnih posegih. ²⁶ Od leta 1911 do leta 1988 je bilo samo na II. Dunajski kliniki za ženske bolezni (II. Wiener Frauenklinik), kasneje poimenovana Wertheimova klinika, opravljeno 2834 takih operacij. ²⁷ Sam Wertheim pa je z asistenci na institucijah, ki jih je vodil, opravil preko 1300 operacij. ²⁸

Kljub napredovanju v strokovni karieri pa to ni bil ravno lahek čas za prof. Wertheima. Že ko se je skupaj s svojim učiteljem Friedrichom Schauto leta 1891 vrnil iz Prage na Dunaj, je bilo čutiti napetosti med obema. Izvirale so v prvi vrsti zaradi različnih pogledov na isti cilj – operativni poseg v primeru Carcinoma colli uteri. Schauta je dajal prednost abdominalnemu, Wertheim pa vaginalnemu operativnemu posegu. Ko je Wertheim leta 1910 postal predstojnik II. Dunajske klinike za ženske bolezni in ordinarij za ginekologijo in porodništvo, pa so napetosti prerasle že kar v konflikte. Razloge za to so, poleg strokovnih, Wertheimovi sodobniki pripisovali tudi izrazito različnim značajem učitelja in učenca. Friedrich Schauta naj bi bil »očutljiv kot mimoza«, miren, nezaupljiv in lahko bolan človek, Wertheim pa impulziven in čustven, nebrzdanega temperamenta, muhast in vzkipljiv. To se je pokazalo tudi, ko je Döderlein objavil rezultate o zdravljenju z radijskimi obsevanji. Njegovi uspehi so Wertheima mnogo bolj prizadeli kot Schauto. Döderlein je namreč menil, da sta bila ves trud in delo pri izpopolnjevanju radikalne operacije raka na ustju maternice zaman, saj naj bi

²² Das geistige Wien, Wien 1893, str. 546.

²³ Kermauner... str. 1. Najpomembnejša njegova dela s tega področja so: Die ascendierende Gonorrhoe bei Weibe. Bakteriologische und klinische Studien zur Biologie des Gonococcus neisseri, Archiv für die Gynäkologie, Berlin 1892, str. 1-86; Über Uterus-Gonorrhoe, Verhandlungen der deutschen Gesellschaft für Gynäkologie, Berlin 1896, str. 199-113; Über Blasen-Gonorrhoe, Zeitschrift für Gynäkologie, Stuttgart 1895, str. 1-10.

²⁴ Ibid., Weibel, Zentralblatt..., str. 1; Weibel, Monatschrift..., str. 272

²⁵ Antoin, Schauta-Wertheim..., str. 735.

²⁶ Ibid.

²⁷ Herbert Jansch-A.Schaller, Ernst Wertheim, Wiener klinische Wochenschrift, Heft 5,4.marec 1988, Wien 1988, str 131. (Dalje: Jansch-Schaller, Wochenschrift...). Wertheimovo kliniko so razpusili dne 30. septembra 1993, in to 120 let in 3 mesece potem, ko jo je 17. julija 1873 ustanovil cesar Franc Jožef I.

²⁸ Weibel, Monatschrift..., str. 274

bodočnost zdravljenja tega raka pripadala radijski terapiji.³⁰ Kljub temu pa se, kot poroča njegov sodobnik Fritz Kermauner, ni vdal in je nadaljeval z izboljševanjem radikalne operacije do te mere, da so ga nekateri kolegi s šaljivo spoštljivostjo poimenovani »uterus-žongler«, njegov asistent Weibel pa ga je kot operaterja imenoval »popoln umetnik«. Bolj ko je bil primer težak, bolj bleščeče so se izkazale njegove tehnične, operativne sposobnosti, stoji zapisano.³¹ Do radijske terapije pa je vse življenje ostal zadržan. Rezultati zdravljenja z njo prepričanega in previdnega klinika, kot je bil Wertheim, niso mogli navdušiti.³¹ Ko je med ginekologi leta 1913 po kongresu v Halleju zavlado (pre)veliko navdušenju nad »čudežnim zdravljenjem raka na maternici z radijem«, se temu navdušenju Wertheim ni pridružil. Ravno nasprotno, že v jeseni naslednjega leta je v referatu svaril pred prevelikimi upanji in opozarjal na škodljive stranske učinke te terapije.³²

Kljub vsem težavam in odporom, ki jih je moral premagovati, je nekdanji učencem Wertheim učitelja Schauta prehitel s prvo vaginalno radikalno operacijo za dve leti in pol. Kot vemo, je bila izvedena 16. novembra 1898. V bolnišnici, v kateri je bil primarij, je Wertheim svojo operacijo razvil do te mere, da je postala standardna operacijska metoda raka na materničnem vratu³³. Prvo vaginalno totalno ekstirpacijo maternice pa je prof. Schauta opravil šele 1. maja 1901. To prednost je Wertheim ohranil, kljub temu da je Schauta tri leta pred njim objavil svojo monografijo: »Die erweiterte vaginale Totalexstirpation des Uterus beim Kollumkarzinom, Wien 1908«, Wertheim pa svoje že navedeno temeljno delo šele leta 1911. Več kot trideset let je moralo preteči, da je eden od znamenite »velike četverice na W« dunajske ginekologije (Wertheim, Weibel, Werner, Wagner) Gustav Avgust Wagner leta 1944 obe operaciji, abdominalno in vaginalno, označil za »kraljevski operaciji« in tako posthumno pomiril spor med dvema velikanoma dunajske ginekologije.³⁴

Spominska domneva prof. Novaka v že nekajkrat citiranem spominskem zapisu, da se je prof. Alfred Valenta »za w.o. odločil šele kasno, verjetno zaradi velike primarne smrtnosti (pri prvih 30 operacijah je Wertheimu umrlo 12 žensk, to je 40%)«³⁵, glede na navedbe v zadevni literaturi nesporno drži. Eden od Wertheimovih asistentov in kasnejši profesor Weibel je že leta 1920 navedel enake podatke kot prof. Novak. V nadaljevanju pa je zapisal še, da se je smrtnost iz leta v leto manjšala in dosegla ob Wertheimovi smrti le 10%. Na drugi strani pa se je odstotek operabilnosti iz leta v leto višal in dosegel v istem času kar 60%.³⁶ Če te podatke primerjamo s podatki iz literature o smrtnosti pri začetkih tovrstne operacije, ki jo je od leta 1878 izvajal Wilhelm Alexander Freund, so dosežki Wertheima zavidljivi. Pri Freundu je namreč primarna smrtnost znašala kar 72%.³⁷ Zaradi tako visokega odstotka primarne smrtnosti je bil Freundov operativni poseg, po prvem navdušenju, mladane zapisan pozabi. Toda leta 1895 so Freundovo delo nadaljevali in izboljševali še mnogi drugi operaterji, na primer Theodor Rumpf, Howard A. Kelly, Julius Ritter von Massari, John(?) Clark in Julius K. Ries. Prav na njihovo delo se je naslonil Wertheim, da je lahko operaci-

³⁰ Antoine, Schauta-Wertheim..., str. 735 in Herbert Janisch – Anton Schaller, Die Geschichte der Universitäts-Frauenklinik in Wien, Zentralblatt für Gynäkologie, Leipzig 1985, str. 1258. (Dalje: Janisch-Schaller, Die Geschichte...)

³¹ Kermauner, Wochenschrift..., str. 184; Weibel, Monatschrift..., str. 274.

³² Weibel, Monatschrift..., str. 275.

³³ Weibel, Zentralblatt..., str. 4.

³⁴ Lesky..., str. 477.

³⁵ Ibid., str. 132.

³⁶ Tipkopični spominski zapis hrani avtor.

³⁷ Weibel, Monatschrift, str. 274; Po podatkih T. Antoina pa je bila primarna smrtnost pri prvih operacijah nekoliko manjša, a še vedno visoka. Od prvih 38 operiranih pacientk naj bi jih umrlo 11, t.j. 29%. Leta 1911 pa naj bi bila smrtnost le še 11 %, petletno ozdravitev (Funfjahresheilung) pa je tega leta doseglo 20% operiranih pacientk - Glej: Antoine, Schauta-Wertheim..., str. 735; Latzko pa poroča, da je bila smrtnost pri prvih 29 operacijah 38% - Glej: Latzko, Wochenschrift... str. 4-5.

³⁸ Lesky..., str. 477.

jo izpopolnil in jo razvil do majstrstva.³⁸ Za primerjavo povejmo, da je prof. Novak z inovativnimi posegi v Wertheimovo operacijo, zlasti z iznajdbo postopka za preprečevanje sečevodnih fistul, sredi petdesetih let umrljivost zmanjšal na 0,6%.³⁹

Leta 1910 je Wertheim dosegel svoj najpomembnejši cilj. Potem, ko je na lovu v štajerskih gorah avgusta leta 1909 umrl predstojnik komaj na novo zgrajene (21.10.1908) II. Dunajske klinike za ženske zadeve, najljubši učenec Rudolfa Chrobaka, Alfons von Rosthorn, je bil imenovan za njegovega naslednika in ordinarija za ginekologijo in porodništvo. Cesar Franc Jožef I. ga je na to mesto imenoval na predlog ministra za kulturo in pouk grofa Karla Stürgkha z odredbo z dne 16. marca 1910 in veljavnostjo od 1. aprila 1910:

» Sklep najvišjega

Privatnega docenta z naslovom izrednega profesorja, primarija dr. Ernsta Wertheima, imenujem za rednega profesorja za porodništvo in ginekologijo in za predstojnika druge klinike za ženske bolezni na Dunaju, s prihodki, ki mu pripadajo, in sicer z veljavnostjo 1. aprila 1910.

Franc Jožef I.⁴⁰

Vendar ni šlo ne lahko in ne brez problemov, kot že nekajkrat prej ne. Minister Stürgkh je moral cesarju napisati kar štirinajst strani dolgo utemeljitev predloga za imenovanje prof. Wertheima.⁴¹

Za izbor naslednika umrlega prof. Rosthorna je bila imenovana komisija, v kateri je bil za referenta določen predstojnik I. klinike za ženske bolezni na Dunaju, Wertheimov učitelj in rival, prof. Schauta. Komisija je na osnovi poročila referenta ugotovila, da kljub več posvetovanjem med ordinariji za ginekologijo in porodništvo, ki so delovali v Avstriji, ni bilo nikogar, za katerega bi bilo mogoče pričakovati, da bi z njim dunajska medicinska šola veliko pridobila. Med izrednimi profesorji in privatnimi docenti pa naj bi bil tak le eden - dr. Ernst Wertheim. Zato se je komisija odločila, da bo Rosthornovega naslednika iskala tudi med tujimi profesorji. Med dogovarjanjem o možnem nasledniku pa so se pokazale globoke razlike v mnenjih o primernih kandidatih. Zato je dolgo trajalo, da so končno pripravili tako imenovan «predlog treh» (Dreivorschlag, Tema) kandidatov, izmed katerih, običajno prvega, minister predlaga cesarju v imenovanje. Če se odloči drugače mora to temeljito utemeljiti. Komisija je na prvo mesto postavila nemškega rednega profesorja Maxa Hofmeierja z univerze v Würzburgu. Dobil je 24 glasov, 9 profesorjev je bilo proti, od tega so 4 glasovali za Wertheima. Na drugo mesto je prišel drugi nemški redni profesor Hugo Sellheim z univerze v Tübingenu, in sicer s 25 glasovi za, 8 proti, od tega 7 za Wertheima, na tretje mesto pa sta bila s po sedmimi glasovi postavljena švicarski redni profesor Otto von Herff iz Basla in prof. Wertheim. Očitno je torej manjšina profesorjev glasovala za Wertheima.

Toda minister je bil mnenja, da gre razloge za tako majlino podporo prof. Wertheimu iskati v pomislekih osebne narave. Svoje mnenje je na dolgo in natančno utemeljeval cesarju. Najprej z informacijo, da se je pred nekaj leti iz istih razlogov tudi profesorski kolegij graške univerze, kljub odličnim strokovnim karakteristikam, postavil proti imenovanju Wertheima za ordinarija. Nadalje je

³⁸ Ibid. in Antoine, Schauta-Wertheim..., str. 735.

³⁹ Lidija Andolšek-Jeras, Akademik Franc Novak in ginekološka kirurgija, v: Jubilejni zbornik ob 90-letnici akademika Francea Novaka, Ljubljana 1998, str. 54.

⁴⁰ ÖstaA, AVA, Unterrichts -Allgemeine Reihe 1848-1940, Fasz.607, Sig.4, Betreff. Ernst Wertheim, Nr. 11210.

⁴¹ Ibid. Alleruntertänigster Vortrag des treuehorhsamsten Minister für Kultus und Unterricht Karl Grafen Stürgkh wegen Wiederbesetzung der II. Geburtshilfflichen-gynäkologischen Lehrkanzel und Klinik an der Universität Wien.

cesarja obvestil o tem, da Wertheim zaradi istih razlogov leta 1908 ni bil imenovan za ordinarija na nemški univerzi v Pragi, čeprav je bil postavljen na prvo mesto. Tedaj so namreč profesorji menili, da Wertheim »nima vseh lastnosti osebnega značaja, ki so potrebne za človeka, ki bo vzgajal mladino in ki bi s polno odgovornostjo izvajal zdravniško-klinični poklic«. Da bi dodatno in še bolj verodostojno utemeljil svoj predlog, je minister za mnenje o prof. Wertheimu zaprosil tudi dekana dunajske medicinske fakultete prof. Alexandra Koliska.⁴² Ta je skupaj s še nekaterimi profesorji v pisnem mnenju ministru nedvoumno potrjeval, da takega slabega glasu prof. Wertheim ne zasluži. Poudarjal je, da ima Wertheim vse simpatije pacientk, da vzorno vodi svoj oddelek in da študentje njegove klinične tečaje radi in uspešno obiskujejo. Tudi cesarski namestnik (Statthalter) za Nižjo Avstrijo, katerega je minister prav tako prosil za dodatno mnenje, je Wertheima označil kot znanstveno kapaciteto najvišje ravni, kot odličnega ginekologa in operaterja ter vzornega predstojnika svojega oddelka. Vsi zdravniki njegovega oddelka so po njegovem mnenju pri njem dobili odlično izobrazbo, je poročal Statthalter, in le izjemoma (zadnjič pred približno petimi leti) se je ena pacientka pritožila zaradi njegovega domnevno osornega obnašanja. Če je do takih primerov prišlo, je bilo to pripisati predvsem nervozi po težkih operacijah, ki jih je izvajal, je menil Statthalter in še dodal, da se kaj takega dogaja tudi drugim uglednim kirurgom. Statthalter za Nižjo Avstrijo je odločno podprl imenovanje Wertheima za ordinarija in predstojnika druge klinike za ženske bolezni na Dunaju. Tretjo oporo za svojo odločitev pa je minister Stürgkh našel v mnenju direktorja »k.k. Elisabeth-Spitala«, ki mu je 17. januarja 1910 posredoval tudi osebni list (Personalblatt) prof. Wertheima. V njem je bil ta v vseh rubrikah, od tistih, ki so zadevale njegovo strokovnost, do tistih, ki so opisovale njegove osebnostno-značajske značilnosti, ocenjen zelo visoko in brez pridržkov pozitivno.⁴³

Minister je na podlagi teh mnenj zavnil negativno oceno Wertheimovih osebnostnih značilnosti, podčrtal njegove nesporne strokovne kvalitete in cesarju predlagal Wertheima v imenovanje za naslednika Alfonsa von Rosthorna. Imenovanje profesorjev Hofmeierja in von Herffa je odklonil zaradi tega, ker naj bi bila prestara (okoli 60 let) in zato neperspektivna, prof. Sellheim pa po njegovem mnenju strokovno ni dosegal Wertheimove ravni.⁴⁴

Tako je Wertheim, kljub temu da ni sodil med elito rednih profesorjev, da med dunajskimi vodilnimi ginekologi ni bil priljubljen in ni imel ravno veliko prijateljev, da ni tekoče govoril nobenega tujega jezika, napredoval v rednega profesorja in predstojnika. Prepričan sem, da je pri tem igralo nezanemarljivo vlogo tudi, sicer nikjer omenjeno dejstvo, da je bil od vseh treh predlagani edini Avstrijec. Značajske posebnosti, ki jih omenjajo vsi njegovi sodobniki, pa bi kljub temu kaj kmalu lahko preprečile akademsko in znanstveno kariero prof. Wertheima. Z imenovanjem za ordinarija in predstojnika klinike mu je bila odprta znanstvena in materialna pot naprej. Strokovno je to pomenilo možnosti za tako rekoč neomejen izbor primerov v znanstvene namene, materialno pa, da je vodil eno najbolj opremljenih ginekoloških klinik v monarhiji. Tudi osebni materialni status se mu je bistveno izboljšal, še posebej zato, ker je živel samsko življenje. Le mimogrede naj v tej zvezi omenim, da se mu je plača zvišala od prejšnjih 3200 Kron (1600 Guldnov - 1100 letne plače + 500 Aktivitätsgeld) na leto na 9040 Kron (6400 letne plače + 1840 Aktivitätsgeld + 800 Wiener Zulage) na leto. Za lažjo predstavo pa le podatek, da je leta 1913 na primer pisalna miza stala 180 kron.⁴⁵

Iz zapisanega je lahko razumeti, da Wertheimovo imenovanje med večino kolegov ni bilo sprejeto s posebnim navdušenjem. To se je pokazalo nemudoma. Takoj, ko je prof. Wertheim prevzel predstojništvo in ordinariat, je kliniko

⁴² Pisno poročilo dekana Koliska glej: ÖstaA AVA, Unterricht-Allgemeine Reihe 1848-1940, Fasz.607, Sig. 4. Betreff. Wertheim.

⁴³ Ibid. Personalblatt, Prof. Dr. Ernst Wertheim.

⁴⁴ Ibid., Glej tudi Weibel, Monatschrift..., str. 272.

⁴⁵ Ibid. Nr. 11210

zapustil Fritz Kermauner, asistent prejšnjega predstojnika prof. von Rosthorna. Čeprav je bil že habilitiran v docenta in je kliniko začasno vodil v zimskem semestru 1909/1910, je odšel v zasebno prakso. To pa ga deset let kasneje ni oviralo, da bi bil po Wertheimovi smrti prav on tisti, ki je kliniko prevzel in jo vodil nadaljnjih deset let (1921-1931). Kermauner je sicer veljal za odličnega znanstvenika, ki pa še zdaleč ni bil tako dober operater kot Wertheim. Mnogi so se čudili, da je na mesto svetovno priznanega operaterja prišel človek z mnogo manjšin operativnim znanjem, ki je poleg tega imel zelo malo verbalne spretnosti in se sploh ni udeleževal strokovnih kongresov. Priznavali pa so mu visoko kvaliteto njegovih pisanih znanstvenih del, med njimi kar enajst monografij.⁴⁶

Wertheim novega položaja ni sprejel z lahkim srcem, čeprav je bil prepričan, da bo kos novim nalogam. Odločil se je, da se bo pri predavanjih bolj posvetil porodništvu, kar seveda ni bilo nič čudnega, saj se s to problematiko ni intenzivneje ukvarjal zadnjih deset let. Prvih nekaj let se je Wertheim zelo resno pripravljaj na predavanja iz porodništva. Le njegovi »železni volji in genialni nadarjenosti« gre pripisati, stoji zapisano v enem od nekrologov, da se je v relativno kratkem času v porodništvu »počutil doma« in je imel s predavanji iz te tematike tudi veselje. Njegov nekdanji asistent Weibel celo zatrjuje, da je ves čas pri predavanjih postavljaj na prvo mesto porodništvo, podobnega mnenja je bil tudi Wilhelm Latzko, ki pa je tej ugotovitvi dodal še, da je njegovo raziskovalno področje tudi poslej slej ko prej ostala ginekologija.⁴⁷ Da so omenjena mnenja upravičena, dokazuje tudi tematika njegovega nastopnega predavanja.⁴⁸ To je bilo namreč po večini namenjeno porodništvu in le ob robu njegovi paradni disciplini radikalni operaciji raka materničnega vratu. Še pozno v osemdesetih letih so se avstrijski ginekologi spraševali, zakaj je Wertheim tako kzipiral nastopno predavanje. Odgovarjali pa so si z domnevo, da je tako želel vzeti »veter iz jader« tistim kolegom, ki so bili ob njegovem imenovanju tako zelo skeptični glede njegovih sposobnosti v porodništvu. V kasnejših letih je pri predavanjih vendarle dajal nekoliko več prednosti ginekologiji pred porodništvom.⁴⁹

Wertheim je predaval petkrat na teden po dve uri, med 12. in 14. uro. Njegova predavanja so bila jasna in natančna. Govoril je pregledno, čeprav ne vedno sistematično. Često je s temo improviziral in ni nikoli zašel v patos. Poslušalce je pritegnila solidnost njegovih predstavitev. Predaval je z »malo besedami« tako, da so morali poslušalci paziti na vsako njegovo besedo in na vsak njegov gib. To je bil zanj in njegove asistente ter študente velik napor. Zato se je odločil, da bo v predavanja uvedel nove metode. Ne samo nove učne pripomočke, kot so bile intrauterinarnne fotografije fetusa ali kinematografija, temveč je uvedel tudi nove tehnike predavanj. Vedno bolj se je namreč oddaljeval od predavanj »po knjigah« in začel uvajati »praktična predavanja«. To pa je pomenilo, da je pred avditorijem predaval med izvajanjem vseh mogočih ginekoloških operacij, in to v operacijskih dvoranah, ki jih je dal v ta namen zgraditi ob predavalnicah. Kot izpraševalec ni bil ravno zahteven, zato pa strog, vedo povedati njegovi sodobniki. To lastnost so mu pripisovali kot pozitivno, saj naj bi poleg kirurgov morali biti prav porodničarji najstrožji izpraševalci.⁵⁰

Največ težav je Wertheim imel, kot smo že zapisali, zaradi svojih človeških lastnosti. Videli smo, da med kolegi večinoma ni bil priljubljen. Sodobniki in sodelavci so ga imeli za nekaj posebnega, celo za nekakšen original. Tisti, ki ga niso dobro poznali so v njem videli mnogo slabega. Niso vedeli, da je njegovo obnašanje v nasprotju z njegovo plemenito čutnostjo, piše v nekrologih ob njegovi smrti. V

⁴⁶ Janisch-Schaller, Die Geschichte..., str. 1258

⁴⁷ Weibel, Monatschrift...str. 272/273 in Latzko, Wochenschrift....

⁴⁸ Njegovo nastopno predavanje na žalost ni ohranjeno, ker, v nasprotju s tedajjo prakso, ni bilo natisnjeno, Janisch-Schaller, Wochenschrift...str. 132.

⁴⁹ Ibid. in Kermauner, Wochenschrift... str. 184.

⁵⁰ Weibel, Monatschrift...str. 272/273; Kermauner, Wochenschrift..., str. 184; Weibel, Zentralblatt...str. ?.

zasebnih stikih je bil prijazen in ljubezniv. Imel pa je obdobja depresij, ki jih je velikokrat poskušal skriti z nekoliko bolj osornim nastopom. Kdor mu je v takih trenutkih prišel na pot, se je lahko počutil prizadetega. Toda Wertheim je to prizadetost takoj začutil in jo je poskušal, če se je le dalo, popraviti. Spoštoval je poštenega nasprotnika in bil do njega vedno pravičen, ne glede na to, kdo je zmagal. Bil je oster kritik, toda tudi do samega sebe. Kar je napisal in izrekel, je temeljito pretehtal ter bil do svojih asistentov vedno prijeten šef, čeprav včasili nenavaden. Ko je svojemu asistentu zaupal, mu je prepustil vse. Ni maral protekcije, s klečeplazenjem in neiskrenostjo so si ljudje pri njem sami zapravljali možnosti, da bi pridobili njegovo zaupanje. Njegove pacientke so mu v popolnosti zaupale in mu bile hvaležne. Kakršna koli oblika poudarjanja večvrednosti mu je bila tuja in jo je zavračal. Obenem pa mu druženje s prijatelji ob »vinu, ženskah in petju« ni bila tuja.⁶¹ Ko so osemindeset let po njegovi smrti ocenjevali Wertheima kot strokovnjaka in človeka, so oceno stnili takole: »... Wertheim je bil inovativen, Wertheim je bil perfekcionista in končno še brezčasovni atribut: Wertheim je bil pravičen - celo do svojih sovražnikov.«⁶² Ali kot je zapisal pesniško navdahnjen sodobnik: »Er war ein Mann, neluntt alles nur in allem! - V celoti vzeto - bil je pravi mož!«⁶³

Med njegove najbolj nenavadne človeške pa tudi strokovne posebnosti pa je zagotovo sodila navada, da je operiral brez gumijastih rokavic, brez obrazne maske in kar v obuvalih, s katerimi je prišel s ceste. Celo več. Čeprav so bile gumijaste rokavice v kirurgiji uvedene že nekako okoli leta 1889/90 in jih je pri ginekoloških operacijah na II. Univerzitetni kliniki za ženske bolezni na Dunaju predpisal že Wertheimov predhodnik Alfons von Rosthorn, jih je Wertheim, ko je postal predstojnik klinike, odpravil. Zatrjeval je, da je »najbolj sigurno sredstvo, da ne pride do infekcije, dobro izvedena operacija.« K temu dodajmo še eno posebnost njegovega pristopa k operacijam. Pri operacijah je namreč želel imeti kar najmanjše možno število pomočnikov in pri delu je uporabljal kar se da malo in samo tiste najenostavnejše operativne instrumente.⁶⁴

Ta njegova posebnost je še danes jasno vidna na znameniti sliki avstrijskega portretista Johna Quinceya Adamsa iz leta 1907. Ta velika slika (200 x 210 cm) je vse do njene razpustitve leta 1993 visela v tako imenovani »Wertheimovi kliniki« na Dunaju, danes pa je v lasti dunajskega Inštituta za zgodovino medicine in visi v njegovem muzeju. Slika, ki nosi ime »Wertheim pri ginekološki operaciji«, zelo verjetno ne prikazuje klasične »Wertheimove operacije«, temveč gre po vsej verjetnosti za operacijo mioma na maternici. Prikazuje pa levo od Wertheima njegovega asistenta Wilhelma Weibla in desno od njega njegovega zasebnega asistenta Theodorja Miholitscha. Anestetizirani zagotovo identificiran, gre pa najbrž za enega od ostalih štirih Wertheimovih asistentov: Viktorja Urbana, Alfreda Wallnerja, Alfreda Holuba ali Antona Rogenhoferja. Vsekakor pa je najbolj očitno, da pri operaciji ni opaziti nikakršne posebne skrbi za sterilnost: nihče ne nosi obraznih mask, Miholitsch je z dolgo brado skoraj v pacientkinem telesu, nihče nima gumijastih rokavic, operirajo kar v čevljih itd.⁶⁵ Kljub temu infekcijskih problemov pri njegovih operacijah skoraj niso poznali, operativni rezultati pa so bili, kot je znano, zavidljivi.

Wertheim je delal zelo ekspeditivno. Zato mu je kljub množici obveznosti, ki jih je imel kot šef klinike in član profesorskega kolegija kakor tudi zaradi obsežne zasebne prakse, ostal čas še za literaturo, kulturo, umetnost in glasbo. Doma je imel veliko zbirko znanih slikarjev, veljal pa je tudi za prefinjenega poznavalca glasbe. V prostem času je bral filozofska dela, zlasti pa se je veliko gibal. Bil je športnik, planinec in lovec. Veljal je za najboljšega dunajskega drsalca. S

⁶¹ Kermauner, Wochenschrift...str. 184; Weibel, Zentralblatt...str. 4/5; Isidor Amreich, Zwei große Gynäkologen der Wiener Schule, CIBA - Symposium, Wien 1958, Heft 1, str.7.

⁶² Janisch-Schaller, Wochenschrift...str. 132.

⁶³ Latzko, Wochenschrift...str.8.

⁶⁴ Kermauner, Wochenschrift...str. 184; Weibel, Zentralblatt...str. 3; A. Schaller, Das Wertheimbild, Gynäkologisch-geburtshilfliche Rundschau, Wien 1994, Nr. 34, str. 40 (Dalje: Schaller, Das Wertheimbild...)

⁶⁵ Ibid. str. 37 - 42.

svojim učencem Paulom Wernerjem pa se je odpravljaj na dolge planinske ture. Njegov najljubši šport je bil tek na smučeh, čeprav se je z njim začel ukvarjati šele kot petdesetletnik. Dveh ljubezni ni nikoli zapustil: vožnje z avtomobilom in lova. Tudi potem ne, ko se je v avtomobilski nesreči leta 1913 hudo poškodoval, kar je imelo za posledico lahno naglušnost. Kljub temu je ostal, tako se ga spominja Wilhelm Weibel, varen in eleganten voznik. Na lov pa je odhajal največkrat takrat, ko je imel dopust. Imel je svoj lastni lovski revir in v njem je dopustniške dneve najraje preživljal v krogu svojih intimnih prijateljev.⁶⁶

Nisem našel podatka, da med take prijatelje ne bi sodil tudi direktor babiške šole v Ljubljani, prof. dr. Alfred Valenta.

Dušan Nečak

PROF. DR. ERNST WERTHEIM (21.02.1864 – 15.02.1920)
„KLASSIKER DER WIENER MEDIZINSCHULE“ (FRITZ KERMAUNER)

Zusammenfassung

Die Erörterung befasst sich mit einem der bedeutendsten Ärzte-Gynäkologen am Wendepunkt des 19. und 20. Jahrhunderts in Europa; dem Menschen, der durch die Totaloperation des Gebärmutterhalskarzinoms – die nach ihm benannt wurde – bekannt und auf der ganzen Welt anerkannt ist. Aufgrund der Operation kam er auch mit slowenischen Gynäkologen in Kontakt, zu denen unter anderem der Akademiker Prof. Dr. Franc Novak gehört, der zu jenen Ärzten zählt, die seine grundlegende Operation bis zur höchst möglichen Vollendung führten.

Der Beitrag teilt sich in zwei grundlegende Teile. Der erste Teil widmet sich der Geschichte der Kontakte von Prof. Wertheim mit slowenischen Kollegen. Dabei wird die Untersuchung der Zweifel unter den slowenischen Gynäkologen besonders betont, ob die erste so genannte Wertheimer Operation wirklich in Ljubljana und bereits vor dem Jahre 1898 durchgeführt wurde, dem Jahr, das als jenes Jahr gilt, in dem erstmals eine solche Operation vorgenommen wurde und an welcher der Wiener Professor den beiden bedeutenden slowenischen Ärzten-Gynäkologen Alojz und Alfred Valento gastierte. Die Untersuchung ergab aber keine bestätigenden Ergebnisse. Es konnten auch nicht die Zweifel ausgeräumt werden, dass Prof. Wertheim an einer Erkältung, die er sich bei einem Besuch in Slowenien zugezogen hatte, verstarb und auf dem Grazer Friedhof beigesetzt wurde. Bewiesen ist, dass er im Jahre 1920 in Wien verstorben und auf dem Wiener Friedhof beerdigt worden ist, wo ihm von der Wiener Gemeinde ein Ehrengrab zuerkannt wurde.

Der zweite Teil des Beitrags beschreibt den Lebensweg dieses bedeutenden Arztes. Es handelt sich um eine recht ungewöhnliche Persönlichkeit, die bei ihren Kollegen nicht sonderlich beliebt war, was die wissenschaftliche Karriere Wertheims sehr erschwerte. Seine Kollegen schätzten ihn als barsch, schrullig, manchmal sogar groben Menschen ein. Er war einer der ersten Wiener, der im Jahre 1903 bereits sein eigenes Auto fuhr. Seine Leidenschaft galt der Jagd und dem Sammeln von Garnstrophäen, in medizinischen Kreisen war er bekannt dafür, dass er keinen großen Wert auf Sterilität bei Operationen legte. Diese ihm mehr und mehr zugeschriebenen Charaktereigenschaften hinderten ihn einige Male daran, in die ordentliche Professur aufzusteigen, obwohl er Assistent des berühmten Gynäkologen Fridrich Schaute war. Er lag auch mit den meisten bedeutenden Kollegen im Streit, die seine Beförderung unmöglich machten. Erst

⁶⁶ Janisch-Schaller, Wochenschrift...str. 132; Weibel, Zentralblatt...str.5.

als ihm die Ehre „Operationsvirtuose“ zuteil wurde und der Kaiser selbst in seine Karriere eingriff, wurde er – gegen den Willen der Kollegen – im Jahre 1910 in die ordentliche Professur erhoben. Mit der Ernennung zum Ordinarius und Leiter der Klinik war sein wissenschaftlicher und materieller Weg geebnet. Fachlich bot sich ihm die Möglichkeit, sozusagen unbegrenzt die Fälle für wissenschaftliche Zwecke auswählen zu können, materiell betrachtet leitete er eine der am besten ausgestatteten gynäkologischen Kliniken der Monarchie. Doch leider nur zehn Jahre, die durch den weiteren Missmut der Kollegen geprägt waren. Als man Wertheim achtundsechzig Jahre nach seinem Tod als Spezialisten und Menschen würdigte, beschränkte sich die Einschätzung auf die Worte: „... Wertheim war innovativ, Wertheim war Perfektionist und letztendlich noch das zeitlose Attribut: Wertheim war gerecht – sogar zu seinen Feinden.“ Oder wie ein dichterisch inspirierter Zeitgenosse schrieb: „Alles in allem – er war ein wahrer Mann!“

SLOVENSKA STRAŽA OD USTANOVITVE DO ZAČETKA PRVE SVETOVNE VOJNE

Matejka Križan*

UDK 061.23 Slovenska straža "1910/1914"

KRIŽAN, Matejka: Slovenska straža od ustanovitve do začetka prve svetovne vojne. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 1-2, str. 79-99

Izvirnik je v slovenščini, izvleček je v slovenščini in angleščini, povzetek je v nemščini.

Avtorica podaja podrobnejši pregled nastanka in oris temeljnih značilnosti katoliškega narodnoobrambnega društva Slovenska straža v prvih letih njenega delovanja.

UDC 061.23 Slovenska straža "1910/1914"

KRIŽAN, Matejka: The Slovenian Guard as of Establishment until the Beginning of the First World War. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 1-2, pp. 79-99

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The authoress extends a lengthy review of the appearance and a draft of basic characteristics of the Catholic national defence society The Slovenian Guard (Slovenska straža) during the first years of its activities.

Ustanovitev Slovenske straže

Po letu 1907, ko je Družba sv. Cirila in Metoda (DCM) dokončno prešla v liberalne roke, pritisk nemških bojnih društev pa se je povečeval, je v katoliškem taboru, ki zaradi strankarskih sporov ni več želel sodelovati z DCM, rasla vse močnejša želja razgibati vse katoliško misleče Slovence za narodnoobrambno delo, kar je posledično privedlo do ustanovitve nove narodnoobrambne organizacije.

Posamezniki v Slovenski krščansko-socialni zvezi (SKSZ) so po zgledu Čehov, ki so v tem času organizirali devet narodnoobrambnih društev, sprožili pobudo za ustanovitev Slovenske straže. Ta naj bi zajela širše delovanje kot Družba sv. Cirila in Metoda.¹ Dne 31. julija 1909 je Slovenec objavil ognjevit uvodnik »Branimo svoje!«, v katerem je pozival na energično narodnoobrambno delo, »češ da nas goli otroški vrtci Družbe sv. Cirila in Metoda, poulične demonstracije in banketi ne bodo rešili«. Pozimi in v prvi pomladi je SKSZ opravila vse potrebne priprave.²

* Matejka Križan, profesorica zgodovine in sociologije, SI-2356 Juršinci

¹ Srečko Krese, Naprej zastava slave, Slovenska Straža, str. 129-133, Mohorjeva Družba, Celje, 1990.

² Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, str. 314-315, Prosvetna zveza, Ljubljana, 1928.

Dne 4. maja 1910 je narodnoobrambni odsek Slovenske krščansko-socialne zveze izdal oklic »Somišljenikom«, katerega je naslovil na vse sloje Slovencev, da organizirajo društvo, ki bi s svojim delom ohranilo narod in zemljo, vsaj tisto, ki je še slovenska.⁴ Poziv, podpisan od dr. Ivana Šušteršiča, dr. Janka Brejca, dr. Gregorčiča in dr. Antona Korošca, ki je vabil na ustanovni občni zbor Slovenske straže, je objavil Slovenec, za njim pa tudi vsi ostali katoliški listi.⁴

Ustanovno zborovanje Slovenske straže je potekalo 10. maja 1910 v Ljubljani. Po mnenju njenih ustanoviteljev je novo narodnoobrambno društvo rodilo krivično in nasilno ravnanje nasprotnikov, po eni strani tujcev, ki so vsiljevali svoj jezik na slovensko jezikovno polje, po drugi strani pa liberalcev, s katerimi niso našli skupnega jezika. Časnik Straža je zabeležil, da je Slovenska straža nastala »pod pritiskom oholih sosedov na severu in jugu in radi nekorektnega postopanja naših liberalcev«.⁵ Na dan ustanovitve Slovenske straže je Slovenec objavil pesem Andreja Kalana z naslovom »Straža slovenska na plan!«⁶, ki je pozivala slovenski narod v boj proti nemškemu jezikovnemu in osvajalnemu pritisku:

Hej! Dvigni se Straža slovenska, na plan,
Junaki za meče zgrabite!
Na vojsko za dom je mož zadnji poslan,
Vsi bratom pomagat hitite!

Ob mejah slovenskih kresovi gore,
In plamen visoko se dviga;
Od bratov obupa se klici glase:
»Domove sovrag nam požiga!«

Na našo mladino sovražnik preži,
Od prsi jo materam krade;
Z njo nove si čete sovražne množi,
Krepi se za nove napade.

Ob mejah nam naših gradove gradi,
Preplavlja deželo nam rodno;
Od sela do sela predrzen drvi:
Da zemljo podjarni svobodno.

Svetinje nam drage z nogami tepta,
Vsiljuje malike nam tuje,
Besedi domači pravice ne da,
In vero očetov nam psuje...

Kdor mrzel bi gledal, ko dom nam gori
Ko padajo rodni nam bratje:
Izdajico z jasnega strela ubij,
Mrliču pa krokar naj svat bo!

Pod praporom križa strnimo se v bran,
Duha si nabrusimo meče:
Razum in srce in ožuljena dlan
Preroki, poroki so sreče.

⁴ Srečko Krese, Naprej zastava slave, Slovenska Straža, str. 129-133, Mohorjeva Družba, Celje, 1990.

⁵ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, str. 314-315, Prosvetna zveza, Ljubljana, 1928.

⁶ Slovenska Straža ustanovljena, Straža, 13. maj 1910, št. 54, let. 2, str. 1-2.

⁷ A. Kalan, Straža slovenska na plan!, Slovenec, 10. maj 1910, št. 105, let. XXXVIII, str. 1.

Slovenski junaki goreči za dom,
Pod prapore bojne hitimo,
Kot vihra besneča, kot bojni grom
Za staro se pravdo borimo!

Zborovanja se je udeležilo predvsem veliko Slovencev iz obmejnih krajev na Koroškem, Štajerskem in Primorskem. Skupaj z ustanovitelji so se zbrali ob 8. uri zjutraj v franciškanski cerkvi, da bi s sveto mašo, ki jo je vodil podpredsednik Ljubljanske Slovenske katoliške stranke (SKS) ljubljanski stolni vikar Luka Smolnikar, blagoslovili začetek delovanja nove obrambne organizacije. Sveto mašo je spremljal pevski zbor »Ljubljana«. Po sveti maši je sledilo zborovanje, ki ga je odprl dr. Sušteršič, voditelj Vseslovenske ljudske stranke (VLS). Zborovalci so napolnili veliko dvorana hotela Union, med njimi je bilo veliko slovenskih županov, več krajskih deželnih poslancev ter državni poslanci dr. Benkovič, Povše in Grafenauer. Dr. Sušteršič je v pozdravni govoru poudaril, da so se zbrali, da bi položili »krepak in zdrav temelj« novi nepolitični slovenski organizaciji, ki se je rodila iz iste ideje, ki je rodila VLS in ki se je namenila delovati po načelih A.M. Slomška. Društvo naj bi vodili ideja krščanstva in zvestoba do slovenske domovine in do »svitlega vladarja« z namenom, ohraniti slovenskemu ljudstvu, kar je njegovega.

Sledile so volitve predsednika in izvoljen je bil idejni voditelj koroških Slovencev poslanec Grafenauer, za podpredsednike pa župan Franc Thaler iz Št. Ilja, župnik Matej Ražun iz Koroške, dr. Breclj iz Goriške in Anton Čok iz Trsta.

Tajnik narodnoobrambnega odseka Slovenske krščansko-socialne zveze (SKSZ) in urednik Slovenca Ivan Štefe je podal obširno poročilo o vseh dotodanjih pripravah za Slovensko stražo in o dotodanjem izvrševanju narodnoobrambnega dela SKSZ. Med drugim je Štefe poudaril, da je »liberalna nestrpnost kriva, da je prejšnja »Naša straža« propadla. Liberalci so vrgli katoliško misleče Slovence iz odbora Ciril-Methodove družbe, ki je bila skupna last vsega slovenskega naroda. To se je zgodilo zato, da zmorejo sedaj liberalci brez kontrole družbo izkoriščati v svoje strankarske namene.« To odkrito nasprotovanje med pristaži političnega katolicizma, zaničljivo imenovanimi »klerikalci«, in liberalci je planilo v slovensko javnost po dogodkih v Bohinjski Bistrici leta 1907, kjer se je na 23. letni skupščini Družbe sv. Cirila in Metoda dokončno končala sloga med slovenskima taboroma. Na tej skupščini sta obe struji pripravili kandidatne liste za volitve predsedstva in odbora. Uspešni so bili liberalci, »klerikalci« pa so zahtevali ponovne volitve, saj po njihovem mnenju volitve niso bile verodostojne in so iz protesta zapustili zborovanje. Ponovnih volitev v DCM niso izvedli in od tedaj »klerikalci« niso več hoteli sodelovati z DCM, ampak so si osnovali svoje narodnoobrambno društvo, Slovensko stražo.

Pripravljalni odbor je pripravil pravila organizacije, katere je potrdilo notranje ministrstvo, veliko zaslug pri tem je imel poslanec dr. Žitnik. Dotodanji odsek za narodno obrambo v Ljubljani je odprl pisarno za obrambno delo, ki je posredovala pri nakupovanju posesti. Pripravljali so tudi natančno statistiko obmejnih Slovencev, pri čemer naj bi sodelovali slovenski dijaki in bogoslovci. Namenili so se tudi izdati brošure za obmejne Slovence ter ustanoviti knjižnice za Beneške in ogrske Slovence, katerim bi se naj tudi pošiljali prebrani časopisi, Slovenski straži pa se naj bi pridružili tudi Slovenci v Ameriki.

Po Štefetovem poročilu so sledile še volitve odbora. Za predsednika Slovenske straže so izvolili deželnega odbornika prof. Evgena Jarca, za podpredsednika dr. Ehrlicha, za tajnika Štefeta in za blagajnika Antona Volta. Krajska je imela v odboru 8, Štajerska 6, Goriška 2, Koroška 3, Trst 1 in Slovenska dijaška zveza 1 zastopnika.

Po končanem uradnem delu je ob 20. uri v veliki dvorani Uniona v čast zborovalcem in gostom potekal koncert glasbenega društva Ljubljana, na katerem je nastopilo okrog 100 pevcev in pevk.

Po Grafenauerjevih besedah smo Slovenci s Slovensko stražo končno dobili »društvo, ki se bo postavilo odločno po robu kletim zatiralcem krščanstva, slovenskega imena in unim, ki nam ropajo krasno zemljo slovensko!«.⁷

Liberalni tabor novice o novem narodnoobrambnem društvu ni sprejel nič kaj pozitivno. Na ustanovitev Slovenske straže so se odzvali z obširno kritiko dela A.M. Slomška, katerega si je Slovenska straža izbrala za vodnika. Označili so ga kot »nemškutarskega centralista in klerikalca, ki nima nobene pravice do častnega naslova slovenskega narodnjaka«.⁸

»Bojno« razpoloženje, ki je vladalo med liberalci in »klerikalci«, se je odražalo na vseh področjih kulturnega in političnega življenja, posledično pa je bil zaradi notranjega nasprotovanja in tekmovanja narodnoobrambni boj toliko težji. Dejstvo je, da bi enoten boj bil močnejši in hkrati tudi uspešnejši.

Delovanje Slovenske straže

V prvi vrsti se je Slovenska straža z vsemi silami namenila rešiti najbolj ogrožene slovenske postojanke, predvsem Št. Ilj na Štajerskem, kjer je bil pritisk Nemcev največji, saj so le-ti hoteli premakniti jezikovno mejo vse do Maribora.

Za uresničitev svojih ciljev si je društvo moralo priskrbeti vir stalnih dohodkov, zato je uvedlo razno blago, društveni papir, kavo, narodne kolke, vžigalice in drugo, ki se je prodajalo v društveno korist, vir dohodkov pa so bile tudi loterije. Osnovna moč njenega delovanja so bile, podobno kot tudi v drugih društvih, podružnice, zato se je zavzemala, da bi se le-te ustanovile v vseh večjih krajih, in prva taka se je snovala v okviru slovenske študentske mladine na Dunaju.⁹

Kot vsako drugo društvo je tudi Slovenka straža morala delovati po pravilih, ki so bila določena za društva s strani državne oblasti. Društvo se je imenovalo Slovenska straža in je bilo ustanovljeno za vse v državnem zboru zastopane kronovine in dežele in ni bilo politično. Vodstvo in sedež društva sta bila postavljena v Ljubljano. Namen društva je bila »obramba slovenskega življa s pomočjo narodne izobrazbe in gmotne okrepiteve ljudstva na katoliškem, narodnem in patriotičnem temelju«.

Društvena sredstva so se delila na prosvetna in na gmotna. V doseganje prosvetnega namena je društvo sestavljalo odseke, s pomočjo katerih je spoznavalo narodne, kulturne in gmotne potrebe Slovencev in je v ta namen prirejalo poučna potovanja ter nato izdajalo zbrano gradivo. Slovenska straža je prirejala svoje ali pa je sodelovala pri že obstoječih izobraževalnih organizacijah, ustanavljala je knjižnice in podpirala že obstoječe, prirejala je tečaje, zalagala tiskovine, prirejala narodne slavnosti, gledališke predstave, izlete, zbirke, razstave, muzeje in v splošnem vse, kar je imelo namen vzbujati in gojiti smisel za domovino, njen značaj, narodne navade, noše, sloge, znanstvene dosežke, krajevne lepote, telovadbo, turizem in šport. Ustanavljala ali podpirala je šole in šolska društva.

Za doseganje gmotnega namena je po svojih močeh z denarnimi sredstvi podpirala slovenske nepolitične organizacije, časopise in knjižne publikacije, ki so bile v zvezi z narodno izobrazbo. Kupovala je tudi zemljiška posestva ter jih prodajala ali dajala v zakup Slovincem brez lastnega dobička. Denarno je podpirala socialno koristne ustanove, gospodarske organizacije, mladinska varstvena, vajeniška in dijaška podporna društva in delavske strokovne organizacije. Zalagala in prodajala je razno blago v društvene namene in če je za to potreboval dovoljenje oblasti, si je morala le-tega pridobiti.

Denarna sredstva je zbirala iz prispevkov članov društva, daril, volil in pod-

⁷ Slovenska Straža ustanovljena, Straža, 13.maj.1910, št. 54, let. 2, str. 1-2.

⁸ Slomškov duh, Slovenski narod, št. 105, 11. maj 1910, str. 1.

⁹ Slovenska Straža ustanovljena, Straža, 13.maj.1910, št. 54, let. 2, str. 1-2.

por ter z oblastnim dovoljenjem prirejenih nabiranja, društvenih dohodkov ali v korist društva prirejenih veselja, gledaliških predstav, predavanj, razstav in publikacij, dohodkov društvenih podjetij oziroma zasnovanih v društvene namene ter iz dobička pri prodanem blagu.

Članstvo v Slovenski straži je bilo podobno kot v vseh sorodnih društvih hierarhično urejeno glede na prispevke članov. Ustanovniki so bili tisti člani, ki so plačali 200 kron naenkrat ali vsaj v štirih obrokih skozi vse leto. Redni člani društva so bili tisti, ki so plačali vsaj eno krono letno in najmanj 10 kron, če so bile to pravne osebe ali pa društva. Tretji na lestvici so bili podporni člani, ki so plačali vsaj 50 vinarjev letno. Člani društva so lahko bili moški, ženske in pravne osebe. Tisti, ki so hoteli postati člani, so se javili pri društvenem vodstvu ali pa pri podružnici svojega okraja če je le-ta tam delovala. Vse vsote, ki so presežale članarino, so veljale za tako imenovani »Slomškov dar« narodne obrambe. K zbiranju Slomškovega daru so pozivali vse, ki so zmogli, da prispevajo letno vsaj 5 kron v ta namen in da bi s tem naraščal društveni kapital Slovenska straže. Vsi darovi in mnenja ali prošnje so pošiljali na centralo v Ljubljano. Preko centrale pa so se snovale tudi podružnice, saj so vsi pripravljalni odbori morali svoj namen sporočiti glavni društveni pisarni v Ljubljani.¹⁰

Slovenska straža je svojo pozornost namenila predvsem obmejnemu krajem in njihovim prebivalcem, ki so se iz dneva v dan borili, da bi ohranili slovenski jezik in slovensko zemljo. V ta namen je mnogo storila, vendar z rezultati ni bila povsem zadovoljna, zato je znova in znova pozivala ljudi k članstvu. Pozivala je vse fare, da naj zberejo vsaj 20 članov in ustanovijo podružnico, ki bi pomenila dodaten vir dohodka, saj brez denarja narodnoobrambno delo ni bilo mogoče. Pri zbiranju sredstev so se v prvi polovici prvega leta društvenega življenja posebej izkazali mohorjani, ki so ustanovili sklad »Sklad Mohorjanov 1910«, v katerega je darovalo do konca leta 1910 210 župnij in so zbrali 2016,36 kron. Obstajalo pa je še 600 župnij, ki tega niso storile.¹¹

Kmalu po ustanovitvi je pisarna Slovenske straže spustila v obtok po slovenskih pokrajinah pet različnih narodnih kolkov, na katerih so bili upodobljeni Slomšek, Einspieler, Slovensko dekle, Št. Ilj in Slovenska zemlja, ki so jih prodajali za 2 vinarja.¹²

Po svojih močeh je Slovenka straža agitirala med Slovenci proti Nemcem in njihovem prodiranju v naših deželah. Na primer, leta 1910 je nemški Schulverein hotel postaviti svojo šolo v Polzeli, da pa bi mu to preprečila, je Slovenska straža organizirala protestni shod, ki je potekal 22. maja 1910. Protesta so se udeležili Polzelčani in Savinjščani, ki so odločno spregovorili proti uničujočemu delu nemškega Schulvereina in Südmarke ter se zavzeli za boj proti nemškutarskim nakanam in ustanavljanju nemških šol na slovenskem ozemlju. Največ zaslug za organiziranje protestnega shoda sta imela župnik Atteneder in trgovec Golihleb, shod pa je potekal v hiši gospoda Cimpermana. Odpri ga je deželni poslanec Fran Tersegelav v imenu Slovenske kmečke zveze in Slovenske straže. Sledil mu je govor dr. Karla Verstovška, ki je veliko besed posvetil šolskemu vprašanju in Slovencem sovražnim društvom. Predvsem je poudaril pomen staršev pri odločanju o življenju svojih otrok in jih naprošal, naj svojih otrok ne prepustijo tujcem. Nato je sklenil besede župnik Atteneder, da je kot »dušni pastir« dolžan skrbeti za mir v fari, le-tega pa z dnem, ko bi Schulverein postavil svojo šolo, več ne bi bilo. Protestu so se pridružili tudi tamkajšnji učitelji z nadučiteljem Farčnikom na čelu. Vsi skupaj so odločno protestirali proti temu, da bi »nekaj privandranih tujcev« tamkajšnjih tovarn v povezavi s Schulvereinom kalilo mir med prebivalci Savinjske doline. Z vsemi legitimnimi sredstvi se bodo zavzeli proti novi snujoči se nemški šoli ter da

¹⁰ Pristopajte k Slovenski Straži!, -Iz pravil »Slovenske Straže«, Straža, 27.maj 1910, str. 2.

¹¹ Slovenska Straža, Straža, 27. januar 1911, str. 6.

¹² Narodno-obrambno delo, Straža, 17. junij 1910, str. 6.

bodo iz svojega okolja odrinili vse tiste domačine, ki bi prodali svoje otroke tujcem.¹³

Mesec dni kasneje, 22. junija 1910, je potekala seja širšega odbora Slovenske straže v posvetovalnici Katoliškega tiskarskega društva (K.T.D.) v Ljubljani, kjer so bili osrednji društveni prostori vodstva Slovenske straže. Na tej seji je bilo podano poročilo načelstva, poročilo trgovskega odseka, referat o snovanju knjižnic, referat o kočevskih razmerah, poročilo odbornikov iz Koroške, Štajerske, Goriške in Tržaške ter poročilo o pripravah za ljudsko štetje. To so bili prvi koraki k organiziranemu narodnoobrambnemu delovanju in izpolnjevanju nalog, ki si jih je zadala Slovenska straža.¹⁴

Velike skupščine Slovenske straže

Glavni vir informacij o značilnostih delovanja društva in o njenih uspehih predstavljajo poročila, ki jih je vsako leto objavila Straža. Objavo tega poročila je društvo samo financiralo. Vsako leto so plačali 30.000 izvodov priloge Straži pod nazivom Narodnoobrambni vestnik. Poročilo je obsegalo predsednikovo, tajnikovo in blagajnikovo poročilo o delovanju Slovenske straže. Ta poročila so glavni vir informacij o delovanju Slovenske straže, namreč društvo ni hotelo obveščati javnosti o sprotnih akcijah, ker se je preveč balo Nemcev in njihovega vpliva.

Prva redna glavna skupščina Slovenske straže je potekala 1. oktobra 1911 v Celovcu. Udeležilo se ga je posebno veliko koroških Slovencev, ki so imeli velik razlog za praznovanje in veselje, saj jim je morala vlada nekaj dni pred zborom preklicati razpust Katoliškega političnega in gospodarskega društva za koroške Slovence.

Zborovanje je potekalo v veliki dvorani hotela Trabesinger, ki so jo napolnili delegati podružnic Slovenske straže. Prisotnih je bilo okrog 350 delegatov, posebej številno je bilo zastopana slovenska Koroška. Ob začetku zborovanja so udeležence pozdravili zvoki tamburic celovškega tamburaškega društva »Bisernica«, ki so nato s svojim igranjem spremljali celotno dogajanje. Po zapetih pesmih »Slovenec sem« in »Lepa naša domovina« je zborovanje odprl državni in deželni poslanec prof. Jarc, ki je v pozdravnem govoru nagovoril vse zbrane. Poudaril je uspešno delo Slovenske straže v minulem letu in izpostavil dejstvo, da so dohodki društva dosegli tisto stopnjo, katero je CMD dosegla šele v četrtem letu svojega delovanja, Südmark pa v petem, ter da je število njenih članov takrat znašalo 11.000, s čimer je Slovenska straža odlično utemeljila in dokazala svojo potrebnost in življenjsko moč, s čimer je zapolnila vrzel, ki je zevala v dotedanem narodnoobrambnem delu. Za svoje delo je angažirala široke množice slovenskega naroda in vse slovenske stanovce brez razlike.

Za mesto zborovanja so pri Slovenski straži izbrali kraj, kjer DCM še ni zborovala, s čimer so hoteli dokumentirati, da je bil Celovec historično kakor tudi po tedanjih razmerah del slovenskega ozemlja, hkrati pa je pomembno dejstvo, da je Slovenska straža v prvem letu svojega delovanja Koroški posvetila največ pozornosti.

Sledil je govor voditelja koroških Slovencev dr. Brejca, ki se je najprej zahvalil odboru društva, da si je za svoje zborovanje izbral Celovec, nato pa povzel položaj koroških Slovencev, ki so bili zaradi geografske lege svoje dežele na severu močno izpostavljeni Nemcem, na jugu pa ločeni od svojih bratov in sester s Karavankami, zaradi česar so se posledično v gospodarskem smislu vezali na Nemce. Z delovanjem Slovenske straže pa so se stvari začele spreminjati v prid koroških Slovencev, ki so s tem društvom dobili vez, ki jih je v kulturnem smislu tesneje povezala s slovenskimi deželami.

¹³ Slovenska Straža na delu, Protestni shod v Polzeli, Straža, 23. maj 1910, str. 2.

¹⁴ Narodno-obrambno delo, Straža, 17. junij 1910, str. 6.

V imenu štajerskih Slovencev je govoril državni in deželni poslanec dr. Karel Verstovšek. Izpostavil je načrtno in nasilno delovanje Nemcev na kulturnem področju ter se zahvalil Slovenski straži, da je pod svojim okriljem zbrala kmečko mladino in jo tako iztrgala iz nemških krempljev.

Kranjski nadučitelj in deželni poslanec Ravnihar je govoril v imenu učiteljstva, nato pa je še v imenu Slovenske dijaške zveze govoril njen predsednik Fran Jež in obljubil še nadaljnje sodelovanje in pomoč slovenskih dijakov.

Poročilo enoletnega delovanja Slovenske straže je podal predsednik društva Evgen Jarc. Razložil je, zakaj je bila potrebna ustanovitev še enega narodnoobrambnega društva, namreč CMD zaradi dogodkov v Bohinjski Bistrici ni iskala sprave, predvsem pa je bila ustanovitev Slovenske straže potrebna, ker narodne meje ni bilo mogoče braniti samo s šolami, ampak je bilo potrebnega še mnogo drugega tihega dela, katerega pa CMD ni poznala. Narodni nasprotnik Slovencev je bil močan in bogat in se je posluževal nemoralnih sredstev, podkupovanja, opijanjanja in gospodarskega izkoriščanja, zato si je Slovenska straža za temeljno nalogo zadala zainteresirati vse Slovence, ne glede na položaj in na stan, za narodnoobrambno delo. 10. julija 1910 je bilo ustanovljenih 161 podružnic Slovenske straže, kasneje pa jih je bilo ustanovljenih še 40, tako da je skupno število podružnic na dan zborovanja znašalo 201, kar statistično pomeni, da je vsaka četrta župnija imela svojo podružnico Slovenske straže. Natančnih podatkov o tem, kam je šel denar Slovenske straže ni, ker le-tega niso objavljali, bili pa so vsakemu na pogled v centrali društva v Ljubljani.

Predsednik je poudaril, da Slovenska straža ni bila šolsko društvo, z nalogo zidati šole v obmejnih krajih, saj tega finančno ne bi zmogla, in ker po njihovem mnenju Slovincem niso bile potrebne samo šole, ampak tudi pomoč in nasvet mladini po končanem šolanju ter odraslim glede gospodarskega in javnega življenja. Namen društva je bil narodno mejo posejati s kulturnimi trdnjavami. Izpostavil je tudi dejstvo, da slovensko ljudstvo ne more zbrati toliko denarja kot nemška Schulverein in Südmark, zato je društvo redko dajalo podpore posameznikom, ampak se je pogosto zavzelo, da je le-ta dobil ugodno posojilo ali podporo drugod.

Slovenska straža je v prvem letu svojega delovanja izdala 9926,18 kron za izobrazbo, društvene namene in predavanja, ustanovila je dve obmejni izobraževalni društvi, vzdrževala je 80 knjižnic, v letu 1911 pa je pripravljala ustanovitev šestih novih. V njenih knjižnicah je bilo okrog 10.000 knjig, vse knjižnice so odlično poslovale, še posebej mladinske. Za knjižnice so izdali 4206,28 kron, v prihodnjem letu pa so nameravali to vsoto povečati, saj so bile knjige izredno pomembno narodnoobrambno sredstvo.

Za gledališke odre na Koroškem in Goriškem je izdala 1080 kron. S časopisi so oskrbovali 329 obmejnih hiš, kar je pomenilo 1663,62 kron stroškov in tudi to vsoto so nameravali povečati. Vzdrževala je dva otroška vrtca, in sicer v Velenju na Štajerskem, ki je imel 40 otrok, in v Sv. Križu pri Trstu, v katerem je bilo 60 otrok. V šolske namene je dala 10.867,47 kron, ki so obsegale vzdrževanje obeh vrtcev, podpore raznim šolam ter pripravljalne stroške za novo gospodinjstvo šolo za slovenska dekleta na Koroškem. Podpore dijakom so znašale 2812,54 kron. S pomočjo Slovenske straže so Slovenci kupili v Celovcu Dijaški dom, da bi lahko tam študiralo več Slovencev in da bi se s tem povečal tudi odstotek izobraženih med Slovenci. V Ljubljani je Slovenska straža vzdrževala tri dijake in eno dijakinjo.

Za narodno gospodarstvo in ohranitev slovenske zemlje so namenili 527,5 kron, pripomogli so k ustanovitvi dveh obmejnih hranilnic in posojilnic in ene živinorejske zadruge.

Za proučevanje narodnoobrambnega dela in narodnostnih razmer so dali 210 kron, v prihodnjem letu pa so se namenili izdelati narodni kataster vseh dežel z dobrimi opisi stanja na meji.

250 kron so znašali stroški za skrb za delavstvo v zgornještajerskih mestih, kjer so ustanovili dve knjižnici in eno strokovno organizacijo.

Njeno delovanje se je dotaknilo tudi izseljeniškega vprašanja in društvo je potrošilo 250 kron za skrb za izseljence.

Za 254,5 kron je izplačala različnih podpor, do 30. avgusta 1911 pa je dovolila podpor za 33.714,99 kron, od katerih je do zborovanja izplačala 31.711,99 kron, kar je častna številka.

Po zaslugi in s pomočjo Slovenske straže so graški Slovenci dobili svojo hišo, ki je postala središče narodnoobrambena dela za Gradec in zgornje štajerske industrijske kraje.

Slovenska straža je tudi kupovala slovensko zemljo. V preteklem letu se ji je ponudilo v nakup ali posredovanje posestev, trgovin in gostil na Koroškem 26, na Štajerskem 31, na Kranjskem 5 in na Tržaškem 1, tudi 3 tovarne, 3 rudniki in 7 obrtniških mest. Vsa posestva so bila ocenjena nad 800.000 kron. Zaradi obširnosti te problematike je Slovenska straža ustanovila zemljiški odsek. Mnogim obmejnim kmetom in obrtnikom je poiskala posojila pri domači zavodih, 7 obrtniškim vajencem pa je priskrbela mojstre.

Blagajniško poročilo je podal blagajnik Anton Volta. Glede na poročilo predsednika je bilo jasno, da je bilo poslovanje društva pestro, to pa je bilo omogočeno s požrtvovalnostjo in darežljivostjo slovenskega ljudstva, ki je izkazalo narodno zavednost s prispevki, ki so znašali 55.503,31 kron. Korenino in vir moči in dohodkov so bile podružnice, ki so zbrale 11.423, 01 kron, dejansko pa je bila ta številka večja, saj podana številka ne zajema nabranih darov, prodanih kolkov in razglednic, dohodkov nabiralnikov, ampak predstavlja le dohodke za čisto narodnoobrambno delo.

Tajniško poročilo je podal tajnik Ivan Štefe. Pohvalil je narodno zavednost Slovence kar dokazuje 201 ustanovljenih podružnic, ki so imele nalogo varovati narodu narodnost in zemljo. Prvo leto je imela Slovenska straža veliko agitacijskega dela. Predsedstvo in Kranjski odbor sta imela 41 sej, pokrajinski odbori pa so imeli svoje seje pred sejami osrednjega vodstva, od katerih jih je bilo pet celodnevni. Pisarna je sprejela 2000 dopisov, razposlala pa je 10.000 dopisov in okrožnic v agitacijske namene. Posebej se je zahvalil Franu Ježu, ki je bil v preteklem letu zaslužen za ogromno dela.

Do tedaj je imelo osrednje društvo tri odseke. Skrb *Knjižničarskega odseka* je bilo zbiranje knjig in ustanavljanje obmejnih knjižnic. V prvem poslovnem letu se je nabralo okrog 1000 molitvenikov in 8000 knjig, primernih za knjižnice. Ta književna zaloga je bila podlaga ustanovljenim knjižnicam, primanjkljaj zelenih knjig pa so morali kupiti. V prvem letu je ta odsek uredil 80 knjižnic, v letu 1911 pa je že potekalo urejanje še šestih novih knjižnic, veliko moderno knjižnico pa so nameravali ustanoviti za Slovence v Celovcu.

Zemljiški odsek je skrbel za ohranitev Slovenske zemlje oziroma da le-ta ni prehajala v roke tujcev. V prvem poslovnem letu je bilo naprodaj veliko slovenskih posestev, katera so se trudili kupovati po svojih najboljših močeh. Štefe je še poudaril, da je potrebno odsek preoblikovati, da bi lahko organizacijsko bolje deloval.

Kot tretji je deloval *Trgovski odsek*, ki je bil primarno posvetovalni organ osrednjega vodstva pri sklepanju raznih trgovskih pogodb v korist obmejnih Slovincem. Do tedaj so prodajali devet vrst društvenega blaga, veliko ponudb pa je bilo še nerešenih. Širša naloga tega odseka je bilo skrbeti za razvoj slovenske obrti, trgovine in industrije. Glede taktike dela je poudaril njihovo geslo »Tilo delo!«, zaradi česar je posledično mogoče najti zelo malo objavljenih podatkov o delovanju Slovenske straže, saj niso hoteli obveščati sovražnika o svojih akcijah. Zavedali so se, da so Nemci gospodarsko premočni in da bi lahko uničili vsako njihovo delo, če bi zanj vedeli vnaprej, vsem zainteresiranim pa naj bi bili v osrednji pisarni v Ljubljani na vpogled podatki njihovega delovanja in delovanja celotne Slovenske straže.

V imenu nadzorstva je poročal predsednik nadzorstva Josip Lončarič, ki je predlagal absolutorij (razrešnico) za odbor, kar so tudi soglasno sprejeli.

Po skupnem kosilu so se ob 14. uri ponovno zbrali in sledila je volitev odb-

ora. Na predlog dr. Breclja so bili soglasno sprejeti v odbor: za Kranjsko Evgen Jarc, profesor dr. Ivan Svetina, dr. V. Sarabon, državni poslanec Gostinčar, Luka Smolnikar, Anton Volta, Fran Jež, Fran Terseglav in Ivan Štefe; za Štajersko šentiljski župan Franc Thaler, sevniški župnik Doberšek, dr. Hohnjec, Vlado Pušenjak, župnik Gomilšek in dr. Verstovšek; za Koroško dr. Lambert Ehrlich, Fr. Šmodej in dr. V. Božič; za Goriško državni poslanec Fon in vikar v Šempolaju F. Svara; in za Tržaško Anton Čok, kaplan pri Novem sv. Antonu v Trstu.

V nadzorništvo so bili izvoljeni prelat Andrej Kalan, velepodjetnik Josip Lončarič, dekan Anton Koblar in Ivan Kregar.

V razsodišče pa so bili izvoljeni dr. V. Pegan, dr. Josip Dermastia in dr. Fran Dolšak.

Na skupščini so še spremenili pravila, in sicer so morali biti od tedaj naprej v podružničnem odboru poleg predsednika, tajnika in blagajnika še eden do štirje odborniki ali odbornice.

Profesor Jarc je predlagal, da se naj v prihodnje nameni tudi pozornost ohranitvi slovenskih narodnih noš, tajnik Štefe pa je predlagal, da bi priredili slavnost slovenskih narodnih noš ter o tem naredili skioptične posnetke. Opozorili pa so tudi na preimenovanje slovenskih v nemška imena, kar je pomenilo dodatno težavo slovenskega naroda in naj bi postalo tudi problem Slovenske straže.

Razvila se je tudi debata »o največjem sovražniku slovenskega naroda«, to je Nemcih, vendar le-ta zaradi varnosti ni bila objavljena.

S podpornimi besedami so se skupščini pridružili tudi Hrvati, saj so Nemci tudi zanje pomenili vedno večjo nevarnost.

Straža je objavila »Naše narodne dolžnosti«, ki so bile namenjene vsem zavednim Slovencem, in sicer da naj le-ti uporabljajo le vžigalice »v korist obmejnim Slovencem«, ki so se naročale pri Slovenski straži v Ljubljani; da lepijo na pisma in dopisnice le narodne kolke, ki jih je izdajala Slovenska straža; da pristopijo kot člani k društvu ter ob vsaki priliki nabirajo darove zanjo; da dosledno uporabljajo kavo in izdelke Kolinske tovarne, na katerih je bil napis »V korist obmejnim Slovencem« in so imeli pečat Slovenske straže; da pri ljudskem štetju vpišejo sebe in svoje za Slovence ter da v istem smislu vplivajo še na vse sorodnike in znance; da se v vseh uradih poslužujejo slovenskega jezika; da naj kupujejo le pri domačih trgovcih in obrtnikih ter da širijo nauke Narodnoobrambnega vestnika.¹⁶

13. oktobra 1912 je v čast in spominu na A. M. Slomška potekala 2. glavna oziroma velika skupščina Slovenske Straže v *Mariboru*. Skupaj z njo je zborovala »mati« Slovenske straže Slovenska krščansko-socialna zveza. Na skupščini je bilo prisotnih čez 200 delegatov podružnic Slovenske straže iz vseh slovenskih dežel.

Zborovanje je s pozdravnim nagovorom odprl predsednik društva Evgen Jarc ter potrdil sklepčnost zbora. Nato je vse zbrane pozdravil še v imenu mariborskih podružnic Slovenske straže in štajerskih Slovencev dr. Jos. Leskovar.

Poročilo predsedstva je podal Jarc, ki je poudaril, da se članstvo društva množi in da ne pozna meja med stanovi. Člani društva so bili predvsem slovenski kmetje in delavci, medtem ko je priznal, da jih inteligenca »gleda postrani«. Dohodki društva so v minulem poslovnem letu konstantno napredovali, zato so lahko svoje delo nadaljevali na vseh področjih svojega delovanja. V ospredju je bilo dvigniti izobrazbo ljudi, predvsem tistih, ki so živeli v obmejnih krajih, kjer je bil pritisk tujece največji. Za knjižnice so izdali 2000, 94 kron, njihovo število pa se je pomnožilo za 12 in je takrat znašalo 92, od katerih jih je bila večina na Koroškem ter v industrijskih krajih zgornje Štajerske, nekaj pa jih je bilo tudi na Beneškem in v Prekmurju. S časopisi so preskrbeli 576 slovenskih hiš, kar je za 250 hiš več kot v lanskem poslovnem letu, za kar so odšteli 3.420,25 kron, za 1.757 več kot v prejšnjem letu. Podpor za izobraževalna društva, gledališke odre in

¹⁶ Eno leto dela »Slovenske Straže«, Narodnoobrambni Vestnik, priloga 122. številki Straže, 16. oktober 1911, str. 1-4.

domove na meji so izplačali 4507,79 kron, kar je bilo manj kot v prejšnjem letu. Podpirali so tudi delovanje orlov na meji. Vsi stroški za ljudsko izobrazbo pa so znesli približno 10.000 kron.

Na šolskem področju je društvo vzdrževalo 3 vrtce, in sicer v Sv. Križu pri Trstu, v Velenju in z večjo podporo v Devinu, v tekočem letu pa so nameravali ustanoviti še otroške vrtce v Podgori, v Ločniku pri Gorici, v Šoštanju in dva ali celo tri blizu Trsta. Za otroške vrtce so porabili 5089,25 kron. Poudaril je, da sovražnik ima v take namene na voljo veliko več sredstev in da bi tudi Slovenska straža lahko storila več, če bi se podala v korupcijo oziroma podkupovanje otrok in njihovih staršev, vendar se jim je zdelo to skrajno nemoralno, ampak so revnejšim otrokom pomagali s šolskimi potrebščinami, ki so jih pošiljali obmejnimi šolskim zavodom delno z denarjem in delno s šolskimi knjigami, šolskimi kuhinjami, božičnicami in Miklavževimi večeri, dvema občinama pa so »dovolili« brezobrestno posojilo za šolske stavbe. Vsi stroški na šolskem področju so znašali 7798,74 kron, v katerih so všteti tudi stroški odprtja dveh gospodinjstvih šol na Koroškem. Poudaril je, da čaka Slovensko stražo na tem področju v prihodnosti še mnogo dela, saj je le-to najpomembnejše sredstvo za ohranitev slovenskega naroda. Štirim koroškim fantom je omogočilo društvo obiskovanje »Zadružne šole« z namenom, da bi vzgojila zavedne slovenske voditelje zadrug. Ta poteza naj bi postala stalna točka med stroški društva.

Dijaškemu domu v Celovcu je Slovenska straža namenila 1500 kron, Učiteljskemu domu v Celovcu pa 200 kron, podpirala pa je tudi dva koroška gimnazijca v Ljubljani, pomoči je bilo deležno tudi več pomembnih »akademikov« oz. študentov. Vse dijaške podore so znašale 1628, 26 kron.

Jarc je priznal, da so zelo malo storili za organizacijo delavstva po industrijskih krajih.

Za eno izmed svojih nalog si je društvo zadalo preučevanje razmer na mejah in v preteklem poslovnem letu je proučila natančneje polovico Kočevskega in razmere med ogrskimi Slovenci, začeto delo pa se je nadaljevalo tudi v prihodnje.

Vsota vseh podpor je znašala 25.768,23 kron, za 6587,21 več kot v prejšnjem poslovnem letu. Za Štajersko so od tega dali 7129,36 kron, za Koroško 10.253,44 kron, za Primorsko 6024,59 kron, za Kranjsko 948,6 kron ter ostale dežele 619,24 kron ter za splošne podpore 793 kron. Od začetka delovanja pa do konca drugega poslovnega leta 30. junija 1912 je društvo izdalo 54.091,53 kron podpor v narodnoobrambne namene. Komu je bila dodeljena podpora, je bilo odločujoče mnenje pristojnega pokrajinskega pododбора, s čimer so v svojem delovanju združevali avtonomijo s centralizmom.

Pri prodaji in nakupovanju slovenske zemlje so posredovali glede na sredstva, ki so jih imeli v ta namen, ki pa niso zadoščala, da bi absolutno prevzeli nadzor nad tem, zato je veliko ponujene zemlje ostalo brez slovenskega kupca. Na lanski skupščini so sprejeli sklep »za varstvo domačije«, ki so ga začeli uresničevati, nameravali pa so izdati tudi spis s slikami s tega področja. »Slavnost narodnih noš«, ki je bila načrtovana za poletje 1912, pa so preložili zaradi preložitve tabora jugoslovanske mladine, s katerim naj bi bilo dogajanje združeno.

Še vedno je bil pereč problem izseljevanje s podeželja in manjšanje odstotka kmečkega prebivalstva. Poudaril je, da v Slovenski straži še ni bilo mogoče govoriti o sistematičnem delu, kot je potekalo v tujih društvih, ker še njihova organizacija ni bila dovolj dovršena.

Tajniško poročilo je podal Ivan Štefe. Opozoril je na problematiko, da povsod, kjer društvo nameni 1000 kron, lahko sovražnik uniči z 10.000 kronami, zato je njeno delo še toliko bolj težavno. Društvo se je predvsem posvetilo delovanju, kjer je nehala delovati šola, namreč slovenskega naroda ni bilo mogoče rešiti samo s šolami, ampak mu je bilo potrebno pomagati tudi v nadaljnjem življenju pri njegovem javnem in gospodarskem delovanju ter krepiti narodno zavest.

Načelstvo društva je imelo v preteklem poslovnem letu 22 sej, glavni odbor v Ljubljani pa se je sešel petkrat. V društveni pisarni so bili knjigovodja, ki je hkrati prebiral vso prispelo pošto, pomožni uradnik, pomožna uradnica ter sluga. Stroški plač so znašali manj kot v prvem letu poslovanja. Naloga pisarne je bila tudi organizacija in potek loterije, saj niso hoteli zaposliti nikogar novega, ker bi to takoj pomenilo zmanjšanje sredstev narodnoobrambne namene. Zanimiv je podatek, da je Slovenska straža plačala vse svoje uradniško osebje s tolikim denarjem, kot ga je DCM namenila le za enega potovalnega učitelja.

V preteklem letu je pisarna sprejela 2321 pisem, razposlala pa jih je 13.498. Samo glede loterije je sprejela 416 pisem, odposlala pa jih je 1434.

Med drugim je tajnik predlagal, da bi osnovali skupno pisarno s SKSZ, saj so v preteklem letu veliko sodelovali z Jugoslovansko strokovno zvezo in Rafaelovo družbo, pri čemer so spoznali, da bi tako rešili več iniciativnih predlogov v korist slovenskega naroda doma in v tujini, predvsem v Ameriki, kamor se je izselilo veliko Slovencev.

Veliko pozornosti društva je tudi leta 1912 pritegnila loterija, ki je bila načrtovana 18. novembra. Do 30. junija so prodali 40.000 srečk, od katerih jih je bilo kupljenih 7000 na Štajerskem, 2000 na Primorskem, 3500 na Koroškem, ostale pa vse na Kranjskem. Da bi se do žrebanja prodale vse srečke, je pozval prisotna, da naj agitirajo med vsemi znani nakupovanje srečk kot darilo sorodnikom in znancem.

Leta 1912 je potekala 50-letnica smrti A.M. Slomška in v počastitev spomina nanj je Slovenska straža pripravila proslavo, za katero je založila potrebne stvari, razposlala slavnostne govore in založila Slomškove razglednice, velik uspeh pa je dosegla s Slomškovini podobnicami za mladino, katerih je razposlala 30.000, naročila zanje pa so še kar prihajala.

V letu 1912 so potekale občinske volitve, kjer je bila agitacijsko prisotna tudi Slovenska straža, kar ji je prineslo dodatne stroške. Na splošno pa so dosegli v drugem letu svojega delovanje dohodke, ki jih je DCM imela šele po 18. letu. Tajnik je tudi kritiziral liberalce in poudarjal, da je za slovensko narodno obrambo veliko večjega pomena nekaj vinarjev slovenskega kmeta in delavca, kakor pa 1000 kron, katere daruje »kak liberalen napulnež zvečer ob vinu v gostilni, dočim je prej cel dan ljudstvo obiral«. Trdil je, da vsi katoliški zavodi, Šolski dom in Slovensko sirotišče na Goriškem, koroška šolska društva, ki so skrbela za dijake, in katoliška izobraževalna društva, še posebej Društvo sv. Mohorja, opravljajo skupaj ogromno delo, ki presega delo liberalcev. Predlagal je tudi zahteve, kako naj bi Slovenska straža delovala v prihodnje, da bi se bolj okreplila, in sicer bi naj vsaka podružnica imela vsak mesec sejo, v vsaki vasi naj bi imela svojega zastopnika, ki bi odboru podružnice sporočal, katere trgovine še ne prodajajo društvenega blaga ter da bi tam opravljal agitacijo v korist Slovenske straže. Pozval je tudi vse člane Mohorjeve družbe, da naj postanejo člani Slovenske straže, k zbiranju darov in zapuščanje premoženja v korist društva v oporokah zavednih Slovencev.

Na predlog uradnika Kemperla so bili v odbor izvoljeni: za Kranjsko državni in deželni poslanec profesor Evgen Jarc, profesor in kanonik dr. Svetina, profesor dr. V. Šarabon, tajnik Jugoslovanske strokovne zveze Vinko Zabukovec, stolni vikar Luka Smolnikar, Anton Volta, Fran Jež, Fran Terseglav in Ivan Štefe; za Štajersko šentiljski župan Franc Thaler, župnik Doberšek, profesor dr. Hohnjec, nadrevizor Vlad. Pušenjak, župnik Gornilšek in deželni in državni poslanec dr. Verstovšek; za Koroško dr. Lambert Ehrlich, Fr. Smodej in dr. V. Božič; za Goriško državni poslanec Fon in Ciril Vuga, kurat v Podgori; in za Tržaško Anton Čok, kaplan pri Novem sv. Antonu v Trstu.

V nadzorništvo so bili izvoljeni prelat Andrej Kalan, »velepodjetnik« Ivan Lončarič, dekan Anton Kobljar in Ivan Kregar. Rzsodišče so sestavljali dr. V. Pegan, dr. Jos. Dermastia in dr. Fran Dolšak.

Na predlog predsednika Jarca so se društvena pravila spremenila v toliko, da sta bila od tedaj določena namesto enega podpredsednika dva, od katerih je eden moral stalno biti v Ljubljani. Predsednik je tudi predlagal, da naj nastavijo potovalne učiteljice za gospodinjstvo, in sicer predvsem na Koroškem ter da naj v ta namen razpišejo štipendije, kar so soglasno sprejeli.¹⁶

Tretja redna glavna skupščina Slovenske straže je potekala *12. oktobra 1913 na Jesenicah* na Gorenjskem v prostorih Delavskega doma. Prisotnih je bilo nad 300 delegatov, ki so zastopali podružnice Slovenske straže.

Predsednik Evgen Jarc je odprl skupščino s pozdravnim govorom vsem navzočim in potrdil njeno sklepčnost. Nato je vse zbrane pozdravil še gospod Krivic, predsednik Katoliškega delavskega društva, profesor Jarc pa je podal letno predsedniško poročilo. Poudaril je, da delo Slovenske straže ni nazadovalo, ampak je vztrajno napredovalo. Pred ustanovitvijo je društvo izplačalo 10.170,28 kron, v 1. poslovnem letu 18.181,02, 2. poslovnem letu 21.336,62, v preteklem poslovnem letu pa 31.925,87 kron podpor, od 1. julija do 30. septembra 1913 pa še 5118,54 kron, kar znaša skupaj za celotno obdobje delovanja društva 89.732,33 kron podpor. Te podpore so bile mogoče zaradi povečanja društvenih dohodkov in zaradi uspešne loterije, ki je pospešila delo v dobro ubožne šolske mladine. Izobraževalno delo Slovenske straže se je raztezalo na različna področja. V času tretje glavne skupščine je društvo vzdrževalo 5 vrtcev, in sicer v Velenju, v Sv. Križu pri Trstu, z večinskim deležem v Devinu, v Podgori in v Ločniku pri Gorici. Takoj ko bi zagotovila potrebne dohodke, pa ga je nameravala odpreti še v Šoštanju. Vse njene vrtce je obiskovalo 212 otrok: 51 v Velenju, 70 v Sv. Križu pri Trstu, 34 v Podgori, 39 v Devinu in v Ločniku, katerega so odprli šele 1. septembra 1913, 27 otrok. Stroški za vzdrževanje vrtcev so znašali 4474,86 kron.

Slovenska straža je tudi sicer podpirala šolsko mladino. Priredila je celo vrsto Miklavževih večerov in božičnic, na katerih so bili ubožni vrtci obdarovani s šolskimi potrebščinami, obleko in obutvijo. Na Koroškem so bile božičnice v Št. Jakobu v Rožu, v Celovcu in v Pliberku. Na Štajerskem so potekale v Vuzenici, Št. Lenartu v Slovenskih goricah, v Krčevini, na Muti, v Studencih pri Mariboru, v Brezju pri Mariboru, v Lembahu, v Velenju in v Celju. Na Primorskem so potekale v Devinu, Sv. Križu pri Trstu in v Podgori pri Gorici. Skupno so izdali za božičnice 2354,80 kron. Zraven tega je društvo podpiralo tudi šolski kuhinji v Št. Lenartu v Slovenskih goricah in v Sevnici ob Savi. Imela je tudi 105 knjižnic, katere je založila s 15.000 knjigami, od tega jih je na Koroškem delovalo 77 s 5866 knjigami, nameravala pa je v prihodnje izpopolniti še 20 knjižnic, katerim je nameravala poslati 1975 knjig. Društvo je še posebej poudarjalo pomen mladinskih knjižnic, ki so imele predvsem tri pozitivne lastnosti za slovensko mladino: kot prvo so otroci, ki so prebirali slovenske knjige, veliko bolj poznali svoj materni jezik in so ga posledično tudi bolje in pravilneje uporabljali pri pisnem in govornem izražanju; kot drugo je prebiranje slovenskih knjig mladino odvrčalo od nemške literature, ki so jo mladini vsiljevali v šolskih zavodih; in kot tretje je otroško prebiranje slovenskih knjig pritegnilo tudi pozornost njihovih staršev, ki so prav tako začeli obiskovati mladinske knjižnice, hkrati pa se je tako rodila ideja o velikih ljudskih knjižnicah, saj mladinske knjižnice niso zadostovale potrebam odraslih. Na podlagi teh dejstev so bile mladinske knjižnice temeljni pripomočki in boju proti valu tujega jezikovnega pritiska.

Velikansko breme je Slovenska straža prevzela z velikovško šolo, s katero je bila združena tudi gospodinjstva šola. Šolske sestre so kupile primerno posestvo za to šolo, za kar so odštele 33.000 kron s pomočjo najetega posojila, za katerega je društvo plačevalo obresti, šolske sestre pa glavnic. Slovenska straža je tudi denarno podpirala pripravljala dela za gospodinjstvo šolo v Št. Jakobu v Rožu, dala pa je tudi precejšnjo podporo za neko slovensko šolo na Ogrskem. Skupni

¹⁶ Občni zbor »Slovenske Straže« in »Slovenske krščansko-socialne zveze«, Narodnoobrambni Vestnik, priloga 126. številki Straže, 30. oktober 1912, str. 1-3.

stroški za šolstvo so znašali 3.272,50 kron. Dobršen del podpor je namenila tudi dijakom iz obmejnih krajev. Večjo podporo je dobil dijaški dom v Celovcu, 1.000 kron. S pomočjo starešinstva Leonove družbe so podpirali obmejne visokošolce in 2 koroška gimnazijca v Ljubljani. Šestim koroškim mladeničem so omogočili obiskovanje Zadrufne šole v Ljubljani s ciljem vzgojiti narodno zavedne voditelje slovenskih zadrug. Skupno so za slovenske dijake izdali 5.098,86 kron.

S časopisi so preskrbovali 1047 obmejnih hiš, za kar so odšteli 6028,08 kron, od tega 100 na Ogrskem, 131 na Kočevskem, 218 na Primorskem, 311 na Štajerskem in na Koroškem 387 hiš.

V okvir njenega delovanja oziroma podpiranja je sodilo tudi podpiranje SKSZ v Celovcu in Gorici, ker sta podpirali narodnoobrambno delo. Njenih prispevkov so bili deležni tudi društveni domovi v Št. Ilju v Slovenskih goricah, Slivnici pri Mariboru, Hajdini pri Ptuj in v Železni Kapli. Vsi stroški za izobrazbo, društvene domove, gledališke odre, predavanja na narodni meji in podobno so znašali 6183,77 kron.

Za narodno gospodarstvo in za ohranitev slovenske zemlje so izplačali 1000 kron, za proučevanje narodnoobrambnega dela 290,20 kron. Skrbeli so tudi za delavstvo v zgornje štajerskih krajih in v ta namen izdali 540 kron, skrb za izseljenca pa jih je stala 260 kron.

Veliko akcijo je v preteklem letu društvo izvedlo tudi z uvedbo enotnega molitvenika po vseh slovenskih obmejnih krajih. Beneškim Slovencem so poslali 1860 molitvenikov, na Koroško so jih poslali 1200 in na Ogrsko 300, da bi jim omogočili molitev v maternem jeziku in s tem pripomogli k ohranitvi slovenstva. Zanje so plačali 3108 kron, od katerih so razni dobrotniki prispevali 1978 kron.

Predsednik je še poudaril, da jim »vsled splošne denarne krize in pomanjkanja ni uspelo doseči zelenih rezultatov pri nakupovanju in prodaji slovenske zemlje«.

Predsednikovo poročilo je dopolnil še tajnik Ivan Štefe, ki je poročal, da je imelo predsedstvo v preteklem poslovnem letu 18 sej, glavni odbor pa se je sešel 4-krat. Slovenska straža je sodelovala tudi z Jugoslovansko strokovno zvezo (JSZ) in Družbo sv. Rafaela, v njej pa je društvo zastopal njen tajnik.

Na sejah odbora društva so društveni pisarni naložili razne naloge, med njimi tudi prireditve »Efektne loterije«, kot so v Slovenski straži poimenovali igro na srečo, ki je kupcem srečk nudila možnost zadeti eno izmed več sto praktičnih nagrad, in pisarniška dela za katoliški shod, za kar ji je pripravljali odbor katoliškega shoda povrnil stroške v plačali uradništva za tri mesece.

Za organiziranje in prodajo srečk »Efektne loterije« so imeli na voljo tri mesece, kljub temu pa so prodali 59.811. Od teh prodanih srečk so samo mohorjani pokupili 8.616 srečk, na Kranjskem je bilo prodanih 38.577, na Štajerskem 10.897, na Primorskem 5.620, na Koroškem 3.291 in v raznih drugih krajih še 1.436 srečk. Zanimiv je podatek, da je večino srečk kupilo revnejše prebivalstvo. Loterija je društvu prinesla 35.616 kron čistega dobička. S tem denarjem je Slovenska straža ustanovila poseben sklad v podporo revnim otrokom in je iz njega do 1. julija 1913 v ta namen porabila 12.476,92 kron. Velik uspeh 1. loterije jim je dal veliko zanaša in s prodajo srečk za prihodnjo loterijo so začeli že takoj z začetkom novega leta.

Društvena pisarna je v preteklem letu prejela 818 pošiljk, odposlala pa jih je 11.511. V času priprav na loterijo je v tej zvezi prejela 2213 pošiljk, odposlala pa jih je 5086. V zvezi s katoliškim shodom je prejela 1246 pošiljk, razposlala pa jih je 5513. Skupno je torej prejela 5307, razposlala pa 22.100.

Nadzornik dr. Ivan Kregar je poročal, da je revizija finančnega poslovanja pokazala, da je le-to potekalo pravilno. Kregar je tudi predlagal odbornike. Za Kranjsko so bili v odbor izvoljeni prof. Jarc, dr. Ivan Svetina, Anton Sušnik, dr. Marko Natlačen, Janko Mlakar, Fran Jež, Josip Wagner, Anton Volta in Ivan Štefe; za Štajersko Franc Thaler, župnik Doberšek, prof. dr. Josip Bohnjec, Vlado Pušenjak, Franc Gomilšek in dr. Karel Verstovšek; za Koroško dr. Lambert

Ehrlich, Franc Smodej in dr. Božič; za Goriško Jernej Kopač in Ciril Metod Vuga; za Tržaško Anton Čok.

Nadzorništvo so sestavljali Andrej Kalan, Anton Koblar, dr. Juro Adler in Karol Škulj.

Med razsodnike so bili izvoljeni dr. Josip Dermastia, Vlado Pegan in dr. Franc Dolšak.¹⁷

Podružnice Slovenske straže

Vsako društvo, ki si je prizadevalo delovati na čim širšem področju, si je prizadevalo v ta namen ustanoviti čim več podružnic, saj so le-te pomenile glavni vir novačenja članov in zbiranja dohodkov osrednjemu društvu. Tega se je zavedala tudi Slovenska straža, zato je v dnevih pred 10. julijem 1910 po vseh slovenskih pokrajinah in krajih potekala močna agitacija pridobivanja novih članov Slovenske straže, v kateri se bi naj organiziralo vse slovenstvo. Med slovenskimi župnijami je vladala prava teknovalnost, saj je društveno vodstvo razpisalo nagrado za najodličnejšo podružnico, in sicer se je odločilo zanjo izdelati častni narodni kolek.

Ustanavljanje podružnic je bilo določeno v pravilih, in sicer se je podružnica lahko ustanovila povsod, kjer je k društvu pristopilo najmanj 20 članov. Načeloma naj bi imel vsak kraj eno podružnico, v večjih krajih jih je lahko bilo več, pa tudi več manjših sosednjih krajev je lahko imelo eno skupno podružnico.

Podružnica je morala izmed svojih članov izvoliti predsednika, tajnika, blagajnika in vsaj enega odbornika. Če je med poslovnim letom kdo izstopil iz odbora, si je odbor moral sam izvoliti njegovega namestnika iz podružničnih članov do prihodnjega občnega zbora. Odbor je moral delovati po pravilniku, ki ga je izdalo društveno vodstvo.

Naloge in funkcije podružničnega odbora so bile sprejemanje članov, pobirati njihove prispevke in jih redno pošiljati društvu, posredovati med društvenimi člani in društvom, organiziranje priredb izobraževalnega, agitacijskega, informativnega in zabavnega značaja, ki so služile narodnoobrambnemu namenu društva, pred vsemi pomembnejšimi potezami pa se je podružnično vodstvo moralo prej dogovoriti z vodstvom društva. Podružnični odbor je veljal za sklepčnega, če so bili prisotni vsaj trije člani, ki so odločali z nadpolovično večino.

Ustanovni zbor nove podružnice je vedno sklicalo vodstvo društva oziroma njegov pooblaščenec, nato pa je vsako leto bil redni občni zbor podružnice, ki ga je sklical njen predsednik. Občni zbor je veljal za sklepčnega, če je bil pravilno sklican vsaj osem dni prej. Sklepi občnega zbora so se morali predložiti društvu, ki jih je potrdilo ali zavrnilo. Na veliki skupščini, ki se je zbrala enkrat na leto, je imela vsaka podružnica pravico pisno ali preko svojih zastopnikov podati nasvete in pritožbe, katere pa je morala predložiti glavnemu vodstvu vsaj 14 dni pred veliko skupščino.

Na občnem zboru podružnice so poročali in razpravljali o delovanju odbora in volili podružnični odbor, zastopnike za veliko skupščino, ki so imeli na njej pravico glasovanja, in sicer vsaka podružnica vsaj dva zastopnika, podružnice, ki pa so štejele nad 50 članov, pa za vsakih 50 članov še po enega zastopnika. Na zborih se je sklepalo z absolutno večino, volili so z listi, če pa ni nihče ugovarjal, pa se je lahko volilo tudi z vzkliki. Občni zbor je veljal za sklepčnega, če je bila navzoča vsaj tretjina članov, če pa le-te ni bilo, je v roku pol ure potekal drugi občni zbor, ki je veljal za sklepčnega ne glede na to, koliko članov je bilo prisot-

¹⁷ III. Glavna skupščina »Slovenske Straže«, Narodnoobrambni Vestnik, Priloga »Straže«, 29. oktober 1913, št. 124, str. 1-4.

nih. Izredni občni zbor se je moral sklicati, če je to zahtevala najmanj tretjina članov ali pa če ga je odredil podružnični odbor ali društveno vodstvo. Pravne osebe je zastopal tisti, ki je bil za to funkcijo upravičen po pravilih.

Podružnice naj bi bile posebej pozorne, če so v določenem kraju uporabljali le društveno blago in če so se krajani posluževali le podjetij, katere je ustanovila Slovenska straža. Skrbele so, da se je organiziralo tudi delovanje mohorjanov, občin, posojilnic, da so se med ljudmi širile društvene brošure itd.¹⁸

Ze po dveh mesecih obstoja je društvo priredilo častno zborovanje Slovenske straže, na katerem je bilo ustanovljenih čez 100 podružnic tega društva, in prav iz tega razloga navajam to zborovanje v okviru poglavja o podružnicah, saj je bil glavni namen tega zborovanja ustanoviti čim več podružnic Slovenske straže po vseh slovenskih krajih. V ta namen je potekala obširna agitacija med zavednimi katoliškimi Slovenci, ki so vse od ustanovitve društva pa do častnega zborovanja novačili člane.

Častno zborovanje Slovenske straže je potekalo 10. julija 1910. Načeloma so k Slovenski straži pristopili vsi pristaši Vseslovenske ljudske stranke z namenom, ohraniti Slovencem »vero, jezik in rodna tla«.

Več tisoč ljudi se je zbralo v veliki dvorani hotela Union v Ljubljani, da bi ustanovili podružnico Slovenske straže v svojem mestu, trgu ali vasi. Zborovanje je odprl duhovnik Luka Smolnikar, predsedoval mu je odbornik Slovenske straže dr. Pegan, slavnostni govor pa je imel državni in deželni poslanec dr. Korošec, ki je poudaril boj slovenskega naroda proti trem največjim sovražnikom, Nemcem, Italijanom in Madžarom.

Sledila je ustanovitev osrednje moške in osrednje ženske podružnice Slovenske straže s sedežem v Ljubljani, zatem pa so se ustanovile še mnoge podružnice po vseh slovenskih pokrajinah. Na Štajerskem je bilo na primer tistega dne ustanovljenih več podružnic, tako v Sv. Križu pri Mariboru, v katero je pristopilo 55 članov, tamkajšnje bralno društvo pa je že nekaj dni prej priredilo veselico v čast praznika apostolov Petra in Pavla, ki je društvu prinesla 24, 10 kron čistega dobička. Podružnica v Žalcu je bila ustanovljena za Žalec, Griže in Gotovlje, njen predsednik pa je postal Fr. Nidorfer in Vrbje. Podružnice so se ustanovile tudi za Brežice, Sv. Jurij ob Taboru in za Sv. Jurij ob južni železnici.¹⁹ Natančnejši podatki o ustanovitvi podružnice so bili objavljeni le za redke podružnice, in sicer kot vzgled drugim snujočim se podružnicam. Tako je bilo na primer objavljeno poročilo ustanovitve podružnice Slovenske straže v Brežicah. Redni občni zbor podružnice Slovenske straže v Brežicah je potekal 16. julija 1911 v prostorih gospoda Šketa pri Sv. Lenartu pri Brežicah. Udeležba je bila »povoljna«, čeprav bi po mnenju podružničnega odbora lahko bila večja. Občni zbor so odprli z narodno himno Slovenske straže »Lepa naša domovina«, ki jo je zapel pevski zbor katoliškega slovenskega izobraževalnega društva, sledil pa je pozdravni govor predsednika podružnice kaplana Franca Špindlerja. Po tajnikovem in blagajnikovem poročilu so pobrali članarino ter sprejeli nove člane, nato pa so se izvolili novi odbor. Zbor so zaključili z raznimi pevskimi točkami.²⁰

O delovanju podružnic, ustanavljanju novih in njihovih prispevkih je vsako leto na glavni skupščini poročal društveni tajnik Ivan Stefe.

Na prvi glavni skupščini je tajnik poročal, da so v približno 200 župnijah ustanovili podružnice Slovenske straže, medtem ko je bilo okrog 600 župnij še brez nje. Kranjska je imela 109 podružnic, ustanovnih članov 16, desetkronskih članov je imela 72, rednih 4.449 in podpornih 1.391. Štajerska je imela 54 podružnic, ustanovnih članov 5, desetkronskih 46, rednih 2.037 in podpornih 564. Koroška je imela 15 podružnic, 3 ustanovne člane, 6 desetkronskih, 593 rednih in podpornih 135. Na Tržaškem je delovalo 5 podružnic, ki so imele skupaj enega

¹⁸ Narodnoobrambni Vestnik, Priloga Straže, Straža, 6. junij 1910, št. 63.

¹⁹ Še 10. julij, Straža, 13. julij 1910, let. II, št. 79, str. 1-2.

ustanovnega člana, 2 desetkronski, 224 rednih in 32 podpornih. V Istri sta delovali 2 podružnici s 57 člani. V vseh podružnicah po vseh slovenskih pokrajinah je bilo 27 ustanovnih članov, 133 desetkronskih, 7.915 rednih in 2.279 podpornih. Do konca prvega poslovnega leta 27 podružnic še ni poslalo vodstvu svojih podatkov oziroma statističnih pol, po znanih podatkih je bilo do takrat vseh članov 10.354, brez tistih 27.

Štefe je pozval k ustanavljanju novih podružnic, kar naj bi bila glavna naloga v prihodnjem letu, saj so podružnice Slovenske straže vzgajale narodno zavest, smisel za delo in gospodarsko osamosvojitve, krepile so slovensko trgovino, obrt in industrijo ter so zbirale denar za delo v obmejnih krajih.²¹

V drugem poslovnem letu od 1. julija 1911 do 30. junija 1912 se je število podružnic Slovenske straže povečalo na Kranjskem za 6, na Štajerskem za 2, na Koroškem za 2, medtem ko na Goriškem, Tržaškem in v Istri ni bilo nobene nove podružnice. Kranjska je imela v času zborovanja v Mariboru 109 podružnic, s 16 ustavnimi, 75 desetkronskimi, 5.267 rednimi in 1.529 podpornimi člani. Štajerska je imela 54 podružnic, s 5 ustanovnimi, 43 desetkronskimi, 2.435 rednimi in 678 podpornimi člani. Koroška je imela 15 podružnic, s 3 ustanovniki, 7 desetkronskimi, 672 rednimi in 214 podpornimi člani. Na Goriškem je delovalo 16 podružnic, z 2 ustanovnimi, 9 desetkronskimi, 648 rednimi in 189 podpornimi člani. Tržaška je imela 5 podružnic, enega ustanovnega, dva desetkronski, 312 rednih in 54 podpornih članov. V Istri pa sta delovali 2 podružnici s samo 68 rednimi člani. Skupaj je bilo 211 podružnic s 27 ustanovniki, 126 desetkronskimi, 9.402 rednimi in 2.664 podpornimi člani, kar je skupaj pomenilo 12.229 članov. V teh številkah niso bile vsote podružnice, ki še niso oddale statističnih pol do zborovanja. Centralna podružnica je imela še 70 ustanovnikov, torej je bila skupna števila članstva 12.299.²²

Iz tajnikovega poročila na četrti glavni skupščini na Jesenicah je razvidno, da so v preteklem poslovnem letu ustanovili 7 novih podružnic, in sicer 4 na Kranjskem, 2 na Štajerskem in 1 na Koroškem, medtem ko na Primorskem, Tržaškem in v Istri niso ustanovili nobene.

Glede na prejete statistične pole do 1. julija 1913, katere so podružnice morale vsako leto pošiljati glavni pisarni, je bilo na Kranjskem takrat 119 podružnic, v katerih je bilo 16 ustanovnikov, 62 desetkronskih, 4.876 rednih in 1.627 podpornih članov. Štajerska je imela 58 podružnic s 5 ustanovniki, 35 desetkronskimi, 2.967 rednih in 796 podpornih članov. Na Koroškem je bilo 18 podružnic, v katerih so bili 3 ustanovniki, 7 desetkronskih, 538 rednih in 225 podpornih članov. Na Goriškem je bilo 16 podružnic z dvema ustanovnima, 8 desetkronskimi, 445 rednimi in 178 podpornimi člani. Na Tržaškem je bilo 5 podružnic z enim ustanovnikom, 2 desetkronskima, 216 rednimi in 48 podpornimi člani. V Istri pa sta delovali 2 podružnici s 54 rednimi člani.

Vseh skupaj je bilo podružnic konec tretjega poslovnega leta 218, ki so imele 27 ustanovnikov, 116 desetkronskih, 9.096 rednih in 2.888 podpornih članov, kar je skupaj nanosilo 12.197 članov, kar je sicer manj kot prejšnje leto, 12.299 članov, vendar je potrebno upoštevati da 32 podružnic ni poslalo poročil.

Vodstvo s delovanjem podružnic ni bilo zadovoljno, saj jih veliko ni poslalo prispevkov, kar je tajnik skušal utemeljiti z razmerami, ki so vladale takrat v slovenskih deželah, namreč veliko denarja so zbirali za pomoč ranjencem v balkanski vojni, za katoliški shod in za loterijo.²³

²⁰ Naše delo, Brežice, Straža, 19. julij 1911, str. 3.

²¹ Eno leto dela »Slovenske Straže«, Narodnoobrambni Vestnik, priloga 122. številki Straže, 16. oktober 1911str. 1-4.

²² Občni zbor »Slovenske Straže« in »Slovenske krščansko-socialne zveze«, Narodnoobrambni Vestnik, priloga 126. številki Straže, 30. oktober 1912, str. 1-3.

²³ III. Glavna skupščina »Slovenske Straže«, Narodnoobrambni Vestnik, Priloga »Straže«, 29. oktober 1913, št. 124, str. 1-4.

Dohodki in izdatki društva

Podatki o finančnem poslovanju Slovenske straže so vezani na poročilo društvenega blagajnika Antonia Volta, ki je bil njen blagajnik celotno obdobje delovanja do prve svetovne vojne.

V prvem poslovnem letu je 88 kranjskih podružnic prispevalo 10.317,57 kron, 47 štajerskih 4510,87 kron, 14 koroških 1530,42 kron, 13 goriških 1026,81, v 5 tržaških 778 kron in 2 istrski 42 kron. Skupaj so prispevki podružnic znašali 18.205,67 kron dohodkov. Razlika 6782,66 kron je vsota darov in marljivost 171 podružnic, saj jih 29 do tedaj še ni poslalo prispevkov za prvo poslovno leto. Članarin je torej bilo za 11423,01 kron, kar je bilo malo glede na članarine drugih delujočih društev, vendar je blagajnik poudaril, da so izhodiščne članarine nizke, zato da bi lahko pristopilo k društvu čim več članov, ter pozval delujoče podružnice, naj izpolnjujejo to nalogo s pridno agitacijo.

V prvem letu je pridobila 66 ustanovnikov, ki so prispevali 12.450 kron. Darov je ob ustanovitvi dobila za 4169,87 kron, po ustanovitvi pa je dala Kranjska 5.575, 78 kron, Štajerska 2.588,92 kron, Koroška 801,37 kron, Goriška 403,21 kron in trst 228 kron, drugi kraji so prispevali 1.503, 63 kron in skupaj je bilo darov za 15.261,78 kron. Pomembni so bili tudi prispevki raznih korporacij, zadrug in društev. Dvajset hranilnic in posojilnic je prispevalo 651 kron, 12 župnij 139,87 kron, 45 izobraževalnih društev, orlov, bogomil in Marijinih družb 709,45 kron. Zraven tega so imeli desetkronskih članov 130 društev zadrug in občin za redne člane in stebre Slovenske straže. Smatrali so, da bo Slovenska straža dobro ukoreninjena, ko bodo postala njeni člani vsa društva narodnoobrambnega značaja.

V »Sklad Mohorjanov 1910« je darovalo 27.000 mohorjanov, ki so skupaj prispevali 2.748,04 kron, to je pomenilo korak bližje k zastavljenemu cilju, in sicer zbrati vsako leto milijonski sklad vinarjev s strani tega društva.

Narodni kolkci so dali 2.604,5 kron čistega dobička, računski listki 28,2 kron, himna 110,5 kron, razglednice 128,56 kron, papir 297,12 kron, kar je skupaj nanoslo 3.168,68 kron. Blagajnik je priznal, da so to glede na druga društva zelo skromni prispevki, zato je pozval člane, naj širijo društveno blago. Od blaga, ki so ga prodajale druge "tvrdke" pod imenom »V korist obmejnim Slovencem«, so prejeli od vžigalic 2.919,79 kron, od cikorije 2.000 kron, od droži 150 kron, kar je skupaj pomenilo 5.069,79 kron dobička.

V stotih nabiralnikih, ki so bili postavljeni šele kratek čas, se je nabralo 262,14 kron, od skioptičnih predavanj 1.518,8 kron, članarine pri osrednjem društvu 773,7 kron, zapuščine 10 kron, obresti 304,37 kron, vrednostni papirji 1.000 kron, 140 kron provizije, kar je skupaj nanoslo 5.392,01 kron.

Celotna vsota vseh dohodkov je znašala 55.503,31 kron, ki so jih porabili v različne namene. Veliko denarja so porabili za upravo in agitacijo, ki je bila zelo potrebna, saj je to bilo šele prvo leto delovanja Slovenske straže. Potrebno je bilo urediti pisarno in si pridobiti inventar ter vse potrebno za uspešno opravljanje dela. Za tiskovine, okrožnice, pravila in podobno so dali 3.148,39 kron, za Narodnoobrambni vestnik 415,52 kron, za tuje narodnoobrambne časopise 30 kron, 10 % pa je znašal odpis inventarja, in sicer 586,16 kron, kar je skupaj nanoslo 4180,47 kron.

Stroški uprave so vključevali 364,63 kron za pisarniške potrebščine, 344,3 kron je bilo potnih stroškov, 200 kron je znašala stanarina, manipulacijski stroški poštne hranilnice 63,66, poštne 878,65 kron, plače 5848 kron, kar je skupaj nanoslo 7.699,24 kron. Raznih drugih stroškov je bilo še 1.267,68 kron. Stroški vsega skupaj pa so znašali 13.147,39 kron. Blagajnik je predvideval, da bodo drugo leto ti stroški manjši, vsaj »kar se tiče otvoritvenih zadev«. V prvem poslovnem letu so izplačali 18.181,02 kron, prej in do 30. avgusta 1911 pa skupaj 31.74,99 kron. Konec prvega poslovnega leta 30. junija 1911 je znašalo premoženje društva v gotovini 7.123,16 kron, v poštni hranilnici 586,39 kron, inventar 5.275,48 kron, nabiralniki 267,8 kron, zaloga papirja, uradnih kolkov, raz-

glednic in računskih listkov 9.545,58 kron, dolžniki so dolgovali 603,11 kron, v vrednostnih papirjih pa so imeli 1.000 kron, kar je skupaj pomenilo 24.401,52 kron premoženja, ki so bile podlaga za naslednje poslovno leto.²⁴

Slovenska straža je v namen povečanja svojih dohodkov in v pomoč Slovincem pripravljala loterijo, ki naj bi prvič potekala konec leta 1912, nato pa bi se to ponovilo vsako leto. Finančno ministrstvo je potrdilo njeno zahtevo. Za loterijo so natisnili 100.000 srečk, ki so se prodajale za 1 krono, sklad pa je obsegal 1.554 dobitkov v skupni vrednosti 20.000 kron.²⁵ Prva loterija je vsekakor izpolnila svoj namen, saj je glavni dobiček v vrednosti 5.000 kron zadela »ubožna mama petih otrok« Franciška Krašovec, katere mož se je vdal pijači, zaradi česar so morali, ker jim je primanjkovalo denarja, prodati lišo, iz katere so se morali izseliti do konca leta 1912, nato pa jih je oče oziroma mož zapustil. Slovenski straži pa je loterija prinesla 30.000 kron dobička.²⁶

Blagajnik Anton Volta je podal blagajniško poročilo tudi za drugo poslovno leto delovanja Slovenske straže. Dohodki Slovenske straže v drugem poslovnem letu so znašali 61.337,26 kron, kar je pomenilo toliko večji uspeh, saj so bile velik del lanskih dohodkov, ustanovnine, ki so znašale 12.000 kron, v tem letu pa le 200 kron.

Podružnice so poslale 12.190,69 članarin, od tega so kranjske podružnice prispevale 5.182,25 kron, štajerske 4.484,72 kron, koroške 1.078,99 kron in primorske 1.444,73 kron. Nekatere podružnice v preteklem letu niso poslale prispevkov.

Društvo je pridobilo štiri nove ustanovnike, ki so prispevali 550 kron, zadnji obroki prejšnjih pa so znašali 350 kron, kar je skupaj nanese 900 kron.

Raznih darov se je nabralo 9.048,99 kron, od katerih je Kranjska darovala 4.607,44 kron, Štajerska 2.786,21 kron, Koroška 923,59, Primorska 558,66 kron in drugi kraji 173,09 kron. Zapuščine v preteklem letu so znašale 1.356,7 kron.

Blagajnik se je posebej zahvalil mohorjanom, ki so zbrali 3.830,54 kron članarine, tisti kraji, kjer še ni bilo podružnice Slovenske straže, so prispevali 219 kron, v nabiralnikih se je nabralo 1.142,13 kron, dohodki predavanj so znašali 738,88 kron, nabiralnikov je bilo kupljenih za 200 kron, v Slomškovem skladu za obmejne Slovence se je nabralo 250 kron, obresti od naloženega kapitala pa so znašale 153,85 kron. Papirja so prodali za 5.430,26 kron, računskih listkov za 179,45 kron, slik za 661,78 kron in raznega drugega blaga za 765,1 kron. Skupno se je društvenega blaga prodalo za 12.135,45 kron. Številke bi lahko bile večje, če bi blago bolj uporabljali, za kar pa ni bila »potrebna agitacija, da bi ljudje ozaveštili, da s tem delajo le v narodovo dobro«.

Provizij od blaga, prodanega v društveno korist, so dobili 8.644,41 kron (vžigalice, cikorijske, droži, milo, sveče, zavarovanje, tkanine, čistila »Sava« in od turških srečk). Prehodnih dohodkov je bilo 2.817,07 kron. Če k temu vsemu naštetemu prištejemo še lanski prebitek 7.709,55 kron, dobimo vsoto vseh dohodkov, ki je znašala 61.337,26 kron.

Vsi stroški, ki jih je imela Slovenska straža v drugem letu delovanja, so znašali 47.361,1 kron. Podpor je bilo izplačanih za 35.768,23 kron, za tiskovine, okrožnice, listine podružnic in podobno blago so izdali 1.674,95 kron, za Narodnoobrambni vestnik so porabili 903,45 kron, na nabiralnike 1.800 kron. Za društveno blago 4.558,7 kron: za papir 1.105,56 kron, za kolke 638,15 kron, za razglednice 2205,38 kron, slike 609,61. Inventar je stal 480 kron, stroški raznih predavaj pa so nanese 152,14 kron.

Pisarniške potrebe so stale 143 kron, potni stroški 491,5 kron, stanarina 850 kron, manipulacijski stroški poštnice 129,87 kron, poštnine

²⁴ Eno leto dela »Slovenske Straže«, Narodnoobrambni Vestnik, priloga 122. številki Straže, 16. oktober 1911str. 1-4.

²⁵ Straža, 16. avgust 1912, št. 94, let. IV, str. 1.

²⁶ Uspeh velike loterije »Slovenske Straže«, Narodnoobrambni Vestnik, priloga 155. številki Straže, 30. december 1912, str. 1.

1.270,95 kron, plače 4.690 kron, raznih drugih stroškov je bilo še 2.137,61 kron, 2.510,77 kron pa je bilo prehodnih stroškov.

Društveno premoženje je znašalo 28.200,28 kron, v prejšnjem letu 24.401,52 kron, in je zajemalo prebitek preteklega poslovnega leta 13.476,16 kron, vrednost inventarja 5.044,94 kron, nabiralnikov 1.867,8 kron, zaloge papirja, razglednic in kolkov ter drugega blaga v znesku 6.472,92 kron, dolžniki pa so dolgovali 1.338,46 kron.⁴⁷

Tudi na tretji glavni skupščini je blagajniško poročilo podal blagajnik Anton Volta. V tem poslovnem letu so bili redni dohodki društva manjši, velik uspeh pa je pomenil izredni dohodek, ki ga je prinesla »Efektna loterija«.

Vseh dohodkov je bilo 90.528,75 kron. Podružnice so prispevale 6.861,11 kron: kranjske 2.222,61 kron, štajerske 2.318,63 kron, koroške 733,51 kron in primorske 556,39 kron. V tej vsoti niso vštetih dohodki, ki so jih poslale podružnice za prodane razglednice, kolke in drugo društveno blago ter dohodki nabiralnikov.

V preteklem letu sta k Slovenski straži pristopila 2 nova ustanovna člana, ki sta plačala vsak prvo polovico ustanovnine, skupaj 200 kron, vseli ustanovniki članov društva pa je bilo skupaj 72. Volta je poudaril, da je to lepo število, ampak da so se in se še bodo v društvu zavzemali, da bi se to število povečalo na 150.

Vseh društvenih darov se je nabralo za 8.936,28 kron, od katerih je Kranjska prispevala 4.337,16 kron, Štajerska 2.760,89 kron, Koroška 663,07 kron, Primorska 793,66 kron in ostali kraji 381,50 kron. V obliki zapuščin je društvo prejelo 3.200 kron.

Mohorjani so zbrali 2.950,17 kron, kar je sicer manj kot v prejšnjem letu, potrebno pa je upoštevati, da so le-ti pokupili 8.616 srečk.

Članarin iz krajev, kjer še ni bilo podružnice, je društvo prejelo 86 kron, nabiralniki so prinesli 723,08 kron, razna predavanja 808,05 kron, obresti naloženega denarja so nanesele 280,76 kron, članki, objavljeni v Narodnoobrambnem vestniku pa so prinesli 985 kron.

Društvenega blaga so prodali za 5.371,89 kron, in sicer papirja za 1.742,67 kron, kolkov za 611,26 kron, razglednic za 1.685,11 kron, slik za 429,12 kron, računskih listkov za 135,30 kron in raznega drugega blaga za 711,13 kron. Provizije od blaga, ki so ga prodajali preko društva, je Slovenska straža prejela 7.521 kron, blagajnik pa je še poudaril, da je ta prodaja še premalo razširjena in da bi zaradi tega lahko bili dohodki društva s tega področja veliko večji.

Prehodni dohodki so znašali 11.369,11, ta vsota pa je bila tako visoka, ker so ljudje denar za nakup srečk pošiljali pisarni, ne da bi pošiljko naslovili na Efektno loterijo.

Blagajniški preostanek prejšnjega leta je znašal 3.211,02 kron, saldo poštne hranilnice pa 2.402,10 kron, vsi dohodki skupaj pa so znašali 90.528,75 kron.

Izdatki v tretjem poslovnem letu so skupaj znašali 64.279,77 kron, pri tem pa je seveda potrebno upoštevati, da so bili tudi dohodki visoki. Podpor so izplačali za 34.925,87 kron, za razne tiskovine 440 kron, za Narodnoobrambni vestnik 2.032,20 kron, novi nabiralniki so stali 600 kron. Za narodne kolke so dali 121,40 kron, za razglednice 2.442,58 kron, za papir 813,56 kron, za slike 600 kron, kar je skupaj nanesele 4277,54 kron.

Novega inventarja so kupili za 2.002,85 kron, stroški predavanj pa so znašali 666,80 kron.

Stroški uprave so zajemali pisarniške potrebščine, za katere so dali 686,89 kron, 255,40 potnih stroškov, 861,17 kron poštne, 3.600 kron plače, razni drugi stroški 2.823,30 kron in prehodni stroški 10.982,95.

Konec tretjega poslovnega leta je premoženje Slovenske straže znašalo 2.626,17 kron gotovine v blagajni, 1.613,32 kron saldo poštne hranilnice, 5.449,90 naloženega denarja, vrednost inventarja je znašala 6.343,01 kron, nabiralnikov

⁴⁷ Občni zbor »Slovenske Straže« in »Slovenske krščansko-socialne zveze«, Narodnoobrambni Vestnik, priloga 126. številki Straže, 30. oktober 1912, str. 1-3.

1.681,02 kron, društvenega blaga na zalogi 8.377,69 kron, vrednostnih papirjev 1.000 kron, dolžniki so dolgovali 884,43 kron, v loterijskem skladu pa je bilo 23.139,93 kron, kar je skupaj pomenilo 51.115,47 kron premoženja.

Za te številke so pri Slovenski straži ugotavljali, »da pomenijo velik napredek, kljub splošni denarni krizi in slabi letini«.²⁸

Viri in literatura:

- Gestrin, Melik, Slovenska zgodovina 1792-1918, DZS, Ljubljana, 1966.
 Gestrin, Melik, Slovenska zgodovina 1813-1914, DZS, Ljubljana, 1950.
 Andrej Vovko, Mal položi dar...domu na altar, Portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda 1885 - 1918, Slovenska Matica, Ljubljana, 1994.
 (Ivan Vrhovnik), Pogled na prvo četrstoletje Družbe sv. Cirila in metoda v Ljubljani, Ljubljana, 1910.
 Jože Ciperle, Andrej Vovko, Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja, Slovenski šolski muzej, Ljubljana, 1987.
 Srečko Krese, Naprej zastava slave, Slovenska Straža, Mohorjeva Družba, Celje, 1990.
 Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Prosvetna zveza, Ljubljana, 1928.
 Učiteljski tovariš, Ljubljana, 1905, št.23, str. 181.
 Slovenski Branik, 7/1914, str. 181-182.
 F. L...Č, Poglavje o »Naši straži«, Slovenski Branik, 1/1908, str. 144-147.
 Slovenska Straža ustanovljena, Straža, 13.maj 1910, št. 54, let. 2, str. 1-2.
 A. Kalan, Straža slovenska na plan!, Slovenec, 10. maj 1910, št. 105, let. XXXVIII, str. 1.
 Slovenska Straža ustanovljena, Straža, 13.maj.1910, št. 54, let. 2, str. 1-2.
 Slomškov duh, Slovenski narod, št. 105, 11. maj 1910, str. 1.
 Pristopajte k Slovenski Straži!, -Iz pravil »Slovenske Straže«, Straža, 27.maj 1910, str. 2.
 Slovenska Straža, Straža, 27. januar 1911, str. 6.
 Narodno-obrambno delo, Straža, 17. junij 1910, str. 6.
 Slovenska Straža na delu, Protestni shod v Polzeli, Straža, 23. maj 1910, str. 2.
 Eno leto dela »Slovenske Straže«, Narodnoobrambni Vestnik, priloga 122. številki Straže, 16. oktober 1911, str. 1-4.
 Občni zbor »Slovenske Straže« In »Slovenske krščansko-socialne zveze«, Narodnoobrambni vestnik, priloga 126. številki Straže, 30. oktober 1912, str. 1-3.
 III. Glavna skupščina »Slovenske Straže«, Narodnoobrambni Vestnik, Priloga »Straže«, 29. oktober 1913, št. 124, str. 1-4.
 Narodnoobrambni Vestnik, Priloga Straže, Straža, 6. junij 1910, št. 63, str. 1-4.
 Še 10. julij, Straža, 13. julij 1910, let. 2, št. 79, str. 1-2.
 Naše delo, Brežice, Straža, 19. julij 1911, str. 3.
 Straža, 16. avgust 1912, št. 94, let. IV, str. 1.
 Uspehi velike loterije »Slovenske Straže«, Narodnoobrambni vestnik, priloga 155. številki Straže, 30. december 1912, str. 1.

²⁸ III. Glavna skupščina »Slovenske Straže«, Narodnoobrambni Vestnik, Priloga »Straži. 124, str. 1-4.

Matejka Križan

DIE SLOWENISCHE BÜRGERWEHR VON DER GRÜNDUNG BIS ZUM BEGINN DES ERSTEN WELTKRIEGES

Zusammenfassung

Der Beitrag stellt die Slowenische Bürgerwehr vor allem durch Zahlen dar, was einerseits gut für die Statistik des Vereins an sich ist, andererseits aber schlecht bezüglich des Vereinslebens. Den Forschern stehen keine Angaben über den tatsächlichen Verlauf einzelner Aktionen zur Verfügung, aufgrund derer sie ihren Erfolg oder Misserfolg hätten messen können.

Die Berichterstattung über die Tätigkeit der Slowenischen Bürgerwehr endet im Jahre 1913. Die vierte Hauptversammlung, die im Jahre 1914 stattfinden sollte, wurde nicht organisiert, was bei Ausbruch des Ersten Weltkriegs und der Zensur, die damals das slowenische öffentliche und gesellschaftliche Leben überflutete, fast unmöglich war. Auch nach Ende des Krieges blühte das Vereinsleben nicht wieder auf, so dass keine Informationen auffindbar sind, wie die slowenische Bürgerwehr während des Krieges tätig war bzw. wie nicht und weshalb sie ihren Weg nach dem Krieg nicht fortsetzte.

Trotz dieser Hinderungsgründe, die ein vollständigeres Bild über den slowenischen katholischen Volksverteidigungs-Verein unmöglich machen, gibt es dennoch genügend Angaben, um zu erkennen, dass ihre Tätigkeit für das Fortbestehen des slowenischen Volk und des slowenischen kulturellen Lebens bedeutend war.

PODALJŠAN SEZNAM VOJNIH ŽRTEV PRVE SVETOVNE VOJNE IZ CIRKULAN

Martin Prašnički*

UDK 940.467(497.4 Cirkulane)

PRAŠNIČKI, Martin: Podaljšan seznam vojnih žrtev prve svetovne vojne iz Cirkulan. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 1-2, str. 101-114

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Število padlih, umrlih in pogrešanih Slovencev, ki so bili vojaki avstro-ogrske monarhije v prvi svetovni vojni, še ni ugotovljeno. V povojni skupni državi Srbov, Hrvatov in Slovencev raziskovanje posledic sovražne vojne preteklosti enega naroda proti drugemu najbrž ni bilo zaželeno. Tako se je izgubilo mnogo dragocenih zgodovinskih podatkov in spominov o slovenskih enotah in vojaki v prvi svetovni vojni, kar je danes težko in bo v bodoče še težje nadomestiti. Avtorja je pomembljiv seznam žrtev na sponinskem obeležju v Cirkulanah vzpodbudil k raziskavi vzrokov in iskanju manjkajočih imen vojakov. V pričujočem delu predstavi vire, ki jih je odkrival in uporabljal, ko je sestavljal seznam doslej neznanih žrtev. Razloži tudi način preverjanja podatkov iz različnih virov, s čimer se zanesljivost prvič objavljenega seznama poveča.

UDC 940.467(497.4 Cirkulane)

PRAŠNIČKI, Martin: Extended List of War Victims from Cirkulane in the First World War. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 1-2, pp. 101-114

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The number of fallen, dead and missing Slovenians, who were soldiers of the Austro-Hungarian Monarchy in the First World War has not been determined yet. In the post-war joint state of Serbs, Croats and Slovenians the research of the consequences of war past of one nationality against the other was probably not desirable. Thus many precious historical data and recollections on Slovenian units and soldiers in the First World War were lost, which is difficult to substitute today and it will be even more so in the future. The author was motivated by incomplete list of victims at the memorial monument in Cirkulane, as to research the causes and investigate the lacking names of soldiers. In this paper he presents the sources, which uncovered and used, at drafting the list of the thus far unknown victims. He explains the mode of checking various sources, by which the reliability of the first published list is increased.

* mag. Martin Prašnički, upokojeni univ. dipl. inž. strojn., SI-2314 Zg. Poljskava

Uvod

Minilo je devetdeset let od izbruha prve svetovne vojne. Okrogla obletnica je bila za marsikoga priložnost, da se je spominjal dogodkov, ki so do temeljev pretresli svet in tudi naše kraje. Nikakor ne bo mogoče mimo velikega števila žrtev, ki so padle in med njimi je bilo ogromno slovenskih mož in fantov. Ko se poklanjamo žrtvam, se moramo vprašati, ali sploh vemo, koliko jih je bilo in kdo so bili ti nesrečniki. Ali danes še lahko ugotovimo pravo stanje?

Tudi na pokopališču v Cirkulanah je urejena spominska plošča vojakom, ki so padli v prvi svetovni vojni. Komur zgodovinski dogodki niso povsem tuji, pa se bo vprašal, zakaj sta v napisu letnici 1914 – 1917, ko pa je vojna vendar trajala skoraj do konca leta 1918! Marsikdo od domačinov bo na plošči zaman iskal ime koga, za katerega ve, da naj bi bil udeleženec in žrtev tiste vojne. Ali gre torej za pomanjkljiv seznam žrtev?

Iskanje odgovora na vprašanje potrди, da so spominsko obeležje odkrili petnajst mesecev pred koncem vojne. Razumljivo torej, da na njem ne more biti tistih vojakov, ki so padli in umrli v preostalem vojnem času. Na plošči tudi ne more biti pogrešanih, saj je ugotavljanje njihovega dokončnega izginotja in razglašanje za mrtve trajalo še desetletja po vojni.

Kakor je bila pobuda za odkritje spominske plošče dobronamerna, je bilo dejanje pre nagljeno. Žal pa glede na okoliščine in poznejše dogodke lahko upravičeno domnevam, da v Cirkulanah ne bi bilo nikakršnega spominskega obeležja, če ga ne bi bili odkrili že sredi leta 1917. Po vojni se lokalne oblasti namreč niso več dosti brigale za svoje rojake, ki se niso vrnili z bojišč na domove. Zato tudi ni nihče sestavil seznama žrtev iz tega okoliša. Ko so pred nekaj leti premeščali spominsko ploščo z ostarele nurliške veže na posebej prirejeni zid, niso izkoristili priložnosti, da bi krivico neimenovanim popravili. Menda niso imeli podatkov.

Tako dolg do cirkulanskih rojakov, ki so izgubili življenja v prvi svetovni vojni ali zaradi nje, še ni poravnan. Če želimo, da ga bo mogoče kdaj poravnati, se moramo najprej vprašati: kdo manjka na spominski plošči? Ko bomo to vedeli, bodo tudi vsi nadaljnji koraki lažji.

Nepopolni seznam na spominski plošči

Na vzdani spominski plošči cirkulanskega pokopališča lahko preberemo:

V spomin mučencem, junakom, ki so padli v svetovni vojni 1914 – 17 v boju proti sovražniku naše domovine

Od sv. Barbare v Halozah (Cirkulane, Dolane, Brezovec): Julius Friedl, učitelj, Jakob Kokol, Janez Krajnc, Josip Gnilšek, Ivan Majcenovič, Ivan Brodnjak, Ivan Fajt, Josip Galovič, Martin Arbajtar;

Iz Gruškovca (Gruškovec, Madribnik, Meje): Franc Vidovič, Anton Emeršič, Ivan Štumberger, Jožef Fajt, Jožef Štumberger, Mihael Ropič, Anton Žuran, Franc Žuran, Anton Korenjak;

Iz Gradišča: Janez Jurgec, Franc Jurgec, Jurij Bezjak, Jakob Zavec, Ivan Brlek, Franc Zavec, Filip Emeršič;

Iz Sv. Elizabete (Paradiž, Pohorje): Jožef Majhen, Franc Emeršič, Martin Rakuš, Franc Žumbar, Franc Kolednik, Juri Arnečič, Jožef Mlakar;

Iz Slatine (Pristava, Slatina): Martin Muster, Ivan Vidovič, Franc Hercog, Franc Arnečič, Ivan Voglar, Mihael Merc, Martin Kelc, Ignac Žuran, Janez Vidovič;

Iz Okiča (barbarški del): Franc Belšak;

Vse za vero, dom, cesarja!

Čeprav je moralo biti pobudnikom za odkritje spominskega obeležja jasno, da vojna leta 1917 še zdaleč ni bila pri kraju, pa je najbrž mogoče iskati razlog za hitenje v tem, da je bil med žrtvami tudi domači učitelj Julius Friedl. Domnevamo lahko, da je prišla pobuda za odkritje spominskega obeležja prav iz domače šole. Učitelj in tedanji šolski vodja Ciril Vobič ter župnik Janez Vogrin¹ sta bila vzorna domoljuba, ki sta se javno zavzemala za zvestobo avstrijski državi in sta zato tudi storila marsikaj, kar je njuno prepričanje potrjevalo. Med drugim sta, še posebej Vogrin, požrtvovalno zbirala denar za vojna posojila in sta bila pri tem kar uspešna, čeprav je prebivalstvo proti koncu štiriletne vojne že povsem obubožalo. Zaradi tega sta imela po prevratu z vračajočimi se frontniki nekaj težav, saj so jima v varežu² priredili majhno revolucijo. Padlemu učitelju Friedlu in enainštiridesetim dotedanjim žrtvam vojne pa sta Vobič in Vogrin vendarle zagotovila mesto v lokalni zgodovini s tem, da sta jim za cesarjev rojstni dan 17. avgusta 1917 posvetila spominsko ploščo. Šola je dala pobudo, občine so zbrale denar za napravo plošče na šolski zid, župnik pa je imel slavnostni govor in je spominsko ploščo tudi blagoslovil³.

Toda vojne tisti dan še ni hotelo biti konec in padale so nove in nove žrtve, ki se jih s podobno pozornostjo še do danes ni nihče spomnil.

Raziskovanje žrtev v veliki vojni 1914 – 1918 iz okoliša župnije sv. Barbare v Halozah⁴, posebno tistih po letu 1917, temelji na moji osebni odločitvi. Mladi možje in fantje so šli v vojno, ker so jih prepričali, da je častno poprijeti za orožje, če sta v nevarnosti dom in domovina. Ko pa se iz vojne klavnice niso vrnili in se je doma zasukala oblast, so bili nesrečni bojevniki od vseh kmalu pozabljeni. S takšnim odnosom do padlih žrtev se nikakor ne morem pomiriti. Z iskanjem in raziskovanjem sem odkril nova imena in njihove tragične usode⁵. Menim, da spominska plošča na pokopališču v Cirkulanah z nepopolnim seznamom padlih vojakov kraju ni v čast, z mojim prispevkom pa vzpodbujam domačine, da se pozabljenim rojakom oddolžijo in dodajo na obeležje nova, doslej neznana imena žrtvovanih sokrajanov.

Kje so (bili) podatki?

Splošno mnenje je, da so obvestila o padlih vojakih na bojiščih in umrlih v bolnišnicah prejemale domači župniki, ki so tisti čas opravljali službo matičarjev. Kljub temu pa župniki smrti niso vpisovali v matične knjige umrlih. Kdor torej pričakuje, da bo našel podatke o vojaških žrtvah v matični knjigi umrlih domače župnije, bo razočaran. Starejši ljudje pa znajo povedati, da naj bi župniki ob nedeljah med vojno prebirali sezname žrtev kar s prižnic ali so jih dajali na branje krajevnim oznaniteljem, ki so po rani maši razglašali druge pomembne novice v kraju. Tako naj bi bilo tudi pri sv. Barbari v Halozah. Toda pisnih virov o čem takem ni. Cerkvene knjige, razen matičnih, so med drugo svetovno vojno uničili nemški vojaki, ki so si izbrali župnišče za svojo postojanko. Prav tako niso ohranjeni arhivi občin, ki jih je bilo v tem okolišu med prvo vojno in še po njej kar pet, župani pa se najbrž sploh niso zavedali, da je potrebno in koristno uradne spise

¹ Župnik Janez Vogrin je bil rojen v negovski župniji, pri sv. Barbari v Halozah pa je služboval med leti 1907 in 1932, ko se je upokojil in dve leti pozneje umrl v Mariboru. Za zasluge pri nabiranju vojnih posojil je leta 1917 prejel *Vojaški križec za civilne zasluge III. razreda*; ta čast je doletela dolejši štiri duhovnike iz lavantinske škofije – Vir: župnijska kronika, leto 1917.

² *Varež* (vareš) imenujejo domačini svoje krajevno središče ob cerkvi in šoli, kjer so tudi pošta, krajevni urad, ambulanta, trgovine in gostilne.

³ *Župnijska kronika*, leto 1917.

⁴ Obnočje župnije sv. Barbare v Halozah se tisti čas ni povsem ujemalo s šolskim okolišem Ljudske šole pri sv. Barbari v Halozah, manjše razlike pristojnosti so bile v mejnih naseljih Okič (z leskovško župnijo) in Belski Vrh (z završko župnijo). Dandanes sta okoliša OŠ Cirkulane in upravnega okoliša Cirkulane istovetna in se ujemata tudi s teritorijem župnije sv. Barbare v Halozah.

⁵ M. Prašnički: Luzerji 1914 - 1918

tudi ohranjati za poznejše rodove. Če so torej kakšni sezname o padlih vojakih od sv. Barbare v Haložah bili, so izginili ali so bili uničeni. Malo upanja je, da jih bo mogoče kje najti. Danes tudi več ne najdemo ohranjenih sporočil o smrti vojakov, ki bi naj bila domnevno poslana s fronte domov svojcem. Če so takšna sporočila bila, jih je v zadnjih desetletjih odpihnil napredek, ki se mu je reklo obnova. Ob posodabljanju stanovanjskih hiš so ljudje neusmiljeno praznili podstrešja in med resnično navlako skurili tudi dragoceno lišno dokumentacijo. Razmere zadnjih petdeset let, to je po drugi svetovni vojni, zgodovini družine in domačega kraja tudi niso bile posebno naklonjene, tako da so mlajše generacije počenjale kulturno škodo, ne da bi se svojih škodljivih dejanj sploh zavedale.

O življenju in dogodkih na bojiščih lahko nekaj zvedo iz časnikov, ki so izhajali med vojno⁶. Ti so prinašali skrajšane sezname izgub⁷, včasih pa so se v njih oglašali z bojišča s kratkimi novicami tudi domači fantje, ki so bili uredništvom vešči napisati kakšno krajše sporočilo. Nemalokrat so med drugim napisali ime kakšnega tovariša, ki je padel, ali umrl na bojišču, ali je izginil. Včasih se je v časnikih oglašal tudi »dopisnik iz Halož«, ki je posredoval javnosti kratke vesti o domačih dogodkih. Tako je bilo v slovenskih časnikih za slovensko Štajersko mogoče najti kakšnih enajst imen Barbarčanov, ki so domnevno padli, a njihovih imen na spominski plošči ni.

Do virov, iz katerih bi lahko zanesljivo ugotovili vse žrtve, v javnih ustanovah ni mogoče najti poti⁸. Očitno je bilo ugotavljanje in obeleževanje žrtve po končani vojni pri nas zanemarjeno, če ne celo nezaželeno. Iz prve svetovne vojne smo Slovenci skupaj z vsemi drugimi narodi iz propadle podonavske monarhije izšli kot poraženci. Tudi dejstvo, da so naši možje in fantje pred osvajalci z zahoda trdovratno in junaško branili slovensko Posočje, jim po vojni in po smrti ni pomagalo in nihče jih ni opeval kot narodne junake.

Koliko jih manjka in kdo so bili?

Upoštevalo ocene zgodovinarjev o žrtvah v prvi svetovni vojni, se lahko vprašamo, za koliko žrtev iz cirkulansko – barbarškega okoliša pa še sploh ne vemo. Za ptujski okoliš naj bi namreč veljal podatek, da je bilo v njem preko 33 mrtvih na tisoč prebivalcev ali izraženo natančneje, 33,3 promila⁹. V župniji sv. Barbare v Haložah, ki je imela sredi vojne okoli 3200¹⁰ prebivalcev, bi tako glede na podano povprečje lahko znašalo število pogubljenih vojakov okoli 106. To pa je kar dvainpolkrat več, kot govori »uradni« podatek na spominskem obeležju in preprosto ni mogoče verjeti, da bi bila usoda Haložanom tako naklonjena, da, vsaj kar zadeva žrtve, ne bi dosegali povprečja.

Očitno je torej bilo, da nam do polnega seznama žrtve manjka še precej imen in odgovoriti je bilo treba na vprašanje, katera imena so to.

Cesar ne vidimo v razgrnjeni podobi, se nam včasih odkrije med vrsticami.

⁶ *Slovenski gospodar* (Maribor), *Stráža* (Maribor), *Štajerc* (Ptuj), *Ilustrirani glasnik* (Ljubljana), ...

⁷ Uradne izkaze izgub ali *Verlustlisten* je po sklepu vojnega ministrstva a-o vojske pripravljalo vrhovno poveljstvo vojske že od avgusta leta 1914, sezname pa je tiskala dvorna tiskarna na Dunaju; slovensko časopisje je iz seznamov delalo in objavljalo izvlečke, ki so bili prirejeni za območja bralcev. Po letu 1916 so le še redki časopisi prinašali sezname izgub v javnost, kajti te so bile čedalje večje, prebivalstvo pa zaradi dolgotrajne vojne čedalje bolj nezadovoljno.

⁸ Zgodovinski arhiv Ptuj, ki je pristojen za ta okoliš, tega in podobnih gradiv ne hrani, prav tako ne arhiva v Celju in Mariboru, kjer sta bila sedeža polkov, v katere je bila poslana večina Haložanov. Sodni spisi o razglušanju pogrešanih za mrtve po vojni so večinoma uničeni ali težko dostopni, pa tudi sieer v njih ne bi našli imen tistih vojakov, ki so padli ali umrli na fronti in so svoji ali domači župnik od poveljstev ali vojnega kurata prejemali o tem sprotna uradna obvestila.

⁹ P. Svobljak: *Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtve) med 1. svetovno vojno*, str. 229.

¹⁰ Zadrje šteje pred vojno je bilo leta 1910; takrat so štela vsa naselja, ki so spadala v pristojnost petih občin (Gradišča, Gruškovec, Sv. Barbara, Sv. Elizabeta in Slatina) 2766 duš, v Velikem Vrhu so našteji 164, v Malem Okiču pa 97 prebivalcev, skupaj torej 3027. Ob povprečnem trendu naraščanja torej ocenjujem, da je bilo leta 1914 v navedenih krajih okrog 3200 prebivalcev.

Župnik Janez Vogrin je bil pedanten dušni pastir in je v status animarum¹¹ barbarske župnije zabeležil marsikak zanimiv podatek o tamkajšnjih ljudeh. Da je bil Vogrin do svojih župljanov strog, se nekateri starejši občani teh krajev spominjajo še dandanes. Za cerkev in izobraževanje, pa tudi za kulturno rast kraja je storil veliko, kar so mu nesporno priznavali tudi svetovnonazorski nasprotniki. Zaradi njegovega načina vodenja župnije, urejanja življenja ljudi in vplivanja na politične dogodke se je Vogrina svojčas oprijel vzdevek *haloški knez*. Kot tak je bil Vogrin tudi dosleden zapisovalec dogodkov, pa naj je šlo za cerkvene ali posvetne, pa tudi za politične zadeve. Ker je bil župnik pri sv. Barbari v Halozah polnih 25 let (1907 - 1932), je zelo dobro poznal svojo župnijo in njene ljudi. Svojestven način njegovega odzivanja na razne dogodke je razviden iz pisanja kro-

Ime in značaj gozpodarjev in domačih Name und Charakter des Familienvaters und der Angehörigen	Dan, mesec in leto rojstva Tag, Monat und Jahr der Geburt	Znanje krščanskega nauka Religiösa-Kenntnisse	Opomba Anmerkung
Anton Prašnički	27. 12. 1890	10010011100100	12/12/1907
Marija Halozan	20. 12. 1892	1001001000001000	12/20/1907
Jože	27. 12. 1897	1001001001001000	12/27/1907
Anton	9. 1. 1892	110000000011	1/9/1907
Jožica	20. 1. 1894	110000000011	1/20/1907
Anna	3. 2. 1896	110000000011	2/3/1907

Ime in značaj gozpodarjev in domačih Name und Charakter des Familienvaters und der Angehörigen	Dan, mesec in leto rojstva Tag, Monat und Jahr der Geburt	Znanje krščanskega nauka Religiösa-Kenntnisse	Opomba Anmerkung
Jože Fajt	19. 10. 1868	110000000011	10/19/1890
Marjeta Glavica	6. 12. 1890	110000000011	12/6/1890
Jože	24. 1. 1899	110000000011	1/24/1899

Ime in značaj gozpodarjev in domačih Name und Charakter des Familienvaters und der Angehörigen	Dan, mesec in leto rojstva Tag, Monat und Jahr der Geburt	Znanje krščanskega nauka Religiösa-Kenntnisse	Opomba Anmerkung
Stamburgen Jože	23. 12. 1892	110000000011	12/23/1892
Marija v. Loran	20. 1. 1893	110000000011	1/20/1893

Slika 1: Troje primerov Vogrinovih zaznamkov o vjakih v statusu animarum župnije sv. Barbare v Halozah: a) Brata Anton in Franč Prašnički iz Metribuika; b) Oče in sin Jožef in Franč Fajt iz Gruškovec; c) Jožef Stumberger iz Gruškovec

¹¹ Zapisnik duš, knjiga s popisi družin in naslovi njihovih prebivališč, ki so jih vodili župniki za potrebe pastoralne dejavnosti.

nike in zaznamkov v drugih cerkvenih knjigah, ki so lahko raziskovalcu krajevne preteklosti pester arhivski in zgodovinski vir¹².

Vogrinoe doslednosti se odražajo tudi v omenjenem statusu duš. Med drugim je z »V« označeval može in mladeniče, ki so bili vpoklicani na bojišča prve svetovne vojne. Očitno je potem spremljal tudi njihove nadaljnje usode, saj se iz zaznamkov lahko razvozla, da si je zapisoval podatke o padlih in umrlih v bolnišnicah, pa tudi o ujetih in pogrešanih. Pogosto najdemo v njegovih zaznamkih tudi datume in kraje domnevnih dogodkov.

Ob pomanjkanju drugih podatkovnih virov se tako Vogrinov status animarum izkaže kot ključni vir za razkrivanje, kdo so bili iskani žrtvovani vojaki iz njegove župnije.

Takoj se seveda postavlja vprašanje, če se na Vogrinove zaznamke v zapisniku duš lahko zanesemo.

V ta namen sem si zamislil nekaj preverjarj, ki naj služijo za oceno župnikovih zaznamkov v statusu. Izdelal sem posebno preglednico, v katero sem vnašal podatke za osebe, ki so imele pod opombo označbo »V« in kratak zaznanek v rubriki »znanje krščanske nauka«. Zaradi visoke pogostnosti enakih imen in priimkov v tej župniji sem v matičnih knjigah preverjal njihove rojstne podatke, od tam pa sem v preglednico vnesel tudi imena staršev in zakonskih žena, če so bili možje poročeni. Potrdilo se je namreč znano dejstvo, da podatki v statusih ne morejo biti popolnoma natančni in za nekaj primerov sem ugotovil napake bodisi v datumih ali celo v letnicah rojstva. Preverjati sem moral torej novorojenca na oba datuma, da bi ugotovil, če gre za dve osebi z istim imenom in priimkom ali za eno osebo z napačno prepisanim datumom rojstva. K rojstnemu datumu in kraju ter staršem vojaka sem potem dodal domnevne datume in kraje smrti, kakor sem jih dešifriral iz Vogrinovih zaznamkov. Podatke o posameznikih sem iz statusa prenesel v posebno preglednico in jim dodal domača hišna imena, ki so v teh krajih še vedno zelo v rabi in v nekaterih primerih za ljudi bolj prepoznavna kot samo priimki. Domača imena so mi bila v pomoč, ko sem poizvedoval pri žrtvinih svojcih.

Z. št.	Ime, priimek	Datum rojstva	Kraj rojstva (ali zad. bivanja)	Svojci (starša ali žena)	Datum smrti (+) ali pogresanja (P)	Kraj dogodka	Hišno ime
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Arbeiter Janez	17. 6. 1894	Cirkulane 20	S: Andrej Arbeiter in Terezija z. Voglar	+	»padel na bojnem polju«	Benc
2	Arnetič Franc	30. 9. 1897	r. Pohorje 30 st. Slatina 15 à 26	S: Martin Arnetič in Marija z. Vidovič	+ 13. 5. 1917	Vojna bolnica št. 1 na Dunaju	Korenski
3	Belšak Anton	11. 12. 1887	Okiš 7 à 17	S: Jurij Belšak in Marija z. Kele	+ 1918	Na Piarl, Italija	
4	Bezjak Karel	22. 10. 1873	Pohorje 31 à 43 à 45	S: Blaž in Marija r. Hentak Ž: Terezija r. Kolednik	+ 17. 9. 1917	Voj. boln. Krems na Spod. Avstrijske	Dugoski
5	Bezjak Štefan	22. 12. 1885	Slatina 11	Ž: Marija Bezjak	P: 26. 8. 1914	Pri Krasniku v Galiciji	

Celotne preglednice na tukaj razpoložljivem prostoru ni mogoče objaviti, zato je prikazan le njen del. K posameznim stolpcem so koristna naslednja pojasnila:

- datum rojstva (stolpec 3); podatki so usklajeni z matično knjigo rojstev
- kraj in hišno številko rojstva ali bivanja (stolpec 4); nekatere družine, predvsem viničarske, so se pogosto preseljevale, zato za vse mobilizirance ni zanesljivih podatkov, kje so prebivali pred odhodom na bojišče (kar bi bil njihov zadnji naslov). Iz podatkov matične knjige rojstev in zapisnika duš ter na podlagi poizvedb sem zapisal imena krajev in hišne številke za družine in posameznike v

¹² Na tem mestu izrekam zahvalo župniku pri sv. Barbari v Haložah, g. dekanu Emilu Drevu, ki mi je omogočil vpogled v cerkvene arhive (kronika župnije, status animarum, matične knjige rojstev, porok in smrti), da sem lahko raziskavo nemoteno privedel do uporabnih rezultatov.

zaporedju, kakor so se spreminjale hišne številke ali kakor so se ljudje preseljevali. Pri tem naj tudi zapišem, da uradnih dokumentov o spremembah hišnih števil v občinalni cirkulanskega okoliša ni bilo mogoče najti, razen seznamov, ki jih je vodila cerkev za svoje potrebe. Ti seznamu pa niso popolni.

- *Svojeci* (stolpec 5): pri identičnih priimkih in imenih so v veliko pomoč imena staršev (S), kjer teh ni bilo, pa ime žene (Z) ali koga bližnjega v družini.

- *Datum dogodka* (stolpec 6): dogodek je smrt (+) ali pogrešanje vojaka (P). Ponekod so datumi popolni, ponekod samo letnice, ali pa sploh ni podatka. Na kaj se je župnik ob vpisu zaznamka opiral? Zelo verjetno je kot tedanji matičar dobival uradna obvestila s fronte, za nekatere primere pa je zvedel od vojakov, ko so prihajali na dopust ali celo po vojni. Tudi če je župnik dobil sporočila o mrtvih, jih v mrliško knjigo ni vpisal.

- *Kraj dogodka* (stolpec 7): naveden je kraj smrti ali zajetja. Kadar ime kraja ni navedeno, je zapisano le: *na bojišču, na bojnem polju*. Bojišča je župnik poimenoval na naslednji način: severno, Galicija, Karpati, srbsko, južno, tirolsko, laško, v Italiji, v Albaniji... Iz več primerov ugotavljam, da je Vogrin kot južno bojišče označeval fronto proti Italiji v Posočju in ob Piavi. Z rabo imena *soška fronta* se sploh ne srečamo.

- *Opomba* (stolpec 8): pomen hišnih imen smo že omenili. Hišnih imen pa niso imele vse domačije, zlasti ne viničarske družine, zato rubrika ni vedno izpolnjena¹³.

Rezultati preverjanja virov podatkov

Bistvo mojega preverjanja je bilo v iskanju potrditve smrti ali pogrešanja vojaka tudi s pomočjo kakšnega drugega vira in ne samo na podlagi Vogrinovega zapisnika duš. V ta namen sem si pomagal s časopisnimi novicami, s poizvedovanjem pri živih svojcih ali sosedih, z uradnimi seznamu izgub in z uradnimi razglasitvami za mrtve. Možnosti, da bi se oprl tudi na kak seznam žrtev, ki bi bil nastal v kraju samem ali v kakšni organizaciji, ki bi skrbela za čast in slavo padlih v prvi svetovni vojni, sem opustil, ker do danes kljub nenehnim prizadevanjem nisem odkril, da bi za obravnavani okoliš kaj takega obstajalo.

Preverjanja po dostopnih virih so dala naslednje rezultate:

Časopisi

Od enajstih imen mrtvih, ki so jih zabeležili novičarji, trije v Vogrinovem seznamu niso bili zaznamovani: Martin Milošič, Štefan Bezjak in Mihael Petrovič. Milošič je ostal nepojasnen, Bezjaka sem zasledil v povojni iskalki pogrešanih, Petrovič pa je bil ranjen in je umrl za posledicami na domu v Polhorju 7.

Svojci

Neposrednega potomca katerega od žrtev nisem uspel odkriti, redki pa so tudi posredni svojci, ki bi se česa zanesljivo spominjali. Tako je bilo le kakšnih deset oprijemljivih potrditev mojega seznama; za zanesljive sem štel le tiste sogovornike, ki so znali navesti ime in priimek ali domače ime žrte. Nihče od vprašanih ni navedel imena, ki ga ne bi bilo na mojem in Vogrinovem seznamu. Ujemanje podatkov je bilo torej popolno, premalo pa je bilo primerov, ko so ljudje za gotovo kaj vedeli sporočiti. Ob tem sem se ponovno prepričal, da imajo ljudje slab zgodovinski spomin tudi takrat, ko gre za njihove družine.

¹³ V razširjeni preglednici, ki jo hranim v zasebnem arhivu, so prabeleženi tudi viri, po katerih sem preverjal Vogrinove zaznamke, tako na primer: Uradni list št. ..., časnik dne ..., ime in priimek osebe (svojca), ki je podatek potrdila in drugo.

Seznamek izgub (»Verlustlisten«)

Žal ti sezname niso najbolj primerni za reševanje naloge, kakršno sem si zadal: v njih so namreč v paketih objavljena imena in priimki vojakov, ki so padli, bili ranjeni ali ujeti. Čeprav so mnogi ranjenci ranam podlegli, pa v poznejših seznamih tega ne zasledimo vedno. Sestavljalci seznamov so sicer morebitne spremembe napovedovali, a le redko uresničili. O tem sem se prepričal, ko sem spremljal usodo mojega strica, ki je bil ranjen že avgusta 1914; v seznamu izgub številka 27 je bil naveden in označen z zvezdico, kar naj bi pomenilo, da bo njegova usoda razvidna iz enega nadaljnjih seznamov žrtev. Njegovo ime pa se do leta 1917 ni več pojavilo v teh seznamih, on sam pa sploh nikoli več. Razen tega so mi pa bili omenjeni sezname izgub na razpolago le za obdobje od avgusta 1914 do februarja 1917¹⁴, kar mi je koristilo za primerjanje z imeni, ki so že na spominski plošči v Cirkulanah in nikakor ne, da bi našel poavgustovske žrtve 1917, ki sem jih pravzaprav najbolj iskal.

Uradna razglašanja za mrtve

Postopki razglašanja za mrtve so stekli po končani vojni in bi morali biti daleč najzanesljivejši uradni vir. Vodila so jih okrožna sodišča. Prvi uradni razglas postopka za proglašitev za mrtvega v vojni sem zasledil v uradnem listu nove vlade Srbov, Hrvatov in Slovencev že 16. novembra 1918. Razglasi so sprva posamični, od novembra 1919 pa izhajajo preglednice, ki vsebujejo po deset, dvajset in tudi po trideset imen v paketih. Tako je iskanje nekoliko olajšano, kljub temu pa je potrebno prelistati vse številke uradnih listov. Razglase so objavljala okrožna sodišča v Mariboru, Celju, Ljubljani in v Novem mestu. Z letom 1929 se Kraljevina SHS preimenuje v Kraljestvo Jugoslavije, uradni list pa v Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine. Službeni list so objavljali v dveh delih; v prvem so bili zakoni, odredbe itd., v prilogi pa razglasi. V slednjem najdemo tudi občasne objave seznamov razglašanja pogrešanih za mrtve. Tak način razglašanja lahko potem nahajamo do izbruha druge svetovne vojne. Nekaj let pred drugo vojno začne objavljati samostojne razglase tudi okrožno sodišče v Murski Soboti, ki je od mariborskega prevzelo pristojnosti za kraje preko Mure.

Postopki razglašanja pogrešanih v prvi svetovni vojni se med drugo svetovno vojno prekinejo, razen nekaj primerov v Ljubljanski pokrajini, nadaljujejo pa se potem nekako od leta 1948 naprej. Gre za posamične razglase pod stalnim naslovom »Uvedba postopanja za razglasitev za mrtve«, ki pa so potlej mešanica žrtev iz prve in druge svetovne vojne, kakor tudi vseh tistih, ki so izginili po vojni. Razglašanja vodijo številna okrajna sodišča Ljudske republike Slovenije.

V letih 1918 do 1950 je bilo objavljenih 20 iskalk za pogrešanimi iz čirkulanskega območja, od katerih pa enega ni v Vogrinovem seznamu (Franc Štumberger iz Slatine). Trije so taki, ki jih Vogrin navaja kot padle, po vojni pa jih kljub temu dajejo v postopek razglašanja za mrtve kot pogrešane.

In kaj še spoznamo iz postopkov razglašanja za mrtve? Spoznamo pomembno dejstvo, da so postopki ugotavljanja oziroma razglašanja za mrtve vojake iz prve svetovne vojne tekli več deset let po njihovem izginotju in da so bila iskanja sprožena skoraj izključno zaradi premoženjskih zadev in porok. Primeri vdov, ki so se želele ponovno moštiti, so bili vloženi in rešeni med prvimi.

Povsem razumljivo je, da so pred sodiščem razglašali za mrtve pogrešane vojake, ki se po končani vojni niso pojavili na domovih ali pri svojcih. Ni pa najbolj jasno, zakaj se na seznamih najdejo tudi vojaki, za katere je župnik Vogrin vpisal točen datum smrti in ime bojišča. Gotovo je moral imeti neki podatek o dogodku. Domnevam pač lahko, da je bilo potrebno speljati uradni postopek za vse primere, o katerih ni obstajal dokument, ki bi uradno potrjeval smrt. Tak

¹⁴ Knjižnica Ivana Potrča na Ptuj, Domoznanski oddelek.

dokument pa je najbrž moralo biti uradno obvestilo vojnega matičarja. Če to potrdilo do svojcev ni prispelo, ali je prispelo, pa so ga ti zapravili in sodišču niso imeli česa predložiti kot dokaz o smrti, je bilo treba iti v celoten postopek razglašanja. Tako naletimo na navidez absurdno sliko, da svojci navajajo datum in kraj smrti, sodišče pa mrtvega pozove, da se naj do določenega dne prijavi pristojnemu varuhu, ker da bo sicer razglašen za mrtvega.

V iskalnih preglednicah dobimo tudi dragocene informacije o tem, v kateri enoti je vojak služil, praviloma tudi, kdaj je odrinil na bojišče, kdaj se je nazadnje javil svojcem, kdo ga išče, kdo je bil skrbnik njegovega primera in še kaj.

Poroke ovdovelih žena

Za štiri primere se je seznam padlih in pogrešanih vojakov potrdil tudi s poroko njihovih vdov po letu 1918. Število »zadetkov« sicer ni visoko, vendar pa ga omenjam, ker lahko služi kot napotilo vsakomur, ki bi se lotil podobne raziskave.

Nekaj primerov za ilustracijo

- Pronza Anton, ResInft., IR. Nr. 74, 16. Komp., verw.*)
 Proprotnik Alois, Inft., IR. Nr. 87, 7. Komp., verw.*)
 Prošnički Anton, Inft., IR. Nr. 87, 7. Komp., verw.*)
 Prostrednik Wenzel, Korp., k. k. LIR. Nr. 37, 7. Komp., Böhmen, Neustadt a. d. M., 1891. verw.
 Prystacki Nikolans, Inft., IR. Nr. 45, 6. Komp., verw.*)
 Puklavee Anton, ResZugsf., IR, Nr. 87, 4. Komp., Steiermark, Pettau, Frankovzen, verw.*)
 Pukšič Vinzenz, Zugsf., IR. Nr. 87, 15. Komp., Steiermark, Luttenberg, Presika, verw.*)

V seznamu izgub št. 27 iz leta 1914¹⁵ je tudi ime Antona »Prošničkega«, ki je sodeloval 26. avgusta t. l. v veliki bitki pri Zoločevu in je od takrat pogrešan.

Anton Prašnički, rojen dne 9. januarja 1892., posestnikov sin v Medtrbnku št. 13.	Odšel leta 1914. s 87. pehotnim polkom na galitsko bojišče, kjer bli dne 26. avgusta 1914. baje težko ranjen; od takrat pogrešan.	Mati Marija Prašnički.	—	21. 7. 1928.; T 52/28—6.
Franz Prašnički, rojen dne 2. februarja 1896., posestnikov sin v Medtrbnku št. 13.	Odrinil leta 1915. k 87. pehotnemu polku v Celje, odkoder bil premeščen k sanitetnemu oddelku na italijansko bojišče; tam baje dne 10. oktobra 1918. padel.			21. 7. 1928.; T 53/28—6.

V Uradnem listu je mati leta 1928 iskala svoja dva sinova Antona in Franca Prašnički¹⁶. Na podlagi neuspešnega iskanja je sodišče Antona in Franca proglasilo za mrtva z datumom smrti 10. 2. 1929¹⁷.

¹⁵ Verlustlisten - Seznamek izgub št. 27, str. 19; izšlo 15. oktobra 1914.

¹⁶ Uradni list Kraljevine SHS št. 73, str. 527

¹⁷ ZAP, fond sodišče Ptuj.

x

VII R 51/50

595

Gnilšek Janez, roj. 1894, mali posestnik v Cirkulanah št. 18, je bil 1941 mobiliziran v avstro-ogrsko vojsko. Nekajkrat je pisal s fronte, pozneje pa so poročila izostala in že le 1. 1918 je neki njegov tovariš s fronte povedal, da je v vojnem ujetništvu v Sibiriji. Od tedaj se pogreša.

Na predlog nečaka Arnejčiča Ivana, posestnika v Cirkulanah št. 40, se uvede postopanje za razglasitev za mrtvega in se izdaja poziv, naj se o pogrešanem v treh mesecih po objavi v Uradnem listu LRS poroča sodišču ali skrbniku Arnejčiču Ivanu, posestnik v Cirkulanah št. 40.

Po preteku roka bo sodišče odločilo o predlogu.

Okrajno sodišče v Ptujju
dne 17. januarja 1950.

Primer iskanja vojaku pod številko VII R 51/50 na ptujskem okrajnem sodišču izpričuje dvoje: prvo, da so uradna obvestila lahko tudi usodno napačna, kajti Janez Gnilšek iz Cirkulan ni bil letnik 1894, ampak 1892 in ni bil mobiliziran v avstro-ogrsko vojsko leta 1941, temveč leta 1914; drugo: nečak ga je iskal še leta 1950, torej 27 let po vojni, v kateri je bil domnevno ujet in poslan v Sibirijo. Negotovost o usodah vojakov iz prve svetovne vojne se je v tem času že mešala z negotovostjo naslednje generacije, ki se ni vrnila iz druge svetovne vojne.

Seznam doslej neobjavljenih žrtev

Seznam je sestavljen iz dveh razdelkov: v prvem so padli in umrli zaradi vojnih dejanj, v drugem pa pogrešani vojaki. V obeh so vsa imena: tista, ki jih je označil v statusu župnik pri sv. Barbari v Halozah, kakor tudi nekaj dodatnih imen, ki sem jih ob raziskavi odkril v drugih virih. V teh dveh seznamih seveda ni imen, ki so bila vklesana že leta 1917 na spominski plošči in so javnosti na razpolago na pokopališču v Cirkulanah.

Imena in priimki, za katere sem našel vsaj dva vira, ki snrt ali izginotje potrjujeta, sem zapisal odebeljeno. Navaden tisk torej predstavlja žrtve, za katere je potrditev le po enem viru, teh pa je velika večina in izvirajo iz statusa animarum.

Padli:

Arbeiter Janez iz Cirkulan *1894; **Belšak Anton** iz Okiča *1887; Bezjak Karel s Pohorja *1873; Brodnjak Ivan iz Dolan *1879; Drevenšek Franc iz Slatine *1893; **Emeršič Anton** z Mej *1878; Emeršič Franc iz Gradišča *1890; **Emeršič Karol** iz Medribnika *1899; **Fajfar Jožef** iz Paradiža *1877; **Fajfar Martin** iz Slatine *1885; Fajt Franc iz Gruškovca *1899; Fijačko Janez iz Cirkulan *1892; Fijačko Jožef iz Cirkulan *1889; **Fridauer Jakob** iz Paradiža *1895; Fugec Mihael z Velikega vrha *1886; Gol Ivan iz Paradiža *1875; **Hvalec Jakob** iz Pristave *1887; **Hvalec Jožef** iz Okiča *1890; Jurgec Anton iz Gruškovca *1899; **Jurgec Franc** iz Paradiža *1898; **Jurgec Janez** iz Paradiža *1894; **Jurgec Martin** iz Paradiža *1900; Jurgec-Karo Martin iz Gruškovca *1883; Kelc Anton iz Brezovca *1895; **Kelc Jožef** iz Brezovca *1897; Klajderič Franc iz Brezovca

*1888; Klajderič Jurij iz Brezovca *1895; **Klinc Jožef** iz Gradišča *1874; Kokol Janez iz Brezovca *1891; **Korenjak Jožef** z Mej *1867; **Korenjak Martin** iz Medribnika *1897; Korošec Anton iz V. vrha *1889; Kranjc Ivan iz Gruškovca *1882; Muster Franc iz Gradišča *1893; **Ogorelec Anton** iz Cirkulan *1897; Orlač Franc iz Paradiža *1884; Ožinger Jožef iz Brezovca *1883; **Petrovič Franc** s Pohorja *1874; **Petrovič Mihael** s Pohorja *1898; **Pisanec Filip** iz Pristave *1890; **Pisanec Jurij** iz Pristave *1886; **Prašnički Franc** iz Medribnika *1896; Pravdič Anton iz Cirkulan *1893; Rojko Janez iz Okiča *1882; Ropič Jakob z V. vrha *1898; **Štumberger Franc** iz Slatine *1899; **Tetičkovič Alojz** iz Gruškovca *1895; Topolovec Štefan iz Okiča *1892; **Žumbar Anton** iz Gradišča *1894.

Pogrešani:

Bezjak Štefan iz Slatine *1885; **Črnivec Anton** iz Brezovca *1890; **Debeljak Franc** z Mej (Zlogonje) *1890; **Emeršič Anton** s Pohorja *1872; **Emeršič Jakob** iz Gradišča *1880; **Fajfar Jožef** s Pohorja (Zalužja) *1883; **Gavez Franc** iz Medribnika *1876; **Gnilšek Janez** iz Slatine *1892; **Hvalec Martin** iz Okiča *1893; **Kele Franc** iz Gradišča *1884; **Kranjc Jožef** iz Gradišča *1892; Letonja Anton iz Gradišča *1893; **Milošič Štefan** iz Slatine *1883; Muster Ivan iz Gradišča *1895; **Petrovič Janez** iz Pristave *1892; **Petrovič Mihael** s Pohorja *1882; **Podhostnik Franc** iz Gradišča *1893; **Podhostnik Jožef** iz Gradišča *1884; **Potočnik Janez** iz Paradiža *1896; **Prašnički Anton** iz Medribnika *1892; Ropič Franc iz Brezovca *1891.

Zaključek

Po opisanih preverjanjih lahko ocenim, da nobeno od navedenih preverjanj samo zase ni popolno. Celotnega seznama, ki je nastal na podlagi zapisnika duš, nisem mogel potrditi niti z noticami v časopisju niti s poizvedovanjem pri svojcih, kakor tudi ne z obsežnim seznamom izgub. Tudi uradni postopki razglašanja za mrtve po vojni sami zase ne morejo potrditi vseh žrtev prve svetovne vojne iz okoliša župnije sv. Barbare v Halozah, ki jih ni na spominski plošči v Cirkulanah. Imamo torej opraviti z navedbami podatkov o padlih, umrlih in pogrešanih v enem, dveh ali celo v več virih, nimamo pa večkratne potrditve za prav vse osebe. Seveda so zanesljivejši primeri, ki imajo potrditve v več virih, vendar pa se je tudi pokazalo, da prav Vogrinovih zaznamkov v zapisniku duš ni bilo mogoče spodbiti z drugimi viri. To pove, da njegovi zaznamki v statusu ne predstavljajo le večjega števila navedb žrtev, ampak tudi višjo zanesljivost. Če ne bodo odkriti dodatni arhivski viri, ki bi omogočili nadaljnja primerjanja z Vogrinovimi zaznamki v statusu animarum, bo morala zahtevam časa pač zadostiti pričujoča ugotovitev žrtev. Da so Vogrinove beležke zanesljive, lahko tudi verjamemo, saj je bil župnik pri sv. Barbari v Halozah kar 25 let, in to do leta 1932 ter je imel dovolj možnosti, da bi bil lahko pomen zaznamkov v statusu dopolnil ali spremenil, če bi bil imel za to razloge. Če se pogrešani in »mrtvi« do leta 1932 niso vrnili ali svojem oglasili do leta 1932, torej trinajst polnih let po vojni, potem o njih gotovo ne moremo govoriti drugače, kakor da so bili vojne žrtve: padli, ujeti in umrli, ranjeni in umrli, pogrešani in razmesarjeni, brez možnosti identifikacije...

Sprejemljivo za upoštevanje pri ocenjevanju zanesljivosti podatkov pa se mi zdi še eno dejstvo, ki se lahko sliši tudi kot poenostavljanje. Pa vendar: ob poizvedovanju pri svojcih in sosedih domnevnih žrtev sem bil večkrat zadovoljen tudi z odgovorom: »O tem človeku pa nismo nikoli nič slišali«. Če to izrečejo ljudje pri starosti nad osemdeset let, ki so se rodili nekaj let po prvi vojni, verjamemo, da se iz otroštva spominjajo vsaj svojih stricev in sosedov. Če se jih ne spominjajo, na seznamu žrtev pa so, pač lahko pomeni, da so izginili prej, preden se je oblikoval otroški spomin. Nikakor pa ne more pomeniti, da jih ni bilo.

Dobljeni podatek števila žrtev iz cirkulansko barbarškega okoliša pa sedaj lahko soočimo tudi s številkami, ki so jih objavili drugi viri za žrtve v prvi svetovni vojni. Kot smo že ugotovili, so imele krajevne občine in kraji barbarškega okoliša med vojno okrog 3200 prebivalcev. Naših 112 žrtev vojne na 3200 prebivalcev da okoli 3,5 odstotka oziroma 35 promilov. Izračunani podatek je tako celo nekaj višji od poprečja ptujskega nabornega okoliša, ki smo ga že omenili in znaša 33, 3 promila.

Iz preglednice je mogoče tudi povzeti, da je v tej vojni umrlo največ mladeničev in mož v starosti med osemnajstim in petintridesetim letom starosti, in sicer okrog štiri petine vseh žrtev. Na frontah pa so padali tudi Haložani, ki so imeli že preko petinštirideset let življenja za seboj.

Dvainštirideset duš od žrtvovane stodvanajsterice je leta 1917 zasluženno dobilo svoje mesto na spominski plošči v Cirkulanah, sedaj so na vrsti še preostale, da jim izpolnimo pravico do posmrtnega priznanja. Rezultati te raziskave naj bodo dobremu namenu v pomoč.

Viri in literatura:

1. *Kronika župnije sv. Barbare v Halozah*. Župnijski urad Cirkulane.
2. *Matične knjige krstov* za Cirkulane 1871-1887, Škofljski arhiv v Mariboru
3. *Matične knjige krstov* za sv. Barbaro v Halozah - prepisi 1870 - 1889, 1890 - 1900; Župnijski arhiv, Cirkulane 41a
4. *Matične knjige porok* za sv. Barbaro v Halozah - prepisi 1901- 1936; Župnijski arhiv Cirkulane 41a.
5. Prašnički, Martin: *Luzerji 1914 - 1918, spominsko dokumentarna zgodba o vojakih 87. pešpolka - IR 87*. Tipkopis, Maribor 2004.
6. *Status animarum - zapisnik duš župnije sv. Barbare v Halozah* 1913 à
7. Svobljšak, Petra: *Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno*. v. Množične smrti na Slovenskem, zbornik posvetovanja, str. 225 - 240.
8. *Uradni listi kraljevine SHS* 1918 - 1929; *Službeni listi Kraljevine Jugoslavije* 1929 - 1941; *Uradni listi Ljudske republike Slovenije* 1945 à
9. *Verlustlisten - Seznamki izgub*. Aus der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien 1914 à
10. *Zgodovinski arhiv Ptuj*, fond sodišče, spis A VII 109/29, *proglasitev za mrtvega* 14. 3. 1929.

Martin Prašnički

ERWEITERTES VERZEICHNIS DER KRIEGSOPFER AUS CIRKULANE IM ERSTEN WELTKRIEG

Zusammenfassung

Auf dem Friedhof von Cirkulane ist sichtbar auf der Steinmauer eine Gedenktafel mit zwölf Namen eingearbeitet; aus der Inschrift ist ersichtlich, dass die Männer und Jungen im Weltkrieg von 1914 bis 1917 gefallen sind. Handelt es sich hierbei um einen Fehler bei der Angabe der Jahreszahl des Kriegsendes oder um ein unvollständiges Namensverzeichnis?

Bei der Suche nach der Antwort wird klar, dass es sich um eine gut gemeinte, aber überstürzte Handlung der Initiatoren handelt, die mit der Enthüllung der Gedenktafel nicht das Kriegsende abgewartet haben. Nach dem Krieg haben sie ihre Aufgabe nicht wie versprochen vollendet; sie versprachen, das Verzeichnis mit den Namen aller gefallenen, verstorbenen und vermissten Soldaten aus diesen Orten zu ergänzen.

Alles weist darauf hin, dass weder die lokalen Nachkriegsmächte noch die Angehörigen alles getan hätten, was die jungen Männer und Burschen mit ihren Opfern verdient hätten. Trotz umfangreichen Suchens und Nachfragens können heute keine Beweise gefunden werden, dass irgendjemand nach dem Krieg die Absicht gehabt hätte, die fehlenden Namen der Opfer auf die Gedenktafel zu schreiben. Als Grund wurde genannt, dass es keine Angaben darüber gibt. Und es gab sie wahrscheinlich wirklich nicht, denn es gibt keine Spuren, dass sie jemand gesammelt hätte. Die Zeit nach dem Ersten Weltkrieg galt nicht den Erinnerungen an slowenische Kriegshelden, denn die Slowenen bauten einen neuen gemeinsamen Staat mit den Serben auf, die im vergangenen Krieg auf der gegnerischen Seite kämpften. Haben wir Slowenen auch unsere Kriegsoffer verschwiegen, um mit den neuen Mitbürgern so versöhnlich wie möglich zu sein? Eine solche Feststellung wäre gerade dann möglich, wenn wir nur aufgrund dessen schlussfolgern würden, wie wenig getan wurde, um Einzelpersonen und slowenische Abteilungen in der ehemaligen österreichisch-ungarischen Armee in einem positiven Licht darzustellen.

Fünfundachtzig Jahre nach Kriegsende wurde eine konkrete Quelle gefunden, nach welcher ein vollständigeres Verzeichnis der Soldaten aus der Pfarrei sv.

Barbara in Haloze, die auf den Kriegsschauplätzen gefallen, in Krankenhäusern verstorben sind oder vermisst wurden, angefertigt werden konnte. Der einheimische Pfarrer Vogrin fertigte Notizen über sie im „Status Animarum“ an. Verschiedene Überprüfungen ergaben eine hohe Zuverlässigkeit der Aufzeichnungen des Pfarrers. Auf dieser Grundlage wird in dem vorliegenden Beitrag erstmals das Verzeichnis der verschollenen Soldaten, deren Schicksal bis heute unbekannt war oder die man bereits vergessen hatte, veröffentlicht. Die Anzahl der Namen der gefallenen und vermissten Soldaten im Ersten Weltkrieg aus dieser Pfarrei, die heute mit der Verwaltungsgegend von Cirkulane übereinstimmt, erhöhte sich von 42 auf 112, aber auch diese Angabe wird nicht endgültig sein.

Neben dem erweiterten Verzeichnis der Opfer wird in dem Beitrag auch die Art und Weise der Überprüfung von Angaben nach unterschiedlichen Quellen beschrieben, was zahlreiche Aufzeichnungen von Vogrin zusätzlich bestätigen.

**IZSELJEVANJA NEMŠKEGA AVTOHTONEGA
PREBIVALSTVA IZ SREDNJE IN VZHODNE EVROPE
PO DRUGI SVETOVNI VOJNI
(Vzroki in primerjave)**

Jure Gombač*

UDK 314.74(=30)"1945-"

GOMBAČ Jure: Izselsjevanja nemškega avtohtonega prebivalstva iz srednje in vzhodne Evrope po drugi svetovni vojni. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 1-2, str. 115-124

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Izgoni avtohtonega nemškega prebivalstva iz srednje in vzhodne Evrope po drugi svetovni vojni so ena od pomembnih diskusij, ki se vztrajno vračajo na dnevni red vseh vpletenih držav. Članek poskuša to problematiko predstaviti z več strani. Prav gotovo se je na kratko treba posvetiti smerem, v katere se gibljejo raziskave in pogovori, ter poudariti njihove posledice na družbe, znotraj katerih potekajo. Pregled posameznih izgonov in vzrokov zarje nudi številne podatke in išče podobnosti in razlike med njimi. Gre namreč za dogajanja, ki so si časovno in krajevno relativno blizu, vzroki zarje so si podobni. Veliko skupnih točk najdemo pri usodah izgnancev, pa tudi pri metodah, ki so jih oblasti formalno in neformalno uporabile za spodbujanje, oblikovanje izseljenskih valov in za sam izgon. In čeprav naslov članka obljublja primerjave med posameznimi izgoni, se avtor odkrito sprašuje o vrednosti in učinkovitosti takšnega pristopa, ki dopušča posploševanje in oblikovanje stereotipov.

UDC 314.74(=30)"1945-"

GOMBAČ Jure: Emigration of German Autochthonous Population from Central and Eastern Europe after the Second World War. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 1-2, pp. 115-124

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

Expulsions of German autochthonous population from central and eastern Europe after the Second World War are an issue of important discussions, which return persistently upon the agenda of all countries involved. In the article an attempt is made to illuminate the issue from a number of points of view. It is certainly necessary to devote attention to the directions by which discourses have been undergoing and to stress the impact they have upon the societies they are carried in. An inspection of individual expulsions and their causes offers significant data and and pursues to find similarities and differences amongst them. The events are, namely, close as to location and time, the causes are similar. Many points of juncture are to be found as to the fates of the expelled, as well as regard to methods the authorities had opted for the initiation, the carrying out of emigrations waves and as to the expulsion itself. Though the title of the articles contains a promise of comparison between individual expulsions, the author overtly doubts as to the value and efficaciousness of such an approach, allowing for generalization and formation of stereotypes.

* Dr. Jure Gombač, asistent z doktoratom, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Novi trg 4, SI-1000 Ljubljana

1. Uvod

Številna dela, ki so v Nemčiji vztrajno nastajala v zadnjih nekaj letih, so temo nemških beguncev in izgnancev z Vzhoda po drugi svetovni vojni uspela premestiti z obrobja v središče zgodovinskopoličnega razpravljanja. Posledica takšnega razvoja dogodkov je bila, da so dokumentarne oddaje in dolge police leposlovnih oziroma poljudnoznanstvenih knjig tudi širši javnosti ponovno odkrile to problematiko.¹ V državah, ki so Nemce izgnale, so se po besedah poljskega zgodovinarja Włodzimierza Borodzieja na dnevni red prav tako vrnile teme o izgonu. Preko njih so se v večini primerov skušali reševati lastni problemi nacionalne in ideološke narave. Tako se je poljska javnost s skrajno zagnanostjo odzvala na nemško pobudo o »vrnitvi spomina na begunce«, diskusije okoli ustanovitve berlinskega »Centra proti preganjanju« pa so botrovale nastanku prave nacionalne fronte. V nasprotju s Poljsko je bil na Češkem berlinski »Center proti preganjanju« deležen le skromne pozornosti. To nezavzetost bi lahko pripisali utrujenosti češke javnosti, ki se je po več kot desetih letih zagretilih polenik o izgonu Nemcev iz Čehoslovaške in o zgodovini češko-nemškega konflikta tega premlevanja očitno kratko malo naveličala. Na Slovaškem, podobno kot na Poljskem in Češkem, še vedno prevladuje težnja po prikazovanju lastnega naroda kot »večne žrtve«. Vsaka manjšinska narodna skupnost na Slovaškem je namreč v preteklosti okusila preganjanje in to dejstvo dandanes poudarja pred drugimi narodnimi skupnostmi. Podobno je tudi na Madžarskem, kjer se je zgodil razvoj dveh nasprotujočih si tokov v razpravah o izgonih: prvega, ki je preganjanje obsojal, in drugega, ki je v bistvu odobral stare argumente za preganjanje.²

Tudi v Sloveniji je prišlo do številnih diskusij, ki so jih po osamosvojitvi spodbudile težnje po priznanju nemške manjšine na Slovenskem s strani raznih nemških društev in posameznikov. Vodilno vlogo v teh pogovorih so prevzeli pravniki in zgodovinarji, ki so se preko komisije in z naklonjenostjo zunanjih ministrstev povezali z avstrijskimi kolegi. Po začetnem zagonu je prišlo do številnih zapletov, saj sta imeli obe strani probleme z vdori politike v znanstveno delo, vendar je slovenski strani kljub temu uspelo izdati zbornika na temo Nemcev na Slovenskem³ in odnosov med Slovenci in Avstrijci skozi zgodovino.⁴

Pri vseh teh pogovorih, študijah, raziskavah in primerjavah so v večini primerov skupni imenovalci prav številni problemi, prepiri, nestrinjanja, zapleti in najrazličnejša politična vmešavanja. Ker pa gre za pomembno in občutljivo tematiko medsoseskkih odnosov v Evropi, je prav gotovo koristno, da se s pomočjo zgodovinskega pregleda ter primerjav teh dogajanj v vpletenih državah skuša izogniti takšnim skupnim imenovalcem in v dudu strpnosti in medsebojnega razumevanja najti še kakšnega novega.

2. Zatišje pred viharjem

Nekje okoli leta 1924 so številni evropski diplomati začutili, da je končno nastopil mir, ki so si ga želeli vse od konca prve svetovne vojne. Zdelo se je, da bo evropsko slogo moč doseči s pomočjo diplomatskih pogajanj in prostovoljnih sporazu-

¹ <http://www.forost.de>

² Christine Brenner, K analizi aktualnih razprav o beguncih in izgnancih v času 1938-1950 v srednji in vzhodni Evropi: Delovno srečanje v okviru projekta Forost na temo »Diskurzi v evropskih pristopnih državah Poljski, Češki, Slovaški, Madžarski in Sloveniji o prisilnih selitvah v letih 1938-1950«. München, 11. oktober 2003, Zgodovinski časopis, št. 1-2 (129), letnik 58, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 2004, str. 214-218.

³ Dušan Nečak et al., Nemci na Slovenskem 1941-1955, Razprave Filozofske fakultete, Raziskovalni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1998.

⁴ Dušan Nečak et al., Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju, Historia, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, Ljubljana 2004.

mov.⁶ Tudi v Ženevi, glavnem štabu »Visokega komisarja Društva narodov v zvezi s problemom ruskih beguncev v Evropi« Fridjofa Nansena, je vladal optimizem. Nansen je bil zadovoljen z minulim delom in je začel verjeti, da se lahko s pomočjo mednarodne organizacije učinkovito rešuje begunske probleme. Politična vprašanja v zvezi z begunci so bila po njegovem mnenju končana, treba je bilo rešiti le še problem nastanitve in zaposlitve, zato je predlagal, da se večina dela za begunci prenese na Mednarodno delovno organizacijo (International Labour Organisation, ILO) Društva narodov. Ko je leta 1930 umrl, so bile begunske krize le še sponin, ki so ga povezovali s povojnini krči, komunizmom, demobilizacijo, brezposelnostjo, deficitom in inflacijo.⁶

Vendar situacija ni bila tako rožnata, kot je kazalo na prvi pogled. Visoki komisar je moral biti zaradi političnih razmer znotraj te mednarodne organizacije izredno previden. Nobene članice ni smel vplesti v težave, pomagal pa je lahko le tistim beguncem, ki mu jih je dovolil priznati Sekretariat Društva narodov.⁷ V primeru Sovjetske zveze je bilo to lahko, saj je v mednarodni diplomatski sferi vse do leta 1934 niso resno jemali. Tudi Grki, Armenci, Bolgari »asirski ter asiro-kaldejski« in turški begunci na zahodno politiko niso imeli velikega vpliva. Popolnoma drugačna situacija pa se je vzpostavila, ko so začeli pritekati tokovi beguncev iz Nemčije in Italije. Ljudje so iz teh dveh držav bežali predvsem zaradi fašizma, ideologije, »ki je imela za cilj prevzeti oblast nad nacionalno državo in svojo avtoriteto vsiliti vsepovsod«.⁸

Medtem ko se je Italija s pomočjo nasilja skušala znebiti predvsem nasprotnikov fašizma in je strogo nastopila proti posameznikom, političnim skupinam in novim manjšinam, so si v Nemčiji po prihodu nacistov na oblast začeli prizadevati za združitev vseh Nemcev v čim večjem in čim bolj homogenem Reichu.⁹ Pomlad leta 1933 je za mnoge socialiste, komuniste, sindikalne udavce in Žide pomenila začetek nasilja, ki pa še ni bilo institucionalizirano. Iz uvodnega kaosa se je počasi izoblikovala jasna državna politika, ki je bila usmerjena predvsem proti Židom in nearijcem.¹⁰

Nemški Židje so začeli zapuščati Nemčijo, pri tem pa so se pojavili prvi problemi. Čeprav je novi »Visoki komisar za begunce iz Nemčije« James G. McDonald javno kritiziral Nemce zaradi nehumanega ravnanja z Židi in neariji in skušal sprožiti mednarodno posredovanje, so njegove besede znotraj Društva narodov naletele na gluha ušesa. Nobena od članic se zaradi židovskih beguncev ni hotela spuščati v spor s Tretjim reichom, po drugi strani pa se tudi nobeni ni mudilo, da bi te begunce sprejela. Tudi odstop McDonalda in njegovo dramatično pismo o kršenju človekovih pravic in nehumanosti nacističnega režima do svojih nearijskih manjšin ni bistveno izboljšal situacije. Zaradi posledic gospodarske krize in desetletij nezaposlenosti so bežeče židovske begunce zavrnil skoraj vse države sveta zaradi zaščite domače delovne sile, svoje pa je prispeval tudi antisemitizem.¹¹

⁶ Claudena Skran, *Refugees in inter-war Europe. The Emergence of a Regime*, Clarendon Press, Oxford 1995.

⁷ Roland Hultford, *Fridtjof Nansen and the Unmixing of Greeks and Turks in 1924*, Det Noeske Videnskaps-akademi, Oslo 1999, str. 16

⁸ Claudena Skran, *Refugees in inter-war Europe. The Emergence of a Regime*, Clarendon Press, Oxford 1995.

⁹ Michael R. Marrus, *The Unwanted. European Refugees from the First World War Through the Cold War*, Temple University Press, Philadelphia 2002, str. 122.

¹⁰ Hans Lemberg, *Processi decisionali relativi all'espulsione dei Tedeschi dalla Cecoslovacchia, v: Esodi. Transferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*, ur. Marina Cattaruzza, Marco Dogo, Raoul Pupo, Collana: Quaderni di Clio, št. 3, IRCl, Edizioni Scientifiche, Napoli 2000, str. 105-125.

¹¹ Norman M. Naimark, *La politica dell'odio. La pulizia etnica nell'Europa contemporanea*, Editor Laterza, Bari 2002.

¹² Göran Rystad, *Immigration History and the Future of International Migration*, *International Migration Review*, vol. 26, št. 1(97), Center for Migration Studies, New York 1992, str. 1169-1185.

¹³ Claudena Skran, *Refugees in inter-war Europe. The Emergence of a Regime*, Clarendon Press, Oxford 1995.

V končnih mesecih medvojne dobe so nekatere vlade v upanju, da bodo nadomestile tiste, ki jih je resno prizadel načeti ugled Društva narodov, ustanovile novo institucijo za reševanje begunskih vprašanj. Ustanovljen je bil Medvladni odbor za begunce, ki se je ukvarjal izključno z begunci iz Nemčije.¹² Poleg nemških Židov, ki so po sprejetju Nürnbergskih zakonov septembra 1935 ostali brez državljanstva, poleg tega pa so bili izključeni iz ekonomskega in javnega življenja, je takrat iz Nemčije v Francijo odhajal tudi precejšen del prebivalstva pokrajine Saar. S koncem uprave Društva narodov se je tja ponovno vrnila Nemčija, ki pa je izseljencem dopustila, da obdržijo nepremičnine in s seboj odnesejo premičnine.

3. Novi načrti za ureditev Evrope

Leto 1938 je bilo prelomno za nadaljnjo usodo milijonov ljudi. Tega leta je Kristalna noč številne Žide prepričala, da v Nemčiji za njih ni priložnosti in da je skrajni čas za izselitev.¹³ Dodatno se je utrdila tudi ideja o izključevanju, znanstvenem konstrukt, ki ga je med prvo svetovno vojno utemeljil švicarski etnolog in antropolog Georges Montandon. Po njegovem mnenju bi morali probleme, povezane z manjšinami znotraj nacionalnih držav, reševati z evakuacijo v matično državo ali organizacijo izmenjave manjšin med več državami. V nacionalno mešanem okolju je videl sod smodnika, s pomočjo epuracije pa bi dobili etnično homogeno prebivalstvo lokalnih skupnosti, regij, pokrajin in celo držav.¹⁴ Nemci so ta ideal poskusili doseči že s spremembami meja, ko so ponovno zavzeli pokrajino Saar in pa s priključitvijo Avstrije. Vendar s tem ni bila dosežena homogenost nemškega naroda in počasi je vsem vpletenim postalo jasno, da bo moralo priti do izmenjave prebivalstva. V naslednjih letih so Nemci sklenili vrsto sporazumov, s katerimi naj bi se njihovi sonarodnjaki, ki so živeli »na tujem«, na primer Južni Tirolci, spet vrnil »domov«. Nenadoma so o nujnih izmenjavah prebivalstva govorili tudi vsi udeleženci Münchenske konference. Ko je 6. oktobra 1939 Hitler v Reichstagu govoril o premikih prebivalstva, je imel v mislih eliminacijo lis »nemškosti« po vsej vzhodni Evropi, s čimer bi preprečili nadaljnje konflikte. To bi po njegovem mnenju lahko dosegli s pravičneje postavljenimi mejami.¹⁵ V tem duhu se je začelo izseljevanje, preseljevanje in naseljevanje populacij, cilj je bil naselitev Nemcev iz drugih držav na ozemlju Nemčije. Izseljevanje avtonega prebivalstva zasedenih ozemelj je bilo čedalje brutalnejše in je svoj višek doseglo med samo vojno.

4. Vplivi takšnega reševanja manjšinskih in begunskih problemov na prisilne migracije po drugi svetovni vojni:

V takšnem ozračju so zorele ideje o povojni izselitvi nemških manjšin iz srednje in vzhodne Evrope. Tako češka kot poljska vlada sta svoje izgnanstvo v Londonu izkoristili za številna pogajanja z zavezniki o povojni ureditvi svojih držav. V Londonu se je maja 1941 s predstavniki angleške vlade sestal izgnani predsednik Českoslovaške Edvard Beneš. Tema pogovorov je bila povojna ureditev države. Beneš je računal, da bo okoli 300.000 sudetskih Nemcev ob porazu nemške vojske zbežalo v Reich, okoli 400.000 nemških socialdemokratov pa bo optiralo za češkoslovaško državljanstvo. Preostal 1.100.000 Nemcev pa bi bilo

¹² Norman M. Naimark, *La politica dell odio. La pulizia etnica nell Europa contemporanea*, Editori Laterza, Bari 2002.

¹³ Museo virtuale delle intolleranze e degli stermini, *I primi teorici degli spostamenti forzati*, <http://www.romacivica.net/amis/schede.asp?id=10&idsch=245>

¹⁴ Michael R. Marrus, *The Unwanted. European Refugees from the First World War Through the Cold War*, Temple University Press, Philadelphia 2002.

treba v Nemčijo izgnati. Odit bi morali nacisti, pangermansko orientirana inteligenca in vsi tisti, ki so sodelovali z NSDAP. Nato bi Praga prepustila ozemlja, naseljena s 510.000 Madžari Budimpešti, preostalih 200.000 Madžarov pa bi zamenjali za Slovake, živeče na Madžarskem. Vprašanje manjšin bi bilo s tem na Češkoslovaškem rešeno.¹⁶

Po pogovorih z vodjo socialdemokratov sudetskih Nemcev in vodstvom češkoslovaškega odpora, ki je imelo zelo radikalne zahteve, saj je zahtevalo unozično preselitev čim večjega števila sudetskih Nemcev, je češki predsednik leta 1944 Britancem in Sovjetom dostavil memorandum, s katerim si je želel pravice, da iz svoje države evakuira vse ljudi, ki so v letih 1938-39 dobili nemško državljanstvo. Tem željam so nasprotovali zavezniki, ki so Benešu dali jasno vedeti, da vprašanja manjšin v svoji državi ne more reševati s takojšnjim izgonom. »Foreign Office« je predlagal, da se je treba te zadeve lotiti previdno. Takoj bi izgnali »krive Nemce«, ostali bi prišli na vrsto kasneje, ko bi se napeta situacija pomirila in bi jih izselili organizirano.¹⁷

Cedalje jasneje je postajalo, da se meje med Nemčijo, Češkoslovaško in Madžarsko ne bodo spremenile, temveč se bo s pomočjo vlakov in drugih prevoznih sredstev, včasih pa tudi peš, raje spreminjala nacionalna sestava. Beneš je voditeljem odpora poslal obvestilo, da bodo "krivi Nemci" tako ali tako sami ušli, posebno pozornost pa je treba nameniti čiščenju ozemlja, kjer prevladujejo češki elementi.¹⁸

Konec druge svetovne vojne se je naglo bližal in pobude za rešitev problema iz Londona, Moskve in Washingtona so se vrstile ena za drugo. Za povojno ureditev Češkoslovaške je obstajalo pet različnih programov, sprejeli pa so tistega, ki je govoril o nepreklicnem brezpogojnem izgonu Nemcev, istočasno bi služil homogenizaciji Češkoslovaške in kolektivnemu kaznovanju vseh Nemcev za nacistične zločine. Ko so se julija 1945 zmagovalci druge svetovne vojne zbrali v Potsdamu, so se poleg ostalega pomembnega dela posvetili tudi reševanju problema sudetskih Nemcev. V XIII. členu Potsdamskega protokola so se zavezniki odločili, da je preselitev nemške populacije, ki je ostala na Poljskem, Češkoslovaškem in na Madžarskem, v Nemčijo nujna, da pa mora biti vsak premik dobro organiziran in izpeljan tako, da spoštuje človekovo dostojanstvo.¹⁹

Izseljevanje Nemcev iz Češkoslovaške pa se je začelo že prej, saj je trajalo že od maja 1945. Lokalni češki vojaški poveljniki in revolucionarni komiteji, ki so jim bile podrejene najrazličnejše vojaške in paravojaške enote, kot so recimo oddelki »Svobode«, Revolucionarne straže, Nacionalni komiteji in prostovoljci, so iz vasi in mest ob avstrijski in nemški meji začeli izganjati nemško prebivalstvo. Metode za prepričevanje teh ljudi naj bi temeljile na pretepih, linču, posilstvih in splošnem sovraštvu, tako da je v sumljivih okoliščinah v tem času odšlo okoli 800.000 Nemcev.²⁰ V tem času sta se zgodila tudi dva huda incidenta v Brnu in Ustiju.

Ko so 31. maja 1945 iz Brna proti Avstriji peš izgnali okoli 20.000 mož, žena in otrok, jih Avstriji niso spustili čez mejo. Odpeljani so bili v zasilno taborišče pri Pohorelicah, kjer so na prisilnem delu ostali več mesecev. Poleg lakote, žeje in mraza pa je med njimi kosil tudi tifus.

V Ustiju se je po sabotaži na električnih vodih 31. maja bes ljudstva osredotočil

¹⁶ Detlef Brandes, *Sudeti 1945: prove tecniche di pulizia etnica*, Limes, št. 1. I nuovi muri, Editrice periodici culturali, Roma 1996 str. 193-198.

¹⁷ Hans Lemberg, *Processi decisionali relativi all'espulsione dei Tedeschi dalla Cecoslovacchia*, v: *Esodi. Transferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*, ur. Marina Cattaruzza, Marco Dogo, Raoul Pupo, Collana: Quaderni di Clio, št. 3, IRCL, Edizioni Scientifiche, Napoli 2000, str. 105-124.

¹⁸ Detlef Brandes, *Sudeti 1945: prove tecniche di pulizia etnica*, Limes, št. 1. I nuovi muri, Editrice periodici culturali, Roma 1996, str. 193-198.

¹⁹ Charles L. Mee, *Kupčija v Potsdamu*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1976.

²⁰ Ronald M. Smelser, *The Expulsion of the Sudeten Germans*, Nationalities Papers, vol. 24, št. 1, Carfax Publishing Company, Abingdon 1996, str. 79-92.

na Nemce. Množica jih je linčala in od 1000 do 2700 naj bi jih tudi pobila.²¹ Okoli mnogih nemških zaselkov in mest je čez noč zrasla bodeča žica in jih spremenila v začasna taborišča, od tam so ljudi izseljevali čez mejo ali pa so jih odpeljali v notranjost na prisilno delo.

Spontanemu izlivu besa in nelegalnemu izgonu je svoje dodala tudi oblast, ki na vse to ni reagirala, začela pa je tudi z uradno politiko proti nemškemu prebivalstvu. Od 17. maja naprej so Nemcem manjšali obroke hrane na karte. Okoli roke so si morali oviti bel trak in niso se smeli voziti z javnimi transportnimi sredstvi. Lahko so kupovali le v določenih trgovinah ob določenih urah in niso smeli zamenjati bivališča.

Julija so zaprli vse nemške šole. Zaplenjeno je bilo vse nemško premoženje in vsi tisti, ki so med vojno dobili državljanstvo Tretjega reicha, so zdaj izgubili pravico do češkoslovaškega.

V avgustu je vlada v ministrstvu za notranje zadeve ustanovila poseben oddelek, ki naj bi se ukvarjal z naslednjo fazo »odsuna«. S pomočjo ministrstev za zdravje, obrambo in transport je formiral 107 zbirnih taborišč za tiste, ki jih je bilo treba izseliti. Vojska je nato ljudi z vlaki odpeljala do meje, kjer so jih sprejeli zavezniki. Ti so 20. novembra 1945 dovolili preselitev dveh in pol milijonov Nemcev iz Češkoslovaške v ameriško cono in cono Sovjetske zveze. »Odsun« naj bi trajal od januarja do avgusta 1946, a se je zavlekel vse do leta 1947.

Ta faza je potekala precej bolj urejeno. Izseljenci so potovali v ogrevanih vlakih in imeli dovolj hrane za vse potovanje. V letu 1946 je 1.334.856 Nemcev iz Češkoslovaške vstopilo v ameriško cono bivšega Reicha. S seboj so lahko odnesli med 50 in 70 kg osebnih predmetov in 1500 mark. V cono, ki jo je nadzirala Sovjetska zveza, je vstopilo 636.482 Nemcev, ki so s seboj lahko prinesli 50 kilogramov osebnih predmetov in 500 mark. V najbolj delavnih dneh so dnevno z vlaki na mejo uspeli prepeljati tudi do 14.400 ljudi. Družin niso ločevali.²²

Po letu 1947 so Češkoslovaško zapuščali le še tisti Nemci, ki med vojno niso dobili reichovskega državljanstva, ki so sodelovali z odporom, bili žrtve Hitlerjevega nasilja ali pa so bili strokovnjaki z določenih področij industrije in jih je država nujno potrebovala. Odhajali so tudi tisti, ki so bili po vojni obsojeni na različne zaporne kazni in so bili nato pomiloščeni. Tako je do leta 1951 odšlo še okoli 16.000 Nemcev.²³

Imetje politično nezanesljivih oseb, mednje so sodili Nemci in Madžari, ki je obstajalo na področju Češkoslovaške republike, je prešlo pod nacionalno upravo. Za to so poskrbeli dekreti predsednika republike Beneša.²⁴

Ko so septembra 1939 Nemci napadli in porazili Poljsko, so jim pri tem pomagale tudi manjšine, ki niso bile naklonjene Poljakom. Multinacionalni karakter te države se je izkazal kot šibka točka, predvsem v Pomeraniji in gornji Šleziji, kjer je živel nemška manjšina, in v vzhodni Galiciji, kjer je živel ukrajinska manjšina. Del Ukrajincev, Belorusov in Židov je z veseljem pričakal Rdečo armado na ozemljih, ki so ob razdelitvi Poljske pripadla Sovjetski zvezi.

Poraz in ponovna razdelitev sta predstavljala travmatično izkušnjo, ki je bila ena od glavnih gonil poljske vlade v izgnanstvu. Ta je o svojih manjšinah razmišljala pod vplivom šoka zaradi naglega poraza in na osnovi nacističnega modela preseljevanja manjšin.

Poleg strateških razlogov so se trudili dokazati, da so v vzhodni Prusiji in Pomeraniji, še več, na vseh ozemljih do Odre in Šlezije populacije, ki govorijo

²¹ Norman M. Naimark, *La politica dell'odio. La pulizia etnica nell'Europa contemporanea*, Editori Laterza, Bari 2002.

²² Erik K. Franzen, *Die Vertriebenen. Hitlers letzte Opfer*, Ullstein, München 2002.

²³ Ronald M. Smelser, *The Expulsion of the Sudeten Germans, Nationalities Papers*, vol. 24, št. 1, Carfax Publishing Company, Abingdon 1996, str. 79-92.

²⁴ Pietro Merku, *Primerjava med eksodusom iz Istre in Sudetov po drugi svetovni vojni*, *Annales, Anali za istrske in mediteranske študije*, vol. 20, št. 1, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstvenoraziskovalno središče RS v Koprju, Koper 2000, str. 241-250.

poljsko ali pa so »poljske rase«. Po intenzivnih pogajanjih z zavezniki se je meja nekako ustalila na Odri in Nisi. Stalin Poljakom ni želel vrniti Vilne, Lemberga in drugih ozemelj, ki jih je Sovjetska zveza zasedla leta 1939, in je v zameno za veseljem ponudil nemško ozenlje. To mejo so zagovarjali tudi angleški strokovnjaki, ki so skušali predvideti posledice evakuacije Nemcev iz Češkoslovaške in Poljske. Bali so se, da preveč razkosana Nemčija ne bo zmogla preživeti in zaposliti vseh beguncev, kar je tudi pomenilo, da ne bo zmogla plačati reparacij. Zorela je tudi odločitev, da je manjšinska vprašanja na teh področjih treba rešiti enkrat za vselej in to ne z asimilacijo, temveč z izselitvijo vseh, ki so leta 1939 imeli nemško ali dvojno državljanstvo. S sprejemom nemških manjšin bi Nemčija poplačala vojno škodo Češkoslovaški in Poljski.²⁵

Pri izseljevanju Nemcev iz Poljske je bilo spoštovanje potsdamskih sklepov o »urejeni in humani preselitvi« le pobožna želja.²⁶ Že pred samo konferenco so Rdeča armada, različne poljske milice in posamezniki širili paniko. Propaganda je že začela svoje delo ter Nemcem pripisala kolektivno krivdo. Maščevanje za krivice, ki so se pod nemško okupacijo zgodile Poljakom, je postalo osrednja tema v poljskem časopisju. Sovraštvo, nakopičeno med vojno, je izbruhnilo na plano. Nemce so poniževali, preteпали, pobijali, plenili njihova premoženja in jih izganjali z domov. Veliko ljudi je bilo odpeljanih na prisilno delo. Poljske oblasti so se trudile ustvariti pogoje, s katerimi bi Nemce prisilili k odhodu, a ga zaradi uničenega železniškega križa niso zmogle realizirati. V zbirnih taboriščih in na železniških postajah je prihajalo do lakote, širile so se bolezni. Šele po letu 1946 se je stanje toliko normaliziralo, da so v Nemčijo začeli prihajati redni transporti Nemcev s Poljske.²⁷ Večina izgnanih je izgon takrat občutila kot osvoboditev izpod režima groze.

Tudi Madžarska je bila med državami, ki so v Potsdamu od zaveznikov zahtevale, da se njena nemška manjšina izseli. Vendar pa je bila nova vlada previdna, saj se je zavedala, da veliko število Madžarov živi na tujem in da bi izgon Nemcev poslabšal njihov položaj. Najprej se je govorilo le o izgonu znanih pronacistov, vendar pa so lokalni komunisti s podporo Sovjetske zveze dosegli, da so izselili veliko večino nemško govoreče manjšine.²⁸

Romunsko prebivalstvo je krivdo za trpljenje med drugo svetovno vojno prav tako naprtilo na ramena svoje nemške manjšine, ki je živela predvsem v Transilvaniji. Številne so po koncu vojne odpeljali na prisilno delo v Sovjetsko zvezo, natančneje v Sibirijo. Tisti, ki so preživeli težke delovne razmere v taboriščih in so dobili dovoljenje za vrnitev v Romunijo, so si želeli od tam nemudoma oditi. Skupaj s tistimi, ki so se uspeli izogniti prisilnemu delu v Sibiriji, so se zllili v tok, ki je bil usmerjen na zahod, kljub temu da je komunistični režim le stežka izdajal vize in dovoljenja za izselitev. Tako je med leti 1950-1987 Romunijo zapustilo preko 100.000 ljudi z nemškimi koreninami, ki so večinoma odšli v Zahodno Nemčijo.²⁹

Jugoslavija je vprašanja svojih novih manjšin reševala sama, brez pomoči zaveznikov. Podobno kot pri češkoslovaškem in poljskem primeru je teren pripravila že med samo vojno. Iz sklepov, ki jih je AVNOJ sprejel 21. novembra 1944, je razvidno, da bo podržavljeno »vse imetje nemškega Reicha in njegovih državljanov, kot tudi imetje oseb nemške narodnosti, z izjemo Nemcev, ki so se

²⁵ Dellef Brandes, *Lo sviluppo dei progetti di annessione ed espulsione del Governo in esilio e della Resistenza polacca: 1939-45*, v: *Esodi. Transferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo*, ur. Marina Cattaruzza, Marco Dogo, Raoul Pupo, Collana: Quaderni di Clio, št. 3, IRLI, Edizioni Scientifiche, Napoli 2000, str. 125-140.

²⁶ Erik K. Franzen, *Die Vertreibenen. Hitler's letzte Opfer*, 1/1stein, Munehen 2002.

²⁷ Norman M. Naimark, *La politica del odio. La pulizia etnica nell'Europa contemporanea*, Editori Laterza, Bari 2002.

²⁸ Michael R. Marrus, *The Unwanted. European Refugees from the First World War Through the Cold War*, Temple University Press, Philadelphia 2002.

²⁹ Virginia Gherasim, *I fenomeni migratori della popolazione di etnia tedesca di Transilvania*, v: *Oltre l'Italia e l'Europa, Ricerche sui movimenti migratori e sullo spazio multiculturale*, ur. Carlo Donato, Pio Nodari, Aleksander Panjek, Edizioni Università di Trieste, Trieste 2004, str. 449-460.

borili v enotah Narodno osvobodilne vojske ali Partizanskih odredov Jugoslavije ali pa so bili državljanji nevtralnih držav in se v času okupacije niso sovražno obnašali.³⁰ Z odhodom nemške manjšine, ki naj bi štela od 360.000 do pol milijona ljudi, so se najprej ukvarjale nemške oblasti, ko so jih skušale spraviti na varno. Po koncu vojne so njihov izgon organizirale lokalne oblasti, ali pa je šlo za rezultat kolektivnih ukrepov proti etnični manjšini, za katero je veljalo, da je sodelovala z nacisti.³¹ Brez premoženja in zaradi najrazličnejših pritiskov naj bi na zahod odšlo nekaj več kot 300.000 ljudi, v Sovjetsko zvezo pa naj bi jih poslali okoli 50.000.³²

Odhod Nemcev iz Slovenije po drugi svetovni vojni je organizirala OZNA³³ in naj bi imel tri posebnosti. Za prvo fazo naj bi bile značilne likvidacije, v drugi fazi je prišlo do pritiskov in izгона preko meje, zadnja faza pa naj bi bil izgon v druge kraje Jugoslavije in na prisilno delo v Sovjetsko zvezo.³⁴ Številke se glede na najrazličnejše vire seveda razlikujejo, vendar pa naj bi po nekaterih podatkih 15.000 do 16.000 Nemcev pobegnili pred koncem vojne, 9000 pa naj bi jih nato izgnali.³⁵ Tudi tu je veliko vlogo igralo ustvarjanje atmosfere strahu, zbirna taborišča, slabo pripravljena infrastruktura za Transporte tako po cestah kot po železnici in pa razni incidenti.

5. Zaključek

Pri preučevanju prisilnih migracij so v večini primerov nastali številni problemi. Velikokrat se namreč zgodi, da takšni premiki prebivalstva niso bili registrirani, številni viri so se izgubili ali pa niso dosegljivi. Zdi se, da so podatki o prisilnih migracijah eni od najmanj zanesljivih, kar je pravzaprav razumljivo. Treba je namreč upoštevati dejstvo, da so se v večini primerov zgodile v izredno kratkem času, vpleteno je bilo veliko število ljudi, eno samo pot, železniško postajo ali mejni prehod je lahko nenadoma preplavilo na tisoče ljudi.³⁶ Na drugi strani so tisti, ki so s pomočjo formalnih in neformalnih ukrepov sprožili prisilne migracije, velikokrat želeli prikriti svoja dejanja.

Prav tako je za raziskovanje prisilnih migracij dolgo veljal stereotip, da so kot posledica civilnih spopadov, menjav režimov, vojn, vladnih intervencij ipd. enkratno, povsem nepredvidljivo dogajanje brez pravil, zato so raziskovalci vsak tok beguncev opazovali kot enkratni dogodek z enkratnimi razlogi.³⁷

Velik korak naprej je bil storjen, ko so takšno razdelitev zavrnil. Težnje po tem, da bi bilo begunske tokove mogoče opazovati tudi v teoretični perspektivi kot posebne dogodke splošnega fenomena, ki je prav tako povezan s svetom politike, kot je navadna migracija povezana s svetom ekonomije, so obrodile sadove. Začele so se rojevati različne teorije, da imajo podobno, kot ima migracija svoje korenine v ekonomskih silah, begunski tokovi svoje korenine v političnih silah,

³⁰ Ante Laušić, Iz povjesti folksdojčera i njihova egzodusa na tlu Jugoslavije, Migracijske teme, vol. 7, št. 2, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1991, str. 182-192.

³¹ Heinz Fassmann, Rainer Münz, European East-West Migration 1945-1992, International Migration Review, vol. 28, št. 30(107), Center for Migration Studies, New York 1994, str. 521-538.

³² Ante Laušić, Iz povjesti folksdojčera i njihova egzodusa na tlu Jugoslavije, Migracijske teme, vol. 7, št. 2, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1991, str. 182-192.

³³ Tone Ferenc, Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno, v: »Nemci« na Slovenskem 1941-1955, ur. Dušan Nečak, Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 2002, str. 145-190.

³⁴ Dušan Nečak, »Nemci« na Slovenskem 1945-1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov, v: »Nemci« na Slovenskem 1941-1955, ur. Dušan Nečak, Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 2002, str. 219-290.

³⁵ Božo Repe, »Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni, v: »Nemci« na Slovenskem 1941-1955, ur. Dušan Nečak, Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 2002, str. 191-218.

³⁶ Dariuzs Stola, Forced Migrations in Central European History, International Migration Review, vol. 26 (98), št. 2, Centre for Migration Studies of New York, New York 1992, str. 324-342.

³⁷ Arntide R. Zolberg, The Formation of New States as a Refugee-Generating Process, Annals, št. 467, American Academy of Political and Social Science, Philadelphia 1983, str. 24-38.

še posebej v pojavu in razvoju nacionalnih držav.³⁸

Vendar pa se je kljub upoštevanju vseh teh specifičnosti prav pri primerjavah med izgoni avtohtonega nemškega prebivalstva iz držav srednje in vzhodne Evrope rado zgodilo, da je prišlo do (pre)hitrih posploševanj, površnih ocen, iskanja »podobnosti« namesto virov. Gre namreč za dogajanja, ki so si časovno in krajevno relativno blizu, vzroki zanje so si podobni. Veliko skupnih točk najdemo tudi pri usodah izgnancev, pri čemer pomagajo tudi fotografije izčrpanih, prestrašenih ljudi, ki so izgubili vpliv na svojo prihodnost in z vso svojo pojavo odsevajo strah in brezupnost položaja, v katerem so se znašli. Tudi metode, ki so jih oblasti formalno in neformalno uporabile za spodbujanje, oblikovanje izseljenjskih valov in njihov izgon, se bistveno ne razlikujejo od države do države. Tako se je hitro zgodilo, da so se diskusije začele sukati v smer mita o enem samem velikem povojnem izganjanju s posebnimi karakteristikami, o posebnem pojavu, za katero se je po vojnah ob razpadu Jugoslavije hitro našlo tudi ime.³⁹ Po letu 1992 se je začel v znanstveni sferi uveljavljati pojem »etnično čiščenje«. Nenadoma se je govorilo o nekakšnem nalezljivem virusu⁴⁰ oziroma bacilu⁴¹ etničnega čiščenja, ki se periodično širi med narodi srednje in vzhodne Evrope in katerega posledice so nepredvidljive in katastrofalne. Vendar pa so nekateri izmed strokovnjakov, ki so sodelovali pri kritičnem pretresu dogajanj okoli izgonov avtohtonih Nemcev, pojem »etnično čiščenje« označili za »historični konstrukt, ki propagira črno-belo sliko Nemcev kot žrtev in zmanjšuje motive sovraštva in maščevanja med njimi in narodi, ki so jih izganjali.«⁴²

Diskusija se je dokončno zaostрила avgusta 2003, ko je skupina nemških intelektualcev pod vtisom razprav o postavitvi »Centra proti preganjanju« v Berlinu izdala manifest o »Kritični in razsvetljeni debati o preteklosti.« V njem so opozorili na dve resni nevarnosti. V zgodovinski sferi bi revizije preteklosti lahko pripeljale do situacije, v kateri bi se pozabilo na usodno povezanost med nacistično politiko radikalnega nacionalizma, rasnega iztrebljanja in begom ter izgonom etničnih Nemcev. V politični sferi pa bi obstajala nevarnost po etnifikaciji socialnih konfliktov oziroma po interpretaciji spornih političnih in socialnih vprašanj skozi etnično besedišče. Tako motivirani centri bi tako lahko spodbujali enostransko sliko preteklosti, kar bi poglobilo nasprotja med vpletenimi narodi in upočasnilo procese Evropske integracije.⁴³

Kako torej glede na takšne razmisleke izpeljati obljubljeno primerjavo med izgoni Nemcev iz srednje in vzhodne Evrope po drugi svetovni vojni? Verjetno je ena od možnih poti ta, da se glede na globino problema skuša obrniti način našega gledanja in raziskovanja na glavo. Tako primerjav v bistvu ne bi smeli postaviti na konec študij o prisilnih migracijah kot nekakšno krono vseh raziskav, kot se to dogaja pri nekaterih projektih, ki s pomočjo EU trenutno potekajo v Nemčiji, temveč jih obravnavati kot nekakšno stalno vzporedno dejavnost. Njihova naloga bi tako postala spodbujanje podrobnejših mikroraziskav posameznih izgonov, kar bi prav gotovo bistveno prispevalo k razumevanju različnosti, drugačnosti, specifičnosti in posledično motivov vseh, ki so bili vpleteni v ta dogajanja. Tako način bi lahko obogatili diskusije, ki se danes kot v začaranem krogu vrtijo predvsem okoli krivde, trpljenja in povračil.

³⁸ Arnside R. Zolberg, Foreword, v: *The Unwanted. European Refugees from the First World War* Thorough the Cold War, Michael R. Marrus, Temple University Press, Philadelphia 2002.

³⁹ Nicolas Van Hear, *New Diasporas. The mass exodus, dispersal and regrouping of migrant communities*, UCL Press, London 1998.

⁴⁰ Norman M. Naimark, *La polizia del odio. La pulizia etnica nell'Europa contemporanea*, Editori Laterza, Bari 2002.

⁴¹ Peter Glotz, *Die Vertreibung*, Ullstein, Berlin 2004.

⁴² Eva Hahn, *Cold War and the Myth of «ethnic cleansing»: Remarks on a popular interpretation of the «transfer» of Germans from East Central Europe*, <http://www.lboro.ac.uk/departments/ew/EthnicWS.htm>

⁴³ <http://www.bohemistik.de/zentrumgb.html>

Jure Gombač

**AUSWANDERUNG DER DEUTSCHEN AUTHOCHTHONEN
BEVÖLKERUNG AUS MITTEL- UND OSTEUROPA NACH DEM
ZWEITEN WELTKRIEG
(Ursachen und Vergleiche)**

Zusammenfassung

Flucht und Vertreibung der Deutschen aus Ost- und Mitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg ist eines der am besten untersuchten und meist diskutierten geschichtlichen Themen in Deutschland. Dokumentarsendungen und lange Regale voll Belletristik und populärwissenschaftlicher Bücher haben in jüngster Vergangenheit auch in der breiteren Öffentlichkeit erneut zu Überlegungen geführt. Die deutschen Anregungen über die „Rückkehr zum Gedenken an die Flüchtlinge“ und die Diskussion um die Gründung des Berliner „Zentrums gegen Vertreibung“ erweckte auch in den Ländern, aus denen die Deutschen geflohen bzw. vertrieben wurden, Interesse.

Mit dem Beitrag wird versucht, auf einige der vielen Fragen, die mit dieser Problematik im Zusammenhang stehen, eine Antwort zu finden. Er widmet sich kurz den aktuellen Diskussionen in Deutschland und den einbezogenen Ländern. Den Ursprung der Problematik sucht er zwischen den beiden Weltkriegen, als Europa verschiedene Arten zur Lösung der Minderheitsproblematik ausprobierte und folgedessen seine Beziehung zu Flüchtlingen gestaltete. Es folgt die Verschärfung der nazistischen und faschistischen Politik des radikalen Nationalismus und der Rassenausrottung während des Zweiten Weltkrieges, widmet sich aber auch den Vorschlägen, die sich über das Nachkriegs-Schicksal der deutschen Minderheiten in den Staaten Mittel- und Osteuropas bildeten. Beschrieben werden außerdem die hauptsächlichsten Charakteristiken einzelner Vertreibungen, die auf den ersten Blick einander sehr ähnlich sind. Dennoch, trotz des versprochenen Vergleichs, kommen dem Autor am Ende ehrliche Zweifel über den Wert und die Wirksamkeit eines derartigen Zugangs, der Verallgemeinerung und Bildung von Stereotypen zulässt. Als Beispiel einer solchen Entwicklung beschreibt er die Geltendmachung des Begriffs „ethnische Säuberung“, der von zahlreichen Fachleuten als nicht entsprechend und einengend zurückgewiesen wird. Deshalb versucht er, neue Lösungen zu finden, die die Vergleiche zwischen den einzelnen Vertreibungen als Hilfsmittel bei der Forschungsarbeit verwenden und nicht als ihr Endziel ansehen.

NOVA DOGNANJA IN ODKRITJA V SAKRALNI ARHITEKTURI SLOVENSКИH GORIC

Neva Sulič Urek*

UDK 726.025(497.4 Slovenske gorice)

SULIČ UREK, Neva: Nova dognanja in odkritja v sakralni arhitekturi Slovenskih goric. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 1-2, str. 125-154

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Pričujoči članek podaja nova odkritja na področju Slovenskih goric v okviru konservatorskih in restavratorskih posegov, ki jih je vodil Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije iz Maribora v obdobju med leti 1997 in 2004. Odkritja so potrdila romanski nastanek cerkva na tem področju, kvalitetno gotsko stensko poslikavo, ki je krasila cerkve še pred obdobjem velike poznogotske dejavnosti, in razkrila bogato dekorirane poznogotske oboke, ki zaznamujejo največjo gradbeno dejavnost Slovenskih goric.

UDC 726.025(497.4 Slovenske gorice)

SULIČ UREK, Neva: New Findings and Discoveries in the sacral Architecture of Slovenske Gorice. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 1-2, pp. 125-154

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

In this article, new discoveries in the area of Slovenske Gorice, within conservational and restaurational interventions, carried out in 1997-2004 by the Institute for the Protection of Cultural Heritage, are described. The discoveries confirmed the Romanic origin of churches in this area, Gothic high quality painting of the walls, which had decorated churches even before the period of late Gothic activity, also uncovering richly decorated late Gothic vaults, which characterise the construction activity of Slovenske Gorice.

* Neva Sulič Urek, prof. umet.zgod., konservatorska svetovalka na ZVKDS OE Maribor, SI-2000 Maribor

O cerkveni arhitekturi Slovenskih goric je bilo napisanega že veliko. Večina tekstov o posameznih cerkvah¹ in tistih, ki so obravnavali celovito gradbeno dejavnost tega prostora,² se je nanašalo na poznogotsko gradbeno fazo. Ta je v izzvenenju gotske likovne govorice ostala opazna vse do današnjih dni. Najstarejšo gradbeno fazo iz obdobja romanike so kasnejše poznogotske predelave dodobra prekrile. Prva polovica 16. stoletja je za prostor Slovenskih goric obdobje velike poznogotske gradbene dejavnosti, ki se odraža s tradicionalno tlorisno zasnovo, poznogotsko mrežo obokanja, novim razumevanjem oblikovanja prostora ter vencem opornikov na zunanjsčini kora in ladje. Na splošno opažamo pomanjkanje smisla za figuralni kamnoseški okras, zato pa je tembolj poudarjena konstrukcijska shema cerkvene lupine³.

Gradbena dejavnost tega področja sicer kaže neke skupne črte, ki pa jih ne moremo povezati v smislu skupne delavnice. "Prezbiterij se približuje širini ladje, zvezdnati oboki prehajajo v banje, arhitekturni detajli so slikoviteje in igrivo obdelani."⁴

O gradbeni dejavnosti romanike v Slovenskih goricah smo lahko do leta 1997, ko smo obnovili fasado župnijske cerkve sv. Lenarta, sklepali le na osnovi arhivskih podatkov⁵, ogledu nenatančnih arhitektonskih posnetkov in strukture gradnje. Že Franc Kovačič ugotavlja, da so bile vse pražupnijske cerkve grajene v obdobju romanike.⁶ Tej ugotovitvi bi lahko argumentirano dodali dejstvo, da je bilo v obdobju romanike zgrajenih tudi nekaj nekdanjih podružničnih cerkva v Slovenskih goricah ali pa kar večina njih. Gradbena zgodovina cerkva v tem prostoru ponovno potrjuje že znano dejstvo, da je gotsko obdobje v večini primerov preoblikovalo že obstoječo romansko arhitekturo, na kar nas je Ivan Komelj že večkrat opozoril⁷.

Kot odgovorna konservatorica za področje Slovenskih goric sem pri obnovi fasade cerkve sv. Lenarta v Lenartu, notranjosti sv. Ruperta v Sp. Voličini, fasade Marijine cerkve v Apačah in restavriranju fresk v cerkvi sv. Antona Puščavnika v Cerkevniku naletela na romansko gradbeno fazo, ki je bila v Lenartu in Cerkevniku pričakovana, v Apačah in domnevno v Sp. Voličini pa prijetno presenečenje. Pri vsem tem pa ne smemo pozabiti na novo odkrito poznogotsko dekorativno poslikavo obokov in reber v sv. Rupertu v Sp. Voličini in fragmente gotske poslikave prizorov Pasijona in Prihoda in Poklona treh kraljev in v celoti ohranjen prizor Križanja na severni steni notranjsčine cerkve sv. Antona v Cerkevniku.

Romanske cerkve, ki so jih gradili v prostoru Slovenskih goric pred koncem 12. stoletja, so bile odraz kulturnega importa cerkvenih centrov izven današnjega slovenskega prostora, kot je to primer s cerkvijo v Lenartu in

¹ Ivan Komelj, *Gotska arhitektura na Slovenskem, Razvoj stavbnih členov in cerkvenega prostora*, Ljubljana 1973.

V poglavju *Razvoj gotskega cerkvenega prostora na Slovenskem* obširno obravnava cerkev Sv. treh kraljev, ki ni predmet naše obravnave, v zvezi z ž.c. sv. Lenarta v Lenartu v Slov. goricah in ž.s. v Sp. Voličini (str. 272) pa poda le tloris. Cerkev sv. Andreja v Cerkevniku in Marijino cerkev v Apačah omeni v pregledu spomenikov gotske cerkvene arhitekture. Prvo obširnejšo obravnavo arhitekture v tem prostoru je podal Emilijan Cevc v Slovensku umetnosti iz leta 1966, ki že takrat omenja povezavo z donavskim slogom in zvezi s cerkvijo v Apačah.

² Najbolj izčrpno je predstavil slovenskogoriško pozno gotiko umetnostni zgodovinar Matej Klemenčič v diplomski nalogi *Poznogotska cerkvena arhitektura v Slovenskih goricah*, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1994.

³ Ivan Komelj, *ibid.*, str. 254.

⁴ Emilijan Cevc, *Slovenska umetnost*, Ljubljana 1966, str. 39.

⁵ Arhivski podatki govorijo o romanski cerkvi v Lenartu leta 1196, posredno omenjajo gradbeno dejavnost v Apačah v zvezi s šeutpavelsko posestjo, cerkev sv. Andreja v Cerkevniku, ki je obstajala že pred letom 1209, pa se omeni v povezavi s sv. Benediktom, pod katerega je cerkev spadala. V Sp. Voličini se omenja kapeta St. Maria in spinis (glej Janiščev Topografski leksikon Štajerske, 2 del, str. 750, o kateri nimamo nikakršnih natančnejših podatkov v zvezi z letnico ali velikostjo). Podatek sam izvira iz ustnega izročila.

⁶ Franc Kovačič, *Zgodovina lavantinske škofije (1228 - 1928)*, Maribor 1928, str. 241-242.

⁷ Ivan Komelj, *ibid.*, str. 10-11.

Apačal⁸. Avtor diplomske naloge Poznogotska cerkvena arhitektura v Slovenskih goricah Matej Klemenčič uvršča "slovenjegoriško pozno gotiko" v "skupino cerkva med Dravo in Muro, ki kažejo predvsem vplive s severa, delno pa tudi jugovzhoda, iz hrvaško ogrskega prostora."⁹

Zgodnji nastanek romanskih podružničnih cerkva v Slovenskih goricah je nedvomno povezan z nastankom pomembnih in zgodnjih pražupnij v Gornji Radgoni, Jarenini in Ptuju. Cerkvi v Apačah in Cerkvjenjaku sta spadali pod pražupnijo v Gornji Radgoni, cerkev v Voličini pod ptujsko pražupnijo, cerkev v Lenartu jareninsko pražupnijo oziroma admontski samostan¹⁰, cerkev v Cerkvjenjaku pa pod župnijo v Benediktu¹¹.

Pomen slovenskogoriškega prostora v obdobju srednjega veka pa ne potrjuje samo na novo odkrita romanska arhitektura cerkve v Lenartu in Apačah, temveč tudi meseca januarja 2003 odkriti fragmenti gotske poslikave severne stene v notranjščini cerkve sv. Antona Puščavnika v Cerkvjenjaku. Ta je dokaz pomembnega delovanja srednjeveških umetnikov, ki so ustvarjali na naših tleh iz večjih centrov, le ti pa so bili nekoč po politični in cerkveni liniji neločljivo povezani z našim prostorom.

SV. LENART V LENARTU V SLOV. GORICAH

Romanska gradbena faza v cerkvi sv. Lenarta v Lenartu v Slov. goricah je bila pričakovana, saj o njej pričajo že pisni viri, ki cerkev v Lenartu omenjajo že v neki listini iz leta 1196¹² v zvezi s patronatom admontskega samostana. Ponovno se omenja cerkev sv. Lenarta leta 1215¹³ in fara sv. Lenarta leta 1354¹⁴. 1445 je lenarška fara obsegala 28 okoliških zaselkov. V obdobju turških napadov je imela cerkev obrambno funkcijo. Obdajalo jo je taborno obzidje z oporniki, ki je bilo leta 1818 odstranjeno na severni in vzhodni strani, na južni in zahodni strani pa znižano do parapetne višine. Gotski zvonik z izlivenico za smolo je do današnjega dne ohranil svojo zunanjo podobo. Cerkev se uvršča v poznogotski tip arhitekture, ki se že navezuje na novo renesančno občutenost prostora. Zaradi svoje kvalitete arhitekture in kamnoseških detajlov predstavlja najlepši primer "slovenjegoriške gotike". V kamnoseškem opusu cerkve izstopa predvsem južni portal z občuteno izdelanimi detajli dveh fial in doprsja dveh angelčkov s ščitki. Svojevrstno je tudi oblikovanje zahodne fasade, ki jo členita le vogalna opornika in kvaliteten poznogotski vhodni portal. Podobo cerkvene zunanosti dopolnjujejo še visoka okna prezbiterija, že omenjeni detajli izlivenice za smolo, hodnika ob stolpu na južni fasadi ter gotski žlebljen profil.

⁸ Glej Ivan Komelj, str. 123.

⁹ Matej Klemenčič, *ibid.*, str. 20.

¹⁰ Franc Kovačič, *ibid.*, str. 69.

Kovačič omenja, da je v okviru jareninske pražupnije verjetno nastala podružnica sv. Lenarta že v 12. stoletju, kjer se je najkasneje v 14. stoletju razvil vikarijat. Njegov patron je bil jareninski nadžupnik do okoli 1590, ko prične admontski opat kot pravi jareninski župnik sam opravljati patronat tudi nad župnijo sv. Lenarta. Ker je bila tudi lenarška župnija zelo razsežna je leta 1388 dobila podružnico sv. Jurija.

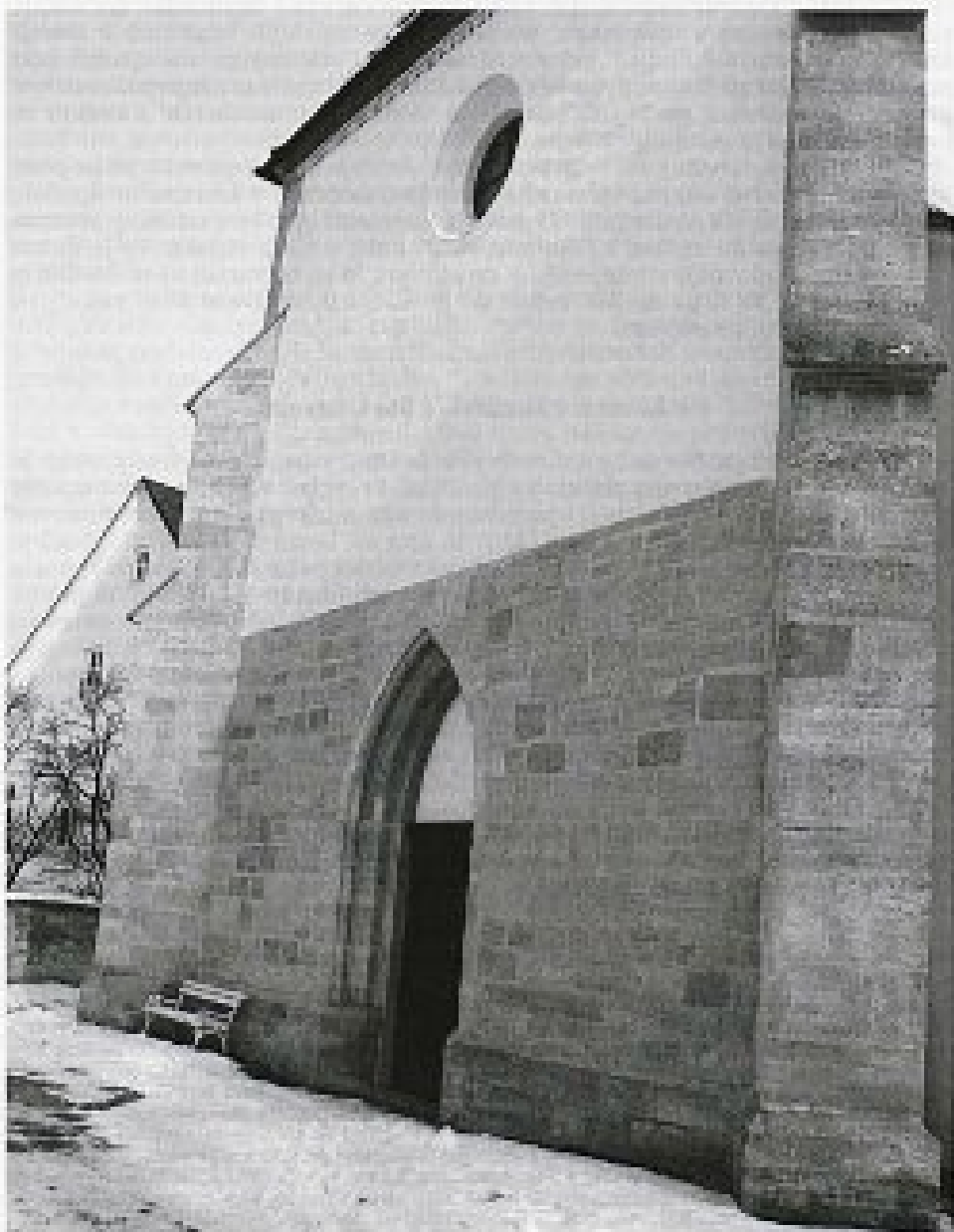
¹¹ Kovačič na strani 64 poda prvotni obseg radgonske pražupnije po katerem je pražupnija v Gornji Radgoni v 15. stoletju obsegala cerkve v Sv. Benediktu, Ljutomeru, Sv. Križu, Sv. Juriju in Apačah. Obseg pražupnije vzemo iz nekega zapisnika salzburške nadškofije, ki je nastal na podlagi starejših zapisov iz časa nadškofa Bernarda (1468-1487).

¹² Franc in Milko Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I-V*, Ljubljana 1903 - 1928, *Gradivo IV*, št. 885, str. 450. V listini z datumom 17.6. 1196 beremo: *predium apud Sanctum Leonardum* (zemljišče pri sv. Lenartu). To je bila darilna listina papeža Celestina III, ki je nekdanjo posest Spanheimov podaril admontskemu samostanu.

¹³ Franc in Milko Kos, *Gradivo V*, št. 248, str. 133.

¹⁴ Pavle Blaznik, *Historična topografija Slovenije II*, Slovenska štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500, N - Ž, Maribor 1988, str. 370). O fari sv. Lenarta se v nam dostopnih virih govori šele od leta 1354 dalje. Originalna listina je v graškem Deželnem arhivu.

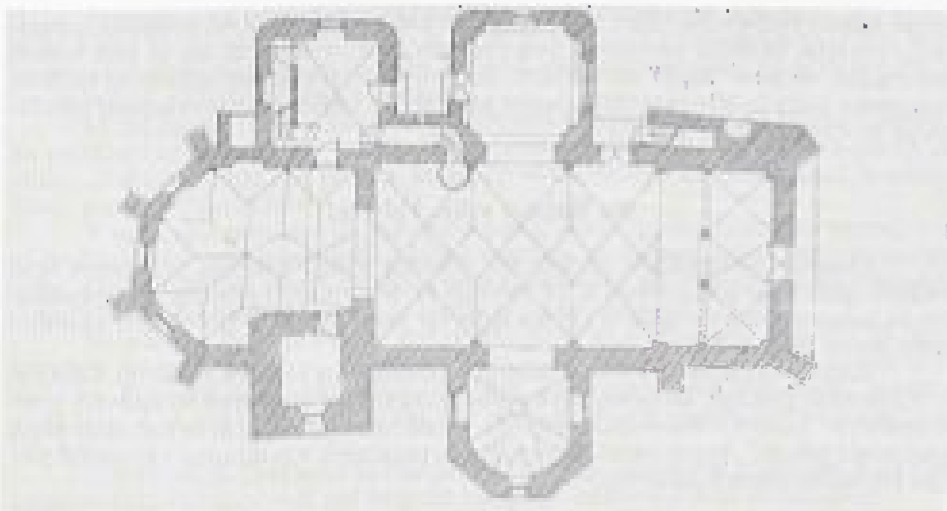
Obnova fasade ž. c. sv. Lenarta¹⁵ predstavlja učni primer posega, pri katerem so bili uresničeni vsi pogoji spomeniškovarstvene službe. Romanska gradbena faza z zidavo iz pravilno obdelanih kamnitih kvadrov je bila prezentirana na zahodni fasadi¹⁶. Širina nekdanje romanske ladje je bila enaka širini kas-



Romansko nižjo cerkev smo prezentirali brez ometov. Foto: Neva Sulič Urek.

¹⁵ Obnovo je pod odličnim strokovnim nadzorom restavratorja Viktorja Gojkoviča Izvajal s.p. Alojz Rajter Iz Lenarta.

¹⁶ Glej Konservatorsko poročilo o obnovi fasade župnijske cerkve sv. Lenarta v Lenartu v Letnem poročilu ZVKD Maribor za leto 1997, str. 94–98.



Plan gotske cerkve z baročnimi dozidavami. (Izdela Smiljan Simerl, arhiv ZVKDS, OE Maribor)



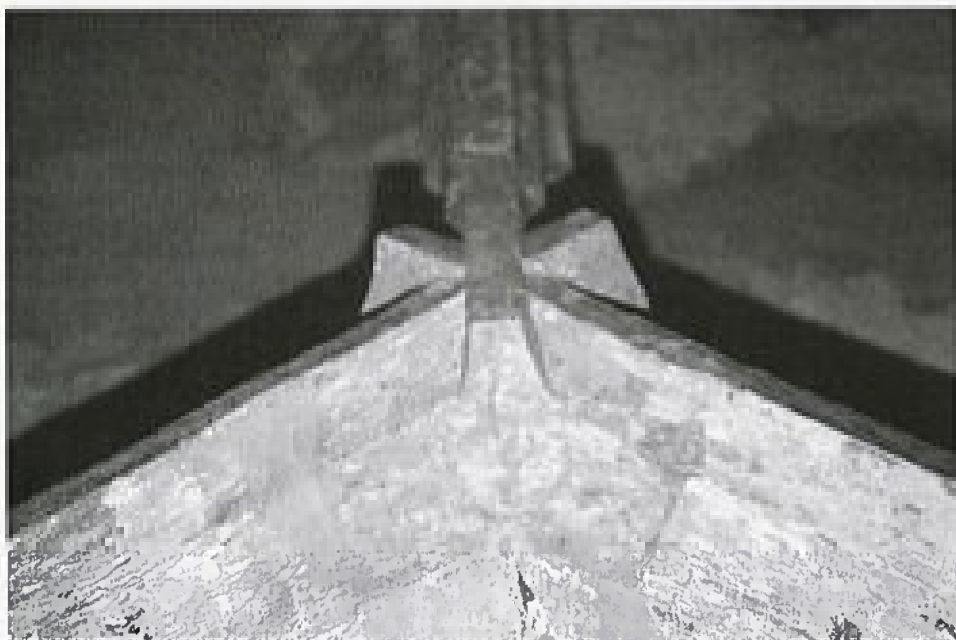
Pogled na cerkev z zahoda. Foto: Neva Sulič Urek

nejše gotske cerkve, po višini pa je segala nekako meter višje od gotskega zahodnega portala. Dolžino romanske ladje ni bilo možno določiti, saj je bila zaradi naknadnih dozidav kapel nerazvidna. Za določitev romanske apside in dolžine romanske ladje bi bilo potrebno izvesti arheološke raziskave v notranjosti prezbiterja in vzhodnega dela ladje.

Sv. Rupert v Sp. Voličini

Obnova notranjščine cerkve sv. Ruperta v Sp. Voličini, pri kateri smo odkrili zgodnejšo gotsko fazo iz 14. stoletja in dekorativno poznogotsko poslikavo na kamnoseških detajlih in oboku ladje ter prezbiterja, je potekala v obdobju med letom 1999 in 2002.

Župnijska cerkev sv. Ruperta stoji v zaščitenem vaškem jedru Sp. Voličine v Slovenskih goricah. Le nekaj kilometrov proti severu stoji grad Hrastovec, proti vzhodu pa Lenart v Slovenskih goricah. V vasi ima cerkev, ki je nekoč stala sredi utrjenega tabora¹⁷, pomembno dominantno in poudarek v pokrajini. Ob cerkvi stojijo župnišče, stara šola in trgovina.



Oklešček na sečišču reber. Foto: Ivo Bizjak.

Enoladijsko cerkev, ki jo pokriva strma dvokapnica, sestavljajo gotska ladja, prostoren gotski prezbitelj z visokim masivnim zvonikom na severu in zakristijo na jugu in baročni kapeli. Nadzidan zvonik z baročno kapo sega s svojim SZ-delom že v notranjščino prezbiterja.

Notranjščina cerkve se odlikuje po svoji kvaliteti tako v smislu kvalitetnih baročnih oltarjev Jožefa Holzingerja kot bogatem kamnoseškem oblikovanju gotskih arhitekturnih elementov in obokanju v prezbiteriju in ladji.

¹⁷ Ohranjen del obzidja je župnik leta 2001 neprimerno obnovil in tako degradiral pričevalnost nekdanjega taborskega obzidja.

Poznogotska enoladijska notranjščina je v prezbiteriju zvezdasto obokana, ladjo krasi kitast obok. Kitasti obok ladje iz leta 1538 predstavlja značilno sestavino slovenskogoriške arhitekture¹⁸, ki kot osnovno sestavino uporablja sistemi paralelnih vzporednorebrastih obokov.

Obok nosijo rebra z za prostor Slovenskih goric značilnim dvojnožlebljenim profilom iz začetka 16. stoletja, ki ga pred tem najdemo že v Kostanjevici in Stični. Služniki okroglega profila, ki nosijo obok, so močno poudarjeni, konzole imajo geometrične oblike¹⁹.

V prostoru prezbiterija izstopata poleg dveh zgodnjebaročnih portalov z nadsvetlobo še gotske sedilije in vogal zvonika, ki ga zaznamuje zanimiv motiv križa. Zanimiv je tudi motiv sečišča reber z "okleščki" na temenu oboka v prezbiteriju²⁰. Matej Klemenčič poveže ta motiv z "donavsko šolo"²¹.

Na zahodu ladje je pevski kor iz leta 1768, ki je bil v prvi polovici 20. stoletja neprimerno povečan. Povečava kora v 20. stoletju je močno okrnula dva služnika, ki nosita obok nad pevsko emporo, saj prostor kora sega preko gotskih služnikov. V obnovi leta 2001 je bil kor preoblikovan v smislu moderniziranega baroka.

Glavni okras cerkvene notranjščine predstavljajo poleg gotskega oboka in kamnoseških detajlov tudi pet bogatih baročnih oltarjev Jožefa Holzingerja.

Gradbena zgodovina

Sv. Rupert, ki sedaj spada pod lenarški dekanat, je bil prvotno podružnica ptujske prazupnije. Jože Curk podaja prvo omenbo cerkve z letom 1352²². V nam znanih virih se župnija sv. Ruperta omenja šele v letih 1429- 1441²³, cerkev sv. Ruperta pa leta 1443²⁴ in 1456²⁵.

V 15. ali 16. stoletju je postala vikariat²⁶, leta 1662 so pričeli voditi knjigo rojstev in knjigo mrtvih²⁷. Cerkev je postala župnijska pred letom 1780. Do leta 1789 je spadala pod salzburško nadškofijo, med leti 1787 – 1859 pod sekovsko škofijo in od leta 1859 pod lavantinsko škofijo²⁸.

¹⁸ Primerjaj z obočno shemo in profilom reber v ostalih predstavnikih slovenskogoriške gotike; cerkev sv. Lenarta v Lenartu, ki je vodilni predstavnik slovenskogoriške arhitekture, cerkev sv. Andreja v Cerkevniku, Marijuna cerkev v Apačah, cerkev Sv. treh kraljev v Sv. treh kraljih v Slov. goricah in cerkev sv. Jurija v Sv. Juriju ob Ščavnici.

¹⁹ Glej Ivan Komelj, str. 86.

²⁰ Matej Klemenčič v svoji diplomski nalogi (glej opombo 2) govori o presečišču reber z okleščki, ki se poleg Sp. Voličine pojavijo še v Vitomarcih in Juršincih. Besedo oklešček je izpeljal iz nemške besede Verstäbungen, ki je ni možno prevesti. Za besedo oklešček se je odločil, ker predstavlja "vegetabilnost" takšnih obokov.

²¹ Oznaka donavske šole je sprva veljala le za slikarstvo in kiparstvo, šele kasneje so jo pričeli uporabljati za arhitekturo.

²² Letnico omenja Jože Curk v knjizici Lenart v Slovenskih goricah in njegova okolica, Kulturni in naravni vodniki Slovenije, št. 160, str. 45. Od kod je ta podatek, avtor ne citira.

²³ Pavle Blaznik, *ibid.*, str. 378.

²⁴ Matija Ljubša, Zemljepisni razvoj župnij v prazupnijah Ptuj, Velika Nedelja, Radgona, ČZN, XX, Maribor 1925, str. 3. Ljubša omenja letnico 1443 kot prvo omenbo cerkve sv. Ruperta.

²⁵ Pavle Blaznik, *ibid.*, str. 378.

²⁶ Krajevni leksikon Slovenije iz leta 1980 (str.81) in Krajevni leksikon dravske banovine iz leta 1937 (str. 446) citirata kot prvo omenbo župnije leto 1443. To letnico omenja tudi Franc Kovačič v Zgodovini lavantinske škofije, str. 68, vendar ne citira vira. Ista letnica se pojavi tudi v Pircheggerjevi Die Untersteiermark in der Geschichte ihre Herrschaften ...,str. 33, vendar v zvezi s Ilrastovcem in dedovanjem Andreja Holeneškega. Ponovno se omenja sv. Rupert leta 1456 v povezavi s krajem. Obe letnici je Blaznik povzel po J. Zahnu, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter, Dunaj 1893.

²⁷ Franc Kovačič, *ibid.*, str. 67.

²⁸ Vizitacijski zapisnik iz leta 1617 omenja vikariatsko cerkev sv. Ruperta v Slov. goricah.

²⁹ Josef Andr. Janiseh, Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark, I-III. Graz 1978 - 80, Band II, str. 750.

³⁰ Krajevni leksikon Dravske banovine, str. 446.



Grb grofov Stubenberg v prezbiteriju pred restavriranjem. Foto: Ivo Bizjak.

Za gradbeno zgodovino cerkve so pomembni predvsem ptujska pračlana, pod okriljem katere je bila cerkev zgrajena, grofje Stubenberg z gradu Vurberk²⁹, ki so zaznamovali poznogotsko fazo gradnje cerkve, in grofje Herberstein, ki so zaznamovali gradbeno zgodovino cerkve od leta 1595 dalje. Kakšna je bila vloga grofov Purgstall, ki jih zaznamuje sklepnik v prezbiteriju, na katerem sta upodobljena volovska glava in sekira, ne vemo.

Letnica 1538 na južni fasadi³⁰ prča o veliki poznogotski prezidavi cerkve. Stara župnijska kronika ni ohranjena³¹, zato so podatki o cerkvi zelo skopi. Za natančnejšo gradbeno zgodovino bi bilo potrebno poleg že opravljenih arheoloških izkopavanj³² pregledati še obsežen arhivski material pri nas in v avstrijskem Gradcu. Nekaj podatkov o cerkvi smo odkrili v Janischevem topografskem leksikonu Štajerske³³. V njem poleg ostalega omenja tudi grobnico osmih članov plemiške rodbine Herberstein, lastnikov gradu Hrastovec, ki je od cerkve oddaljen le nekaj kilometrov, Mihaelov oltar v kripti, ki je izginil neznano kani, in grb plemiške družine Stubenberg v prezbiteriju. Prav tako omenja obstoj kapele Maria in Spinis (Maria Dorn) na mestu gotske cerkve. Pomemben je tudi podatek, ki nam ga je posredoval Hans Pirchegger o nakupu Voličine in gradu Hrastovec, ki leta 1595 preideta iz rok rodbine Stubenberg v last grofov Herberstein³⁴. Gotski gradbeni posegi so bili izvedeni še za časa grofov Stubenberg.

²⁹ Dejavnost grofov Stubenberg v njihovi poznogotski cerkvi zaznamuje sklepnik z grbom družine, na katerem je upodobljen črv in sidro.

³⁰ Kamna z letnico 1538 je bil domnevno kasneje prestavljen nad šilasto mrtvino stopniščenega prizidka, ki služi za dostop na kor. Domnevamo, da je trtina gotske prezidave nekaj časa služila glavni zahadni portal.

³¹ Po besedah župnika, g. Antona Frasa, je staro župnijsko kroniko, skupaj z ustno kramo, vrgel na ogenj njegov predhodnik.

³² Arheološka izkopavanja, ki jih je vodil arheolog Ivan Tušek, niso dala vseh potrebnih podatkov v zvezi z gradbeno arhitekturo, saj je župnik Anton Fras pred prihodom arheologov uničil kar 60 cm kulturne plasti iz domnevno romanske in zgodnjegotske faze v prezbiteriju.

³³ Josef Andr. Janisch, *Ibid.*, II, str. 750.

³⁴ Hans Pirchegger, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihre Herrschaften und Güten, Städte und Märkte*, Band 10, München 1962, str. 34.

Zanimiv je tudi drugi plemiški grb v prezbiteriju, na katerem je upodobljena volovska glava s sekiro. Donnevno gre za plemiški grb štajerskih plemičev Purgstall, ki sem ga zasledila tudi na gradu Riegersburg,³⁵ nedaleč od avstrijske Radgone.

O gradbeni zgodovini 17. in 18. stoletja imamo le malo podatkov, vendar pa povezujemo gradbeno dejavnost v cerkvi z gradbeno dejavnostjo grofov Herberstein na gradu Hrastovec. Zato pa imamo toliko več podatkov v zvezi s cerkveno opremo tega obdobja, v zvezi s katero velja omeniti članek Jožeta Curka Umetnostna podoba severnega dela Podravja v očeh vizitatorjev 17. in 18. stoletja, ki nam poda vizitacijske obiske v cerkvi sv. Ruperta leta 1607, 1617, 1659, 1738 in 1760.

Vizitacijski obiski iz leta 1607 in 1617 so bili naravnani izrazito protireformatorsko, zato se je vizitator iz leta 1607 v dulu tridentinskega koncila zanimal predvsem za stanje cerkve in njilovo opremo, vizitator iz 1617 pa še posebej za opremo oltarjev, lokacijo krstilnikov, nabavo spovednic in ureditev pokopališč. Leta 1607 je vizitator med ogledom cerkve zaukazal, da se odstrani peti oltar, ki je stal sredi cerkve in je zastiral pogled na glavni oltar v prezbiteriju. Tega leta je vizitator tudi določil obliko krstilnika in stalno mesto za postavitve na levo stran glavnega vhoda, saj so bili pred tem postavljeni vsepovsod po cerkvi. Zapovedal je tudi, da morajo odstraniti sramotilni križ s pokopališča. Vizitator tega leta omenja zakristijo, ki jo je potrebno prebeliti, med vizitacijo 1760 pa že omenja nadstropno zakristijo.

V vizitaciji iz leta 1760 še izvemo, da je cerkev takrat premogla 4 oltarje in vso ostalo opremo, nadstropno zakristijo, zamrežena okrogla okna, zvonik s tremi zvonovi in uro ter obzidano pokopališče s križem, s katerega je vodila pot v kripto pod glavnim oltarjem, kjer je stal kamnit oltar. Omenja tudi bratovščinski kip sv. Notburge, ki je bil izdelan štiri leta pred vizitacijo, in zidano župnišče, ki ga je tedanji župnik nadzidal s prvim nadstropjem³⁶.

Največ podatkov v zvezi z gradbeno zgodovino smo pridobili po uatančni analizi cerkvene arhitekture, med arheološkimi raziskavami in med obnovo.

Po odstranitvi delov ometov v ladji smo na manjšem delu stene med južno kapelo in prezbiterijem definirali zidavo iz pravilno obdelanih kamnitih blokov, ki bi lahko izpričali romansko fazo. Prostor pod prezbiterijem, donnevno nekdanja romanska kripta, je ožji od sedanjega prezbiterija, kar še dodatno potrjuje, da je bil prezbiterij povečan v fazi gotske povečave cerkve leta 1538 in potrjuje starejšo gradbeno fazo. Zaradi nekontroliranega početja župnika Antona Frasa, ki je poleti 2001 brez našega nadzora pričel z gradbenimi deli za izdelavo talnega gretja in odstranil 60 cm zemlje, ni bilo mogoče natančneje definirati gradbenih faz.

V najstarejšo ugotovljeno gotsko fazo iz 14. stoletja spada gradnja zvonika, ki je nekoč stal samostojno. V tej gradbeni fazi je bil prostor prezbiterija manjši, zvonik je stal ločeno od prezbiterija. To potrjuje pozidana vzhodna okenska odprtina stolpa ob slavoločni steni in večja šilasto zaključena gotska okenska odprtina v južnem nadstropju zvonika. Vogal zvonika, na katerem smo odkrili zgodnjegotski šivani rob, sega v severni del prezbiterija. Za starejšo gotsko gradbeno fazo zvonika iz 14. stoletja govorijo tudi skoraj meter in pol široke stene. V tem obdobju je bila ladja krajša in je imela lesen strop. Dostop v cerkev je vodil skozi odprto gotsko lopo, ki so jo kasneje vključili v prostor glavne ladje³⁷.

³⁵ Ali grb v cerkvi res predstavlja grb plemiške družine Purgstall, ki je izumrla okoli leta 1800, bi bilo potrebno še dodatno preveriti. Če je to njihov grb, bi bilo potrebno še ugotoviti, kakšen je bil njihov prispevek pri gradnji cerkve sv. Ruperta. V gradu Riegersburg je grof Purgstall omenjen kot zet znamenite baronice Katerine Elizabete Wechsler, ki so jo po poroki z Gallerjem imenovali Gallerino. Znan pa je bil tudi kot sodnik v velikem čarovniškem procesu v Feldbachu med leti 1673 in 1675.

³⁶ Jože Curk, Umetnostna podoba severnega dela Podravja v očeh vizitatorjev 17. in 18. stoletja, ČZN, Letnik 66-Nova vrsta 31, 1. zvezek, str. 12-31.

³⁷ To fazo so potrdila arheološka izkopavanja, ki jih je leta 2001 vodil arheolog Ivan Tušek. Arheološka izkopavanja so odkrila tudi grobnico osmih grofov Herbersteinov, ki pa je bila močno poškodovana zaradi samovoljnih posegov župnika Frasa. Župnik je tudi kasneje brez vednosti zavoda zabetoniral grobnico, še preden so lahko dediči grofov Herberstein odnesli ostanke svojih prednikov na primernejši kraj.

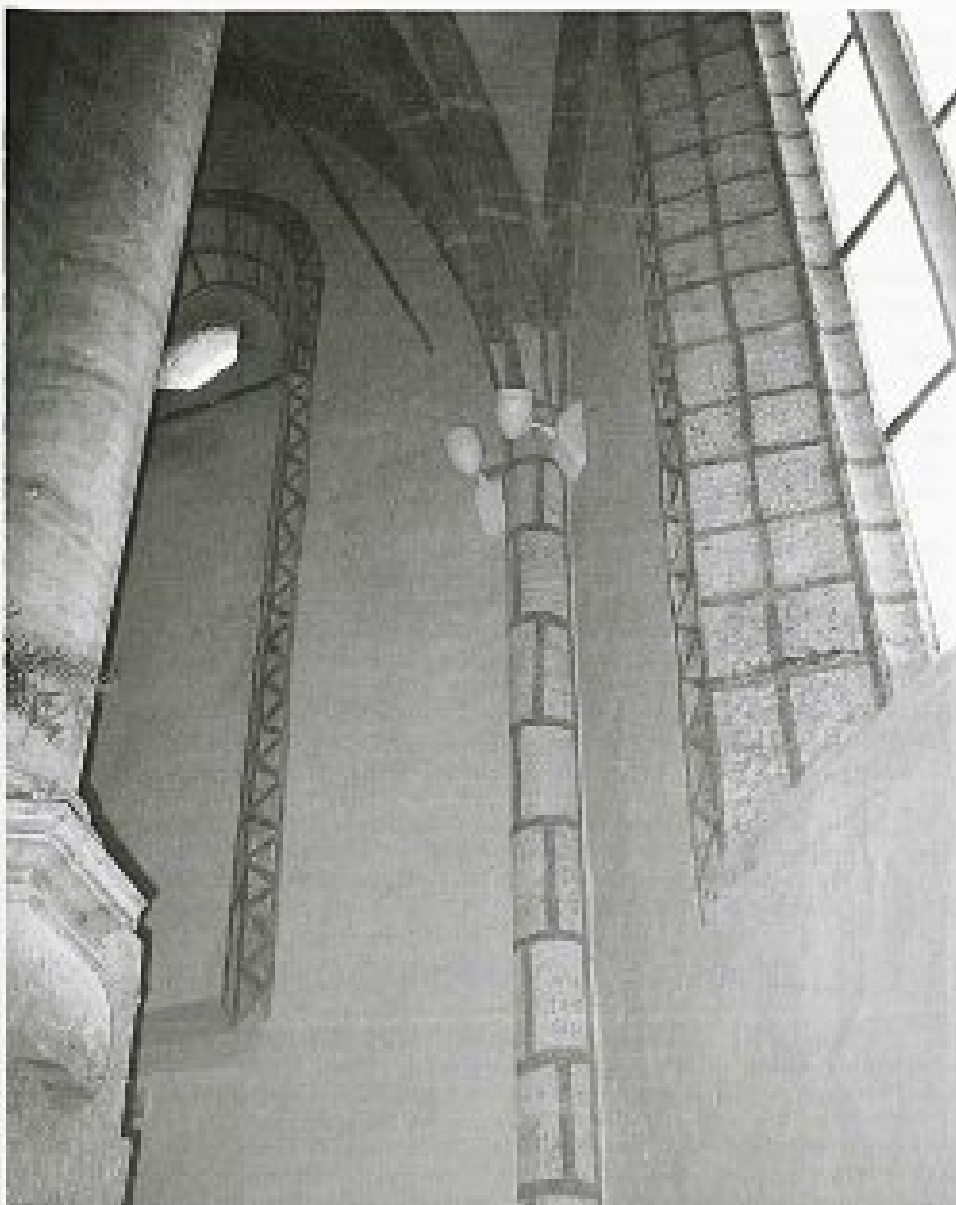


Dekoratívno gotsko rebro v ladji po snemanju sekundarnih opleskov. Foto: Neva Sulič Urek

Šestnajsto stoletje izpričujejo obokanje, poznogotska rebra z dvojno-žlebastim profilom in paličasti profil sedilij. Poznogotsko gradbeno fazo potrjuje letnica 1538, ki so jo z nekdanjega mesta nad vhodnim portalom vzdali v prizidek ob južni fasadi, ki služi za dostop na baročni kor. Takrat so ladjo tudi podaljšali, tako da so pozidali odprto gotsko lopo.



Na oboku ladje smo po odstranitvi sekundarnih ometov odkrili dekorativno poslikavo v osrednjih poljih kitastega oboka. Foto: Neva Sulič Urek

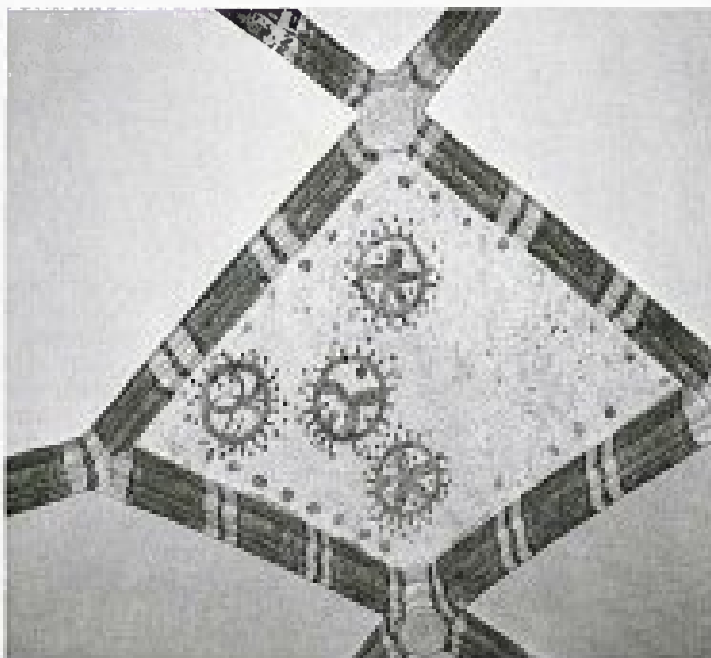


Dekorativna gotska poslikava prezbiterijskega presbiterijskega pročelja po restavriranju. Foto: Neva Urek

V zgodnjem baroku so cerkvi prizidali kapele in povišali gotsko zakristijo²⁸, v prezbiteriju pa domnevna gotska portala nadomestili s pravokotnima portalo-
ma z nadsvetlobo. Po letu 1760 so povišali zvonik, povečali okna in na južni fasa-
di izdelali okna s poznobaročnim profilom²⁹ na južni fasadi. Leta 1768 so zgradili

²⁸ Glej članek Jožeta Curka Umetnostna podoba severnega dela Podravja v očeh vizitatorjev 17. in 18. stoletja v ČZN, str.24, v katerem omenja zakristijo v vizitaciji iz leta 1607 in leta 1760 že nadstropno zakristijo. Domnevamo, da je v vizitaciji iz leta 1607 govor o gotski zakristiji.

²⁹ Izredno lep poznobaročni profil oken je predstavljal pravo redkost, zato smo župnika Frasa in arhitektko Pintar na to še posebej opozorili. Brez naše vednosti so ta okna zamenjali z novimi, ki so povzemale preprost baročni profil oken z zaključno fasado.



Obok v ladji po restavriranju. Foto: Neva Sulič Urek

pevski kor. Skoraj istočasno je Holzinger izdelal štiri baročne in prižnico. Leta 1880 so poslikali obok prezbiterja in leta 1886 namestili štiri nove zvonove.

Leta 1937 so ob štiristoletnici izpričane gotske fize v notranjščini cerkve izvedli celo vrsto nekvalitetnih posegov, med katere spada poslikava obokov v secco tehniki, povečava baročnega kora, elektrifikacija notranjščine in zamenjava tlaka. Na stene so postavili tudi nekaj manj kvalitetnih kiparskih del iz začetka 20. stoletja, ki so po kvaliteti neprimerljivi z baročnimi izdelki Jožefa Holzingerja.

Konservatorsko –restavratorska dela v notranjščini (2000-2002)

V obnovitvenih delih, izvedenih v letih 2000-2002, smo prezentirali cerkveno notranjščino v njeni gotski pojavnosti v glavni ladji in prezbitteriju in baročni pojavnosti v kapelah, zakristiji in prostoru pod pevskim korom.

Opravljena dela v tem obdobju so obsegala statično konsolidacijska dela, preoblikovanje leta 1937 povečanega pevskega kora, elektrifikacijo notranjščine, zaščitna arheološka izkopavanja, odpiranje pozidanih niš v ladji in kapelah, izdelavo novih ometov tam, kjer primarni niso bili ohranjeni, izdelava novega stavbnega pohištva po baročnem vzoru, izdelavo talnega gretja in novega tlaka⁴⁰, restavriranje gotskih kamnoseških detajlov v prezbitteriju, odpiranje pozidanega gotskega okna v prezbitteriju, rekonstrukcijo manjkajočih delov kamnoseško izdelanega krogovičja, odstranjevanje sekundarnih ometov in beležev, saniranje primarnih ometov ter restavriranje in prezentacijo gotske dekorativne poslikave v prezbitteriju in ladji.

Odstranjevanje sekundarnih ometov do poznogotskih ometov v ladji in prezbitteriju je potekalo pod nenehnim strokovnim nadzorom. Na stenah severne in južne kapele smo pod opteski odkrili dekorativno poslikavo zaves v tem-

⁴⁰ Čeprav smo zahtevali tlak iz peščenjaka, se je župnik odločil za kvarcit, ki je cenejši, vendar deluje rjuto moteče.

nordeči barvi, ki je sovpadala z neogotsko poslikavo prezbitarija iz leta 1880. Le ta je bila pred obnovo še ohranjena na stenah prezbitarija in vidna s prostim očesom na njegovem oboku pod secco poslikavo iz 1937.

Na rebrih je bila pod sekundarnimi opleski še delno ohranjena dekorativno gotska poslikava, ki se je v ladji razlikovala od tiste v prezbitariju. Dekoracijo reber v ladji sestavljajo široka polja v opečno rdeči, ki jih med seboj ločujejo tri grafitno črne črte na belem polju, medtem ko se v prezbitariju izmenjujeta široko opečno rdeče polje z grafitno črnim poljem, ki ju med seboj ločuje le ena bela črta.

V osrednjih poljih kitastega oboka ladje smo odkrili gotsko dekorativno poslikavo v opečno rdeči, ki pa je bila v nekaterih poljih zelo slabo ohranjena in v vsakem polju drugačna.

Tik ob gotskih rebrih ladje in prezbitarija je potekala približno centimeter in pol široka dekorativna črta v opečno rdeči barvi in ob njej pike iste barve premera okoli 2 cm v razmaku okoli pet centimetrov¹¹. V prezbitariju smo odkrili poleg dekoracije reber še šivani rob na vogalu zvonika, ki pa je starejšega izvora in spada v starejšo gotsko fazo. Dekorativne poslikave v osrednjem dekorativnem polju zvezdastega oboka v prezbitariju nismo odkrili, kar je bilo v nasprotju z našimi pričakovanji.

Restavriranje fresk je izvajala restavratorska skupina pod vodstvom akad. kip., rest.spec. Irene Čuk, svetovalec je bil restavratorski svetnik Viktor Gojkovič¹².



Nad obrazom z napihnjenimi lici je izpisana letnica 1506. V osi traku z letnico je kamnoseški znak. Foto: Neva Sulič Urek

¹¹ Enako dekoracija ob rebrih seni zasledila v cerkvi v Globasnici, Nouči vasi in Dohrtli vasi na avstrijskem Koroškem. Zaradi časovne stiske pri restavriranju gotske poslikave, tega pomembnega dela dekoracije ni bilo možno rekonstruirati. Dekoracija je potekala ob vseh rebrih v ladji in prezbitariju. Najbolj je ohranjena na pevskem koru in prezbitariju.

¹² V restavratorski ekipi Irene Čuk so pri restavriranju gotske dekoracije v prezbitariju in ladji sodelovali še restavratorski pomočniki Milena Vrabl, Znanjo Kovač in Rafael Košec, pri rekonstrukciji krogovičja in restavriranju baročnih portalov v prezbitariju pa Grega Pavličev in Danjan Katušček.

Cerkev Marijinega vnebovzetja v Apačah

Obnova fasade cerkve Marijinega vnebovzetja v Apačah leta 2002 je postavila gradbeno zgodovino cerkve v popolnoma novo luč. Poleg že znane poznogotske gradbene faze med leti 1506 – 1538 je obnova fasade potrdila starejšo gotško gradbeno fazo iz 14. stoletja in odkrila romansko fazo gradnje cerkve. Romanska cerkev je bila od gotške nekoliko nižja in krajša ter je proti vzhodu segala do prezbiterija.

Pravilno orientirana cerkev stoji sredi naselja. Visoko cerkev⁴³ sestavljajo pravokotna ladja, severna stranska ladja, prezbiterij s petosminskim zaključkom in prizmatični zvonik z vhodno lopo na severni strani prezbiterija. Glavno in stransko ladjo pokriva sedlasta, prezbiterij slemenasta in zvonik piramidalna streha. Cerkev je grajena v kamnu, ki je bil od obdobja gotike naprej ometan. Severno fasado in prezbiterij krasijo oporniki.

Nesimetrična zahodna fasada ima na desni strani gotski portal z žlebasto paličasto profilacijo in neogotskimi vratnicami. Nad vhodnim portalom kraljuje šestlistna kamnita rozeta z lijakastim osterjem, nad njo pa je večja podolžna pravokotna lina z robovi, posnetimi na ajdovo zrno. Zahodna fasada s svojim izven osi postavljenim portalom, rozeto in pravokotno lino dokazuje naknadno povečanje v gotiki podaljšane romanske cerkve s severno stransko ladjo. Rozeta nad portalom predstavlja najlepši primer rozete v slovenski gotiki. Med obnovo fasade leta 2002 smo na prizidanem delu zahodne fasade odkrili zgodnjegotsko okno.

Severno fasado členijo oporniki in gotski portal. Med drugim in tretjim opornikom je vzdian heraldični nagrobnik z na zgornji strani posnetimi vogali. Nagrobno ploščo iz rdečega peščenca datiramo v leto 1430⁴⁴. Ob njej je zazidan gotski portal, ki je nekdaj vodil v severno ladjo. Na vzhodni strani daje cerkvi poudarek gotski prezbiterij iz leta 1517⁴⁵. Na južni fasadi vstopamo v cerkev skozi južni gotski portal na mestu, kjer je bil dostop v cerkev že v obdobju romanike. Južna fasada je zaradi leta 2002 odkrite romanske faze, za katero domnevamo, da je nastala najkasneje do leta 1200, najbolj izpovedni del cerkvene zunanosti. Poleg dveh romanskih polkrožno zaključenih lijakastih oken sta na fasadi z obstoječimi baročnimi okni prezentirani še zgodnjegotska in poznogotska šilastozaključena okna.

Gradbena zgodovina

Kraj Apače se v virih prvič omenja okoli leta 1200 kot last benediktincev iz St. Pavla v Labotski dolini⁴⁶. Domnevamo, da so Apaško dolino že takrat poselili kolonizatorji iz nemških dežel, ki so tod bivali vse do druge svetovne vojne. Cerkev je bila prvotno podružnica radgonske pražupnije. Prvo direktno omenbo župnije v Apačah zasledimo v neki listini iz 1420⁴⁷. Cerkveno je apaška župnija do leta 1787 pripadala salzburški nadškofiji in nato do leta 1923 sekovski škofiji. Leta 1923 je bila priključena lavantinski nadškofiji⁴⁸.

⁴³ Cerkev je 34,9 metrov dolga, 12,7 metrov široka in 8,3 metrov visoka.

⁴⁴ V Janischejevem Topografskem leksikonu Štajerske, 1 del, str. 1, izvemo, da je bil nagrobnik iz leta 1430 izdelan za plemiča Petra Dornierja, ki je bil lastnik Apač in Dornave pri Ptujju. Za cerkev je bil ponemben zaradi večkratnih daritev. Čeve ga je, čeprav domnevno ni poznal omenbe nagrobnika v Janischevem leksikonu, v knjigi Srednjeveška plastika na Slovenskem, str. 305, pravilno umestil v 2. četrtino 15. stoletja.

⁴⁵ Letnica gradnje prezbiterija je izpisana na podstrešnem vencu prezbiterija.

⁴⁶ Prvo znano nemško ime za Apače (Appetstal) zasledimo v Kosovem gradivu 4, št. 855, str. 429. Podatke v zvezi z benediktinskim samostanom iz St. Pavla iz Labotske doline, ki je leta 1096 kupil Apače, sem zasledila v Pircheggerjevem Die Untersteiermark..., str. 37.

⁴⁷ Pavle Blaznik, *ibid.*, A-M, str. 29. V listini z datumom 6.5. 1420 se omenja Schopplendorf inn Abstaier pharr. Listina je hranjena v graškem Deželnem arhivu.

⁴⁸ Krajevni leksikon dravske banovine, str. 378. Od leta 1787-1800 je bil v Apačah sedež dekanije, od 1800-1852 je pripadala dekanatu v Sv. Lenartu v Slov.goricah, sedaj pripada radgonskemu dekanatu.

Gradnjo tako velike in kvalitetne cerkve v obdobju pred letom 1200 lahko povežemo z benediktinci iz St. Pavla v Labotski dolini in prihodom nemških kolonizatorjev v Apaško dolino, saj prva gradbena faza domnevno sovпада s prvo omembo kraja okoli leta 1200. Na južni fasadi je bila odkrita romanska gradbena faza, ki je razkrila nižjo in ožjo romansko arhitekturo z dvema polkrožno zaključenima lijakasto poglobljenima oknoma. Romanska fasada je domnevno imela štiri lijakasto poglobljena okna, vendar sta dve okni stali na mestu kasnejših gotških oken, zato so vsi podatki v zvezi z njima izbrisani. Na mestu nekdanjega glavnega romanskega portala na južni fasadi so v obdobju gotike vzdali nov gotški portal, ki služi kot vhod še danes. Primarni vhod v cerkev je bil približno za pol metra nižji od sedanjega. Zaradi poplavnega področja okoli cerkve ni bilo možno vzpostaviti primarnega nivoja cerkve. Poleg romanskih oken je romaniko zaznamovala še gradnja iz pravih kamnitih blokov. Romanska cerkev⁴⁹ je segala do gotškega prezbiterja na vzhodu in nekaj več kot štiri metre zahodno od južnega portala. Visoka je bila nekaj več kot sedem metrov, njena širina pa je bila enaka širini današnje glavne ladje. Na mestu današnjega prezbiterja je kripta.

V prvi gotski fazi, domnevno v 14. stoletju,⁵⁰ so povečali romansko ladjo proti zahodu, jo nadzidali in izdelali majhna zašiljena okna, ki smo jih prezentirali na južni fasadi. Zaradi zgodnjegotske okenske odprtine v delu kasneje prizidane stranske ladje in oblike pozidanega gotškega portala v severni fasadi domnevamo, da je bila severna ladja prizidana že v obdobju zgodnje gotske faze v 14. stoletju in ne v 16. stoletju, kot se je do sedaj domnevalo. Verjetno je imela stranska ladja svojo streho, ki so jo kasneje v poznogotski fazi poenotili s streho glavne ladje.

Emilijan Cevc omenja listno masko na podstrešnem vencu južne fasade. Verjetno ima v mislih obraz z napihujenimi lici in napisnim trakom z nejasno letnico oziroma napisom. Masko postavlja v 2. pol. 14. stoletja⁵¹. Obraz z napihujeni-



*Na jugozahodnem vogalu strehe čepi figura moškega, ki nosi veliko kamnito kroglo.
Foto: Neva Sulič Urek*

⁴⁹ Dimenzije romanske cerkve so 10 metrov v dolžino in 7 metrov v višino.

⁵⁰ Jozef Andr. Janisch, *Ibid.*, 1. del, str. 1. Omurja, da je bila cerkev zgrajena v 14. stoletju in nato dvakrat povečana. Ni nam jasno, ali govori o cerkvi, ki je takrat že stala, ali pa kar o gotški cerkvi, ki je nastala s povečavo romanske v 14. stoletju.

⁵¹ Enciklopedija Slovenije I, Mladinska knjiga, Ljubljana 1987, str. 91

mi lici sicer ob nepozornem ogledu spominja na parlarijanske listne maske, vendar jo po natančnem ogledu lahko postavimo šele po letu 1500. Majhna gotska okna govorijo v prid zgodnejši dataciji, izpisana letnica 1506 pa je verjetno povezana z izdelavo večjih poznogotskih oken⁷².

V poznogotskem gradbenem posegu, to je po letu 1500, je cerkev dobila večja okna. Glavna in stranska ladja sta še vedno imeli raven strop. Datacija gotske rozete na zahodni fasadi ni popolnoma jasna. Verjetno so jo tja vzdali naknadno, domnevno okoli leta 1506.

Čepeča figura s kamnito kroglo je verjetno nastala istočasno s predelavami, povezanimi z letnico 1506. Atlant je v slovenski gotiki redek pojav, zato bi bilo zanimivo v zvezi s tem preučiti vplive izven našega slovenskega prostora.

Leta 1517 so cerkvi dozidali visok prezbiterij, ki so ga leta 1538 obokali.

Komelj postavlja v "slovenjegoriško" gotiko tudi cerkev Marijinega vnebovzvetja v Apačah⁷³, medtem ko mlajši avtorji, ki so se ukvarjali s problematiko slovenskogoriških cerkva, cerkev v Apačah postavljajo izven vplivov slovenskogoriške gotike⁷⁴ in iščejo paralele na avstrijskem Stajerskem. Matej Klemenčič v diplomski nalogi povezuje poznogotsko gradnjo pahljačaste obočne sheme v Apačah z obokom v p.c.sv. Trojice v Trofaiachu blizu Leobna (okoli 1512). Mogoče pa bi morali tu iskati tudi vplive za kamnoseške detajle na fasadi.

Leta 1644 so na severni strani prezbiterija dozidali zvonik. V obdobju prve polovice 18. stoletja so izdelali nova okna in v baročnem duhu obokali stransko in glavno ladjo. Od opreme je cerkev takrat pridobila glavni oltar in prižnico.

V gotskem prezbiteriju so leta 1896 poslikali dve okni. Leta 1902 so na novo nekvalitetno poslikali cerkev, leta 1926 pa izdelali električno napeljavo za osvetlitev cerkve.

Obnova fasade (2001 – 2002)

Dela, ki so se pričela leta 2001 z obnovo zvonika cerkve, so se leta 2002 nadaljevala z obnovo cerkvene fasade. Na osnovi fragmentov primarnega gotskega ometa na prezbiteriju so strokovnjaki določili nove gotske omete, ohranjene gotske omete pa sanirali. Pod baročnim podstrešnim vencem je bil ohranjen gotski kamniti konkavni venec.

Baročni ometi in baročne okenske odprtine so prekrile tri gradbene faze: poznogotsko fazo z velikimi šilastimi okenskimi odprtinami, zgodnjegotsko fazo z manjšimi šilastimi okni in romansko fazo z romanskimi okenskimi linami. Romanska gradnja iz pravilno obdelanih klesancev je natančno zarisala ožjo in nižjo romansko ladjo.

Cerkev sv. Antona Puščavnika v Slovenskih goricah

Med obnovitvenimi deli januarja 2003 so strokovnjaki spomeniškovarstvene službe na severni steni notranjščine ž.c. sv. Antona odkrili gotske freske, ki so bile zelo poškodovane in ohranjene le fragmentarno. Na srečo so na delu severne stene ob pevskem koru pod odstopajočimi ometi odkrili skoraj v celoti ohranjen prizor Križanja.

⁷² Matej Klemenčič, *Gotika v Sloveniji*, Narodna galerija Ljubljana, Ljubljana 1995, str. 124, omenja letnico 1506, kar je pravilna datacija, saj je izpis petice v letnici skoraj identičen oni z zahodne fasade cerkve v Lenartu. To letnico omenja že tudi Zadnikar v *Umetnostnih spomenikih v Pomurju*, str.27. Zanimiv je tudi motiv obraza z napihnjenimi lici, ki je upodobljen izrazito neportretno. V primeru večje portretnosti bi morda lahko v povezavi z letnico in kamnoseškim znakom govorili kar o avto-portretu kamnoseka.

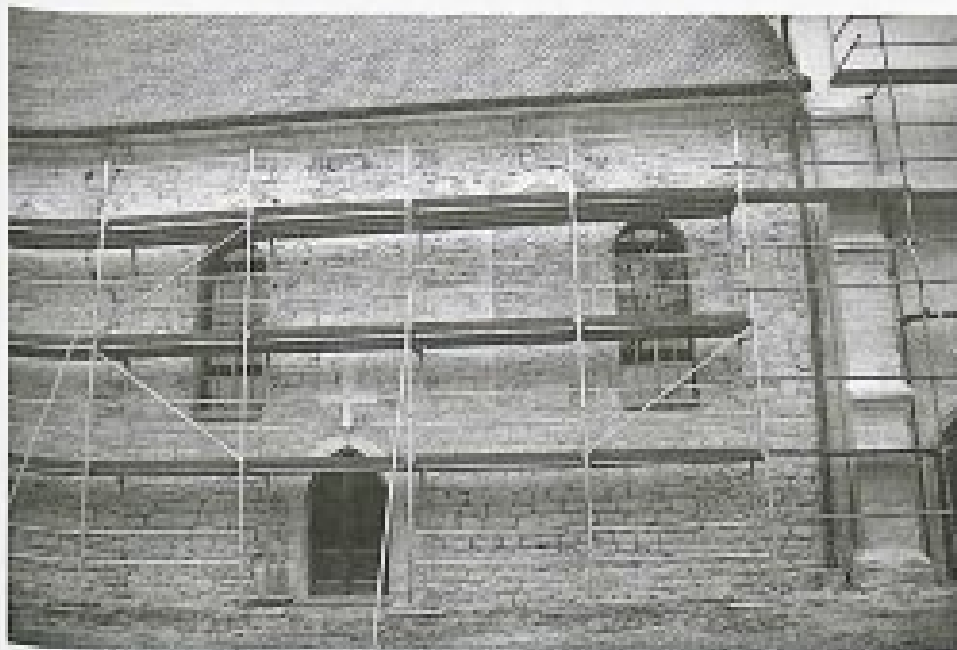
⁷³ Ivan Komelj, *Gotška arhitektura*, Ars Slovenia, Mladinska knjiga, Ljubljana 1968, XLI

⁷⁴ Matej Klemenčič, *Gotika v Sloveniji*, str. 124.



Južna fasada je razkrila dve romanski okenski odprtini, ostale domnevne romanske odprtine so bile postavljene v kasneje izdelane baročne odprtine.

Foto: Neva Sulič Urek



Na mestu, kjer se je končala romanska gradnja, je nastala velika razpoka. Levo od razpoke sta vidni dve zgodnjegotski okenski odprtini, ki zaznamujeta starejšo gotsko gradbeno fazo povečave celotiljske cerkve. Vhod v romansko cerkev je stal na mestu gotskega portala, vendar je bil za skoraj pol metra nižji. Foto: Neva Sulič Urek



Na južni fasadi sta prezentirani obe romanski okenski odprtini, poznogotsko okno tik ob romanski okenski odprtini in zgodnjegotsko okno - na levi.

Foto: Neva Sulič Urek

Sv. Anton v Cerkevnyaku stoji na slemenu pobočja, ki se strmo spušča v dolino proti zaselkoma Sp. Senarska in Brengova. Z masivnim zvonikom obvladuje okolico in zaradi lege na vrh hriba predstavlja pomemben poudarek v naselju. Na zahodni strani pogled na cerkev zakriva enonadstropno župnijsko poslopje, ki stoji v neposredni bližini cerkve. Na južni strani cerkev delno zakriva kapela sv. Janeza Nepomuka. Najlepši pogled na cerkev se nam odkriva s strani Sv. Jurija ob Ščavnici.

Zapisi o cerkvi sv. Antona so sila skopi. Večinoma se omenja v zvezi s sv. Benediktom, ki mu je pripadala. V Janischu je Cerkevnyak (Kirchberg) omenjen le na kratko. O cerkvi ne govori⁶⁵.

Nekaj več podatkov v zvezi s sv. Antonom je mogoče najti v Krajevnem leksikonu Dravske banovine iz leta 1937⁶⁶, Zgodovini lavantinske škofije Franca Kovačiča⁶⁷, članku Jožeta Curka Umetnostna podoba severnega dela Podravja v očeh vizitatorjev 17. in 18. stoletja⁶⁸, Historični topografiji Slovenija II, Slovenska

⁶⁵ Jozef Andr. Janisch, *Ibid.*, I. del, str. 726.

⁶⁶ Krajevni leksikon Dravske banovine, str. 429.

Največ podatkov za cerkev sv. Antona, ki jih je povzel krajevni leksikon, je že leta 1891 podal zgodovinar in župnik Matej Slekovec. Slekovec ni citiral izvora listine s prvo omenbo cerkve leta 1299. To letnico omenja tudi M. Ljubša, *Zemljepisni razvoj župnij v pražupnijah Putj, Velika Nedelja in Radgona*, ČZN, Maribor 1925, str. 10.

⁶⁷ Frane Kovačič, *Ibid.*

⁶⁸ Jože Curk, *Umetnostna podoba severnega dela Podravja v očeh vizitatorjev 17. in 18. stoletja*, Časopis za zgodovino in narodopisje, Letnik 66-Nova vrsta 31, Maribor 1995, str. 12-32.

Leta 1617 je cerkev imela še stenski tabernakelj, 3 oltarje in krstilnik brez nastavka. Križ z naslikanim Kristusom so iz ladje premestili nad skovok. Na pokopališču so postavili križ in odstranili katasto. Leta 1695 je vizitator zapisal, da je cerkev postala župna. Vizitator zapiše opombo v zvezi z odstranjenimi drevjem na obzidanem pokopališču. Leta 1764 je imela cerkev 3 oltarje, krstilnik s pisano, kamnito prižnico, majhno zakristijo, zvonik z uro in 5 zvonovi. Spovednica je bila v zakristiji in kapeli sv. Mihaela, kjer je bil še lep oltar in tabernakelj. Za kapelo sv. Mihaela domnevali, da je stala na lokaciji kapele sv. Janeza Nepomuka na jugozahodni strani cerkve.

Štajerska in jugoslovanski del Koroške Pavleta Blaznika⁶⁰ in članku M. Ljubše Zemljepisni razvoj župnij v pražupnijah Ptuj, Velika Nedelja in Radgona⁶¹. O cerkvi je pisal tudi Matej Klemenčič v diplomski nalogi o pozni gotiki v Slovenskih gorica⁶².

V zvezi s ponovnim odkritjem fresk je bil leta 2003 objavljen članek v dnevnem časopisu Večer⁶³, ki je javnost opozoril na pomen fresk v cerkvi sv. Antona. Leto kasneje je izšla knjiga Janeza Höflerja s pregledom srednjeveškega stenskega slikarstva v vzhodni Sloveniji,⁶⁴ v kateri so omenjene tudi freske v cerkvi. Obširnejše ovrednotenje fresk pa je že pred izdajo knjige podal Janez Balazič⁶⁵, poznavalec fresko slikarstva iz okoli 1400.

Prva omemba cerkve sega v leto 1299, ko se omenja kraj, ki je dobil ime po cerkvi⁶⁶. Prvotno je bila podružnica cerkve sv. Benedikta in kot takšna se navaja v listini iz leta 1446 in 1460⁶⁷.

Nastanek cerkve sv. Antona v Cerkvjenjaku je povezana z ustanovitvijo radgonske pražupnije in sv. Benediktom. Za prvotni obseg pražupnije, ki jo je ustanovil salzburški nadškof, izvemo iz zapisnika salzburških župnij, ki je nastal na podlagi starejših zapisov v času nadškofa Bernarda (1468-1487). Po tem viru je radgonska pražupnija obsegala cerkve v današnjem Benediktu, Apačah, Ljutomeru, Križevcih in Sv. Juriju. Za pražupnijsko cerkev v Radgoni vemo, da je nastala že v obdobju pred madžarskimi vdori, v pisnih virih pa se pojavi šele leta 1182⁶⁸. V listini iz leta 1460 beremo Czogendorf bei sand Antoni kirchen, die zu S. Benedicten pfarr dasalbst gehört⁶⁹.

Leta 1495 je radgonska pražupnija prešla pod patronat sekovske škofije, saj so se dohodki le-te zaradi neprestanih turških vpadov tako skrčili, da se je nadškof Sigismund odločil, da radgonsko pražupnijo podredi sekovski škofiji. Dohodki iz radgonske župnije so od tega leta pritekali sekovski škofiji, sekovski škof pa je postal župnik in patron vsem podružnim cerkvam, v Radgoni pa je imel svojega vikarja. V 16. stoletju je sv. Anton dobil svojega lastnega stalnega vikarja⁷⁰. Krajevni leksikon Dravske banovine postavlja nastanek vikariata pred leto 1598, nastanek župnije pa pred letom 1630. Župnijsko kroniko so začeli pisati šele leta 1840. Do leta 1859 je župnija pripadala sekovski škofiji, od tega leta dalje pa lavantinski. Cerkev spada pod lenarški dekanat.

Začetek gradbene zgodovine cerkve zaznamuje romanika. Širina romanske cerkve, ki je bila sezidana pred letom 1299, je bila enaka širini današnje glavne ladje. Za romansko fazo govorijo arhivski viri, vokal nekdanjega glavnega romanskega južnega vhoda in domnevno romansko okno na podstrešju. O romanski fazi pričča tudi kapela sv. Mihaela nad kostnico na jugovzhodni strani cerkve, na lokaciji nekdanjega obzidanega pokopališča. Kapela, ki je bila domnevno kasneje predelana v kapelo sv. Janeza Nepomuka, je omenjena v vizitaciji leta 1764 kot kapela sv. Mihaela, v kateri sta bili dve spovednici⁷¹.

Cerkev iz prve gotske faze lahko brez zadržkov datiramo v 14. stoletje, saj smo na podstrešju cerkve nad stransko ladjo odkrili značilne neravne gotske

⁶⁰ Pavle Blaznik, *Historična topografija II, Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500*, A-M, Maribor 1986, str. 105, N-Z, Maribor 1988, str. 360.

⁶¹ Matija Ljubša, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Letnik XX, Maribor 1925, str. 1-20.

⁶² V diplomski nalogi Matej Klemenčič omenja prvo omembo vasi in cerkve leta 1399. Podatek je povzel po Curkovi knjižici *Kulturni in naravni vodniki Slovenije, Lenart v Slovenskih gorica in njegova okolica*, št. 160, str. 38.

⁶³ Neva Sulič Urek, *Češki umetnik je slikal v Cerkvjenjaku*, Večer, 2. avgust 2003, str. 43.

⁶⁴ Janez Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji*, 4. knjiga, *Vzhodna Slovenija*, Ljubljana 2004.

⁶⁵ Janez Balazič, *Umetnostna kronika 1, SAZU*, Ljubljana 2004, str. 2-8.

⁶⁶ Krajevni leksikon Dravske banovine, *ibid.*, str. 429.

⁶⁷ Glej opombo 40.

⁶⁸ Pavle Blaznik, *ibid.*, na strani 225 omenja Rakerspurg... Rakerspurch... ante ecclesiam Rachersbureh. Prva omemba tega vira je v *Kosovem Gradivu* 4, št. 659, str. 337-338.

⁶⁹ Pavle Blaznik, *ibid.*, str. 105.

⁷⁰ Frane Kovačič, *ibid.*, str. 65. Ljubša omenja nastanek vikariata pred letom 1598 (glej opombo 55).

⁷¹ Jože Curk, *Umetnostna podoba ...*, str. 28.



Podoba svetnika in svetnice v prizoru Polaganje v grob ja leta 1980 restavriral restavrator Bine Kovačič. Foto: Peter Vernik

omete iz 14. stoletja⁷¹, v obdobje okoli 1400 smo datirali tudi freske na severni steni glavne ladje. Širina romanske in gotske cerkve iz 14. stoletja je bila enaka širini današnje poznogotske ladje. Domnevamo, da je v tem obdobju masiven stolp na zahodu stal ločeno od cerkve⁷². Višina takratne ladje z ravnim tramovnim stropom je bila 4,83 metra nad današnjim nivojem tal, ki je višji od primarnega romanskega in gotskega. Detajl ravno zaključene ladje s tramovnim stropom je viden tik nad prizorom Križanja na severni steni pevskega kora.

Kakšna je bila dolžina cerkve v 14. stoletju, ne vemo. Domnevamo, da je bila enaka dolžini poznogotske cerkve. Natančen tloris prvotne cerkve, predvsem v predelu prezbiterija bi lahko natančno opredelili šele po arheoloških raziskavah.

Današnje poznogotske cerkev z visokim masivnim zvonikom so sezidali v letih 1516 – 1546⁷³, ko so ji povečali prezbiterij in cerkev obokali. Kamnoseška dela je opravila lenarška delavnica⁷⁴. Lepo poznogotsko enoladijsko cerkev so kasneje večkrat prezidali. Vizitacijski zapis iz leta 1764 govori še o tesni, a zadostni zakristiji⁷⁵.

19. stoletje je za cerkev sv. Antona obdobje neprimernih dozidav. Staro gotško zakristijo so leta 1825 prezidali v Križevo kapelo in istočasno zgradili novo zakristijo, ki so ji 1865 prizidali Jožefovo kapelo. Leta 1891 so združili zakristijo z Jožefovo kapelo in tako povečali pretesno cerkev, današnje zasilno zakristijo pa so dogradili ob južni strani prezbiterija⁷⁶. V začetku tega stoletja so preoblikovali pevski kor.

V šestdesetih letih 20. stoletja so po načrtih višjega gradbenega tehnika Jožeta Požavka k zakristiji dozidali neprimeren in moteč prizidek, ki je umeščen med gotske opornike prezbiterija.⁷⁷

Leta 1980 je župnijski urad obnavljal notranjost cerkve. Pri nekontroliranem odbijanju ometov, ki so ga brez vednosti pristojnega zavoda za spomeniško varstvo izvajali kar domačini Cerkvenjaka, so na severni steni skupno s sekundarnimi ometi odbil še primarne omete s posvetilnimi križi in kasnejšimi gotskimi freskami v treh pasovih. Prav tako nestrokovno so bili izdelani tudi novi ometi. Ohranjen del freske s podobo svetnika in svetnice v prizoru Polaganja v grob na levi strani okna je takrat restavriral restavrator Bine Kovačič, ki je snel fragment ometa z gotskim napisom in klečečo figuro in jih deponiral v prostore zavodovih restavratorskih delavnic⁷⁸.

Jesen leta 2002 je župnijski urad izrazil željo, da bi rad prenovil oziroma prebarval notranjščino. Predhodno je bila v poletnih mesecih tega leta opravljena statična sanacija cerkve⁷⁹.

Zaradi pomanjkanja finančnih sredstev so strokovnjaki svoje delo omejili le na raziskave in obnovo severne stene. Pri pregledu obstoječe dokumentacije ni bilo poročila o obnovi oziroma restavriranju freske iz leta 1980, vendar so se uresničila predvidevanja, da bodo pod sekundarnimi cementnimi ometi odkriti še preostali materialni dokazi o poslikavi, ki je bila prezentirana med obnovo leta

⁷¹ Na gotski omet iz 14. stoletja me je opozoril restavratorski svetnik Viktor Gojkovič, ki je pri svojem delu že večkrat naletel na takšen omet.

⁷² Isti primer gotske cerkve iz 14. stoletja, ki ima ladjo z ravnim stropom in od cerkve ločen masiven zvonik, srečamo tudi v Spodnji Voličini.

⁷³ Letnica gradnje je izpisana na fasadi zahodnega trakta nad vhodnim portalom.

⁷⁴ V cerkvah sv. Lenarta v Lenartu in sv. Antona v Cerkvenjaku je moč opaziti iste kamnoseške znake.

⁷⁵ Glej opombo 56.

⁷⁶ Krajevni leksikon Dravske banovine, str. 429.

⁷⁷ Po besedah župnika je načrte za prizidek izdelal višji gradbeni tehnik Jože Požavko, vendar načrtov nisem videla, zato je vprašanje, ali je današnje stanje res posnetek načrtov.

⁷⁸ Takratna odgovorna restavratorka Andreja Volavšek je leta 1978 v dopisu številka 966/87 izrecno zahtevala, da se odbijejo sekundarni ometi, primarni pa restavrirajo. Prav zato je ravnarje župnijskega urada še toliko bolj nerazumljivo. Dopis je shranjen v arhivu ZVKDS, OE Maribor.

⁷⁹ V zvezi s statično sanacijo smo posredovali kulturnovarstvene pogoje, ki so bili sicer delno uresničeni, vendar je bilo gradbeno dovoljenje za sanacijo izdano brez našega soglasja na projektno dokumentacijo. Le-to smo sicer podali naknadno v želji, da bi župnijski urad lahko podal prošnjo za pridobitev republiških sredstev. Na žalost je bila statična sanacija preobsežna in v nekaterih segmentih neprimerna.

1980. V najslabšem stanju so bili ometi na predelu pevskega kora, kjer so sekundarni ometi vidno odstopali od osnove. Domneva, da primarni gotski ometi s tega dela stene niso bili odbiti in da bo največ materialnih dokazov v zvezi s poslikavo severne stene možno najti prav na pevskem koru, se je izkazala za pravilno.



Na severni steni so odkrili ostanke dveh posvetilnih križev iz zgodnje gradbene faze cerkve. Foto: Peter Vernik

Restavratorska dela v zvezi z odbijanjem ometov na severni steni notranjščine so se začela januarja 2003 pod strokovnim vodstvom akad.kip., rest. spec. Irene Čuk⁸⁰. V predelu 46 m² severne stene do Križeve kapele (9,36 x 4,84) so odkrili fragmente prizorov, ki so bili upodobljeni v dveh pasovih, le-te pa je med seboj ločeval in obrobljal isti šablonirani vzorec. Spodnji, tretji pas upodobitev je bil v celoti odstranjen. V spodnjem, nekdanjem srednjem pasu upodobitev, so odkrili fragmente prizorov Prihoda in Poklona treh kraljev in dva posvetilna križa. Vertikalno so bili prizori med seboj ločeni z nekoliko drugačnim šabloniranim vzorcem⁸¹. Na spodnjem robu šabloniranega gotskega roba so odkrili gotsko pisavo in domnevno avtoportret slikarja⁸² ali pa portret donatorja.

Na srečo je bil še nedotaknjen zgornji del gotških ometov severne stene v predelu kasneje prizidanega pevskega kora. Tam so restavratorji pod debelim mehrujastim slojem sekundarnih ometov odkrili meter in pol visok prizor Križanja, ki meri dva decimetra več v dolžino. Postave Kristusa in obeh svetnikov so visoke nekaj več kot meter. Kristus na križu, žalujoča Marija in Janez

⁸⁰ Restavratorska dela, ki jih je opravila restavratorica Irena Čuk ob pomoči restavratorskega pomočnika Zmaga Kovača od 20. januarja do 18. aprila 2003, so obsegala odstranjevanje sekundarnih ometov, delno čiščenje ohranjenih fragmentov fresk in kitanje severne stene. Vse podatke v zvezi z restavriranjem fresk ni je posredovala restavratorica Irena Čuk. Zaradi pomanjkanja denarja in velikega nerazumevanja našega dela, predvsem s strani župana, nadaljevanja del v zvezi s restavriranjem poslikave v notranjščini cerkve leta 2003 ni bilo mogoče izvesti.

⁸¹ Ovrednotenje šabloniranih vzorcev je podal Janez Balažič v članku Gotske freske v župnijski cerkvi sv. Antona, str. 3-5. Glej opombo 62.

⁸² Možno, da gre za avtoportret slikarja, vendar bomo lahko to točno definirali šele po restavriranju napisu ob portretu, ki ga je leta 1980 snel s stene Bine Kovačič.



Na spodnjem robu šabloniranega vzorca je napis in domnevno donator ali avtoportret slikarja pred restavriranjem. Foto: Peter Veruik

Evangelist so dobro ohranjeni. Prizor Križanja je predstavljal prvi prizor Pasijona v zgornji vrsti prizorov, ki so se začeli na zahodnem delu severne stene. Zelo fragmentarno ohranjene prizore ob Križanju je definiral umetnostni zgodovinar Janez Balažič⁸³. Prizoru Križanja sledi prizor Snemanja, od katerega je ohranjen le zelo majhen fragment oblačila svetnika ob križu. Sledi prizor Polaganja v grob, ki je bil restavriran leta 1980. V tem prizoru sta ob grobu ohranjeni figuri svetnika in svetnice, domnevno Marije. Sledi Vstajenje, ki je ohranjeno samo v skrajnem levem delu prizora.

Gotske freske so bile prvotno razdeljene v tri pasove, ki jih je med seboj ločeval horizontalen dekorativni šabloniran dimenzije okoli tri decimetre. Spodnji pas prizorov med šabloniranim vzorcem, prvotno sredinski pas, s prizoroma Prihoda in Poklona treh kraljev je visok 1,25 m, zgornji pas s prizori Pasijona pa 1,50 m. Prizora Prihoda in Poklona treh kraljev se po takratni značilni maniri prelivata. V tretjem najnižjem pasu prizorov, ki so bili odbiti do nerazpoznavnosti, ni bilo možno definirati vsebine. Verjetno je bila višina prizorov spodnjega pasu enaka višini prizorov Pasijona⁸⁴.

Tik nad prizorom Križanja poteka zgornji del gotskega šabloniranega vzorca, ki je delil celotno severno steno v tri pasove prizorov. Nad šabloniranimi pasom je viden zaključek nekdanj ravnega lesenega stropa iz obdobja pred obokanjem in povišanjem cerkve v letih 1516-1546. Podoben šabloniran vzorec je moč videti v prezbitoriju cerkve sv. Martina v Martjancih.

Prizor Poklona treh kraljev v spodnji vrsti in prizor Polaganja v grob na desni strani zaključuje vertikalni šabloniran pas.

Restavratorka Irena Čuk je opravila tudi soudiranje ometov ob rebrih na predelu pevskega kora in odkrila dekorativno poslikavo pravokotnih polj ob rebrih poznogotskega obokanja. Dekorativna pravokotna polja, ki so bila z diag-

⁸³ Janez Balažič je podal zaporedje prizorov že na prvem ogledu fresk pozimi leta 2003.

⁸⁴ Leta 1960 je bil ob izdelavi centralne kurjave dvignjen tlak za 30 do 40 cm, zato je danes od spodnjega šabloniranega roba do tla le 1,15 cm.



Figura kralja, ki nosi ciborij v Pohodu treh kraljev. Foto: Peter Vernik



*Prizor Križanja smo odkrili pod sekundarnimi ometi na severni steni pevskega kora.
Foto: Peter Vernik*

onaloma razdeljena v štiri polja, so bila izmenično obarvana v oker in sivomodri barvi. Med pravokotnimi polji sta bila dva barvna pasova, ki sta med seboj ločevala pravokotna polja.



Detajl Marije in Janeza Evangelista v prizoru Križanja. Foto: Peter Vernik

Novo odkrite freske na severni steni notranjščine cerkve so nastale v različnih časovnih obdobjih. Zgodnjegotska poslikava posvetilnih križev predstavlja prvo poslikavo cerkve, ki je bila zgrajena najkasneje do leta 1299. Značilni posvetilni križi v fresko tehniki so upodobljeni na primarni apneni omet. Križ v zeleni in rdeči barvi je naslikan na svetlo podlago, notranji širši krog posvetilnega križa je upodobljen v vijolčni barvi, zunanji tanjši krog pa v grafitno črni. Polje med notranjim in zunanjim krogom je svetlo rdeče in je identično rdeči barvi v križu.

Prizor Pasijona v zgornji vrsti ter prizor Pohoda in Poklona treh kraljev v spodnji, nokoč srednji, vrsti upodobitev postavljamo v čas zadnje četrtine štiri-

najstega stoletja in začetek petnajstega. Barvni spekter Križanja se razlikuje od barv v prizoru Prihoda in Poklona treh kraljev. Figure Kristusa na križu, Marije in Janeza Evangelista so postavljene na enotno temno rdeče ozadje, na katerem delujejo dokaj monumentalno. Marija je ovita v ogrinjalo rjave barve, kjer so gube poudarjene v oker tonu. Pod pregrinjalom ima svetlejše oblačilo v rdečem tonu. Mariji izpod temnega ogrinjala uhajajo zlati lasje, ki so upodobljeni v istem tonu kot lasje Kristusa in Janeza Evangelista. Roke ima sklenjene v molitvi, obraz odraža resnost trenutka. Oči so poudarjene in temne. Celotna kompozicija Marijine glave sloni na nimbuzu zelene barve. Telo Janeza Evangelista je zavito v haljo zelene barve, z v oker tonu poudarjenimi gubami. Glavo, ki je rahlo nagnjena na levo si podpira z roko. Nimbuz je vijoličast. Kristusovo telo na križu je z razliko od Marije in Janeza, ki sta poudarjena z močnim koloritom oblačil, upodobljeno v svetlo oker tonu barve kože in belim prtom okoli ledij, pri katerem so gube prav tako kot na oblačilu drugih poudarjene v oker tonu. Marija, ki je upodobljena v temnejših tonih kot figura Janeza, deluje izrazito monumentalno. Obrisi njenega obraza in oblačila so začrtani z močno konturo, kar še podkrepi njeno izraznost.

Prizor Križanja in ostali prizori Pasijona v zgornjem pasu upodobitev zaradi konservativnega slikanja nakazujejo nekoliko starejši datum kot Prihod in Poklon treh kraljev, vendar pa bordure, ki delijo pasove in medsebojne prizore, kažejo na čas okoli 1400⁸⁶. Spodnji prizori s Prihodom in Poklonom treh kraljev so naprednejši v oblikovanju. Slikar je upodobil modno oblečene kralje in spremljevalce z modnimi pokrivali, hrte, ki spremljajo kralje na belih konjih z dekorativnimi uzdami, dvorjane in dvorskega norčeka z značilno norčevsko kapo. Monštranca, ki jo nosi kralj, kadilnica, ki jo drži angel pred Marijo z detetom in model cerkve v rokah drugega kralja so filigransko vtisnjena v omet, prav tako nimbi svetnikov in robovi oblačil. Prizor kralja, ki nosi ciborij, je delo vrhunskega umetnika, njegov zasanjani obraz z zlatimi lasmi je odličen primer internacionalne gotske umetnosti okoli leta 1400. Pri oblikovanju kraljev in njihovega spremstva je kolorit neprimerno svetlejši od kolorita upodobitev v zgornji vrsti. Sama vsebina prizorov je umetniku omogočila večjo svobodo pri oblikovanju detajlov in modnih oblačil. Vsekakor gre pri teh prizorih za kvalitetnejšega in naprednejšega umetnika. Če se bo domneva v zvezi z avtoportretom slikarja na spodnjem robu prizorov pokazala kot pravilna, lahko trdimo, da je zgornji pas prizorov delo konzervativnejšega in starejšega umetnika, kar delno pogojuje že sam pasijonski cikel prizorov, spodnji pas pa delo mladega in krepko v 15. stoletju zagledanega umetnika⁸⁶.

Prizori v zgornjem in spodnjem pasu so delo vsaj dveh slikarjev. Možno je tudi, da roka, ki je naslikala prizor Križanja, ni ista kot roka, ki je upodobila ostale prizore v zgornji vrsti. Vendar pa je potrebno te domneve še dodatno ovrednotiti. Isti šabloniran vzorec, ki loči prizore v pasovih, in oni, ki loči medsebojne prizore v istem pasu, kažejo na isti čas.

Domnevni avtoportret slikarja na spodnjem robu upodobitev kaže mladeniča v modni opremi. Restavriranje fresk leta 2004 je poleg podobe mladeniča razkrilo še fragment voza s kolesom. Torej gre za podobo mladeniča na vozu. Podoba mladeniča je upodobljena na borduri, ki deli prizore, kar pomeni, da mladenič ni del neke upodobitve. Vsekakor bomo to lahko razjasnili, ko bomo natančneje preučili napis, ki je nekdanj potekal tik ob podobi. Prav tako bo potrebno izdelati natančno analizo barvnih tonov. Le ti so zaradi oksidacije včasih težko določljivi.

V okviru komisije so strokovnjaki⁸⁷ dorekli raziskave ometov na stenah in oboku prezbiterija, južni steni ter nekdanji južni zunanji steni, vključno z delom

⁸⁶ Janez Balažič *ibid.*, str. 3-5.

⁸⁷ Opis fresk in nekaj domnev v zvezi s časovno opredelitvijo ter več avtorji, ki jih podajam na tem mestu, je bilo objavljenih že leta 2003 v Večeru. Glej opono 7.

⁸⁸ 24. marca 2003 je bila v zvezi z restavriranjem in prezentacijo novo odkritih fresk in obnovo notranjščine sklicana komisija, ki so jo sestavljali dr. Sergej Vrišer, dr. Emilijan Cevc kot konsul-

stene na podstrešju, sedanji severni steni stranske ladje in določili obnovo skladno z izsledki raziskav.

Decembra 2004 je restavratorska ekipa pod vodstvom restavratorke Irene Čuk⁸⁸ končala restavriranje fresk, ki se je začelo meseca julija istega leta⁸⁹. Skladno z določili komisije so ohranili vse materialne dokaze, manjkajoče dele dekorativnega šabloniranega vzorca pa delno rekonstruirali v smislu prezentacije prizorov v dveh vrstah. Ohranjene detajle fresk, na katerih so bile izvedene le lokalne retuše, so smotno vključili in prezentirali v severno steno. Dobro ohranjen prizor Križanja na koru je po restavriranju na novo zaživel, saj je bila izdelana pol metra široka steklena loputa, ki je omogočila ogled celotnega prizora. Zaradi gradnje kora je bil le ta okrnjen in za približno pol metra pod obokom. Na osnovi polihromacije kamnitih gotskih reber iz faze obokanja v letih 1516 – 1546 in ohranjene dekoracije ob rebrih bodo restavratorji na predelu kora restavrirali in osvežili poznogotsko dekoracijo reber, ki je edinstvena v našem prostoru. Ob naslednji prenovi opleska v cerkvi pa bi ob dodatnih raziskavah kazalo rekonstruirati to v Sloveniji edinstveno arhitekturno dekoracijo. Tako bi poudarili in uskladili za cerkev sv. Antona najpomembnejšo gradbeno fazo iz pozne gotike, ki je zaznamovala pojavnost cerkve.

Domnevamo, da so freske delo potujočih umetnikov, ki so prihajali v naše kraje iz srednjeevropskega prostora in vplivali tudi na delavnico Janeza Aquile.

Janez Balažič je povezal prizore Pasijona v zgornji vrsti in Prihoda ter Poklona treh kraljev v spodnji vrsti s češko šolo internacionalnega lepega sloga. Češka šola se po njegovem najbolj izrazito kaže pri upodobitvi Marije v prizoru Križanja predvsem v detajlu sklenjenih rok, pokrivala, ki poudarja obraz, in detajlu oči. Prav tako je po njegovem izrazito češki motiv razcepljene brade na enem izmed likov kralja. Zanimiv je tudi detajl rogovile, v katero se konča križ. V prizoru Polaganja v grob je detajl grobnice, ki prav tako nakazuje češke vplive. Vsi ti detajli nedvomno dokazujejo prisotnost češkega vpliva v poslikavi cerkve sv. Antona. Nakaže pa še druge vplive in potrди avtoričino tezo o vsaj dveh umetnikih. Starejšega avtorja, avtorja pasijonskih prizorov, postavlja v t.i. » drugi praški slog« in krog Mojstra trebonskega oltarja, mlajšega in naprednejšega avtorja Poklona in Pohoda treh kraljev pa v krog gornještajerske » vojvodske delavnice«.⁹⁰

Preseneča nas visoka kvaliteta fresk v cerkvi sv. Antona, ki jo leksikoni in strokovne knjige komaj omenjajo. Cerkev je nekoč stala ob zelo pomembni poti iz Gornje Radgone v Ptuj, domnevno je tukaj vodila pot iz Gornje Radgone v Ptuj že v rimskih časih. Cerkev je spadala pod pomembno prazupnijo sv. Ruperta v Gornji Radgoni, katere nastanek bi lahko postavili že kar v najzgodnejše obdobje. Prazupnija je nastala pod okriljem salzburške nadškofije, cerkev sv. Antona Puščavnika pa kot podružnična cerkev sv. Benedikta, ki se tudi že omenja v 9. stoletju. Mogoče odgovor za kvaliteto fresk leži prav v tej povezavi.

tant, restavratorski svetnik Viktor Gojkovič, odgovorna restavratorka Irena Čuk in odgovorna konservatorka Neva Sulič Urek.

⁸⁸ Irena Čuk je z restavratorskimi nasveti pomagal restavratorski svetnik Viktor Gojkovič. V restavratorski ekipi so sodelovali še akademski slikar Drago Ačko in študentka slikarske akademije Nina Mertik.

⁸⁹ Na celotni severni steni je bilo izvedeno čiščenje fresk. Odstranjene so bile dotrajane plombe in sekundarni omet, ki je pokrival poslikavo, cementni obrizg in drugi tujki, premazi in siga, ki je pokrivala celotno poslikavo. Ostala restavratorska dela so zajela še obširvanje odstopajočega ometa in kitanje razpok, s čimer so omet pripravili za injiciranje z injicirno maso BL system, priprava fugirne mase, kitanje vseh poškodovanih mest in razpok po celotni severni steni, utrjevanje ometov in poslikave, fina obdelava večjih pokitanih mest in prilagajanje strukture ometa originalu, priprava podlage za izvedbo lokalnih retuš in izvedba lokalnih retuš. Vse podatke v zvezi z restavriranjem mi je posredovala restavratorka Irena Čuk.

⁹⁰ Janez Balažič, *ibid.*, str.7.

Literatura in viri:

BLAZNIK, Pavle: Historična topografija Slovenije II. Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500, Maribor, Založba Obzorja 1986-88.

BALAŽIČ, Janez: Ugotovitve ob ogledu fresk na severni steni notranjščine cerkve sv. Antona v Cerkevnyaku aprila 2003.

BALAŽIČ, Janez: Gotske freske v župnijski cerkvi sv. Antona puščavnika v Cerkevnyaku, Umetnostna kronika I, SAZU, Ljubljana 2004, str. 2-8.

CEVC, Emilijan: Slovenska umetnost, Ljubljana, Prešernova družba 1966.

CURK, Jože: Lenart v Slovenskih gorica in njegova okolica, Zbirka vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 160, Maribor, Založba Obzorja 1988.

CURK, Jože: O prazupnijah in prazupnijskih cerkvah na slovenskem Štajerskem, ČZN, 63, (n.v. 28), Maribor 1992, str. 153 - 181.

CURK, Jože: O problematiki cerkva z vzhodnimi zvoniki na slovenskem Štajerskem, ČZN, 64 (n.v. 29), Maribor 1993, str. 33 - 42.

CURK, Jože: Umetnostna podoba severnega dela Podravja v očeh vizitatorjev 17. in 18. stoletja, ČZN, 66 (n.v. 31), Maribor 1995, str. 12 - 32.

Enciklopedija Slovenije I, Mladinska knjiga, Ljubljana 1987.

JANISCH, Josef Andr.: Topographisch - statistisches Lexikon von Steiermark, I-III., Graz 1978-80.

HÖFLER, Janez, BALAŽIČ, Janez; Johannes Aquila, Pomurska založba, Murska Sobota 1992.

HÖFLER, Janez: Srednjeveške freske v Sloveniji, 4.knjiga, Vzhodna Slovenija, Ljubljana 2004.

KLEMENČIČ, Matej : Poznogotska cerkvena arhitektura v Slovenskih gorica, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1994, tipkopis - diplomska naloga.

KLEMENČIČ, Matej: Gotika v Sloveniji, Narodna galerija Ljubljana, Ljubljana 1995.

KOVAČIČ, Bine : Poročilo o konserviranju oltarjev v c. sv. Ruperta v Sp. Voličini. V : Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor : Letno poročilo za 1995: ZVNKD Maribor, 1996, str. 109.

KOVAČIČ, Franc : Zgodovina lavantinske škofije (1228 - 1928), Maribor 1928.

KOMELJ, Ivan : Gotska arhitektura na Slovenskem, Razvoj stavbnih členov in cerkvenega prostora, Slovenska matica, Ljubljana 1973.

Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937.

Krajevni leksikon Slovenije, IV. Knjiga, PODRAVJE IN POMURJE, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1980.

KOS, Franc in Milko: Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I - V, Ljubljana 1903 - 1928.

PIRCHEGGER, Hans: Die Untersteiermark in der Geschichte ihre Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte, Band 10, München 1962.

Popis inventarja župnijskega urada Apače, rokopis.

STOPAR, Ivan: Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, Med Prekmurjem in porečjem Dravinje, Ljubljana 1991.

SULIČ UREK, Neva: Konservatorski program obnove fasade c.sv. Lenarta v Lenartu. Maribor: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenija, OE Maribor, 1996. 12 strani./ Elaborat v arhivu ZVKDS OE Maribor, št. SU-250/.

SULIČ UREK, Neva: Poročilo o obnovi fasade sv. Lenarta v Lenartu. V : Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor: Letno poročilo 1997: Maribor: ZVNKD Maribor, 1999, str. 94-98.

SULIČ UREK, Neva: Konservatorski program obnove notranjščine c.sv. Ruperta v Sp. Voličini. Maribor: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenija, OE Maribor, 2001. 18 strani./ Elaborat v arhivu ZVKDS OE Maribor, št. SU-922/.

SULIČ UREK, Neva: Poročilo o obnovi zvonika sv. Ruperta v Sp. Voličini. V: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor: Letno poročilo 1999: Maribor: ZVNKD Maribor, 2001, str. 208.

SULIČ UREK, Neva: Poročilo o posegih v notranjščini sv. Ruperta.V: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor: Letno poročilo 2000: Maribor: ZVNKD Maribor, 2002, str. 130-133.

SULIČ UREK, Neva: Obnova notranjščine c. sv. Ruperta v Sp. Voličini. V : Zavod za varstvo kulturne dediščine Maribor:Letno poročilo 2001: Maribor : ZVKD OE Maribor, Letno poročilo 2001 v tisku.

SULIČ UREK, Neva: Konservatorski program obnove fasade Marijine cerkve v Apačah. Maribor: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenija, OE Maribor, 2001. 13 strani./ Elaborat v arhivu ZVKDS OE Maribor, št. SU-219/.

SULIČ UREK, Neva: Obnova stolpa Marijine cerkve v Apačah. V : Zavod za varstvo kulturne dediščine Maribor: Letno poročilo 2001: Maribor : ZVKDS OE Maribor, Letno poročilo 2001 v tisku.

SULIČ UREK, Neva: Obnova fasade Marijine cerkve v Apačah. V : Zavod za varstvo kulturne dediščine Maribor: Letno poročilo 2001: Maribor : ZVKDS OE Maribor, Letno poročilo 2002 v tisku.

SULIČ UREK, Neva: Konservatorski program obnove notranjščine c.sv. Antona v Cerkvjenjaku. Maribor: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenija, OE Maribor, 2003. 18 strani./ Elaborat v arhivu ZVKDS OE Maribor, št. SU-796/.

TUŠEK, Ivan: Arheološko poročilo o izkopavanjih v sv. Rupertu leta 2001, ZVNKD Maribor, tipkopis.

VRIŠER, Sergej: Baročno kiparstvo na Slovenskem Štajerskem, Slovenska matica Ljubljana, 1992.

VRIŠER, Sergej: Jozef Holzinger, Umetniški kabinet Primož Premzl, Maribor 1997.

VOLAVŠEK, Andreja : Poročilo o obnovi zunanjščine in strešine ž.c. sv. Ruperta v Sp. Voličini, Varstvo spomenikov 28, Ljubljana 1986, str. 341.

ZADNIKAR, Marijan: Umetnostni spomeniki v Pomurju, Murska Sobota 1960.

ZADNIKAR, Marijan, BALAŽIC, Janez, Turnišče, Zgodovinska in umetnostna podoba farne cerkve, Pomurska založba, 1994.

ZADNIKAR, Marijan: Martjanci, cerkev sv. Martina 1392 - 1992, Pomurska založba.

Neva Sulič Urek

THE NEW FINDINGS AND DISCOVERIES IN THE SACRAL ARCHITECTURE IN THE REGION OF SLOVENSKE GORICE

Summary

The aim of the article on the new findings and discoveries in the sacral architecture in the region of Slovenske Gorice between 1997 and 2004 is not only to present the new points, but also to present the work of conservators and restorers as the course of renovation often depends on them.

The new data on construction history and interior paintings was discovered in Lenart, Spodnja Voličina, Apače and Cerkvjenjak. The preserved Romanic construction façade from precisely tilled stones from the year 1200 was discovered on the façade of the church of Our Lady's Ascension Assumption in Lenart and Apače below the secondary roughcast. We presented the discovery and emphasized Romanic origin of both churches.

A detail of the south wall in Sv. Rupert in Spodnja Voličina, where it was possible to notice few precisely tilled stones after removing of secondary roughcast, also indicates a Romanic origin of the church. At the same time, the late Gothic decorative painting on the vault of nave from the year 1538 was discovered. The church, which demonstrates a new and better quality appearance from the last Gothic phase, has by restoration and partial redouch of decorative paintings on the vault and serving parts returned its original Gothic colourfulness and appearance.

The early Gothic sanctified crosses from the first half of the 14th century and fragments of scenes of Arrival and Bow of the three kings and entirely preserved scene of Crucifixion on singing choir from the year 1400 were discovered in Sveti Anton in Cerkevjak. On the wall of nave, where almost all scenes were destroyed due to unprofessional breaking of roughcast a quarter of a century ago, the preserved fragments and the crucifixion were restored and presented and were connected with restored and partially redouched Gothic edge that separated individual scenes.

VREDNOTENJE DELA SKOZI ZGODOVINO**Ljiljana Đerković ***

UDK 331.101(091)

ĐERKOVIĆ Ljiljana: Vrednotenje dela skozi zgodovino. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 1-2, str. 155-172

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtorica obravnava in razpravlja o vrednotenju dela skozi zgodovino. Še posebej se posveti primerjavi odnosa vladajočih struktur do fizičnega in umskega dela. Opozori na pomembne zgodovinske mejnike, ki so bistveno vplivali na vrednotenje dela. Kritično se ozre tudi na sedanje razmere, ki jih usmerjajo globalizacijski procesi.

UDC 331.101(091)

ĐERKOVIĆ Ljiljana: Attitude towards work through history. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 1-2, pp. 155-172

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The author deals with the attitude towards work through history. She pays special attention to comparison of the relation of the governing classes to physical and mental work. The author exposes the important historical turning-points which significantly influenced the attitude towards work. A critical view on the present circumstances caused by globalization processes is given.

Uvod

Delo je najpomembnejša človekova dejavnost. Je zavestno in načrtovano spreminjanje narave. Omogočilo mu je, da je preživel v surovih razmerah in da je naselil najrazličnejša naravna okolja. Med delom je človek vseskozi ostril svoje miselne sposobnosti, zato sta bili fizično in umsko delo dolgo časa tesno povezani in sta se medsebojno dopolnjevali in nadgrajevali.

V prvobitnih skupnostih je človek s svojim intelektom, delal le toliko, da je preživel. Ker so prve kulture nastajale v okoljih z milejšim podnebjem in tam kjer je bilo hrane v izobilju, mu ni bilo treba kopiciti dobrin, ki jih je bodisi vzel iz narave bodisi izdelal sam. Podnebne spremembe, slabe letine, naravne nesreče in preseljevanje v podnebno manj prijazna področja pa so ga postopoma prisilile, da je misli čedalje bolj usmerjal na daljša časovna obdobja, svojega obstoja pa ni več repuščal tako kot dotlej zgolj darežljivostim narave, ampak je začel vanjo aktivneje posegati. Posledica takšnega načrtovanja je bila, da je moral delati več,

* Ljiljana Đerković, profesorica sociologije in zgodovine, Strossmajerjeva ulica 13, SI-2000 Maribor.

kot pa bi bilo treba za golo preživetje, saj si je želel zagotoviti obstoj tudi takrat, ko razmere morebiti ne bodo več tako ugodne.

Seveda je človek kot racionalno bitje hkrati s tem, ko je začel graditi večje naselbine, in ko je število prebivalcev postopoma naraščalo, kaj hitro ugotovil, da je mogoče za delo, ki bi ga moral opraviti sam, zadolžiti nekoga drugega. Veliko kultur antičnega sveta je tako temeljilo na suženjstvu, na izkoriščevalskem odnosu peščice vladajočih ljudi do množice podjarmljenih in brezpravnih. Sužnji so bili steber takratnih kultur, opravljali pa so različna dela, še zlasti pa težka fizična, ki so jih vsi zaničevali.

V Egiptu in še zlasti kasneje v stari Grčiji so delo pojmovali kot prekdetstvo, ki se ne spodobi, da ga opravljajo svobodni državljani. Edini resnični pomen in vzvišenost so pripisovali vojskovanju, filozofiji in umetnosti. Tudi vodilna filozofa takratnega časa, Platon in njegov učenec Aristotel, sta fizično delo prezirala in cenila predvsem intelektualna prizadevanja in podvige.

Rimljani so z izkoriščanjem sužnjev postali človeštvu še bolj znani, saj so bili le-ti domala brez pravic in so lahko z njimi ravnali, kakor jih je bila volja. Fizično delo so zaničevali, vojaške poklice, umetnost in arhitekturo pa visoko cenili.

Po zatonu rimskega imperija je začela slabeti za ustroj družbe, socialno strukturo in organizacijo vernikov, zato je morala tudi do dela zavzeti sprejemljivejša stališča. Fizično delo sprva ni bilo posebej cenjeno, postopoma pa je postalo sprejemljivejše. Od takšnega vrednotenja so imeli koristi tako prebivalci kot tudi cerkveni krogi. V družbi je prevladovalo mnenje, da je delo, ki ga opravlja posameznik, božja volja, te pa ne gre spreminjati.

Velik prenik v vrednotenju dela je povzročila reformacija, ki je radikalno zaničevala večvrednost umskega dela nad fizičnim. Tudi glede pojmovanja dela so takrat nastale nove smernice; vodilni misleci so učili, da naj bi človek nenehno hrepenel po zaslužku, pridobljeni dobiček pa naj bi kar naprej vlagal v nove posle. V teh idejah gre iskati izhodišča za kasnejši vzpon kapitalizma in vrednotenja dela v tem sistemu.

Z industrijsko revolucijo je kapitalizem postal prevladujoči svetovni red. Število delavcev in obseg dela sta zaradi pospešene industrializacije močno narasli. Vendar pa so sčasoma nova znanstvena odkritja in tehnološki napredek povzročili, da je čedalje več delavcev ostalo brez dela. Toda tudi tisti, ki so ga imeli, so bili na robu revščine, saj so za mnogo dela prejeli le borne mezde. Sicer pa so v tem času vladajoče elite delo propagirale, še celo več, stremele so, da bi imeli ljudje čim manj prostega časa in bi se tako lahko posvetili zgolj delu. Nasprotja so se kopičila, kar je pripeljalo sredi osemdesetih let 19. stoletja v Združenih državah Amerike do splošne stavke za osemurni delavnik, kasneje pa tudi do krvavih spopadov med delavci in delodajalci in do zahtev za boljše delovne pogoje. V takšnih okoliščinah so ideje marksizma postajale vedno bolj popularne, saj so z "znanstveno" utemeljenostjo razglašale zmago delavskega razreda in prehod v komunizem kot neizbežno posledico zgodovinskega razvoja človeške družbe. Prepojenost družbenih akterjev z idealističnimi marksističnimi idejami je povzročila oktobrsko revolucijo v Rusiji, ki je do temeljev pretresla tedanji svet. Delo je bilo na deklarativni ravni v prvi socialistični državi cenjeno, vendar pa so povečevali predvsem fizično komponento dela.

V zadnji četrtini 20. stoletja sta znanost in tehnologija zelo napredovali. Z vzpostavitev novih organizacijskih oblik in informacijskih povezav so bili postavljeni formalni temelji, da razviti del sveta seli delo, ki ni intelektualnega značaja, v predele, kjer je delovna sila razmeroma poceni, v svojih domačih okoljih pa ohranja in favorizira predvsem poklice in dela, s katerimi lahko dolgoročno vzdržuje politično in ekonomsko nadvlado. V tem smislu smo zopet priča povečevanju intelektualnega dela nad fizičnim, le da tokrat na bolj refinjen in zakrit način, kot pa je bilo to v preteklosti. Kljub nenehnim izboljšavam, ki so spremljale razvoj dela, ostajajo danes temeljni problemi med delavci in deloda-

jalci zelo podobni tistim izpred nekaj stoletij, saj niso odpravljene velike socialne razlike med njimi; še celo več, te se v svetovnem merilu spričo sedanjih trendov nenehno povečujejo.

V nadaljevanju predstavljamo in podrobno analiziramo pomen dela, vrednotenja dela in delovno etiko v posameznih zgodovinskih obdobjih od antičnega časa pa vse do današnjih dni. Na koncu sestavka se kritično ozremo tudi na razmere v današnjem času, ki ga zaznamujeta globalizacija in selitev proizvodne komponente dela v gospodarsko manj razvita področja.

Vrednotenje dela v antiki

V antičnih časih pa sta bili lenoba in brezdelje popolnoma naravni. Delali so samo sužnji, drugim je bilo delo v sramoto. Tako kot Judje so tudi stari Grki pojmovali delo kot prekletstvo. Po Tilgheru je grška beseda za delo bila ponos, ki izvira iz latinske besede poena, kar je pomenilo žalost. Kulturne norme so takrat zapovedovale, naj se svobodni ljudje ukvarjajo z vojskovanjem, umetnostjo, še posebej pa z arhitekturo in kiparstvom.

Še danes nekateri menijo, da je delo samo fizična dejavnost človeka. Vendar so že stari Grki tudi mentalno delo uvrstili v skupino dela. Mehansko delo so obsojali, ker je zahtevalo od človeka, ki se z njim ukvarja, da uporablja tudi praktično razmišljanje. Tako naj bi brutaliziral svoj um, kar pa naj bi postopoma pripeljalo do tega, da ne bi več mogel razmišljati o zares pomembnih rečeh, o resnici, umetnosti in filozofiji. Delovne veščine so imele socialne vrednosti, kljub temu pa jih niso spoštovali nič več kot delo sužnjev. Ne glede na to, ali je naporno delo obstajalo zaradi ekonomskih potreb ali kot ukaz gospodarjev, so ga vedno zaničevali.¹

Kljub temu so dojeli, da je delo neobhodno za zadovoljitev materialnih potreb ljudstva. Filozofa Platon in Aristotel sta o delu imela podobno mnenje. Dejala sta, da je namen dela večine ljudi, da preživlja elito, ki se ukvarja z ostrenjem uma, zato so njene glavne dejavnosti umetnost, filozofija in politika. Večji del prebivalstva pa mora delati, saj je delo nujno potrebno za zadovoljitev osnovnih potreb ljudi. Platon je delo razdelil na delo za bogate in na delo za revne. Obe vrsti del pa je razčlenil še naprej. Čeprav so se stari filozofi kar naprej pripravili o različnih filozofskih idejah, pa so imeli domala vsi odklonilen odnos do dela. Tako lahko v Državi, Platonovem najbolj znanem delu, preberemo, da narava ni ustvarila ne čevljarja in ne kovača; takšna in podobna opravila naj bi degradirala ljudi na raven dninarskih ničvrednežev, na bednike brez imena, ki so že zaradi svojega stanu izključeni iz političnih pravic. Trgovce, ki so vajeni lagati in varati, so trpeli v mestu kot nujno zlo.

Aristotel je podpiral ureditev, ki omogoča zasebno lastnino. Delo je videl kot zapravljanje časa, ki onemogoča človeku, da razvija svoje intelektualne sposobnosti.² Braude je opisal prepričanje Grkov, da so premišljenost, modrost in morala posameznika sorazmerne količini njegovega prostega časa.³ Več ko ga je posameznik imel, bolj je bil moder. Posameznik, ki opravlja delo brez eksistenčne potrebe, tvega, da na ta način zabriše razliko med sužnjem in gospodarjem. V Grčiji je zato politična in kulturna elita delo opravljala prostovoljno, saj jim ga za preživetje ni bilo treba.

Oče zgodovine Herodot ni bil prepričan, ali so Grki od Egipčanov prevzeli prezir do dela, saj je isti prezir našel pri Trakijcih, Skitih, Perzijcih in Lidijcih. Pri večini antičnih kultur so veljali tisti, ki so se naučili obrti, za zadnje med državljanji. Vsi Grki naj bi bili vzgojeni po teh načelih.⁴

¹ www.coe.uga.edu/workethic/history.htm.

² P.D. Anthony: *The ideology of work*, Travistock Publications London, 1977.

³ L. Braude: *Work and workers*, New York: Praeger, 1975.

⁴ M. Maruško (urednik): *Boj proti delu*, zbornik tekstov; Knjižnica revolucionarne teorije, 28/1985.

Državljeni Aten so bili resnični plemiči, ki so se lahko ukvarjali samo z obrambo in upravljanjem skupnosti. Ker so zaradi tega morali biti ves čas prosti, da so lahko z vso umsko in telesno silo bdeli nad koristmi republike, so vse delo naložili sužnjem. Prav tako ženske niso smele ne presti ne tkati, da ne bi ravnale svoji plemenitosti neprimerno.

Ksenofon je pisal, da ljudje, ki se prepuščajo ročnim delom, ne bodo nikoli povzdignjeni v državne službe in tako je bilo po njegovem mnenju zelo prav. Ker so tako objestni, da po ves dan delajo, ni mogoče drugače, kot da imajo pohabljen telesa, in težko je verjeti, da bi se to na duhu ne poznalo. Delo – tako so govorili – zasede ves čas, in potem ni več prostega časa za republiko in prijatelje.

Tudi Rimljani so imeli podoben odnos do dela. Rimski državljani, ki je prodajal svoje delo za denar, se je degradiral na stopnjo sužnjev, zagrešil je zločin, ki je bil vreden ječe. Znani rimski govornik Cicero je o tem dejal, da nič častivrednega ne more priti iz kramarije ter da je vse, kar se imenuje trgovina, sramotno in nevredno poštenjaka. Trgovina naj bi spodbujala laži, saj trgovci ne morejo zaslužiti, ne da bi lagali.

Rimljani so svoj sistem verovanj prevzeli od Grkov in so prav tako fizično delo nizko vrednotili.⁵ Sicer pa so Rimljani bili zelo ustvarjalni, kar se je pokazalo v organizaciji, administraciji, gradnji in vojskovanju. Rimsko cesarstvo je povzročilo, da se je rimska kultura širila v civilizirani svet v dobi od 500 p.n.š. do 117 n.š.⁶ Kultura rimskega imperija je zajela večino Evrope, Srednji vzhod, Severno Afriko in je imela močan vpliv tudi na zalidno kulturo. Že pred rimskim imperijem so bili sužnji sestavni del starega sveta, vendar pa so Rimljani izkoriščali sužnje najbolj najbolj od vseh.⁷ Ta najbolj nehumani ekonomski sistem, kar jih je človek iznašel, je bil ekonomsko zelo učinkovit, kajti suženj je bil na prodaj, brezpraven in ga je bilo mogoče zavreči, ko ni več bil uporaben, ter nadomestiti z novim. Bili so brez vseh pravic in upanja, da bodo kdaj osvobojeni. V tem oziru se je položaj lastnika sužnjev bistveno razlikoval od položaja orientalskega despota, ki je imel sicer lahko velikansko oblast, vendar je potreboval za vzdrževanje te oblasti tudi lojalnost podložnikov. Te pa ni zlahka dosegel, če je vodil čisto roparsko gospodarstvo, kakršno je suženjsko.

S povečevanjem števila veleposestnikov v rimskem imperiju je bilo potrebno veliko število sužnjev za delo na ogromnih poljih. Njihov položaj se je vedno bolj slabšal. Svoboden človek je lahko izbiral med poklici, kot so arhitektura, vojaške vede, kiparstvo ipd. Kakršnokoli fizično delo je tedaj veljalo za vulgarno, brezčastno, inferiorno in pod nivoom rimskega naroda. Takšna razdelitev na sužnje na eni strani in bogate ter svobodne ljudi na drugi je bila za Rimljane največji ideal življenja, zadovoljstvo s samim seboj. Kulturne norme klasičnega sveta glede dela so bile popolnoma nezdržljive z etiko dela v kasnejših obdobjih.⁸

Konec rimskega imperija je naznanjal začetek nove dobe, ki jo imenujemo srednji vek. Evropsko srednjeveško kulturo je zaznamovalo krščanstvo. Delo je še vedno bilo zaznamovano kot kazen za človeški greh, toda temu negativnemu pojmovanju je bil dodan aspekt zaslužka, ki naj bi preprečil odvisnost ljudi od miloščine. Bogastvo naj bi se delilo z drugimi, ki so imeli manj sreče pri delu. Delo, katerega posledica naj bi bilo bogastvo, pa je tako postalo sprejemljivejše. Krščanska cerkev je začela skrbeti za socialno strukturo sveta in organizacijo vernikov. V samostanih se je duhovščina ukvarjala z religioznostjo in intelektualnim delom, medtem ko je večina ljudi morala delati za potrebe prebivalstva. Tu je bil še razred obrtnikov in trgovcev. Od bogatih se je pričakovalo, da prispevajo del svojega bogastva Cerkvi kot miloščino.

Tako kot pri Grkih in Rimljanih je bil tudi v srednjem veku socialni status v skladu z delom, ki ga je posameznik opravljal. Ljudje so verjeli, da je delo, ki ga

⁵ S. M. Lipset: *The work ethic - then and now*; Public Interest, Winter, 1990.

⁶ Webster Encyclopedia: Des Moines; Meredith, 1985.

⁷ P.D. Anthony: *The ideology of work*; Tavistock Publications London, 1977.

⁸ www.coe.uga.edu/workethic/history.htm.

opravljajo, tako kot vse druge stvari, določeno s strani Boga. Aristotelizem je tako bil očiten v pravnem sistemu, ki ga je takrat vpeljala Katoliška cerkev. Hierarhija poklicev je bila podprta v delu Tomaža Akvinskega Enciklopedijska obravnava človeških in božanskih stvari. Poljedelstvo je bilo v ospredju, poleg tega pa še obrtniško delo in trgovina. To se je nanašalo na zemeljsko delo, delo, ki ga je opravljal Cerkev, pa je bilo bolje vrednoteno.⁹ Idealno delo je bilo delo menihov, ki je vsebovalo molitev in kontemplacijo. Ne glede na vrsto dela, ki ga je posameznik opravljal, je bilo pomembno prepričanje, da je to delo božjega odziva oziroma njegove volje. Dolžnost posameznika je bila ostati v svojem razredu in družinsko delo prenašati na potomstvo.

Delo še vedno ni dobilo svoje prave, notranje vrednosti. Namen dela je bil, da zadovolji materialne družinske potrebe in potrebe prebivalstva ter da prepreči brezposelnost, ki naj bi vodila v greh. Delo je bilo del ekonomske strukture družbe.¹⁰

Protestantizem in protestantska etika

Z reformacijo se je spremenilo tudi pojmovanje dela. Poudarjanje superiornosti ene vrste dela nad drugo je poenjalo. To je bila pomembna razlika, po kateri se je Lutrovo pojmovanje dela razlikovalo ob srednjeveškega. Meniško delo je bilo v srednjeveškem času zelo spoštovano. Martin Luter pa je opisal meniški način življenja kot egoističen način. Menihe je obtoževal, da se izogibajo vsakdanjim dolžnostim ter dolžnostim do svojih bližnjih. Vsako delo naj bi imelo duhovno dostojanstvo, ne samo meniško. Kopičenje bogastva naj bi predstavljalo greh.

Jean Calvin je predstavil teološke doktrine, kombinirane z doktrinami Martina Lutra, ki naj bi skupaj predstavljale posebno pojmovanje dela. V svojem življenju bi človek moral imeti poklic, bleščečo kariero, ki bi se ji moral posvetiti odločno, če ne že fanatično. Vsi ljudje morajo delati, tudi bogati, saj delati je volja Boga. In ljudje se morajo obnašati v skladu z božjo voljo. Dolžnost človeka je služiti božjim instrumentom na Zemlji, kjer naj bi nastalo božje kraljevstvo, del kontinuiranega procesa Njegove kreacije. Ljudje naj ne bi hrepeneli po zaslužku in bogastvu zaradi hedonizma in ugodja, ampak naj bi profit svojega dela nenehno investirali. Dobiček je treba vlagati v ad infinitum. Izbira poklica in delo v svojem poklicu sta namenjeni doseganju čim večjega profita. Za razliko od Lutrovih pogledov je bilo takšno obnašanje po kalvinističnem prepričanju verska dolžnost.¹¹

Norme, ki so se uveljavile od reformacije in so temeljile na kombinaciji teoloških naukov Lutra in Kalvina, so podprle delo v poklicu, ki ga je posameznik izbral in tako delal in služil Bogu. Namen teh vrednot je bil pridobivanje čim večjega dobička. S poklicem zaslužen bogastvo se ni smelo porabiti za luksuz, lepa oblačila, razkošne hiše in zabavo, temveč ga je bilo treba ponovno investirati v posel, reinvestirati. Protestantje so obsojali brezdelje, lenost, klepet in več spanja, kot je bilo treba – sedemurni spanec naj bi povsem zadostoval. Z zadržki so gledali na seksualne užitke – le-te naj bi bilo treba zadržati samo znotraj zakona in tudi takrat samo v namen reprodukcije (včasih so priporočali vegetarijansko hrano in mrzle kopeli za odvrnitev od zla). Asketskim protestantom je bilo prepovedano zahajanje v gostilne, plesne dvorane, gledališča in igralnice, skratka vse, kar je odvracalo pozornost od poklica in dela.

Prosta izbira poklica in sprememba le-tega sta bili sprejemljivi. Uspeli pri delu pa naj bi bil znamenje, da so tisti, ki so uspešni, božji izbranci in da niso izgubili božjega usmiljenja. Ker je nemogoče vedeti, koga bo Bog izbral, so vsi morali delati in si

⁹ M. Rose: *Reworking the work ethic; Economic values and socio-cultural politics*, London: Schocken, 1985.

¹⁰ www.coe.uga.edu/workethic/history.htm.

¹¹ www.coe.uga.edu/workethic/history.htm.

prizadevati za to, kot da so prav oni božji izbranci. Zunanji dokaz, da je oseba iz izbrane skupine, je bil njen uspeh v tostranstvu. To je lahko dokazal sebi in drugim. Denarni zaslužek pa naj bi bil točen kazalec posameznikovega uspeha in sposobnosti.

V 16. stoletju so stališča o delu kakor tudi ekonomski sistem vrednosti doživeli bistvene spremembe v primerjavi s klasičnimi in srednjeveškimi stališči.¹² Max Weber, nemški ekonomski sociolog, je ta novi odnos do dela imenoval protestantska etika. Po Webru lahko religiozna prepričanja upravljajo človekovo ekonomsko delovanje; določene oblike protestantizma naj bi tako bile temelj za razvoj duha in prakse zahodnega kapitalizma. Benjamin Franklin je v svojem delu *Necessary hints to those that would be rich* leta 1736 pisal: »Zapomni si, da je čas denar. Z izgubo časa, brezdeljem in rekreacijo izgubljaš denar. Zapomni si, da je ugled denar.« Poslovni ljudje se morajo pri vseh svojih poslih obnašati "pridno in varčno" ter "točno in pravično". Ta duh kapitalizma ni samo način, s pomočjo katerega je možno priti do denarja, temveč način življenja, ki ima svojo etiko, dolžnosti in obveznosti.

Metodično in trmasto vztrajanje v svojem poklicu podpira racionalni kapitalizem. Neutrudljivo in trajno delo v nekem poklicu je najmočnejša in najbolj varna podlaga za ekspanzijo duha kapitalizma. Služenje denarja je postalo najpomembnejše načelo religiozne in poslovne etike. Protestantska interpretacija ustvarjanja profita je opravičevala delovanje poslovnega človeka. Protestantska enostranskost življenja ponuja velikansko pomoč kapitalistu pri standardizaciji proizvodnje. Prav tako pa je poudarjanje pomembnosti stalnega poklica omogočilo etično opravičenost za moderno specializacijo dela. Za kopičenje bogastva pa je seveda zelo pomembna restrikcija v porabi denarja. Protestantska etika je kot moralna orientacija do sveta utemeljena na religiji, bila pomemben faktor v razvoju duha kapitalizma. Duh kapitalizma pa je usmerjal prakso kapitalizma.

Pomembni elementi protestantske etike so bili pridnost, točnost, ažurnost, odlašanje ugodja in hedonizma ter predanost delu. Johan Wesley, vodja velikega metodističnega preporeda, ki je predhodil ekspanziji angleške industrije na koncu 18. stoletja, piše: »Religija mora biti nujna podlaga za pridnost in varčnost, slednje pa se bo obrestovalo z bogastvom. Moramo svetovati vsem kristjanom, da služijo čim več denarja in da varčujejo, kolikor lahko zmorejo; z drugimi besedami, da se obogatijo.«¹³

Svet ni bil več obdan s praznoverjem. Namesto tega je prevladalo racionalno obnašanje. To delovanje je vključevalo zavestno in točno preценjevanje alternativnih ciljev in uspešnost različnih sredstev za doseganje izbranih ciljev. Racionalna akcija je odrinila smernice, ki so vsebovale emocije in tradicijo. Temeljila je na hladni in preračunljivi uporabi intelekta, ki je zahtevala, da pojasnitev za akcijo temelji zgolj na dokazanih rezultatih. Asketski protestantizem je ustvaril etiko, ki je pragmatična, kontrolirana in nečustvena.

V literaturi obstajata dve tolmačenji, kako je prišlo do razvoja protestantske etike. Prva opredelitev je bila materialistična in je zagovarjala stališče, da je protestantska etika posledica sprememb v ekonomski strukturi kot tudi zaradi potrebe po vrednotah, ki naj bi podpirale novi način obnašanja. Drugo stališče, ki ga je podal Max Weber, so spremembe v ekonomski strukturi in jih je pojasnil kot rezultat sprememb teoloških prepričanj. Ne glede na obe prepričanja je jasno, da se hitro širjenje trgovine in vzpon industrije ujemata s pojavom reformacije.¹⁴ Bernstein je v svojem argumentu, ki podpira materialistično stališče, poudaril tri trende iz 16. stoletja, ki so najbrž prispevali k podpori razumevanja del Lutra in Kalvina. Ti trendi so bili: naglo povečanje prebivalstva v Nemčiji in zahodni Evropi, inflacija in visoka stopnja brezposelnosti.

¹² P.D. Anthony: *The ideology of work*; Tavistock Publications London, 1977.

¹³ M. Haralambos in R. Heald: *Uvod v sociologiju*; Globus, Zagreb, 1994.

¹⁴ M. Rose: *Reworking the work ethic; Economic values and socio-cultural politics*, London: Schocken, 1985.

Od vseh teh razlogov je najbrž hitra rast prebivalstva najbolj vplivala na to, da je prišlo do omejenih sprememb. Med leti 1500 in 1600 se je nemška populacija povečala za četrtno, britanska pa še za več. Hitri porast prebivalstva je bil najbolj občuten v mestih zaradi priseljevanja kmetov. Poleg tega so imeli takrat še visoko inflacijo zaradi uvoza velikih količin zlata in srebra iz Melike in Peruja. Inflacijo in povečevanje števila prebivalcev je spremljala tudi visoka brezposelnost. Povsem običajno je postalo, da so brezposelni ljudje postopali po ulicah in prosili za pomoč, zato so tovrstno obnašanje hitro zakonsko prepovedali. Postopanje so imeli za sramoto, tiste ljudi, ki so prosili za pomoč, pa za lenuhe, češ da je delo dostopno vsem, ki hočejo delati. V resnici pa je s porastom števila prebivalstva v urbanih okoljih nastala kriza, ker delovnih mest ni bilo dovolj. Tako je teološka predpostavka, da je delo neizogibno plačevanje grchov in da je delo odgovor na božji klic, povzročala še večje predsodke do tistih, ki niso imeli dela. Bernstein je poudarjal, da je fundamentalno nerazumevanje ekonomske realnosti glede brezposelnih prispevalo k razvoju protestantske etike.

Z marksističnega stališča je protestantsko pojmovanje dela v bistvu razvoj podpore novemu industrijskemu sistemu na verski osnovi. To je zahtevalo veliko napornega dela v slabih pogojih in za nizko plačilo.¹⁵ Bernstein ni obtožil vodji reformacije, da sta namenoma postavila sistem verovanj, ki je podpiral novo ekonomsko prepričanje, temveč je poudaril, da sta napačno razumela realnost nezaposlenih in revnih.

Max Weber meni, da je sprva bilo teološko prepričanje, šele potem pa je prišlo do spremembe v ekonomskem sistemu. Motivacija za naporno delo ter ponovno vlaganje v isti posel sta gotovo rezultat kalvinizma. Ugotovil je, da je prebivalstvo, ki je bilo prežeto s protestantskim duhom, veliko bolj napredovalo v kapitalizmu kot tisti, ki so pretežno bili katoliki.

Vrednotenje dela v času industrijske revolucije

Od začetka civilizacije pa do industrijske revolucije je laliko običajen človek ob težkem delu praviloma produciral nekaj več, kot je potreboval za svoj obstoj in za obstoj svoje družine, čeprav so tudi družinski člani prispevali svoje delo. Majhen presežek pa ni bil prepuščen tistim, ki so ga proizvedli, temveč sta si ga prilastili vojska in duhovščina. V obdobjih pomanjkanja presežka ni bilo, vendar pa sta vojska in duhovščina še vedno jemali toliko kot prej, zato je mnogo delavcev obubožalo.

Družbeno privilegiran sloj si je že v 18. stoletju prizadeval, da bi čim bolj zatrl občutke ponosa in neodvisnosti, ki so jih v določeni meri izoblikovale manualne delavnice, zato so zaprli delavce v "idealne hiše dela" oziroma "hiše strahovlade". Moderne tovarne so tako postale "idealne poboljševalnice", kamor so zapirali delavske množice. Neizprosen zakon kapitalistične produkcije je delavcem nalagal težavno delo in jim govoril, naj delajo, da bi povečali družbeno premoženje in seveda svojo individualno bedo. S tem ko so postali revnejši, so imeli več razlogov za delo in za bedo. Industrijski delodajalci pa so izrabljali brezposelnost, da so ceneje producirali.

Ker se je delavski razred v svoji preproščini in nevednosti pustil indoktrinirati in se je z vso silovitostjo slepo pognal v delo in vzdržnost, je posledično silil buržoazijo k temu, da se je posvečala presežni porabi produktov, ki jih je produktivna delovna sila kar naprej producirala. Kapitalistični razred je bil obsojen na lenobo in "prisilno" uživanje, na neproduktivnost in na presežno porabo produktov. Temu "vsiljenemu" načinu življenja so se kapitalisti hitro prilagodili.

Sistem, ki se je ohranil tako dolgo, je seveda zapustil globok pečat v človeških mislih in nazorih. Marsikaj od tega, kar imamo za samoumevno glede

¹⁵ P.D. Anthony: *The ideology of work*; Tavistock Publications London, 1977.

zaželenosti dela, je izpeljano iz tega sistema in ker je predindustrijsko, ni prilagojeno sodobnemu svetu. Samoumevno je, da se kmetje primitivnih skupnosti ne bi ločili od majlnega presežka, od katerega je živila dulovščina in vojaščina, temveč bi producirali manj ali pa porabili več.¹⁶

Postopoma so nekateri posamezniki odkrili, da je mogoče mnoge ljudi prepričati, da sprejmejo etiko, po kateri je bila njihova dolžnost delati, čeprav je del njihovega dela šel za vzdrževanje drugih, ki so živeli v brezdelju. S temi sredstvi so se zmanjšali količina potrebne prisile in stroški oblasti. Oblastniki so tako uporabili koncept dolžnosti, da bi prepričali druge, da bi raje živeli za interese svojih gospodarjev kot za svoje lastne. Sčasoma so oblastniki začeli verjeti, da so njihovi interesi identični s širšimi interesi človeštva.

V Angliji je ta sistem kljub industrijski revoluciji ostal v polni veljavi do oblasti novega razreda tovarnarjev. V Ameriki se je sistem, razen na jugu, kjer se je oluranil do državljanske vojne, končal z revolucijo. V Rusiji pa je obstajal do leta 1917, ko si je ta privilegij pridobila komunistična partija. Po deklarirani zmagi proletariata v Rusiji so poskušali prepričati fizične delavce o izjemnosti fizičnega dela, da je fizično delo častnejše od kateregakoli drugega. In delavci so začeli temu verjeti. Celu ponašali so se s tem. Prepričani so bili, da prispevajo svoj delež k ohranitvi družbe in da družba sloni na njih. Počutili so se koristni in pomembni.

Na zahodu, kjer ni bil uresničen sistem o ekonomski pravičnosti, je bil velik del delovne populacije brezposeln, izdelovala pa se je množica stvari, ki niso bile potrebne oziroma jih je bilo preveč na tržišču. Brezposelni so bili poceni delovna rezerva za delodajalce.

Ideja, da bi revni lahko imeli tudi več prostega časa, je bila za bogate vedno šokantna. V Angliji je na začetku 19. stoletja običajni delovni dan trajal za moške petnajst ur. Otroci so včasih delali prav toliko in zelo pogosto dvanajst ur dnevno. Ko so pristojna telesa podvomila, da je tako dolg delovni dan upravičen, so jim odgovorili, da delo odraslim preprečuje pijančevanje, otrokom pa objestnost. Da ne bi delavstvu skrajšali delovni čas, so bogati izgovore iskali povsod, še zlasti pa so trdili, da imajo z delom namen zmanjšati postopanje in pijančevanje ter zapravljanje časa. Menili so, da delavci ne potrebujejo prostega časa in praznikov, ampak so zato, da delajo. Ta pogled je še tudi danes navzoč in je vir mnogih zmed in nevšččnosti, čeprav je bolj skrit kot v preteklosti.

Od nekdaj je obstajal majhen brezdelen razred in večji delovni razred. Brezdelen razred je užival prednosti, za katere ni bilo nobene osnove v družbeni pravičnosti. To ga je najno delalo zatiralskega, omejevalo njegove simpatije in povzročilo, da je iznašel teorije, s katerimi bi opravičil svoje nazore. V nasprotju s to slabo stranjo pa je prispeval skoraj vse, kar imenujemo civilizacija. Negoval je umetnost, objavljajl znanstvena odkritja, pisal knjige, kultiviral družbene odnose. Celu osvoboditev tlačeruil je bila običajno začeta od zgoraj. Brez "brezdelnega" razreda človeštvo ne bi nikoli izplavalo iz barbarstva.¹⁷ Brezdelni razred, ki je podedoval svoje brezdelje, pa je bil vsekakor škodljiv. Nobeden od članov razreda ni pomislil, da bi bil delaven. Tu in tam je kakšen njihov pripadnik bil nadarjen, a v celoti so v glavnem zadovoljevali le svoje hedonistične potrebe.

Vpliv industrijske revolucije na delovno etiko

Industrijska revolucija je močno vplivala na delovno etiko povsod po razvitem svetu. Pojmovanje, da je delo božji klic, je nadomestil koncept javne koristi. Moralisti so poudarjali, da je družbena dolžnost vsakega človeka, da dela. Tudi v šolah so poučevali o delovni etiki in o tem, da je brezdelje sramota za

¹⁶ M. Maruško (urednik): Boj proti delu, zbornik tekstov; Knjižnica revolucionarne teorije, 28/1985.

¹⁷ M. Maruško (urednik): Boj proti delu, zbornik tekstov; Knjižnica revolucionarne teorije, 28/1985.

vsakega posameznika. Delovna etika je na ta način sociološko in ideološko pojasnila korenine socialne hierarhije. Prav socialna hierarhija je bila posledica vloženega napora pri delu.

Nekatere posledice delovne etike so negativno vplivale na družbeno življenje, še posebej z napredovanjem industrije. Ena teh posledic je narekovala pridno in naporno delo, s katerim naj bi posameznik kontroliral svojo usodo in upravljal svoje življenje. Če posameznik veliko dela in si prizadeva, bo tudi materialno zadovoljen in srečen. To je bilo fundamentalno stališče delovne etike. To je veljalo predvsem za obrtnike in kmete; s trdim delom so lahko pričakovali večji pridelek in pomnožitev ekonomskih dobrin. Toda z napredkom industrije se je začela intenzivna delitev dela. Ročno delo so pričeli nadomeščati stroji. Posledica tega je bila ukinitvev individualne kontrole količine dela in metod lastne proizvodnje.

Vpliv in hitrost industrializacije sta bili zelo pomembni v 19. stoletju. Kljub hitri rasti industrializacije sredi tega stoletja pa se je še v velikem obsegu obdržala domača proizvodnja v več manjših in tudi v velikih mestih Evrope in Amerike. Delitev dela je sicer obstajala, toda večina del se je še vedno opravljala ročno. Še vedno pa je bila navzoča tudi velika stopnja kreativnosti, neodvisnosti in ustvarjalnosti na delovnem mestu. Nihče še ni opazoval ali kontroliral delo lišnih delavcev in farmarjev ali delo v majhnih delavnicah in tovarnah. Kontroliranje je bilo običajno, brez določene strukture. Izjema je bila tekstilna industrija v Novi Angliji, kjer je bila kontrola poostrena.

Rodgers (1978) je opisal ustanovitev Lowella in Massachusettsa v zgodnjih letih 19. stoletja kot začetek industrijske dobe v Ameriki. Proti koncu dvajsetih let tega stoletja je obratovalo več deset tekstilnih tovarn s tisoči zaposlenih. V naslednjih letih so izgradili še številne tovarne v drugih mestih. V skladu z napredovanjem industrije se je povečevala tudi konkurenca in tekmovanje med njimi. Omenjene tekstilne tovarne so se razlikovale od drugih po velikosti, zahtevnosti in paternalističnih odnosih delodajalcev do delavcev. Ščasoma se je koncept zaposlovanja in menagementa iz tekstilnih tovarn razširil po drugih industrijah. V drugi polovici 19. stoletja je domače delavnice in obrtnike zamenjala proizvodnja v tovarnah.

Prejšnje večšine in usposobljenost so v tovarnah zamenjali disciplina in anonimnost. V glavnem so delodajalci zaposlovali polkvalificirano delovno silo, ki je opravljala majhen del celotne proizvodnje. V novih delovnih pogojih je minil občutek kontrole in upravljanja svojega življenja. Pomanjkanje intelektualne stimulacije pri delu je ogrozilo delovno etiko. Sekularna stališča, ki so bila že vključena v delovno etiko, so obljubljala psihološko nagrado za naporno delo v tovarnah. Napovedi se niso uresničile, kajti delo v tovarnah je bilo enolično in daleč od tega, da bi delavci v njem videli smisel ali notranjo izpolnitev. Sistem v tovarnah je ogrozil tudi obljube, ki so vsebovale ekonomske nagrade za zaposlene. Tovarne so preveč proizvajale, veliko več, kot so ljudje v eni državi lahko porabili. Naporno delo in produktivnost nista mogli več preskrbeti varnosti in napredovanja ljudi.¹⁴

V prvi polovici 20. stoletja je industrijski sistem nadaljeval dominacijo v Evropi, Ameriki in večini razvitega sveta. Tehnologija je še naprej napredovala. Inovacije so se osredotočile na tiste dele proizvodnje, v katerih stroji še niso bili v uporabi. Nič ni bilo storjeno za posodobitve avtomatskih strojev; delavci so bili še naprej njihovi rutinski posluževalci. Dela, ki so zahtevala polkvalificirano delovno silo, niso bila posodobljena. Delavci so še vedno dobivali nizka plačila za svoje delo, lastniki pa so kopicili svoje bogastvo.

¹⁴ www.coe.uga.edu/workethic/history.htm.

Delovna etika in industrijski management

Tradicionalni sistem managementa se je razvijal v diktatorskem stilu, ki delovne etike ni upošteval. Vzporedno z rastjo konkurence pa je tudi industrijski management postajal vedno bolj strukturiran in sistematičen. Zaradi rasti števila izdelkov so tovarne bile prisiljene znižati cene dobrih.

V nasprotju s tradicionalnim sistemom se je razvil koncept znanstvenega managementa, ki je za svoje izhodišče uporabil specializacijo in delitev dela na manjše naloge. Koncept je bil vpeljan z namenom, da bi povečal delavčevo produktivnost. Uveljavljeno je bilo prepričanje, da se povprečnega delavca lahko motivira zgolj z denarjem, ker naj bi bil v bistvu len. Delavci naj ne bi imeli niti potrebe niti motivacije za delo. Rezultat produktivnosti pa naj bi bil povečanje osebnega dohodka posameznega delavca. Tako bi bili zadovoljeni interesi obeh strani, delavcev in delodajalcev. Dobiček je veljal za najpomembnejši motiv tako za zaposlene kot tudi za podjetje.

Že v zgodnjih letih 19. stoletja se je začela uveljavljati uporaba znanstvenega managementa. Ščasoma se je pokazalo, da tudi drugi dejavniki, ne pa samo denar, vplivajo na delavčevo motivacijo. Nekateri so bili motivirani za delo in si niso prizadevali za ukinitve kontrole pri delu, drugi pa so postali nezaupljivi do managementa, še posebej takrat, ko jim plače niso povečali kljub vse večji produktivnosti podjetja. To so bili jasni indikatorji, da je delovna etika živela, čeprav je znanstveni management ni upošteval. Nekateri so kritizirali znanstveni management in ga razumeli kot sredstvo za še večjo dominantnost kapitala v delovnih odnosih. Podrobno planiranje in proučevanje procesa dela in delovnih nalog naj bi še bolj spreminjalo delovno silo v instrument kapitala. Zmanjševanje delavčeve kontrole na delovnem mestu naj bi dehumaniziralo samo delo in še bolj prispevalo k akumulaciji kapitala. Delavec se pri takšnem načinu dela počuti ne vrednega. Tako so vsilili delavcu način in tempo dela, ki ga kapital želi, ne pa tistega, ki ga želi delavec. Delavca pa so pri takšnem načinu dela še bolj izkoriščali, kar je še dodatno povečevalo napetosti na delovnem mestu.¹¹

Delo v sodobni družbi

Po drugi svetovni vojni je znanstveni management izgubil svojo prvotno veljavo. Prav zato, ker je hotel čim bolj ugajati potrebam industrije, se je pokazal kot neprimerni in zastareli. Behavioristična šola mišljenja je takrat s svojo teorijo hotela prispevati k čim bolj uspešnemu vodenju in organiziranju delavcev. Za razliko od znanstvenega managementa so behavioristi uenili, da delavci v bistvu niso leni, temveč prilagodljivi. V njihovem okolju mora biti zadostna motivacija, da lahko ustvarjajo. Če izzivov ne bi bilo, potem bi se lahko polenili. Izzivi morajo obstajati, da bi lahko spodbudili delavčevo kreativnost in ustvarjalnost.

Kot odgovor na te teorije so si menedžerji prizadevali, na različne načine motivirati delavce med njihovim delovnim časom. Človeški odnosi so postali pomemben dejavnik pri opravljanju dela. Delavci naj bi se počutili pomembni, koristni in izpolnjeni. Takratni management je uporabljal različne metode, da zadovolji te delavčeve potrebe. Podjetja so začela tiskati svoje časopise, zaposlenim so dajali nagrade, prirejali so razna družabna srečanja v okviru podjetij ipd. Namen je bil pridobitev delavcev na stran podjetja, poistovetiti ga z njim, razširiti krog samega delovnega mesta. Toda osnovna narava dela je ostala nespremenjena. Še vedno so obstajale sovražne vezi med delavci in delodajalci.

V poznih 50-ih letih 20. stoletja pa so "teorije o obogatitju dela" postavile temelj sprememb v odnosih delodajalec-delavec. Faktorji, kot so uspeh, dosežek, priznanje, odgovornost, napredek in osebna rast, so definirani kot dobra moti-

¹¹ www.coe.uga.edu/worketlic/history.htm.

vacija za delo. Plače, kontrola dela, delovni pogoji in odnosi do delavcev pa so zmanjševali delovni uspeh delavcev, če so bili neprimerno uporabljeni.

V 60-ih letih 20. stoletja pa sta se pojavili dve teoriji o vodenju, in sicer: diktatorski način vodenja in participacijski način vodenja. Diktatorski način vodenja in upravljanja podjetja omogoča kontrolo delavcev, ki poteka od vrha navzdol. Ta sistem upravljanja podjetja, v katerem je potreba po izdajanju navodil in kontroliranju vedno bila v ospredju, ne motivira delavcev, marveč obratno, zmanjšuje njihovo voljo do dela. Čeprav je večina delavcev želela delati za napredek in lastno dobro, jim je ta način vodenja jemal pogum.

Participacijski stil vodenja pa je v bistvu proces sodelovanja, v katerem vodstvo in zaposleni v podjetju delajo s skupnim namenom, da bi dosegli zastavljene cilje. Sodelovanje je temelj za uspešno vodenje in poslovanje podjetja. Vodstvo meni, da upoštevanje mnenj delavcev in njihovo sodelovanje pri odločanju predstavlja pomemben korak naprej za dvig delavčeve delovne morale. Pri soodločanju delavec dobi občutek pomembnosti in veljave. Participacijski način vodenja naj bi predstavljal sistem, ki bi izboljšal vrednotenje dela in delovno etiko, kar predstavlja močan vzgib v delovnem okolju.³⁰

Odnos do dela v informacijski dobi

Prav tako kot so se ljudje sredi 19. stoletja srečali z velikimi družbenimi in kulturnimi spremembami, tako so ljudje v poznem 20. stoletju doživeli družbeni in kulturni preobrat v informacijski dobi. Podobno, kot je industrijska družba ustvarila svetovni trg, oblikuje informacijska družba svetovno izmenjavo informacij, in prav ta je tista, ki omogoča vzpon timske oblike delitve dela.

Že v prvi polovici prejšnjega stoletja se je število delavcev po uradih, t.i. "belih ovratnikov", tako povečalo, da je preseгло število delavcev v tovarnah ali t.i. "modrih ovratnikov". Po raziskavah v več kot 200 podjetjih je bilo ugotovljeno, da so se v letu 1967 povečali prihodki tistih poslov, ki so se ukvarjali s trženjem informacij v primerjavi s tistimi posli, ki so izdelovali materialne dobrine. Nekatere dejavnosti v industriji so postajale vse bolj zapletene in tehnično zahtevne, saj so stroji postajali vedno bolj povezani z računalniki. Tudi sistem kontrole je postajal vedno bolj kompleksen.

Za razliko od industrijske dobe, kjer je delo bilo zreducirano na enolične gibe, delo v informacijskem času zahteva od delavca kakovostno presojanje in premišljene odločitve. Na delovnem mestu, ki vključuje visoko stopnjo prilagodljivosti, je delovna etika postala pomembnejša kot v dobi strojev.

Nekateri avtorji poudarjajo, da naj bi v zadnjem času prišlo do splošnih sprememb v odnosu do dela. Delavci naj bi se počutili izpolnjene in bolj pomembne, saj jim informacijska infrastruktura daje možnost samouresničitve. Pomemben motivacijski dejavnik je soodločanje delavcev pri pomembnih odločitvah v podjetju, kar jim daje občutek samopotrditve. Tako interesi delodajalcev kot tudi interesi delavcev se morajo uresničiti. Prvi so mnenja, da naj delavec ne bi bil odtujen v informacijski družbi. Drugi pa poudarjajo, da so prav tako odtujeni kot prej. Wright Mills je Marxov pojem odtujitve uporabil za delavce po uradih oziroma "bele ovratnike". Poudarja, da je ekspanzija terciarnega sektorja gospodarstva v razvitih kapitalističnih družbah pripeljala do premika od manipulacije s predmeti do manipulacije z ljudmi. Tako kot delavci prodajajo kot blago svoje fizične delovne veščine, podobno nemanualni delavci prodajajo veščine manipuliranja z ljudmi na odprtem tržišču osebnosti. Osebnostnim lastnostim se pripisuje tržna vrednost. Veliko posameznikov ni zaposlenih na nekem delovnem mestu zgolj na osnovi akademskih kvalifikacij in znanja, temveč zaradi svojih sposobnosti obvladovanja dela z ljudmi. Mills je opazoval ameriško

³⁰ www.coe.uga.edu/workethic/history.htm.

družbo kot "ogromno veleblagovnico", ki je polna neiskrenosti, hipokrizije in ponarejenosti. To je temelj samoodtujitve in nezaupanja, ki sta zelo značilni za prebivalce velikih mest. Ljudje se med seboj odtujujejo, ker ima vsak namen uporabiti drugega kot orodje za svoje namene. Tako se sčasoma krog zapira – človek iz sebe dela orodje in se od tega orodja odtuja. Tako se posameznik odtuji od sebe in od svojih bližnjih.²¹

Yankelovich (1988) pravi, da je delovna etika v zgodnjih 80-ih letih pripomogla k razvijanju pozitivnih delovnih lastnosti, kot so večšina, izziv, avtonomnost, prizadevanje in kakovostno opravljanje dela. Avtonomija je bila zelo pomemben faktor, saj najbolj prispeva velikemu zadovoljstvu delavca pri opravljanju svojih delovnih nalog. Delavci so se počutili vredni zaupanja, imeli so priložnost za osebnostni razvoj in dostojanstvo in priložnost za lastno spoznavanje in napredovanje. Niso nasprotovali kontroli na delovnem mestu. Delovna etika se je torej transformirala v stanje relevantnosti. Prej, v industrijski družbi, pa zanjo ni bilo dovolj prostora.

Čeprav je bila v 80-ih in v 90-ih letih prejšnjega stoletja informacijska tehnologija že zelo razvita, lahko rečemo, da prav vse vrste dela niso dovoljevale svobodnega odločanja. Veliko del so še vedno opravljali ročno, zato delavci niso imeli možnosti soodločanja. V mnogih podjetjih pa se je ohranil diktatorski način vodenja, zato delovna etika v takih okoljih ni doživela razcveta.

Raziskave, ki sta jih naredila Yankelovich in Immerwahr v Ameriki leta 1984, so pokazale, da sta dve petini delavcev označili svoje delovno mesto za takšno, ki omogoča visoko stopnjo odločanja, ena petina delavcev pa se s tem ni strinjala. Delavci z visoko stopnjo odločanja so najbrž bili z visokim znanjem in izobrazbo in so lahko preizkusili tehnološke spremembe pri svojem delu. Njihovo delovno mesto je bilo privlačno in zanimivo, delovni pogoji pa urejeni in sprejemljivi. To so bili predstavniki "belih ovratnikov". Delavci z nizko stopnjo odločanja pa so bili člani sindikatov, predstavniki "modrih ovratnikov" in so delali na takšnih delovnih mestih, ki so bila naporna, umazana in hrupna.²²

Posledica hitrih sprememb na delovnem mestu v informacijskem času proti koncu prejšnjega stoletja je vse večji pomen sistematičnih znanj, ki niso omejena na specifični organizacijski kontekst. Visoka izobrazba je postala neobhodna v veččinah reševanja problemov, vodenju ljudi in uporabi najnovejših informacij v neposrednih delovnih nalogah. Z rastjo izobrazbe so se povečala tudi pričakovanja in hrepenenja po uspehu. Uspeh, poklicno izpopolnjevanje in tekmovanje so v sodobnem času glavni motivacijski faktorji.

Tisti, ki so prišli do lastnine ali nadzornih funkcij, so imeli veliko motivacijo za uresničevanje lastnih ciljev skozi uspeh svojega podjetja. Delovna etika je tako postala izrazitejša. Takšni posamezniki so delovali za lastne koristi, čim večji profit podjetja ter za splošno dobro. Eden osnovnih elementov tega procesa je bilo ustvarjanje in delitev zadovoljstva med posamezniki. Uspešni pa so bili samo sposobnejši posamezniki.

Pojasnitev za tvrstno organizirano obnašanje so institucija, vloge in pričakovanja, ki so formirali normativne dimenzije aktivnosti v družbi in šele zatem individuum, osebnost ter osebne potrebe in aktivnosti posameznika. Stopnja prepričanja posameznika o delu in delovni etiki ter vpliv le-te na osebnost in razporeditev potreb vpliva na obnašanje tega posameznika v okviru njegovega delovnega mesta. Še posebej vpliva na tiste pozicije, kjer je odločanje vsakodnevna sestavina dela. Pri ljudeh na takšnih delovnih mestih je delovna etika močno izražena.

²¹ M. Haralambos in R. Heald: Uvod v sociologiju; Globus, Zagreb, 1994.

²² D. Yankelovich & J. Immerwahr: Putting the work ethic to work; Society, 21(2), 1984.

Oblikovanje sodobne delovne etike

Poleg sprememb v kakovosti opravljanja dela, stopnji izobrazbe, stopnji kontrole in odločanja je prišlo do sprememb tudi v številu delovnih mest, kjer so bile zaposlene ženske. Spremembe, ki zadevajo spol delavcev, so imele pomemben vpliv na kulturo 20. stoletja kot tudi na splošno pojmovanje dela.

V industrijskem obdobju, ko je ekonomski center bil premeščen iz hiše ali delavnice v tovarno, so ženske ostale na strani. Nekatere so bile zelo operativne v tekstilni industriji, v pisarnah, trgovinah, večina pa je bila pedagoško usposobljena in je poučevala. Vendar pa so ženske predstavljale zelo majhen odstotek zaposlenih v skupnem številu delavcev. Tiste, ki so delale doma v gospodinjstvu in vzgajale otroke, niso uživale nobenega spoštovanja in niso nič zaslužile. Gospodinjsko delo je bilo na splošno najmanj cenjeno delo, ker je imelo najnižjo ceno.

Šele po drugi svetovni vojni se je povečalo število delovnih mest, na katerih so bile zaposlene ženske. Povečevanje števila delovnih mest, ki so jih zasedale ženske, je imelo pomemben vpliv tudi na delovno etiko in njihov odnos do sodobnega delovnega mesta. Primerjave med moškimi in ženskimi stališči glede delovnega mesta so pokazale, da moški dajejo večji pomen dobremu zaslužku, svobodi v nazorih, vodilnim delovnim mestom in delom, ki povečujejo njihov družbeni status. Ženskam pa so bolj všeč tista delovna mesta, ki omogočajo kreativnost in originalnost, pomoč drugim in delo z ljudmi. Tako moški kot tudi ženske poudarjajo, da so jim pomembni zadovoljstvo, izpolnitev in izziv na delovnem mestu.²¹

Naslednji trend, ki je značilen za pozna leta 20. stoletja, je povečevanje števila upokojenih delavcev. Ta usmeritev je posledica upokojevanja s področja kmetijstva in manjših delavnic, kjer so večinoma bili zaposleni starejši ljudje.

Pojmovanje dela starejših ljudi se bistveno razlikuje od pojmovanja dela mladih. Mladi niso sprejeli koncepta, da je delo dolžnost in vršina. Na delo gledajo zgolj kot na sredstvo za zaslužek. Po njihovem se naporno delo ne spleča na glede na zaslužek. To je bila pomembna sprememba v primerjavi z industrijskim obdobjem, ko sta denar in plača bili glavna spodbuda za povečanje produktivnosti kot tudi za življenje. Še posebej mladi ljudje s srednjo in visoko izobrazbo pričakujejo napredovanje pri delu, nagrado in primerno zaposlitev. Preveč pričakanj in premalo delovnih mest je pripeljalo do neučakanosti in razočaranj, če se želje niso hitro izpolnile. Priložnosti za napredovanje pa so prav v trdem delu in talentiranosti. Ena najbolj otipljivih posledic tehnološkega napredka v sodobnem času je skrajševanje delovnega časa. Druga, manj prijetna posledica je brezposelnost. Po podatkih, ki jih navaja Andre Gorz, pričakuje večina francoskih mladostnikov že vnaprej, da neko obdobje verjetno ne bodo imeli dela. V Franciji je več kot petina visoko izobraženih kadrov po opravljeni diplomii vsaj eno leto brezposelna. Z ekonomskega vidika je brezposelnost seveda problem; vendar pa ni videti, da bi bila problem tudi s psihološkega vidika, saj skoraj polovica anketiranih Francozov izjavlja, da bi prav radi živeli brez dela, če jim zaslužek ne bi bil potreben za življenje. Značilno je, da je samo polovica ljudi z visoko izobrazbo mnenja, da bi morali vsi delati, medtem ko je takega mnenja bila večina fizičnih delavcev. Očitno se torej odnos do dela spreminja.²²

Delovna etika je kulturna norma, ki ima dobro opravljanje dela za pozitivno moralno vrednost. Zasnovana je na stališču, da je delo samo po sebi vredno. Osebnostno verovanje v delovno etiko in nagnjenost do nje počasi izginja, prav tako kot druge kulturne norme in socializacijske izkušnje iz otroštva in odraščanja. Skozi interakcijo s starši, sorodniki, vrstniki in pomembnimi ljudmi se posameznik nauči vrednotiti delovno obnašanje v situacijah, ko drugi zahteva-

²¹ www.coe.uga.edu/workethic/history.htm.

²² J. Makarovič: Grenki kruh; Založba obzorja Maribor, 1994.

jo od njega povečano odgovornost za produktivnost. To obnašanje ocenjujejo drugi, ocena obnašanja pa temelji na perspektivi drugih. Otrok se pač podredi načelom drugih ljudi. Če starši pokažejo, da imajo odpor do posameznega dela ali strah do brezposelnosti, bo tudi otrok sprejel takšna stališča. Starši prenašajo svoja prepričanja o delu tudi na otroke. Medtem ko posameznik odrašča, delovna načela interiorizira, zato niso več odvisna od reakcije drugih.

Pomemben faktor, ki vpliva na oblikovanje načel o delu, je socializacija na delovnem mestu. Medtem ko posameznik pride na delovno mesto, hitro sprejme ali zavrne reakcije in percepcije drugih glede na to, kar se je naučil v otroštvu. Kultura profesionalnosti, še posebej vpliv "notranje bližine" sodelavcev, imajo pomemben vpliv na stališča o delu in delovno etiko. To predstavlja del stališč vsakega posameznika.

Pomemben mehanizem, ki pri mladih oblikuje odnos do dela, je šola. Ena glavnih funkcij, ki jih šola prenaša, je odnos do kulturnih norm ter sprejemanje le-tih. Pri poklicnem izobraževanju je cilj promocija delovne etike. Vsiljevanje delovnih stališč je ena največjih nalog srednješolskega izobraževanja. Mladim se osvetli pojem delovne etike in pojasni, zakaj je pomembno uspeli na sodobnem delovnem mestu.²⁵

Moderna industrija je morda prispevala k občutnemu zmanjšanju količine dela, ki je potrebno za zadovoljitev vsakdanjih življenjskih potreb, prispevala pa je tudi k povečanju brezposelnosti. Tisti, katerih delo je iskano, delajo dolge ure, ostali pa so kot nezaposleni prepuščeni pomanjkanju zato, ker ni dela, ker je delo dolžnost, dobrina in ker posameznik ne more dobiti mezde v razmerju s tem, kar je proizvedel, ampak v razmerju z močjo industrije, v kateri je zaposlen.

V preprostim, naturalnogospodarskih razmerah je delal vsak človek zase in za svojo družino. Če je bil priden in sposoben, je koristil neposredno sebi in svojim, če pa ni bil za delo posebno nadarjen, je nosil posledice tega sam ali pa so bili zaradi tega prizadeti njegovi najbližji svojci. V novejšem času večina dojema delo kot prodajo časa in le sredstvo za zaslužek. Govorimo o dobrem ali slabem delu predvsem z ozirom na to, koliko zaslužimo, šele nato z ozirom na vrste nalog in razmere, v katerih jih opravljamo.

V sodobnem času nimamo več opravka samo z osamljenim delavcem, ki se loteva svojega predmeta in ga obdeluje, temveč z množicami posameznikov, ki delujejo kot členi neke višje celote. To po Durkheimu ne pomeni, da se z razvojem delitve dela duši individualnost posameznika, temveč prav nasprotno. Pravi, da je takšna družba solidarna in ta solidarnost ne temelji na podobnosti, ampak ravno na različnosti njihovih pripadnikov. Z razvojem delitve dela se namreč funkcije, ki jih opravljajo pripadniki sistema, vse bolj diferencirajo in hkrati dopolnjujejo med seboj. Ljudje ne stopajo v medsebojne odnose zaradi svoje skupne pripadnosti nečemu tretjemu, temveč zato, ker se neposredno dopolnjujejo, ker so si komplementarni.

Moderna družba torej spodbuja individualnost; namesto mehanskega načela pripadnosti neki skupni celoti nastopi organsko načelo medsebojnega dopolnjevanja delov, ki šele omogočajo oblikovanje celote. Družbene celote so vedno večje in vedno obsežnejše; toda prav večanje teh celot omogoča naraščanje individualnih razlik med njihovimi pripadniki, znotraj posameznega naroda in znotraj posameznega poklica. Durkheim je verjel, da bo etični kodeks zamenjal sebične interese, ki dominirajo v poslovnem svetu in trgovini. Posamezniki bodo razumeli, da delajo za potrebe družbe kot celote in ne samo za individualno korist. Poudarjal je, da so profesionalna združenja sredstvo, ki bodo gospodarsko delovanje podredila moralnim pravilom. Administrativna telesa naj bi zastopala vse poklice v teh združenjih in bi imela moč, da regulirajo vse v zvezi z delom: odnose med delodajalci in delavci, delovne pogoje, plače in medsebojne odnose. Ta združenja bi oslabil individualizem na ta način, da bi ponovno inte-

²⁵ www.coe.uga.edu/workethic/history.htm.

grirala posameznike v družbeno skupino in bi s konsenzom o nagradali posameznim željam bile postavljene normativne meje. Verjel je, da bi pravica do dedovanja kot "temeljno nepravilna" popolnoma izginila. Profesionalna združenja bi imela lastnino, ki bi se porazdelila na temelju pogodb. Ekonomska nagrada pa bi temeljila na tem, koliko posamezni poklici prispevajo družbi kot celoti. Moralni konsenz je nujen za družbeno solidarnost. Profesionalna etika pa naj bi bila ključ za bodočo moralno ureditev v industrijski družbi in naj bi poudarjala altruizem in obzirnost do drugih ljudi, ne pa ozke sebične interese.

Mnogi so kritizirali to optimistično stališče, ki naj bi zanemarjalo dejstvo, da prav profesionalna združenja delajo v interesu moči in kapitala. Država in zasebna podjetja vse pogosteje zaposlujejo strokovnjake intelektualnih profilov (pravnike za poslovno in korporacijsko pravo, ekonomiste, ki so strokovnjaki za finančne operacije, znanstvenike, zdravnike ipd.), ki večinoma delajo usluge vladajoči in ekonomski eliti in ne celotni skupnosti, kot je povedal Durkheim.²¹ Kakorkoli že, danes imamo na eni strani naraščajočo množico trajno brezposelnih, na drugi pa privilegirano delavsko aristokracijo, med obema pa delavski proletariat, ki izvršuje najmanj strokovna in najtežavnejša dela; na vrhu pa ekonomsko, politično in vojaško elito, ki ima vso oblast.

Sklep

Delo je odločilno zaznamovalo razvoj človeka od pradavnine pa vse do danes. Povzročilo je njegov vzpon in ga izoblikovalo v najustvarjalnejšo vrsto na planetu. Kljub odločilnemu pomenu dela za duhovni in materialni razvoj pa so bila stališča vladajočih struktur in posledično družbe kot celote do dela v posameznih zgodovinskih obdobjih zelo raznovrstna. Tako lahko zasledimo odkrito zaničevanje in preziranje predvsem fizičnega dela, njegovo pretirano favoriziranje kakor tudi zmernejša stališča, v katerih je vrednotenje različnih vrst del uravnoteženo. Na prvi pogled se zdi paradoksalno, da sta evolucija človeške misli in ustvarjanja dobila nov zagon prav v obdobjih, ko je bilo splošno stališče o delu izrazito odklonilno, torej v času antičnih kultur. Vendar pa podrobnejša analiza pokaže, da je eden od razlogov za tak vzpon v dejstvu, da je tedanja konfiguracija družbe temeljila na delu brezpravnih ljudi (sužnjev), ki so zagotavljali materialno osnovo za razcvet intelektualnih dosežkov, ki so bili primat redkih izbrancev.

Pomemben mejnik v vrednotenju dela predstavlja reformacija, ko se je prvič dotlej odkrito govorilo v prid kakršnemukoli delu, bodisi fizičnemu bodisi intelektualnemu, če je le bilo namenjeno napredovanju posameznika in družbe ter ponovnemu investiranju morebitnega profita. Takšna stališča so se z industrijsko revolucijo in razvojem kapitalizma še stopnjevala, kar je pripeljalo do zaostrovanja razmer med delavci in delodajalci. Napete razmere so predstavljale plodna tla za razcvet nove ideologije – marksizma –, ki je temeljito pretresel družbena dogajanja in dolgoročno vplival na tok zgodovine.

V luči marksističnega pojmovanja naj bi delo bilo v procesu kapitalistične razredne družbe odtujeno ljudem, zato so si marksisti prizadevali, da delo postane neločljivo povezano z radostjo ustvarjanja, kjer pa sta trud in napor sicer neizbežna. Samouresničitev človeka naj bi bila dosežena z delom, ki bi ga človek opravljal z zavzetostjo in ljubeznijo, pri tem pa naj bi tvorno sodeloval pri pomembnih odločitvah. Do uresničitve teh ciljev naj bi prišlo s proletarsko revolucijo, kjer bi se razred delavcev zoperstavil razredu lastnikov kapitala. Svoje ideje so marksisti podkrepili s filozofijo t.i. znanstvenega socializma, ki naj bi neizbežno pripeljal do vladavine delavskega razreda.

V nasprotju z marksističnimi pogledi pa Katoliška cerkev gleda na delo

²¹ M. Haralambos in R. Heald: Uvod u sociologiju; Globus, Zagreb, 1994.

predvsem kot na dolžnost, ki jo je človek prevzel od Boga in jo je zato treba brez-pogojno sprejeti. Plačilo za pošteno življenje in delo naj človek ne bi užival samo v tostranstvu, ampak tudi po smrti. Pravičnejša družba in s tem enakomernejša porazdelitev dobrin naj bi se dosegla z moralnimi vzorci in pozivi, vzgojo in pomočjo tistim, ki jo potrebujejo, ne pa z revolucijo. Zasebna lastnina je pozitivna kategorija, vendar pa naj služi delu, ne pa izkoriščevalskemu odnosu do ljudi.

Danes živimo v času t.i. globalizacijskih tokov. Približno slaba petina prebivalcev našega planeta živi v relativnem blagostanju. Za vzdrževanje tega blagostanja porabi večino svetovnih energetskega virov. Gonilna sila takšnega razvoja so nova znanstvena odkritja, ki vse bolj postajajo sredstvo za ekonomsko in politično nadvlado s strani vodilnih držav, ki jih je čedalje manj, a so vedno močnejše. Boj za naravne vire planeta in v zadnjem času za človeške vire postaja vse bolj neizprosna. Številni ljudje z visokošolsko izobrazbo se selijo z manj razvitih področij v razvite države in tako dodatno siromašijo enakomernejšo porazdelitev človeškega znanja. Razviti pa imajo od tega dvojno korist: poleg tega, da dobijo relativno poceni delovno silo, ne gre prezreti, da se tako ekonomska in intelektualna odvisnost nerazvitih predelov samo še podaljšuje. Po drugi strani pa v manj razvita področja izvažajo dela, ki jih drugje ne želijo več opravljati bodisi zaradi ekološke oporečnosti bodisi zaradi cenejših delovnih sil in s tem nižjih stroškov dela. Za mnoge svetovne korporacije, ki imajo tovarne v nerazvitih predelih sveta, delajo nepolnoletni ljudje za slabo plačilo. S tem se socialna, politična in družbena trenja v teh predelih samo še stopnjujejo in pogosto prav gospodarsko in politično vplivne države prepoznajo v tem priložnost, da tako ali drugače posežejo v razreševanje kriz, ki so jih mnogokrat v veliki meri same podžgale.

Osredotočen na svoj svet dela, prostega časa, družine in okolice je sodobni človek večinoma nezavzet za pomembna družbena vprašanja. Vsiljeni so mu preprosti vzorci razmišljanja o družbi, delu in življenju, ki ga prepričujejo, da v svetu ni protislovij in izkoriščanja ljudi, pač pa demokracija in enake možnosti za vse. To gre vsekakor v korist elit, ki se lahko nemoteno ukvarjajo s svojimi interesi in povečevanjem lastnega ugleda.

Glavni vzrok naštetih usmeritev je neizprosna sedanega načina proizvodnje, kjer je kapital vrhovna instanca, ki so ji podrejeni domala vsi ostali vzvodi družbenega življenja, pogosto celo kultura in umetnost. Dandanes nastaja nekakšna nova religija, "religija kapitala", kjer le-ta odreja domala vse relacije med družbenimi subjekti in povzroča temeljne neenakosti v družbi. V takšni luči je delo v danes najbolj razvitih kapitalističnih državah seveda daleč stran od marksističnih idealov, prav tako pa tudi ni blizu katoliškim vrednotam o pravičnosti, enakosti in nadrejenosti dela nad kapitalom, ki jih vladajoče elite tolikokrat poudarjajo.

Literatura:

- P. D. Anthony: *The ideology of work*; Tavistock Publications London, 1977.
 L. Braude: *Work and workers*; New York: Praeger, 1975.
 M. Haralambos in R. Heald: *Uvod v sociologiju*; Globus, Zagreb, 1994.
 S. M. Lipset: *The work ethic - then and now*; Public Interest, Winter, 1990.
 J. Makarovič: *Grenki kruh; Založba obzorja Maribor*, 1994
 M. Maruško (urednik): *Boj proti delu, zbornik tekstov*; Knjižnica revolucionarne teorije, 28/1985.
Mezdno delo in kapital; Mezda, cena in profit; Cankarjeva založba, Ljubljana 1947.
 M. Rose: *Reworking the work ethic; Economic values and socio-cultural politics*, London, Schocken, 1986.
 Webster Encyclopedia: Des Moines; Meredith, 1985.
 D. Yankelovich in J. Immerwahr: *Putting the work ethic to work*; Society, 21(2), 1984.

Liljana Đerković

ATTITUDE TOWARDS WORK THROUGH HISTORY

Summary

The work had a decisive impact on the human society throughout history. In spite of the great importance of work for the spiritual and the material development of the human society, the attitude of the governing classes towards work in the individual historical periods differed dramatically. Thus, the contempt of the manual work, its excessive favouring and more balanced ways of thinking can be traced.

In the ancient Egypt and Greece the work was treated as a curse. The greatest importance was ascribed to philosophy, arts, and warfare. Similarly, the Roman empire was based on slaves who had no rights. Manual work was despised, whereas the military professions, the arts, and the architecture were highly praised.

After the decline of the Roman empire the Christianity became the central religion of the ancient world. As the Christian church started to care about the functioning of the society, it had to assume more flexible attitudes towards work. At the beginning, the manual work was not popular but later it became more acceptable. In the society gradually the opinion prevailed that the work carried out by the individuals is God's will which is not to be contested.

A new view on the work was brought by the Reformation which radically denied supremacy of the mental over the physical work. The leading thinkers taught, that the human should permanently crave for the profit which he should incessantly reinvest.

These principles are a basis for the capitalism which started to fully prosper with the industrial revolution. The number of the employees and amount of work increased due to accelerated industrialization. However, the new scientific findings and technological development caused wide unemployment. The conflict intensified which led to the October revolution in Russia. The work itself was officially accepted in the society of the first socialist country but the physical component of work was favoured.

At the end of the 20th Century the science and the technology made great advances. By establishing new organizational and informational forms the developed countries started to move the physical work into areas where the labour is

cheap. On the contrary, the mental and intellectual work remains in the highly developed areas. Thus, these countries preserve there political and economic dominance. Therefore, we face again predominance of the intellectual work over physical work, however, in a concealed manner.

MOTIVACIJA IN MOTIVACIJSKE TEHNIKE PRI POUKU ZGODOVINE (Prispevek k Didaktiki zgodovine)

Danijela Trškan*

UDK 37.015.3:372.893

TRŠKAN Danijela: Motivacija in motivacijske tehnike pri pouku zgodovine. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 1-2, str. 173-182

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtorica predstavlja dejavnike, ki vplivajo na povečanje motivacije za šolsko delo, načine za spodbujanje pozornosti in motivacije učencev ter napotke za učitelje. Konkretni primeri so predstavljeni za učne in motivacijske tehnike, ki se najpogosteje uporabljajo pri pouku zgodovine v osnovnih in srednjih šolah.

UDC 37.015.3:372.893

TRŠKAN Danijela: Motivation and Motivational Techniques at the Teaching of History, Review for History and Etnography, Maribor 76=41 (2005), 1-2, pp. 173-182

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The authoress presents the factors impacting the rise of motivation for school work, modes of stimulation of attentiveness and motivation of the pupils and instructions for teachers. Individual examples are presented for instructional and motivational techniques, as to which are applied most often at teaching history in elementary and secondary schools.

"Učna motivacija je skupen pojem za vse vrste motivacij v učni situaciji; obsega vse, kar daje (od zunaj ali oz znotraj) pobude za učenje, ga usmerja, mu določa intenzivnost, trajanje in kakovost."¹

Na motivacijo za šolsko delo vpliva več elementov: pričakovanja učiteljev, načini poučevanja, zahtevnost nalog, zanimivost učne snovi, načini spodbujanja, dopuščanje iniciative učencev, osebnostne značilnosti učencev ter stopnja in načini vključevanja učencev v pouk.² Šolsko delo naj bi bilo zanimivo, primerno, smiselno in življenjsko za učence.

Pri vseh predmetih morajo učitelji vsako uro vzdrževati pozornost, povečevati pomembnost predmeta ter graditi zaupanje v zmožnosti in spodbujati zadovoljstvo pri učencih.³

* Dr. Danijela Trškan, docentka, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI - 1000 Ljubljana

¹ Marentič Požarnik, B. (2000). Psihologija učenja in pouka. Ljubljana: DZS, str. 184.

² Pušnik, M., Žarkovič Adlešič, B., Bizjak, C. (2001). Razrednik v osnovni in srednji šoli. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo, str. 63.

³ Marentič Požarnik, B. (2000). Psihologija učenja in pouka. Ljubljana: DZS, str. 201.

Tudi predmet zgodovina ni izjema, saj morajo učitelji redno uporabljati motivacijske tehnike, s katerimi povečujejo interes in zanimanje za predmet oz. učno vsebino in šolsko delo.

Motivacijske tehnike

Motivacija pri pouku zgodovine je sestavni del uvajanja oz. uvodnega dela učne ure, ravno tako pa je potrebna tudi etapna motivacija oz. motivacija pri didaktičnih poudarkih in različnih dejavnostih pri obravnavanju učne snovi. Motivacijske tehnike se lahko konkretno nanašajo na učno snov (učne motivacijske tehnike) ali pa so le motivacijske tehnike, ki poskušajo vzdrževati pozornost učencev. Učne in motivacijske tehnike so tako lahko opazne v vseh etapah učne ure, tudi pred preverjanjem in ocenjevanjem.

Pri pouku zgodovine lahko uporabimo naslednje učne motivacijske tehnike: izpolnjevanke, križanke, mreže, skrivanke, asociacije, kvizi in miselni vzorci.⁴ Miselni vzorci imajo lahko model mehurčkov oz. grozdov, ribje kosti ali rogovil. Tudi kvizi so lahko zelo različni. Lahko tekmujejo vsi učenci, skupine ali nekateri učenci. Kvizi so lahko v obliki aktualnih televizijskih kvizov (npr. Lepo je biti milijonar; Najšibkejši člen ipd.). Učne motivacijske tehnike se najpogosteje uporabljajo za urjenje in ponavljanje učne snovi.

Poleg teh se pogosto uporabljajo še npr. uganke, rebusi, vislice, kratki zvočni posnetki,⁵ kratki videoposnetki, karikature, skice, mimika, pantomima, oblačila, predmeti, modeli, žoge, lutke, barvni listi, različne igre (žrebanje, lov za zakladom ipd.), risanje, kratke smešne zgodbe,⁶ anekdote, citati, metafore itd. Najpogosteje pa se v šolah uporabljata motivacijski tehniki zapisovanje zamisli ali brainwriting in nevilhta možganov ali brainstorming.

Namen učnih motivacijskih tehnik pri zgodovini je še posebej hitro in učinkovito učenje novih besed, letnic, imen in dogodkov. Nanašajo se na učno vsebino in motivirajo učence za učenje nove učne vsebine. Učitelji lahko z učnimi motivacijskimi tehnikami težavnost učne vsebine povečajo ali zmanjšujejo (z večjim številom novih pojmov in izrazov ipd.) ter jih uporabljajo za katerokoli učno vsebino pri pouku zgodovine.

Posebne motivacijske tehnike pa so namenjene sprostitvi in krajšemu odmoru učencev. Te tehnike so predvsem sproščanje ob glasbi (z dihalnimi vajami),⁷ ob gibanjih (npr. dvig rok, vstajanje, delanje počepov ipd.) ali posebne tehnike meditacije oz. sproščanja (s poudarkom na moči besed). Motivacijske tehnike sproščanja se lahko uporabljajo na začetku učne ure ali pred opravljanjem zahtevnih nalog.

Glasba lahko pomaga ustvariti razpoloženje učencev.⁸ Najpogosteje se uporablja kot podlaga pred začetkom učne ure in med odmori. Uporablja se lahko kot podlaga sprostitvenim vajam, zlasti na začetku učne ure, da se učenci sprostijo, ali pred ocenjevanjem. Glasba se lahko uporablja tudi kot podlaga pri

⁴ Več o miselnih vzorcih: Znanje velja. (1996). Zbornik prispevkov o miselnih vzorcih, učenju in znanju v prihodnje. Ljubljana: Artur, str. 59–63; Zgodovina. Več o tehnikah: Toman, M., Šeško, M. (2002). Ustvarjalne igre. V: Učitelj - govornik in moderator pouka. Kako do kakovostnejšega poučevanja. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo, str. 96–113.

⁵ Zvočni posnetki: glasba različnih držav, govori in pogovori ali ljudske pesmi, npr. Slovenske ljudske pesmi. I. Junaške, zgodovinske, bajneslovne in pravljicne pripovedne pesmi. (1996). Ljubljana: ZRC SAZU.

⁶ Smešni stotletji: zbirka najboljših znanih anekdot. (1987). Ljubljana: Mladinska knjiga. Smešni stotletji 2: 1433 anekdot znanih osebnosti. (1998). Ljubljana: Co Libri. Vovko, A. (1996). Nasmejana zgodovina. Ljubljana: MK.

⁷ Priročnik in zgoščenka: Globinska sprostitev. (1999). Ljubljana: CDK. Za sprostitve so primerni počasni stavki naslednjih skladateljev: Antonio Vivaldi, Georg Friederich Haendel, Johan Sebastian Bach, Albinoni, Corelli itd.

⁸ Glasbeni predlogi so v: Revolucija učenja. (2001). Ljubljana: EDUCY, str. 164, 172, 314 in v: Urbanc, D. (1991). Superlearning. Učinkovita metoda za učenje tujih jezikov, Didakta, Radovljica, str. 9.

branju učne informacije ali kot podlaga pri poslušanju nove informacije⁹ oz. kot podlaga pri obravnavanju nove učne snovi.¹⁰ Učitelji lahko izberejo posebno glasbo za ponovitev učne snovi in motivacijo za novo učno snov (klasična, ljudska, popularna glasba ...), posebno glasbo za obravnavanje učne snovi (npr. klasična glasba 19. stoletja za dramatično, emocionalno in harmonično obravnavanje učne snovi za povečanje pozornosti pri učencih; npr. baročna glasba za sistematično podajanje učne snovi), pri urjenju in aktivnem sodelovanju učencev pa lahko uporabijo posebno glasbo s kombinacijo branja besedila ali odgovarjanja na vprašanja (individualno, v parih ali v zboru - vsi učenci). Ravno tako se lahko uporabijo ljudski plesi in petje (ljudskih ali zgodovinskih pesmi).¹¹

Posebna motivacijska tehnika (z gibanjem) se lahko uporablja pri metodi razgovora ali pri etapah urjenja in ponavljanja. Učenci lahko odgovarjajo na vprašanja npr. z dvigom leve roke (pravilna trditev) ali z dvigom desne roke (napačna trditev). Vsi učenci vstanejo in se v primeru napačne trditve usedejo itd. Lahko se uporablja tudi ploskanje z rokami. Pri pouku zgodovine učenci razdeljujejo učne-delovne liste, učila po razredu, pomagajo učitelju pripravljati učne pripomočke ipd. Lahko se uporablja tudi igra z žogo, kjer učitelj meče manjšo žogo in sprašuje po različnih odgovorih, ali pa učenci mečejo žogo in sprašujejo sošolce. Metanje in lovljenje žog naj bi vplivalo na hitrejše in proznejše odzive in odgovore učencev.¹²

Posebna tehnika sproščanja in koncentracije je tudi z uporabo pozitivne sugestije, ki lahko spodbudi oz. sugerira pozitivno voljo, misli in občutke. S to tehniko se učenci in učitelji zavejo trenutka in tako stopijo v učno okolje. Npr. Učitelj lahko začne učno uro z naslednjimi besedami: "Vživimo se v ta trenutek in združimo vse svoje moči ... naj postane dihanje vse globlje in globlje. Čutite, kako raste v vas občutek sproščanja in umirjanja ... Vsak vdih in izdih je kot val pomirjujoče energije, ki odnaša napetosti in skrbi ... in odplavlja raztresene misli in težave ..."¹³

Posebna tehnika sproščanja je tudi vizualizacija, ki omogoča, da si učenci lažje in jasneje predstavljajo zelene cilje. Npr. Učitelj naroči učencem, naj si skušajo predstavljati sebe, kako uživajo v učenju, kako hitro napredujejo in pridobivajo spretnosti.¹⁴ Učitelj mora paziti le na izgovorjavo in izbor besed ter na intonacijo. Npr. "Sprostite se in si skušajte priklicati v spomin neko zelo uspešno učno izkustvo /.../ Izkušnja vas je naučila nekaj zelo pomembnega /.../ Katere posebne kvalitete ste občutili tedaj? ... Radovednost, veselje, vznemirjenje, samozaupanje, srečo, morda še kaj? ... Poizkusite vse to ponovno doživeti ... Naj vas te kvalitete ponovno vse prežamejo ... In sedaj se počasi, zelo postopoma ... povrnite v sedanjost ... in v sebi ohranite vsa občutja, ki ste jih pravkar podoživeli ... Naj postanejo vir svežih moči za dan, ki je pred vami ..."¹⁵

Izbrane besede so vezane na gledanje, poslušanje in občutenje, saj imajo besede veliko moč pri ustvarjanju pozitivnega učnega okolja. Tako lahko učitelji začnejo učno uro z naslednjo vajo za sproščanje: "Dobro jutro. Začeli bomo z vajo za sproščanje. Prisluhnite enakomernemu zvoku mojega glasu in občutite, kako začenjajo popuščati napetosti v vašem telesu. Zamislite si, da ste v nekem čisto mirnem kraju, in z očmi se narahlo sprehodite po sceni, ki ste jo izbrali. Prisluhnite tudi zvokom, ki prihajajo iz narave okoli vas. Občutite prijetno toplino in udobje, ki vas obdaja in v katerem uživate sproščeni in lahkotni."¹⁶ Takšno vajo za sproščanje pa lahko učitelji zgodovine uporabijo za vpelejevanje učencev v preteklost, konkretno obdobje in dogodek ter jim pomagajo živeti se v pretek-

⁹ Revolucija učenja. (2001). Ljubljana: EDUCY, str. 172.

¹⁰ Dhority, L. (1992). Ustvarjalne metode učenja. Ljubljana: Alpha Center, str. 109.

¹¹ Več o glasbi v: Dhority, L. (1992). Ustvarjalne metode učenja. Ljubljana: Alpha Center, str. 107-126.

¹² Dhority, L. (1992). Ustvarjalne metode učenja. Ljubljana: Alpha Center, str. 203.

¹³ Ibid., str. 66.

¹⁴ Ibid., str. 66.

¹⁵ Ibid., str. 66.

¹⁶ Ibid., str. 78.

lost. V pripovedovanje učitelja pa se lahko vključijo tudi učenci, npr. za obnovitev poteka zgodovinske ekskurzije ali projektnega dela. S takšno vajo se lahko učence uvaja tudi v refleksijo in razmišljanje o šolskem delu.

Učitelji zgodovine lahko uporabijo sprostitveno tehniko, ki se imenuje Alfa-trening. Pomeni "upočasnitev delovanja razuma s predstavljanjem barv in notranjo predstavo".¹⁷ Med alfa-treningom se učenci najprej udobno namestijo na stolu, zaprejo oči, poskušajo si predstavljati posamezne barve in številke, globoko vdihujejo in izdihujejo ter se popolnoma sprostijo. Učenci si predstavljajo: rdečo barvo in številko sedem; oranžno barvo in številko šest; rumeno barvo in številko pet; zeleno barvo in številko štiri; modro barvo in številko tri; lila barvo in številko dva; vijolično barvo in številko ena.¹⁸

Motivacijske tehnike so sproščajoče, domiselne, igrive, vznemirljive in domišljajske ter ustvarjajo pozitivno učno okolje (npr. beležka ciljev, učenci sestavijo test, samoocenjevalno spričevalo, vroči stol, mirovniki, slovo od "ne morem", preberimo knjigo v eni uri, skupinska fotozgodba, razredni fotoalbum, življenjska črta, kolo podobnosti, moja knjiga, tiralice, spoznaj avtorja, piknik dopisovalcev itd.).¹⁹

Dejavniki, ki vplivajo na motivacijo učencev

Na motivacijo učencev vplivajo številni dejavniki: naloge (zahtevnost), avtonomija (odločanje učencev), priznanje (nagrade), grupiranje (sodelovalnost), vrednotenje (načini ocenjevanja), čas (urnik) in učiteljeva pričakovanja (glede sposobnosti).²⁰

Naloge za učenje naj bi imele tri vrste pomembnosti. Pomembnost pridobitve naj bi predstavljala pomembnost uspeha pri nalogi; interesna pomembnost naj bi predstavljala veselje in zadovoljstvo učencev pri določeni dejavnosti; pomembnost koristi pa pomeni, da naloge prispevajo k doseganju kratkoročnih ali dolgoročnih ciljev. Pomembnost naloge pa je tudi, če so naloge življenjske oz. se navezujejo na resnične življenjske situacije. Posebno mesto imajo tudi problemske naloge oz. problemsko učenje, ki je takšno, da so v takšni situaciji učenci raziskovalci, ki morajo poiskati odgovore. Takšne naloge pa so pri zgodovini lahko različne vrste igre vlog, propagandni plakati, članki, reportaže, recenzije, govori, televizijske oddaje, televizijski dokumentarci, radijske oddaje, turistični vodniki, okrogle mize, razprave, konference, kronike itd.²¹

Eden od načinov povečanja motivacije so tudi sodelovalne ali skupinske naloge, kjer je več možnosti oblikovanja pozitivnih odnosov s drugimi učenci. Izbor učne vsebine naj bi bil takšen, da bi vzbudil pri učencih čustvene odzive. Učna vsebina pa je lahko povezana z njihovimi osebnimi interesi. Pri pouku zgodovine se skupinske naloge pogosto nanašajo na kulturne, gospodarske in družbene vsebine. Paziti je treba, da so naloge ustrezne, primerno težke in prilagojene določeni šolski stopnji. Ravno tako pa je treba upoštevati, da motivaci-

¹⁷ Urbanc, D. (1991). Superlearning. Učinkovita metoda za učenje tujih jezikov, Didakta, Radovljica, str. 3.

¹⁸ Ibid., str. 4-6.

¹⁹ Številni nasveti za spodbujanje notranje motivacije pri učencih so v: Raffini, J. P. (2003). 150 vaj za povečanje notranje motivacije pri učencih. Ljubljana: Educy.

²⁰ Woolfolk, A. (2002). Pedagoška psihologija. Ljubljana: Educy, str. 356. Dejavniki so predstavljeni tudi v: Raffini, J. P. (2003). 150 vaj za povečanje notranje motivacije pri učencih. Ljubljana: Educy, str. 26-30. Na učno sodelovanje in motiviranost pa vplivajo še druge okoliščine: "medosebni odnosi in delovno ozračje, osebne značilnosti učitelja (npr. flegmatičen, introverzen), njegov stil učnega vodenja (tolerantnost, dominantnost, represivnost), nad- ali podobremenjenost učencev /.../". V: Strmčnik, F. (2001). Didaktika. Osrednje teoretične teme. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, str. 166.

²¹ Avtentične naloge so predstavljene v: Trškan, D. (2003). Sodobno pisno preverjanje in ocenjevanje znanja pri zgodovini v srednji šoli na izbranih teinah 20. stoletja. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, str. 96-106 in v: Rutar Ilc, Z. (2003). Pristopi k poučevanju, preverjanju in ocenjevanju. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, str. 120-132.

ja za učenje ne vsebuje le želje ali namena učiti se, ampak tudi kakovost učenčevega miselnega truda.²²

Tudi avtonomija učencev lahko v določeni meri pomeni motivacijo. Učitelj zgodovine lahko svojim učencem prepusti nekaj avtonomije pri izbiri tem, nalog in učil, pri opravljanju aktivnosti in tudi pri izbiri ocenjevalnih kriterijev pri določeni nalogi.

Nagrada v šoli je največkrat pohvala za napredek ali končni izdelek učenca. Tudi učitelj zgodovine mora paziti, da polivali ali graja učence z enakimi kriteriji.

Eden od dejavnikov, ki lahko vpliva na motivacijo, je tudi razvrščanje učencev oz. način, kako se učenci povezujejo z drugimi. Obstajajo tri različne strukturiranosti pouka, ki se lahko uporabijo pri zgodovini: sodelovalni, tekmovalni in individualni pouk. Pri sodelovalnem pouku so učenci prepričani, da lahko svoj cilj dosežejo le, če ga bodo tudi drugi učenci dosegli (npr. timsko, skupinsko učenje). Pri tekmovalnem pouku so učenci prepričani, da ga lahko dosežejo le v primeru, če ga drugi učenci ne dosežejo (npr. kvizi, tekmovanja). Pri individualnem pouku pa so učenci prepričani, da njihovo doseganje cilja ni povezano z drugimi učenci, ampak gre za lastno navdušenje in interes za delo. Pri zgodovini se lahko uporabijo zanimive individualne naloge, kot so npr. življenjepisi, pisma, pesmi, eseji, seminarske in raziskovalne naloge, članki, dnevniki ipd.²³

Pri vrednotenju lahko tekmovalnost in ocenjevanje spodbudita, da se učenci osredotočijo na storilnostne cilje in ne na cilje usmerjene samo v učenje. Zato je treba učence navajati, da se ne usmerijo le v oceno, ampak tudi na opravljanje dela oz. v spretnosti, ki jih bodo pri tem osvojili. Pri zgodovini lahko učenci pri različnih nalogah razvijajo različne življenjske spretnosti (uporaba virov in literature, skupinsko reševanje problemov, izdelovanje vizualnih predstavitev, javno nastopanje itd.).

Tudi razporejanje časa vpliva na motivacijo. Šolsko delo je takšno, da je omejen čas za opravljanje določene naloge, zato morajo učenci napredovati kot skupina in ne morejo napredovati v lastnem tempu. Zato razporejanje časa bolj ovira motivacijo učencev, saj vpliva na hitrejši ali počasnejši tempo dela učencev. Učitelji zgodovine lahko z lažjimi ali težjimi nalogami vplivajo na tempo dela učencev oz. morajo upoštevati individualizacijo in diferenciacijo pouka.

Učiteljeva pričakovanja so lahko prevelika ali premajhna, kar vpliva na motivacijo. "Ko učitelji enkrat razporedijo učence v skupine glede na sposobnosti, jim po navadi razdelijo različne učne aktivnosti. Te razlike so verjetno potrebne do te mere, da učitelj izbere aktivnosti, ki učencem predstavljajo izziv in spodbujajo napredek. Vendar pa aktivnosti postanejo neprimerne, kadar učenci, ki so pripravljeni na večje izzive pri delu, ne dobijo priložnosti, da bi sploh poskusili, ker so učitelji prepričani, da zahtevnejših nalog ne zmorejo."²⁴ Zato naj bi tudi učitelji zgodovine izbrali primerne, zanimive in življenjske naloge za določeno šolsko stopnjo ter pri tem pazili na pripravo in spremljanje dela učencev ter že vnaprej postavili kriterije za ocenjevanje nalog.

Za uspešno motivacijo učencev bi moral biti celoten razred organiziran in discipliniran; učitelj potrpežljiv, saj bi moral napake razumeti kot priložnost za učenje.²⁵ Ravno tako se motivacija pri učencih poveča, če so viri motivacije notranji, če cilji predstavljajo osebni izziv, če so osredotočeni na naloge in na obvladovanje in če so prepričani, da lahko izboljšajo svoje sposobnosti.²⁶

²² Woolfolk, A. (2002). Pedagoška psihologija. Ljubljana: Educy, str. 354.

²³ Več o avtentičnih nalogah: Trškan, D. (2003). Preverjanje in ocenjevanje znanja z avtentičnimi nalogami pri pouku zgodovine. V: Zgodovina v šoli. Letnik XII. Št. 3-4, str. 31-37.

²⁴ Woolfolk, A. (2002). Pedagoška psihologija. Ljubljana: Educy, str. 370.

²⁵ Ibid., str. 371-373.

²⁶ Ibid., str. 355. "Želja po iskanju in premagovanju izzivov je tudi v razredu bistvo notranje motivacije. Njeno gonilo so psihološko akademske potrebe učencev po nadzoru nad lastnimi odločitvami

Načini za spodbujanje motivacije in pozornega učenja

Pri šolskem delu pa seveda niso samo motivacijske tehnike, ki spodbujajo interes in pozornost učencev. V šoli je dragoceno, da zna učitelj ustvariti tako učno situacijo, ki zbudi interes, ustvarjalnost in zadovoljstvo tudi pri učencih, ki jih npr. zgodovina ne zanima z različnimi aktivnostmi, dejavnostmi oz. aktivnimi učnimi oblikami in metodami dela.

Učitelji spodbudijo interes lahko na več načinov. Prvi način je, da poskušajo vzpostaviti pri učencih pozitivni osebni odnos do predmeta oz. do učnih tem. Barica Marentič Požarnik navaja naslednje možnosti:

- primerna stopnja novosti, presenečanja, nepričakovanih, spoznavno neskladnih podatkov (Ali je res Kolumb odkril Ameriko?);
- občasno vključevanje metod, ki spodbudijo osebno vpletenost učencev - simulacije, igre vlog;
- organiziranje utrjevanja in preverjanja v obliki ugank in kvizov;
- omogočanje izbire med temami in načini, kako določene naloge izpeljati (učenci izbirajo med literarnimi deli, ki jih bodo prebrali in o njih poročali, ali med temami, ki jih bodo raziskovali); tudi izbirni predmeti v osnovni šoli lahko pomagajo utrditi in razširiti učenčeve interese;
- interes in notranjo motivacijo nasploh okrepi tudi možnost, da učenci sprašujejo o nejasnostih, pripovedujejo o svojih izkušnjah in idejah ter izražajo svoja mnenja, tudi če so različna od učiteljevega, kar omogočajo odprti, demokratični odnosi.²⁷

"Spodbude za učenje ne izvirajo le iz učne vsebine, marveč tudi iz neposrednih postopkov učenja. Učenci imajo raje tiste načine dela, ki porajajo zadovoljstvo. Tega je več, kolikor pestrejšje so učne metode in oblike, če učenci soodločajo in sodelujejo že pri postavljanju učnih ciljev in nalog, pri samem učnem poteku, če čim bolj samostojno preverjajo in ocenjujejo rezultate učenja ter jih primerjajo s prejšnjimi ipd."²⁸

Pri pouku zgodovine lahko učitelji povečajo motivacijo za šolsko ali domače delo z avtentičnimi nalogami (vizualne predstavitve, pisno-grafične predstavitve ipd.), skupinskim delom, ekskurzijami, delom v arhivu ali v muzeju, različnimi projekti in raziskovalnim delom ter z alternativnim ocenjevanjem (kolegialno, samoocenjevanje) itd. Ravno tako lahko uporabljajo različne učne metode, ki spodbujajo interes učencev, npr. slikovna in besedna demonstracija, delo z različnim slikovnim in pisnim gradivom, delo z internetom ali zgoščenkami, izkustveno učenje (pisne in ustne igre vlog) itd. Ravno pri metodi razlage učitelji lahko uporabijo posebne tehnike kot npr. tehnike sproščanja in vizualizacije, metaforično pripovedovanje, globalno predstavitev učne snovi, izbor besed, variacije glasu, glasbo ipd.²⁹

Načini za spodbujanje motivacije za učenje pa so pogosto v obliki nasvetov oz. osnovnih pravil za učitelje. Prvi primer je, da je treba zadovoljiti osnovne

(avtonomija · samovladje), po opravljanju dejavnosti, ki dajejo občutek uspešnosti (kompetentnost - usposobljenost); po občutku vpletenosti v nekaj višjega (pripadnost in povezanost); po dobrem počutju v zvezi s samim seboj (samospoštovanje); po doživljanju zadovoljstva ob lastnem početju (vpletenost in stimulacije - spodbuda)". Raffini, J. P. (2003). 160 vaj za povečanje notranje motivacije pri učencih. Ljubljana: Educy, str. 17.

²⁷ Marentič Požarnik, B. (2000). Psihologija učenja in pouka. Ljubljana: DZS, str. 191. Na str. 193 avtorica navaja še dodatne napotke za razvijanje notranje motivacije pri učencih. Učitelj na bi ponudil učencem v izbiro različna področja, naloge in dejavnosti; vključeval divergentna vprašanja in naloge; vnašal elemente novosti, raznolikosti in presenečenja; dajal sprotno in konkretno povratno informacijo o uspešnosti; vključeval elemente domišljije, igrivosti; izražal pozitivna pričakovanja do učencev; uvajal samostojne ali skupinske projekte učencev, učenje v naravi itd.

²⁸ Sirmčnik, F. (2001). Didaktika. Osrednje teoretične teme. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, str. 166.

²⁹ Več o učnih oblikah v: Trškan, D., Gerden, V., Kunaver, V. (1999). Evropsko gospodarstvo v 18. stoletju in začetki moderne industrializacije v Angliji. Uporaba aktivnih učnih oblik in metod. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

zahteve: "Omogočite organizirano razredno okolje. Bodite učitelj, ki podpira. Dajajte naloge, ki predstavljajo izziv, vendar niso pretežke. Naj bodo naloge vredne reševanja."³⁰ Drugo pravilo je, da je treba graditi samozavest in pozitivna pričakovanja: "Začnite delo na učenčevem nivoju. Naj bodo učni cilji jasni, specifični in dosegljivi. Poudarite primerjavo, ne tekmovanja. Modelirajte dobro reševanje problemov."³¹ Tretje pravilo je, da je treba pokazati vrednost učenja: "Povežite učno nalogo s potrebami učencev. Navežite razredne aktivnosti na interese učencev. Spodbudite radovednost. Naj bodo učencem naloge zabavne. Uporabite novosti in že poznane stvari. Pojasnite povezave med trenutnim učenjem in kasnejšim življenjem."³² Četrto pravilo je, da morajo učitelji pomagati učencem, da ostanejo osredotočeni na nalogo: "Učencem dajajte redne priložnosti za ustvarjanje končnega izdelka. Izogibajte se poudarjanju ocen. Zmanjšajte tveganje pri nalogi, ne da bi preveč poenostavili nalogo. Modelirajte motivacijo za učenje. Poučujte učne taktike."³³

Pri optimalnem učnem okolju se učiteljev osebni način izražanja spretno prilagaja namenu učne situacije, doživljanje učenja je multisenzorično, pri pouku se veliko igra, spodbuja se humor, fantazija in domišljija; učitelj uporablja pozitiven sugestiven jezik, v razredu prevladuje pozitivna skupinska dinamika itd.³⁴

Ker se učenci učijo zaradi različnih razlogov, kot so npr. uporabnost (npr. nagrade pri kvizih, tekmovanjih), napredovanje (v srednjo, visoko šolo), povečanje samozavesti pri uspehu (spodbujanje učitelja, pohvale učitelja in sošolcev), radovednost itd., pa ravno učitelji lahko povečujejo zanimivost pri svojem predmetu. "Za učence želimo, da so samozavestni glede svojih sposobnosti, tako da k učenju pristopajo polni energije in navdušenja /.../³⁵

Eno od pravil za motivacijo je tudi, da je potrebno čim bolj izkoristiti uvodni čas na začetku vsake učne ure. Ta del naj bi bil usmerjen v motivacijo za učenje in delo v učni uri. Zato naj bi učitelji veliko pozornosti namenili ravno prvim minutam učne ure z različnimi motivacijskimi tehnikami in metodami. Najpogosteje učitelji zgodovine uporabljajo besedno demonstracijo zanimivih opisov in doživetij iz preteklosti, slikovno demonstracijo, razgovor o aktualnih dogodkih, demonstracijo predmetov in oblačil ter didaktične igre (kvizi, križanke) itd.

Kontrolna lista za učitelje

Začetno motivacijo pri učencih lahko učitelji povečajo s pozitivnimi odgovori na naslednja vprašanja, ki se nanašajo na uspeh, namen, veselje, spodbujanje in cilj:

"Uspeh: Ali je predvideno delo na pravi stopnji in hitrosti za učence?; Ali ima vsak učenec delo, ki odgovarja sposobnostim, prejšnjemu učenju in izkušnjam?; Če učenčevo delo ni na nivoju, ali se zahteva, da dela naprej dokler ni uspešno?

Namen: Ali učenci razumejo osebno prednost, ki jo bodo pridobili z učenjem tistega, kar poučujete?; Ali učenci cenijo pomembnost tistega, kar se učijo za življenjsko delo?; Ali aktivno "prodajate" svoj predmet in teme?

Veselje: Ali so vaše učne ure različne?; Ali vaše učne ure vključujejo veliko aktivnosti učencev?; Ali so aktivnosti učencev, ki jih uporabljate, pogosto zabavne, npr. diskusije, skupinsko delo, igre, tekmovanja, kritike itd.?; Ali upoštevate učenčevo pomembnost in zanimanje?; Ali imajo učenci možnost, da

³⁰ Woolfolk, A. (2002). Pedagoška psihologija. Ljubljana: Educy, str. 373.

³¹ Ibid., str. 373.

³² Ibid., str. 373.

³³ Ibid., str. 373.

³⁴ Dhority, L. (1992). Ustvarjalne metode učenja. Ljubljana: Alpha Center, str. 57.

³⁵ Woolfolk, A. (2002). Pedagoška psihologija. Ljubljana: Educy, str. 373.

pokažejo kreativnost ali izražanje - npr. problemsko učenje ali načrtne aktivnosti?; Ali ste navdušeni nad poučevanjem?; Ali imate dobre odnose z učenci?

Spodbujanje: Ali vaši učenci dobijo pogosto spodbude, npr. ocene, komentarje, pohvale itd.?; Ali sta spodbujanje in priznanje uspeha podani kar se da hitro, potem ko je učenec zaključil svoje delo?

Cilji: Ali so zastavljeni učni cilji vredni, da jih dosežejo vaši učenci, kot tudi da jih učenci uresničijo?; Ali pogosto preverjate in postavljate načrtovane skrajne roke za oddajo dela učencev?; Ali so posledice neučenja neprijetne za motiviranje?; Ali zastavite osebne cilje za učence, jih hvalite, ko je to primerno?; Ali spodbujate učence, da prevzamejo odgovornost za svoje lastne učenje?; Ali spodbujate bolj nadarjene učence, da postavljajo svoje učne potrebe in učne cilje ter spremljajo in ocenjujejo svoje učenje?³⁶

Učitelji naj ne bi postavljali enostavnega vprašanja, kot je npr. Kako motivirati učence?, ampak predvsem vprašanje: Kako povečati kakovost motivacije učencev?³⁷

Učitelji zgodovine naj bi ustvarili pozitivno učno okolje in vzdušje za učenje tako, da bi temeljito obvladali učni predmet, kazali navdušenje nad učno snovjo, skrbeli za pozitivno vzdušje, se zanimali za učence, dajali individualne spodbude vsakemu učencu posebej, imeli naravni čut za avtoriteto in samospoštovanje, medsebojno spoštovanje in sproščen odnos (med učenci in učiteljem) ter spretno pospeševali pozitivno skupinsko dinamiko, vključevali humor in navdušenje.³⁸

Sklep

Motivacija za učenje pomeni usmerjanje lastne energije v doseganje zastavljenih učnih ciljev. Pri tem se lahko uporabijo različne motivacijske tehnike in metode. Za motivacijo učencev je pomembno vztrajanje oz. trajanje. Dalj časa traja, več je možnosti za uspešnost in končanje zastavljenih nalog. Pomembni so tudi učni cilji, ki predstavljajo tako dosežke, ki jih morajo učenci doseči. Zastavljeni cilji izboljšujejo uspešnost, saj usmerjajo pozornost na zastavljeno nalogo, vključujejo trud, povečajo vztrajnost in pospešujejo razvoj novih strategij za doseg ciljev. Na uspešnost učnih ciljev pa vpliva na eni strani sprejemanje ciljev s strani učencev. Če učenci sprejmejo učne cilje, ki jih je predvideval učitelj, potem ti cilji spodbudijo tudi motivacijo.

"Motivacija je torej rezultat kompleksnosti dela (aktivnost učencev, učna snov, mediji, načini dela in seveda tudi delo učitelja). Čim bolj je učenje motivirano, tem bolj je učinkovito. Pri pouku, usmerjenem v učenca, je motivacija povezana z učenčevim vnemo in vedoželjnostjo, izvirati pa mora iz zanimivosti snovi, kar vpliva na učenčev aktivnost pri učenju."³⁹

Motivacijske tehnike in metode pri pouku zgodovine se nanašajo na predznanje učencev in na novo učno snov, vplivajo pa na čustveno angažiranje učencev ter tudi na njihovo zanimanje in želje. Motivacijske tehnike so lahko klasične, inovativne, načrtovane, spontane, kratkotrajne, dolgotrajne, uvodne, zaključne, vmesne. Glede na zaznavni kanal učencev pa tudi vizualne, avditivne, kinestetične, olfaktorne in gustatorne.⁴⁰

³⁶ Petty, G. (1993). *Teaching Today. A Practical Guide*. Stanley Thornes (Publisher) Limited, str. 45-46.

³⁷ Marentič Požarnik, B. (2000). *Psihologija učenja in pouka*. Ljubljana: DZS, str. 193.

³⁸ Dhority, L. (1992). *Ustvarjalne metode učenja*. Ljubljana: Alpha Center, str. 63-64

³⁹ Ferjan, T. (2003). *Novi vidiki motivacije pri pouku osredinjenem na učenca*. V: *Didakta. Letnik XIII*. Št. 70/71, str. 31.

⁴⁰ Opisi različnih vrst motivacij so v: Konečnik, E. (2002). *Nekatere vrste in predlogi motivacijskih strategij pri pouku geografije*. V: *Geografija v šoli. Letnik XI*. Št. 3, str. 3-15. "Motivacijska strategija je nanreč vsakršna dejavnost ali vsebina, za katero z določeno verjetnostjo lahko predvidevamo, da bo spodbudila motivacijo učencev, ker se navezuje na interese, potrebe, vrednote, čustva, izkušnje, predznanje, življenjske cilje itd. učencev. V marsikaterem primeru bi lahko dejali, da je celoten pouk motivacijska strategija. Za uporabo v razredu je bistveno, da izberemo takšno dejavnost, ki bo prilagojena našim učencem v konkretni situaciji in bolj ciljno usmerjena." *Prav tam*, str. 15.

Na uspešnost in na notranjo motivacijo pa vplivata tudi povratna informacija učitelja o napredovanju učencev pri doseganju učnih ciljev. "Kadar povratne informacije povedo učencu, da glede na trenutni trud ne bo dosegel cilja, se učenec lahko bolj trudi ali pa zamenja strategijo. Kadar povratne informacije povedo, da je cilj dosežen ali izpolnjen, bi moral biti učenec zadovoljen in imeti občutek kompetentnosti - občutek, da je dovolj kompetenten, da si morda v prihodnosti postavi višji cilj."⁴

Literatura:

- Dhority, L. (1992). *Ustvarjalne metode učenja*. Ljubljana: Alpha Center.
- Ferjan, T. (2003). Novi vidiki motivacije pri pouku osredinjenem na učenca. V: *Didakta. Letnik XIII. Št. 70/71*, str. 29-31.
- Konečnik, E. (2002). Nekatere vrste in predlogi motivacijskih strategij pri pouku geografije. V: *Geografija v šoli. Letnik XI. Št. 3*, str. 3-15.
- Marentič Požarnik, B. (2000). *Psihologija učenja in pouka*. Ljubljana: DZS.
- Petty, G. (1993). *Teaching Today. A Practical Guide*. Stanley Thornes (Publisher) Limited.
- Pušnik, M., Žarkovič Adlešič, B., Bizjak, C. (2001). *Razrednik v osnovni in srednji šoli*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo.
- Raffini, J. P. (2003). *150 vaj za povečanje notranje motivacije pri učencih*. Ljubljana: Educy.
- Revolucija učenja*. (2001). Ljubljana: EDUCY.
- Rutar Ilc, Z. (2003). *Pristopi ki poučevanju, preverjanju in ocenjevanju*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Strmčnik, F. (2001). *Didaktika. Osrednje teoretične teme*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Toman, M., Šeško, M. (2002). *Ustvarjalne igre. V: Učitelj - govornik in moderator pouka. Kako do kakovostnejšega poučevanja*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo, str. 96-113.
- Trškan, D. (2003). *Preverjanje in ocenjevanje znanja z avtentičnimi nalogami pri pouku zgodovine. V: Zgodovina v šoli. Letnik XII. Št. 3-4*, str. 31-37.
- Trškan, D. (2003). *Sodobno pisno preverjanje in ocenjevanje znanja pri zgodovini v srednji šoli na izbranih temah 20. stoletja*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Trškan, D., Gerden, V., Kunaver, V. (1999). *Evropsko gospodarstvo v 18. stoletju in začetki moderne industrializacije v Angliji. Uporaba aktivnih učnih oblik in metod*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Urbanc, D. (1991). *Superlearning. Učinkovita metoda za učenje tujih jezikov*, *Didakta, Radovljica*.
- Woolfolk, A. (2002). *Pedagoška psihologija*. Ljubljana: Educy.
- Znanje velja*. (1996). *Zbornik prispevkov o miselnih vzorcih, učenju in znanju v prihodnje*. Ljubljana: Artur.

⁴ Woolfolk, A. (2002). *Pedagoška psihologija*. Ljubljana: Educy, str. 332-333.

Danijela Trškan

MOTIVIERUNG UND MOTIVIERUNGSTECHNIK BEIM GESCHICHTSUNTERRICHT

Zusammenfassung

Lehrer können auf unterschiedlichste Art und Weise in der schulischen Arbeit auf die Zufriedenheit und das Interesse der Schüler einwirken. So können sie in die Schul- und Hausarbeit unterschiedliche Arten von Tätigkeiten und Aufgaben, verschiedenartige Neuheiten und Überraschungen einbeziehen, geben laufende und konkrete Rückinformationen über den Erfolg der Schüler, drücken die positive Beziehung zum Unterrichtsfach und die positiven Erwartungen der Schüler aus, begleiten weitreichend die Schularbeit und führen lebendige Lernsituationen in den Unterricht ein, wie z.B. Projekt- und Gruppenarbeit, Forschungsarbeit, erfahrungsmäßiges und zusammen arbeitendes Lernen u.ä.m. Die Motivation beim Geschichtsunterricht ist in allen Etappen des Lernprozesses sichtbar, ist aber zu Beginn der Unterrichtsstunde von ganz besonderer Bedeutung, denn die Lehrer sind bemüht, die Aufmerksamkeit der Schüler für den neuen Lehrstoff zu gewinnen. Da die Motivation von vielen Faktoren beeinflusst wird (Aufgaben, Autonomie, Anerkennung, Gruppierung, Bewertung, Zeit, Erwartungen des Lehrers u.v.m.), müssen die Lehrer einige Grundregeln kennen, um die Motivation und das aufmerksame Lernen anzuregen, wie organisiertes Klassenumfeld, Aufbau des Selbstbewusstseins und positive Erwartungen, Wert des Lernens, Hilfe für die Schüler sowie konkrete Rückinformationen, die die Verbesserung der Lernerfolge anregen.

PESTROST OBLIK VODE V DRAVINJSKIH GORICAH, NJIHOV POMEN IN VAROVANJE

Alenka Tajnikar*

UDK 911.3:556(497.4-18)

TAJNIKAR Alenka: Pestrost oblik vode v Dravinjskih goricah, njihov pomen in varovanje. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 1-2, str. 183-196

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Dravinjske gorice so gričevje v severovzhodni Sloveniji, zaznamovano s pestrostjo oblik vode, ki jih je razrezala in preoblikovala. Omrežje tekočih voda v Dravinjskih goricah predstavlja reka Dravinja, ki s svojimi pritoki tvori 817 km² izrazito asimetričnega, predalpsko-subpanonskega porečja. Levi pohorski pritoki so daljši in hudourniški, ob njih so prebivalci zgradili številne vodne obrate, od mlinov in žag v 19. stoletju do današnjih zajezitev za male HE. Številne zajezitve na Dravinji in njenih pritokih spreminjajo dinamiko reke. Namenjene so predvsem ribogojnicam, turizmu in namakanju. Tradicija ustvarjanja zajezitev za ribogojnice je povezana s kartuzijo Žiče. Danes pomenijo te zajezitve tudi akumuliranje snovi iz porečja, ki odvaja vodo iz ekološko obremenjenega območja. Številna mokrišča v Dravinjskih goricah so v procesu izsuševanja zaradi pridobivanja zazidalnih in obdelovalnih površin, hkrati pa so življenjski prostor številnih ogroženih vrst. Ozek antropocentrični pogled je zaznamoval upravljanje z vodo v regiji, ki je osredotočeno na zagotavljanje pitne vode in varstvo pred poplavamami. Pri načrtovanju sonaravne rabe bi morali upoštevati vse funkcije vode kot naravnega vira.

UDC 911.3:556(497.4-18)

TAJNIKAR Alenka: The variety of water forms in dravinjske gorice, their importance and protection. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 1-2, pp. 183-196

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

Dravinjske gorice is a hilly region in the north-eastern part of Slovenia. The region is marked by a variety of water forms, which have cut and transformed the area. The web of flowing waters consists of river Dravinja and its tributaries. They form an asymmetric, Subalpine – Subpannonian watershed with the size of 817 square kilometres. The left tributaries are longer and faster mountain streams from Pohorje. Several production plants have been built along them, using the power of water, from sawmills in the 19th century to the modern power plants. Numerous accumulations on Dravinja and its tributaries are changing the river dynamics. They have been made for different purposes e.g. fishing ponds, recreation areas, and irrigation. Traditional damming of streams in Dravinja valley dates back to the time of Cartusian Monastery Žiče. These days, damming also means an accumulation of waste

* Alenka Tajnikar, prof. geografije in angleščine, SI-3210 Sl. Konjice

material from the highly polluted drainage area. There are many wetlands along the streams and the accumulations. They provide a shelter for several endangered species. However, most of them are being drained because of the increasing demands for space and farming land. Narrow anthropocentric view has impacted water management in the region. Thus, it is focused on drinking water and flood control. All functions of this valuable natural resource should be considered when planning the sustainable use of water.

1. Uvod

Dravinja je glavna vodna žila in preoblikovalka Dravinjskih goric, rahlo valovitega gričevja med Pohorjem, Halozami in Dravskim poljem. Ozek antropocentrični vidik (oskrba s pitno vodo, varstvo pred poplavami) je zaznamoval porečje Dravinje. Dravinja s pritoki odvaja vodo iz gosto poseljenega, intenzivno obdelanega območja z razvito kovinskopredelovalno, živilsko in kemijsko industrijo. Naselja v porečju so večinoma slabo komunalno opremljena. Za porečje je značilna pestrost vodnih oblik, ki zahteva kompleksen pristop k varovanju tega omejenega naravnega vira. Številne stoječe vode v porečju Dravinje so večinoma antropogenega izvora. Nastale so kot zajezitve reke Dravinje in spreminjajo hidrološke razmere v porečju. Ob veliki ekološki obremenitvi tekočih voda se v zajezitvah akumulirajo snovi. Onesnaženost širšega območja se jasno izrazi v zajezitvah, ki pomenijo tudi neposreden stik s podtalnico, virom pitne vode. Mokrišča nastajajo ob Dravinji, njenih pritokih in ob zajezitvah. So življenjski prostor številnih ogroženih vrst in zadržujejo poplavno vodo. Izpostavljena so krčenja in izsuševanju zaradi regulacij, melioracij ter pridobivanja zazidalnih in obdelovalnih površin. Različne oblike vode prinašajo tudi različno gospodarsko rabo voda. Od prvih mlinov, žag na podpohorskih vodotokih, kartuzijanskih ribnikov do današnjih zajezitev za male HE, zadrževalnike ter za potrebe ribogojnic in turizma.

2. Metodologija

Oblike vode v Dravinjskih goricah so bile evidentirane s pomočjo kartografskega materiala, literature in virov. Zbrani podatki so bili podlaga za opredelitev pokrajinske in gospodarske vloge vode v Dravinjskih goricah. Na osnovi razpoložljivih podatkov sem ugotovila kvaliteto vodnih virov in ovrednotila gospodarjenje z vodo v Dravinjskih goricah. Številne prispevke o varovanju voda in o smotrnem upravljanju z njimi sem uporabila pri ovrednotenju upravljanja vode v Dravinjskih goricah, izhajala pa sem iz Poročila o uporabi naravnih virov v Evropski državi (Resource Use in European Countries, 2003).¹ Na podlagi tega poročila sem prikazala nekatere smernice sonaravnega razvoja pokrajine ob Dravinji s poudarkom na vodah.

3. Pokrajinske značilnosti Dravinjskih goric

Dravinjske gorice sestavljajo večino površja povodja Dravinje in njenega največjega pritoka Polskave. Rahlo valovito gričevje med Pohorjem na severu, vzhodnim delom Karavank na jugu, Halozami na jugovzhodu in Dravskim poljem na severovzhodu je sestavljeno večinoma iz gline in melja, ki so ju reke odlagale v zgodnjem pliocenu in pleistocenu. Visoka podtalnica v dolinah, pokritih z mlajšimi drobnozrnatimi rečnimi nanosi, preprečuje podzemni odtok vode, zato

¹ www.environmentdaily.com (povzeto iz svetovnega spleta 25.5. 2003)

so dolinska dna večinoma vlažna in zamočvirjena. Vršni deli gričev in slemen so skoraj povsem ravni. Tam so nastala naselja in obdelovalne površine, ki so se izognila poplavnim ravnica. S hidrotehničnimi ukrepi so dolinska dna ob Dravinji deloma izsušili, s čimer so spremenili tradicionalni vzorec poselitve in obdelovanja.²

Prevladujejo nadmorske višine od 200 - 300 m, nad 400 m je le desetina površja. Skromno nagnjena pobočja kažejo na neodpornost terciarnih kamnin. Polovica površja ima naklon pod 6°, tretjina od 6 do 12° in petina nad 12°.

Površje je zaradi erozije razrezano na drobne, zaobljene griče. Široke doline potokov, ki se izlivajo v Dravinjo, so nastale z bočno erozijo. Le Žičnica in Bela, desna pritoka Dravinje, tečeta po ozkih dolinali, ki sta ju izdolbli v odpornejše karbonatne kamnine na severnem obrobju Boča (979 m). Leva pritoka Dravinje, Ličenca in Brežnica, sta srednji hrbet gričevja razrezala v tri vzporedno potekajoča glavna slemena, ki so razrezana v številna ozka stranska slemena. V osrednjem delu goric so vidni ostanki pliocenskega ravnika, ki je bil po umiku Panonskega morja izpostavljen močni eroziji. Pohorski potoki so ga močno razrezali in oblikovali široke doline in terase.³

Na starejših usedlinah in mlajših naplavinah se je razvilo več tipov prsti. Glede na lastnosti in primernost prsti za določeno rabo so združene v štiri skupine. Prsti v dolini Dravinje, Brežnice, Ličnice in Oplotniščice so nastale na holocenskih peščeno-ilovnatih in peščeno-glinastih naplavinah v nadmorski višini od 250 do 270 m. Dejavna akumulacija in občasen vpliv podtalne in površinske vode onemogočata hitrejši razvoj prsti, zato so plitve in na njih prevladujejo travniki. Na obrobju dolin so hipogleji in ravninski psevdogleji, ki so po lastnostih podobni hidromorfnim, vlažnejšim prstem. Prsti v dolini Ložnice so nastale na pleistocenskih meljastih nanosih v nadmorski višini okoli 250 m. Zaradi melja v prsti voda redno zastaja, zato so se tu razvile hidromorfne prsti, ki so jih deloma hidromeliorirali in prvotne travnike spremenili v njive. Razgibano gričevje ob Dravinji na višini od 300 do 350 m pokrivajo prsti na laporjih. Glede na strmino in lego so na evtričnih in distričnih prsteh vinogradi, njive, travniki in gozd. Na blago razrezanem gričevju osrednjega dela Dravinjskih goric v nadmorskih višinah od 280 do 350 m se pojavljajo prsti na ilovicah in peskih. V vršnem delu slemen je močna denudacija, zato so razvite plitve, suhe in skeletne rendzine ter rankerji. Na vznožju pobočij so globoke psevdoglejene prsti, v katerih občasno zastaja padavinska voda.⁴

Prevladujoče kamnine v Dravinjskih goricah so glina, melj in lapor. Bukev s kostanjem in hrasti, ki pomenijo prevladujoče realno gozdno rastje, so se razvili predvsem na apneni podlagi, sicer pa bukev kot najbolj razširjena drevesna vrsta v Sloveniji ni posebej občutljiva na geološko podlago.

Zaradi številnih podatkov, s katerimi so kvantitativno ocenjene klimatske razmere v Dravinjski dolini, jih bom uporabila za ilustracijo razmer v mikroregiji Dravinjske gorice. Območje Dravinjske doline lahko po Koppenovi klimatski klasifikaciji razvrstimo v tip podnebja z vlažno, zmerno toplo klimo, ki ima padavinski minimum v zimskih mesecih. Dolgoletna povprečna količina padavin na tem območju je od 1000 do 1200 mm padavin, v ekstremno mokrih letih do 1400 mm, v suhih pa le 840 mm. Srednja letna temperatura v Slovenskih Konjicah je 9,5°C, januarska - 0,8°C in julijska 19°C (1961-1990).

Povprečne dnevne temperature (°C) v obdobju 1961-1990

Postaja	J	F	M	A	M	J	J	A	S	O	N	D	Leto
Slovenske Konjice	-0,8	1,2	5,0	9,5	14,1	17,2	19,0	18,0	14,9	10,1	4,7	0,6	9,5

Vir: Vodnogospodarske osnove območja Drave, VGB, Maribor, str. 53

² Vovk Korže, A., 1998: Dravinjske gorice, Slovenija. Pokrajine in ljudje, Ljubljana, str. 606 - 615.

³ Glej opombo 1.

⁴ Glej opombo 1.

Za celovitejši prikaz klimatskih razmer v Dravinjski dolini so pomembne predvsem temperature v vegetacijski dobi, ki se gibljejo med 13,0 in 15,3°C. Območja z nižjo nadmorsko višino imajo vrednosti nad 15°C. Dolžina obdobja z minimalno temperaturo zraka nad 0°C je v nižjih predelih okrog 260 dni, višji predeli (povirje Dravinje) nad 700m pa imajo le še 240 dni s temperaturami nad 0°C. Zadnje negativne temperature se na višini 2 m nad tlemi pojavijo povprečno v zadnji dekadi aprila, na višini 5 cm nad tlemi pa še v začetku maja. Dolžina obdobja s srednjo dnevno temperaturo zraka nad pragom 10°C znaša v ravninah od 170 do 180 dni, v višjih legah, v povirju pa pade pod 165 dni. Višina padavin v Dravinjski dolini med vegetacijsko dobo je 550 mm (55% vseh padavin), evapotranspiracija pa je okrog 580 mm. Evapotranspiracija (izhlapevanje vode s tal ali iz odprte površine) je ključen podatek za prikaz vodne bilance v porečju in znaša na območju Dravinjskih goric med 650 in 700 mm letno (obdobje 1961-90). Trajanje sončnega obsevanja v celem letu znaša na območju Dravinjske doline od 1700 do 1800 ur.⁵

Mikroregijo Dravinjskih goric poraščajo večinoma mešani gozdovi, ki so bili zaradi krčenja degradirani že v preteklosti. Prevladuje kisloljubni gozd bukve, hrastov in kostanja, ki sestavlja več kot polovico gozdnih sestojev. Šledita gozd bukve in belega gabra ter gozd bukve in gabrovca. V povirjih potokov uspeva gozd črne jelše in vrbe. Gozd bukve in jelke je v skromnih zaplatah v osrednjem delu goric na rjavih psevdoglejenih prsteh, večinoma na severnih pobočjih. Gozd doba in belega gabra porašča oglejene prsti. Dobovemu gozdu pa se pridružujejo mlajši, sekundarni gozdovi belega gabra s primesjo smreke, ponekod tudi gozd črne jelše.⁶

Dravinja predstavlja na območjih, kjer še ni bila urejena, vzorčen primer tradicionalne kulturne krajine z morfološkimi elementi, kot so mejice, vrbe glavače, drevesni osamelci, zaraščeni mrtvi rokavi, okljuke in depresije, redka močvirja in mlake. Lahko govorimo o izrazito sekundarni kulturni krajini, pri čemer pa je pomembno, da je krajina ostala tradicionalna in predstavlja izjemo v srednjeevropski krajini na kmetijskem območju. Obširni travniki so še vedno delno poplavljeni in ostajajo v funkciji retenzijskega območja Dravinje.

Mozaik različnih amfibijskih, akvatičnih in terestičnih habitatov tukajšnje kulturne pokrajine ter še vedno prisotna dinamika neuravnane reke Dravinje dajeta življenjski prostor številnim redkim in ogroženim živalskim vrstam.⁷

Ribje vrste in število rib odsevajo življenjske razmere in vrste biotopov v povodju Dravinje. V zgornjem toku od izvira do Slovenskih Konjic najdemo v glavnem potočno postrv, pa tudi klena, zeleniko, pohro, činkljo, globočka in pisanca. Reka pa se spreminja (regulacije, razvoj industrije, naselij, sekanje obvodnega rastja) in s tem tudi ribje vrste. Potočna postrv najbolje uspeva v hitrih vodah, bogatih s kisikom. Korenine obvodnih dreves največkrat ponujajo zavetišče tej plašni živali. Spada med najboljše od vseh sladkovodnih rib. Najdemo jo v Dravinji, Oplotniščici, Bistrici in Polskavi ter v gojitvenih potokih.⁸

4. Oblike vode v Dravinjskih goricah

Raznolike oblike vode v Dravinjskih goricah lahko razdelimo na tekoče in stoječe vode, mokrišča in podzemno vodo z izviri. Omrežje tekočih voda v Dravinjskih goricah predstavlja reka Dravinja s svojimi pritoki. Je glavna vodna žila in oblikovalka Dravinjskih goric. Izvira pod Roglo na nadmorski višini 1150 m. Njeno povirje je na območju hribovskih naselij Resnik, Padeški vrh in Planina na Pohorju. Po 73 km se izliva v Dravo pri Vidnu na nadmorski višini 210 m. Višinska razlika med izvirom in izlivom je tako 940 m.

⁵ Ruprecht, J. in sodelavci, 1992. Celovit razvoj podeželja – Dravinjska dolina, Biotehniška fakulteta, Ljubljana, str. 85.

Porečje Dravinje uvrščamo v slovenski del porečja Drave. Predalpsko-subpanonsko porečje Dravinje z Dravinjskimi goricami in Halozami meri 817 km² in je izrazito asimetrično. Levi pohorski pritoki so daljši in hudourniški. Dravinja s pritoki odvaja vodo iz gosto poseljenega, intenzivno obdelanega območja z razvito kovinskopredelovalno, živilsko in kemijsko industrijo. Naselja v porečju so večinoma slabo komunalno opremljena.

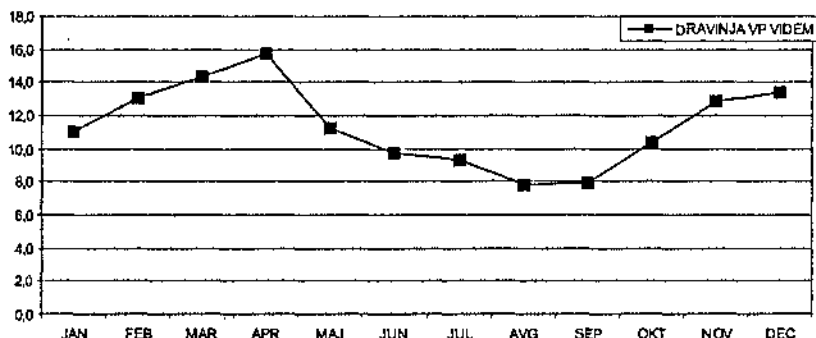
Porečje je izrazito asimetrično, saj so levi pohorski pritoki veliko daljši in tečejo vzporedno z Dravinjo skoraj do izliva. Dravinja, ki teče po skrajnem južnem robu Dravinjskih goric, predstavlja s svojimi levimi pritoki enoten vodni odtok tega gričevja. Levi pritoki Dravinje (Bezenščica, Oplotniščica s Čadramščico, Ložnica z Bistrico, Ličenca, Brežnica, Polskava z Devino) so v zgornjem toku izrazito hudourniški. Pohorski gorski potoki namreč tečejo po debrskih grapah. Desni pritoki, ki prihajajo izza Konjiške gore, so krajši (Polensščica, Žičnica, Bela, Jelovski potok, Skralska, Jesenica, Peklača in Rogatnica). Rečna mreža Dravinje se je zaradi tektonskih procesov prestavljala vedno bolj proti jugu, ob Boč in Konjiško goro. Ko se je Dravinja pomikala proti jugu, so tudi pohorski potoki podaljševali svoje struge, medtem ko so se terase na desnem bregu rušile.⁹

Absolutni strmec je višinska razlika med izvirom in izlivom in znaša pri Dravinji 940 m. Relativni strmec pa je povprečna razlika nadmorske višine med dvema točkama podolžnega profila tekoče vode. V zgornjem toku Dravinje in njenega levega pritoka Ložnica je strmec nad 200 ‰, pri Oplotniščici in desnih pritokih Dravinje pa okoli 100 ‰. Dravinja pri Zrečah ima še samo 17 ‰ strmca, ob sotočju z Oplotnico pa celo samo 1,5 -2 ‰.¹⁰ Povprečen strmec Dravinje je 1,3 ‰. Zato lahko rečemo, da je Dravinja v zgornjem toku hudourniška, z zmanjšanjem strmca pa se vodni tok upočasni, globoko vrezane grape pa zamenja plitvejša in širša struga. Vodni tok Dravinje se sunkovito upočasni tudi zaradi nižinskega vijuganja vodnih tokov, ki ima pogosto klasično obliko meandrov z močvirnimi travniki in kotanjami, poraslimi s trstičjem.

Zgornji tok Dravinje in vsi njeni pritoki tečejo v smeri SZ-JV, pod Ločami pa se Dravinja obrne povsem proti vzhodu.

Srednji mesečni pretoki Dravinje pri vodomerni postaji Videm (1965-1995)

DRAVINJA VP VIDEM



Vir: Vodnogospodarska osnova območja Drave, VGB, Maribor, 2000, str. 68

⁶ Glej opombo 1.

⁷ Juvan, S. in sodelavci, 1993. Vodnogospodarska osnova območja Drave, VGB, Maribor, 244 str.

⁸ Šegel, F., Razvoj ribištva v Dravinjski dolini, Slovenske Konjice, str. 8

⁹ Bračič, V., 1985. Dravinjske gorice s Podpohorskimi goricami in Savinjskim, Maribor, 194 str.

¹⁰ Kolbezen, M., 1998. Površinski odtoki in vodna bilanca Slovenije, MOP HMZ, Ljubljana, 98 str.

Velike letne višine padavin (1600 mm) v povirju Dravinje in njenih pritokov pod vrhovi Pohorja omogočajo stalen pretok. Srednji letni pretok Dravinje v tridesetletnem obdobju 1961-1990 je bil 12 m³/s (vodomerna postaja Videm). Najnižji zabeleženi pretok je bil v istem obdobju 0,63 m³/s, najvišji zabeleženi pretok pa 291 m³/s.¹¹ Kot za večino slovenskih rek so tudi za Dravinjo značilni pretočni minimumi v poletju, običajno julija in avgusta pa tudi septembra. Močno izhlapevanje in višje temperature znižajo vodostaje, kar poveča občutljivost vodnih tokov za onesnaževanje. Primarni maksimum pretoka Dravinje je v aprilu, sekundarni pa v novembru.

Povprečni letni specifični odtok Dravinje je bil v obdobju 1961-1990 17,2 l/s/km³ (vodomerna postaja Videm). Povprečni letni specifični odtok z ozemlja Slovenije je 29 l/s/m³, v Podravju pa prevladujejo letni specifični odtoki med 10 in 25 l/s/m³.¹² Ob visokem pretoku Dravinje pri vodomerni postaji v Zrečah (19,7m³/s) je znašal specifični odtok kar 476 l/m/km³, medtem ko je v Vidmu pri pretoku 193m³/s znašal le še 253 l/s/km³. Na isti postaji je pri ekstremnem pretoku 291 m³/s znašal specifični odtok 381 l/s/km³, med Dražo vasjo in izlivom v Dravo se namreč ob visokem vodostaju zadržuje precej poplavne vode.¹³

Specifični odtoki v porečju Dravinje za obdobje 1961-90

VODOMERNA POSTAJA	VODOTOK	Kq l/s/km ²	Hq l/s/km ²
Zreče	Dravinja	22.9	22.2
Loče	Dravinja	20.3	17.7
Videm I	Dravinja	17.2	15.6
Draža vas	Oplotniščica	22.0	21.8
Tržec	Polskava	16.2	14.0

Kq-specifični odtoki na osnovi izračunanih pretokov
Hq-specifični pretoki na osnovi izmerjenih pretokov

Vir: Površinski vodotoki in vodna bilanca Slovenije, MOP, Ljubljana, 1998, str. 83

Dravinja in njeni pritoki imajo mešani (kombinirani) rečni režim, zanj sta značilna dva minimuma in dva maksimuma pretokov. Na Dravinjo v njenem toku namreč delujeta dva klimatska faktorja in zato imenujemo njen režim dežno-snežni oziroma pluvionivalni. Nekoliko bolj izrazit je pluvialni vpliv.

Številne stoječe vode v porečju Dravinje so večinoma antropogenega izvora. Nastale so kot zaježitve reke Dravinje in njenih pritokov. Tradicija nastajanja ribnikov, ki jih je prav v tem delu SV Slovenije največ, je gotovo povezana tudi s kartuzijo Žiče. Leta 1578 so nalivi poškodovali ribnike v bližini samostana, ki so zato imeli manj rib. Bilo jih je kar 7, od tega štirje drug poleg drugega v bližini samostana. Na tedanji posesti samostana je bilo kar 5 potokov, na katerih so imeli pravico do ribolova, med katerimi so bili tako levi kot desni pritoki Dravinje.¹⁴

¹¹ Plut, D., 200. Geografija vodnih virov, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 281 str.

¹² Glej opombo 9.

¹³ Glej opombo 8.

¹⁴ Mlinarič, J., 1991. Kartuzija Žiče in Jurklošter, Maribor, str. 317.



*Ribnik Jernejček je pomembna rekreacijska točka za širšo okolico. Nastal je kot zajezitev za ribogojnico, obdan pa je z gozdom in mokrišči.
Posnetek: A. Tajnikar (junij 2003)*

Zajezitve spreminjajo hidrološke razmere v porečju. Dinamični procesi v tekočih vodah preidejo v statične procese v jezerih. Zaradi daljšega zadrževalnega časa vode se poveča njen eutrofni potencial. Ob veliki ekološki obremenitvi tekočih voda se v zajezitvah akumulirajo snovi. Onesnaženost širšega območja se jasno izrazi v zajezitvah, ki pomenijo tudi neposreden stik s podtalnico, virom pitne vode.

Večina jezer in ribnikov je v osrednjem delu Dravinjskih goric in so nastala kot umetne zajezitve za ribolovne in rekreativne namene. Umetna jezera v Dravinjskih goricah nastajajo tudi ob zajezitvah za male hidroelektrarne (Dravinjsko jezero). V Škalcah (zahodni del Dravinjskih goric) pa so z zajezitvijo studencev nastala manjša umetna jezera za potrebe ureditve golf igrišč.



*Primer ureditve mokrotuega sveta v zahodnem delu Dravinjskih goric. Prevladujoča mokrišča so s hidrotehničnimi ukrepi osušili, preoblikovali strugo potoka in ohranili le določene vrste higrofilnega rastišča. S tem je prostor pridobil estetsko in rekreativno vrednost, izgubil pa nekdajšo biotsko pestrost mokrišč.
Posnetek: A. Tajnikar (junij 2003)*

Mokrišča so življenjski prostor številnih ogroženih vrst in zadržujejo poplavno vodo. Izpostavljena so krčenju in izsuševanju zaradi regulacij, melioracij ter pridobivanja zazidalnih in obdelovalnih površin. Mokrišča v Dravinjskih

goricah nastajajo ob reki Dravinji, njenih pritokih in ob jezerih, kjer so obrežja stalno prepojena in zasičena z vodo tako v povirjih kot v nižinskih delih porečja. Zaradi plitve vode in močne eutrofizacije nastajajo zamočvirjena območja tudi ob vodnih zadrževalnikih, ki so bili zgrajeni z namenom, da bi zadržali visoke poplavne vode rek in potokov. Mokrišča se pojavljajo ob Dravinji pri Poljčanah in ob manjših potokih pri Laporju, pa tudi ob nekaterih stoječih vodah, ob Videških jezerih in ob ribniku Jernejček. Številna mokrišča v Dravinjskih goricah so v procesu izsuševanja zaradi intenzivnega pridobivanja zazidalnih površin in kmetijskih zemljišč.

V peščeno-prodnatih naplavinah dolin Dravinje in njenih pritokov (Polskava, Oplotnica, Žičnica, Bela, Ličenca) so različno debeli horizonti podtalne vode. Najbolj izdatno območje podtalnice je v holocenskih peskih in prodru med Makolami in Poljčanami ter med Ločami in Konjicami. Podtalna voda je v globini 0,7 do 2 m. Podatki o globini pa se razlikujejo, globine podtalne vode po nekaterih meritvah segajo tudi do 3-4 m. Ob Ložnici je večje območje peska in proda z manj izdatnim horizontom podtalne vode.¹⁵

Dravinjske gorice so večinoma sestavljene iz gline in melja. Ob Dravinji, na dolinskem dnu, so tla vlažna in zamočvirjena, saj visoka podtalnica v dolinah, prekritih z drobnozrnatimi rečninami nanosi, preprečuje podzemen odtok vode. Velike količine padavin v povirju Dravinje in njenih pritokov, kopnenje snega in pogosti nalivi večjajo količino vode v potokih, ki zaradi velikega strmca hitro odteče v dolino, kjer se strmec naglo zmanjša. Voda poplavi nižja dolinska dna, ruši rečne bregove in akumulira ilovnato-glinasti material. Nivo talne vode je najnižji pri globokih prsteh, pri srednje globokih pa že sega do višine 20 - 40 cm pod površjem.¹⁶

V Sloveniji skoraj vso pitno vodo pridobivamo iz podzemne vode. V severovzhodnem delu Slovenije so za izkoriščanje pomembni predvsem vodonosniki z medzrnsko poroznostjo, kjer so akumulirane velike količine vode s počasnim pretakanjem. Za vodonosno območje v porečju Drave (Dravsko polje) je značilna zelo visoka stopnja ogroženosti, nivo podtalnice pa se znižuje tudi zaradi pogostih hidroloških suš. Kljub številnim ukrepom za zaščito vodovarstvenih območij je bilo in bo potrebno številne vire pitne vode zaradi onesnaženosti zapreti.

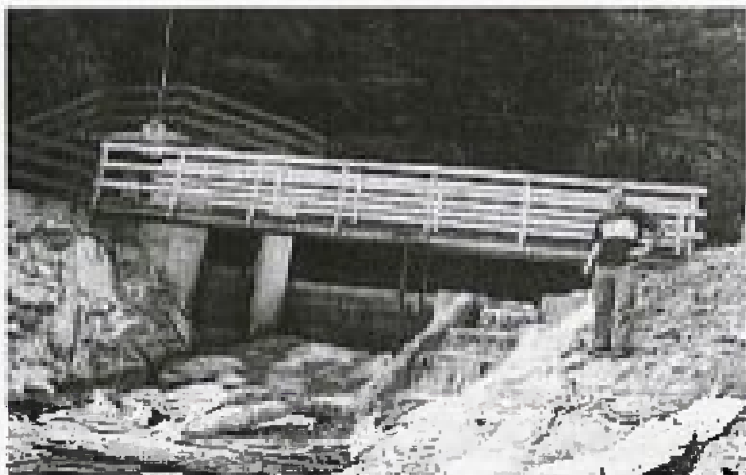
5. Gospodarska vloga vodnih virov v Dravinjskih goricah v preteklosti in danes

Voda je nenadomestljiva tekočina v življenju živih bitij in najbolj uporabljana snov. Nenadomestljiva je za pridelavo hrane, za sanitarne namene, za domala vse proizvodne procese, izdelke in storitvene dejavnosti, izkoriščamo lahko njeno kinetično energijo itd.

Po podatkih Javnega komunalnega podjetja Slovenske Konjice so v letu 2002 prodali 780 000 m³ vode, od tega 170 000 m³ industriji in 44 000 m³ ustanovam, 560 000 m³ pa so porabila gospodinjstva. Povprečna poraba vode v občini Slovenske Konjice v zimskih mesecih je 50 000 m³, v poletnih mesecih pa naraste na 70 000 m³. V zadnjem desetletju smo pričali trendu zmanjšanja porabe vode v gospodarstvu zaradi razpada industrijskih sistemov in stečajev na območju porečja reke Drave. Hkrati pa se povečuje poraba v gospodinjstvih, na kar se lokalna komunalna podjetja pripravljajo z dodajanjem vrtin in dodatnim čiščenjem obstoječih vodnih virov v smislu filtracije in dezinfekcije. Z vrtinami nameravajo nadomestiti zajetja, ki ostajajo le še za industrijske namene.

¹⁵ Glej opombo 5.

¹⁶ Vovk, A., 1992. Vpliv reliefa na lastnosti prsti med Dravinjskimi goricami in Bočem, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, Ljubljana, str. 74 -80.



*Hidroelektrarna v zgornjem toku Dravinje
Vir: Večer, 18.7.2000, str. 12*

Osnovni vir pitne vode za naselje Slovenske Konjice je Cimerman v Žičah, ki je centralni kraški vodni vir z izdatnostjo 30-50 l/s, občasno kali, tudi bakteriološke analize so občasno sporne. Na javno vodovodno omrežje sistema vodooskrbe v Slov. Konjicah je trenutno priključenih 13 500 prebivalcev. Skupno je 4600 priključkov, od tega 500 industrijskih in 4100 gospodinjiskih. Omrežje se napaja iz sedmih vodnih virov, ki so v upravljanju JKP Sl. Konjice, zaselki imajo svoje vire.

Lokalna industrija je velik porabnik tehnološke vode, sploh industrija predelave kovin, kemična industrija in živilska industrija. Voda se uporablja za tehnološke procese, hlajenje, za sanitarne in podobne namene. Porabljena voda se večinoma vrača v Dravinjo, le delno nevtralizirana in prečiščena ter obremenjena s težkimi kovinami.

Dravinja in njeni potojski pritoki imajo dokaj stalen in močan pretok, zato so ljudje že v preteklosti postavljali ob njih mlina in žage in tako izkoriščali hidroenergijo. Ob Dravinji in njenem umetnem pritoku, Mlinščici, so v 19. stoletju stali mlina s stopami za drobljenje čreslovine ter smrekove skorje za potrebe usnjarsstva. Mnogo žag je zrastle na začetku 20. stoletja, ko jih je bilo ob Dravinji 90, na širšem območju tedanjega okraja pa kar 300. Ob Dravinji v Ločah sta takrat delovala tudi 2 večja mlina in dve vodni centrali. Tudi kovačnice so izkoriščale pogon potojskih potokov.¹⁷

Tekoča voda je izjemen sonaravni energetski vir. Učinek je seveda odvisen od količine pretočne vode. Hkrati pa ne smemo pozabiti, da hidroelektrarne prekinjajo tok vode v naravni strugi, ki je pomenben za ohranitev in naravno gibanje rib in drugih organizmov. Zaradi zahtevnih postopkov pridobitve koncesije za izgradnjo malih hidroelektrarn je v zgornjem toku Dravinje danes le nekaj malih hidroelektrarn, ki so večinoma nastale na mestih, kjer so bile že v preteklosti žage, mlina in kovačije.

Kmetijstvo je v občinah Dravinjskih goric pomembna gospodarska panoga. V Slovenski Bistrici predvsem vinogradništvo in poljedelstvo, v Slovenskih Konjicah in Zrečah pa še živinoreja in sadjarstvo. Intenzivna prašičjereja in pretirana uporaba gnojil na obdelovalnih površinah je povzročila izcejanje nitratov in pesticidov v podzemne vode.

¹⁷ Sevšek, F., 1996. Rudarstvo, fužinarstvo in steklarstvo. Zbornik Konjice z okolico, Zgodovinsko društvo Konjice, str. 93.

Na površinah Dravskega in Ptujkega polja, kjer je intenzivna in stabilna kmetijska pridelava na plitvih prepustnih tleh zaradi pogostih suš delno onemogočena, so izvedeni namakalni sistemi. Za namakanje se v večini primerov koristi voda Drave, ki se po podzemnih cevovodih dovaja od črpališč do namakalnih površin. V porečju Dravinje so namakalne površine pri Vidnu in Sp. Polskavi, vodni vir pa je Dravinja.¹⁸

6. Varovanje vodnih virov - naložba v prihodnost

Voda kot naravna prvina je pogoj za nastanek in obstoj življenja. Količina vode in njena pojavnost ter časovna razporeditev vplivajo na raznovrstnost naravnih živalskih in rastlinskih vrst ter na življenje ljudi, njihovo blaginjo, življenjske vzorce, pa tudi na človekov odnos do voda in vodnega prostora. Zdi se, da pri nas še vedno velja prepričanje, da je območje Slovenije bogato z vodami ne glede na njihovo neugodno časovno in prostorsko razporeditev ter veliko geološko ranljivost. Stik vode in kopnega je bil za človeka vedno privlačen, saj ga je odlikovala biotska raznovrstnost. Postal je razpoznavna kvaliteta v urbanizmu in kulturi bivanja, zato pritisk nanj narašča. Slovenija ima kar 54 000 km obrežij potokov, rek in jezer.¹⁹ Ob tem se postavlja vprašanje, ali bomo znali hidrogeografske značilnosti Slovenije, ali v tem primeru Dravinjskih goric, pretehtano vključiti v razvojne programe. Pomembna je predvsem dejavna skrb za vodni in obvodni prostor, ki mora pretehtati nad lokalnimi ekonomskimi interesi.

Voda kot naravni potencial je v Dravinjskih goricah izkoriščena do te mere, da se ne more več sprosti obnavljati. Že vrsto let ima občina Slovenske Konjice težave z oskrbo s pitno vodo. Ob večji količini padavin so izviri zakaljeni zaradi dotrajanosti vodovodnega omrežja z izredno velikimi vodnimi izgubami. V Dravinjskih goricah je opazno tudi izrazito nihanje vodostajev in gladine podtalnice, zato so pogosti primanjkljaji vodnih zalog v sušnih mesecih. Vodni viri pa so ob suši še bolj občutljivi za onesnaževanje.



Reka Dravinja v reguliranem odseku (posnetek A. Tajnikar, 2003).

Voda kot naravni potencial Dravinjskih goric ima naslednje funkcije:

- naravovarstveno (biotska raznovrstnost, npr. mokrišča),
- ekonomsko (hidroelektrarne, namakanje, akumulacije, zajetja, ribogojniške zajezitve),

¹⁸ Glej opombo 5.

¹⁹ Bricej, M., 2003. Zaživimo z vodo, MOP, Ljubljana, 32 str.

- doživljajsko (estetska vrednost tekočih in stoječih voda v Dravinjskih goricah),
- sprostitveno (turistični potencial Dravinjske doline, termalni izviri).

Če upoštevamo vse funkcije raznolikih oblik vode v Dravinjski dolini, ugotovimo, da pristop k varovanju ne more biti enostranski. Rešitev je v spodbujanju gospodarskega razvoja v skladu z načeli sonaravnosti.

Intenzivna kmetijska obdelava z monokulturami ob Dravinji nima prihodnosti. Krčeje obrežne vegetacije povzročajo odnašanje zemlje. V tradicionalni kmetijski pokrajini je potrebno opozoriti na problem obdelovalnih zemljišč ob reki Dravinji. Kmetje zaradi ekonomskega interesa skušajo pridobiti čim več prostora za monokulture: koruzo, pšenico ali sladkorno peso. Z obdelovalnimi površinami vedno bolj silijo v rečni prostor, na več mestih so celo izsekali obrežno drevje. S tem so povzročili, da se rodovitna zemlja miši v reko, voda odnaša humus in nalaga mivko in pesek, ki sta manj rodovitna. Vsako leto morajo zato zemljišča intenzivno dognojevati in v rečnem prostoru se zvišujejo količine nitratov, fosfatov, kalija, herbicidov itn. Z rečnimi regulacijami so sicer zmanjšali nevarnost poplav, toda hkrati je voda na zemljišča ob poplavih odlagala organske snovi in zato ni bilo potrebe po umetnih gnojilih.



Ureditve struge Žičnice, desnega pritoka Dravinje, v bližini naselja Žiče. Struga potoka je povsem izgubila naravno obliko, potok je ujet v betonsko korito. Ureditev je bila izvedena pod viaduktom avtoceste, ob Žičnici pa je tudi izvir pitne vode Čimerman. Posnetek: A. Tajnikar (april 2003)

Trajnostno sonaravno gospodarjenje z vodnimi viri obsega niz ukrepov, ki naj bi zaščitili ekosisteme in hkrati omogočili vodno oskrbo prihodnjim generacijam. Smisel sonaravne ureditve v tem, da vodi vrnemo prostor, ki je včasih pripadal. Vodotok lahko le v takih pogojih ponovno razvije svojo lastno dinamiko, ne da bi s tem pretirano ogrožal okolico. Upoštevati moramo, da je vodotok predstavljal v prostoru celovit koridor, sestavljen iz aktivnih in opuščeni delov strug vodotokov (mrtvice, stari rokavi), akvatičnih pasov ob ujih, poplavnega sveta vzdolž rečnih bregov in poplavnih ravnin savin. V tem smislu bi bilo potrebno čim več v visokovodne nasipe itesnjenih vodotokov na novo sonaravno urediti.²⁰ Melioracije sicer pomenijo izboljšanje zemljišč in intenzivnejšo pridelavo, toda ob tem tudi nepopravljivo osiromašujejo vodnega prostora.

Regulacije na posameznih odsekih Dravinje in pritokov ščitijo bregove pred erozijo, poplavami in učinki hudournikov, hkrati pa rušijo naravno dinamiko rek. Da bi lahko ponovno sonaravno uredili Dravinjo in njene pritoke, katerih struga je na številnih mestih regulirana, bi morali najprej odkupiti zemljišča. Določiti bi morali širino obrežnega pasu, ki je potrebna, da se doseže blažilni

²⁰ Glej opombo 6.



Potok Gosposdična daje staremu mestnemu jedru dodatno estetsko vrednost. Njegovo ime izhaja iz lokalne legende. Posnetek: A. Tajnikar (junij 2003)

vpliv na vodni režim. Poplave, ki so sicer zaradi regulacij redkejše, lahko predstavljajo tudi naravno gnojenje površin.

Stik vode in kopnega je bil za človeka vedno privlačen, postal je kvaliteta v urbanizmu in pomeni priložnost za razvoj turističnih in rekreativnih dejavnosti. Porečje veče nase vse dejavnosti v pokrajini (industrija, kmetijstvo, poselitev), zato je z vodnim in obvodnim prostorom nujno odgovorno ravnati.

7. Zaključek

Dravinjske gorice so pokrajina na stiku med panonsko in alpsko Slovenijo. Za razumevanje razmer v pokrajini reke Dravinje, ki ima skupaj s svojimi levimi pritoki povirje pod Pohorjem, moramo razumeti tudi dinamiko alpskih in panonskih vodotokov.

Gospodarski pomen vodnih virov lahko spremljamo skupaj z razvojem manjših obratov in industrije v naših krajih (številni obrati z vodnim pogonom na Dravinji). Industrija (tehnološka voda), kmetijstvo (namakanje) in naselja so največji porabniki vode in jo v krogotok vračajo onesnaženo. Zgodovina zajetj za ribogojnice sega do kartuzijanov, in še danes pomeni priljubljeno rekreacijo za številne domačine. Številne bolj zahtevne ribje vrste so sicer izumrle, bolj odporne pa so izpostavljene škodljivim snovem iz porečja, ki se akumulirajo v zajezitvah.

Pestrost oblik vode v Dravinjskih goricah, ki je prikazana v članku, opozarja na raznolike pristope k celostnemu upravljanju z vodnimi viri v Dravinjskih goricah. Raba vodnih virov v Dravinjskih goricah je netrajnostna, nosilna zmogljivost okolja pa marsikje ogrožena, degradacija okolja pa se nadaljuje kljub številnim varstvenim ukrepom. Številne regulacije, melioracije in zajezitve so sicer izboljšale intenzivnost pridelave in korišćenja prostora, likrat pa so nepopravljivo posegle v dinamiko Dravinjske doline. Sicer bogati viri pitne vode v aluvialnih vodonosnikih so potrebni sanacije, ki pa je večkrat neuspešna zaradi ponovnega onesnaženja vira.

Ozek antropocentričen pogled na vode (zagotavljanje zadostnih količin pitne vode, varstvo pred visokimi vodami) je zaznamoval pokrajino Dravinjskih gor. Pri načrtovanju smotrnega upravljanja z vodnimi viri v prihodnje pa moramo upoštevati kompleksno povezanost med človekom in okoljem in ob tem zavarovati vse vodne vire, ne zgolj tiste, ki ustrezajo ozkim interesom (varstvo

pred poplavami). Ohraniti je potrebno mokrišča kot retencijske površine za zadrževanje vode, usmeriti poselitev izven prostora z intenzivno dinamiko vodnega prostora (poplave, plazovi), renaturirati regulirane in ekološko osiromašene vodotoke in okrepiti njihovo samočistilno sposobnost.

Literatura:

- Bračič, V., 1985. Dravinjske gorice s Podpohorskimi goricami in Savinjskim, Maribor, 194 str.
- Bricelj, M., Natek, K., Skorupan, M., 2003. Zaživimo z vodo, Ministrstvo za okolje, prostor in energijo, Ljubljana, 32 str.
- Juvan, S., 2000. Vodnogospodarska osnova območja Drave, Maribor, VGB, 244 str.
- Kolbezen, M., 1998. Kopenske vode, Geografski atlas Slovenije, DZS, Ljubljana, str. 94
- Kolbezen, M., 1998. Hidrografija, Geografija Slovenije, Slovenska matica v Ljubljani, Ljubljana, str. 139-172
- Kolbezen, M., Pristov, J., 2003. Površinski vodotoki in vodna bilanca Slovenije, Ljubljana, MOP HMZ, 98 str.
- Mlinarič, J., 1991. Kartuzija Žiče in Jurklošter, Maribor, str. 317.
- Plut, D., 2000. Geografija vodnih virov, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 281 str.
- Ruprecht, J. in sodelavci, 1992. Celovit razvoj podeželja - Dravinjska dolina, Biotehnična fakulteta, Oddelek za agronomijo, Ljubljana, 84 str.
- Sevšek, F., 1996. Rudarstvo, fužinarstvo in stedarstvo. Zbornik Konjice z okolico, Zgodovinsko društvo Konjice, str. 93.
- Slapnik, D., 1999. Strategija vodooskrbe za območje občine Sl. Konjice, JKP, Sl. Konjice
- Šegel, F., Razvoj ribištva v Dravinjski dolini, Slovenske Konjice, str. 8
- Vovk, A., 1992. Vpliv reliefa na lastnosti prsti med Dravinjskimi goricami in Bočem, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, Ljubljana, str. 74 -80.
- Vovk Korže, A., 1998. Dravinjske gorice, Slovenija - pokrajine in ljudje, MK, Ljubljana, str. 606 - 615
- Spletna stran: www.environmentdaily.com

Alenka Tajnikar

THE VARIETY OF WATER FORMS IN DRAVINJSKE GORICE, THEIR IMPORTANCE AND PROTECTION

Summary

Water is essential to life and central to human activity. Its numerous forms have marked and transformed Dravinjske gorice, a hilly region in the north-eastern Slovenia. River Dravinja and its tributaries collect the water from the area of 817 square kilometres, at the contact of the Subalpine and Subpannonian landscape. It is an agricultural area with some settlements, built around the local industry. The region is marked by a variety of water forms; flowing waters, lakes, accumulations, wetlands and springs of subterranean water. Their environmental and economic functions are diverse, and so are the approaches to their protection. The watershed of Dravinja is asymmetric; its left tributaries are significantly longer, starting as fast mountain streams. Along them, several production plants have been built to utilise the power of water, from sawmills in the 19th century to the modern power plants. Dravinja and its tributaries have been dammed on

several parts. Damming changes the river dynamics and the properties of water. The tradition of damming for fish farming dates back to the times of Cartusian Monastery Žiče. Today, the numerous accumulations are also used for recreation and irrigation. However, because of accumulating the waste material from the area, they also present a threat to the subterranean water. Wetlands along the streams and accumulations provide a shelter for the endangered plants and animals. Unfortunately, most of them have been drained to meet the increasing demands for space. The river course of Dravinja and its tributaries has been regulated to avoid floods, which affect the area quite often. Building concrete banks is an activity focused only on people; when planning the preventive measures we should consider the valuable functions of wetland ecosystems. Anthropocentric aspect of managing this natural resource has had an influence on the present state of water forms; regulated and polluted streams, drained wetlands and numerous drinking water sources, which had to be abandoned because of pollution. Finally, all water forms should be protected, not just the ones that serve the narrow interests of population (drinking water, protection against floods). Degradation of water forms diminishes their self-purification ability and could cause long-term consequences. The contact between land and water has always been attractive; it has gained its value in town planning and tourism. There is no long-term future for intensive monoculture farming and heavy industry in the region. Instead, the sustainable development of the region should be planned with the consideration of all water functions. Its recreational and aesthetic value should be emphasized when planning the sustainable development of the region.

SLOVENSKE PESMI JAKOBA GOMILŠAKA**Jožica Čeh***

UDK 821.163.6.09:929 Gomilšak J.

ČEH Jožica: Slovenske pesmi Jakoba Gomilšaka.
Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005),
1-2, str. 197-203

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Jakob Gomilšak se uvršča med narodne buditelje in verske vzgojitelje, ki so sredi 19. stoletja tudi s pesmijo budili narodno in versko zavest. Pisal je domoljubne, verskovzgojne in ljubezenske pesmi, kjer je opeval dekliško lepoto in nedolžnost ter oboje povezoval z božjo ljubeznijo, ob tem pa še prigodnice, šaljive epske pesmi, napitnice idr. Motivna in slogovna podoba Gomilšakovih slovenskih pesmi razkriva močno naslonitev na ljudsko slovstvo.

UDC 821.163.6.09:929 Gomilšak J.

ČEH Jožica: Slovenian Poems by Jakob Gomilšak.
Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005),
1-2, pp. 197-203

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

Jakob Gomilšak may be classified among national rousers and religious educators, who had, in the middle of the 19th century, roused national and religious consciousness by poem. He wrote patriotic, religious-educational and love poems, where he wrote of girls' beauty and innocence and linked both to the divine love, writing also poems of occasion, humorous epic poems and wine songs etc. As to motif and style, the likeness of Gomilšak's poems uncovers a firm support in folklore literature.

* Dr. Jožica Čeh, docentka, Pedagoška fakulteta, SI-2000 Maribor

Jakob Gomilšak kot pesnik

Jakob Gomilšak (1843—1906) je bil narodni buditelj, pridigar, katehet, pisec biografskih, zgodovinskih spisov, potopisov in kratkih zgodb, vidno mesto pa zavzema tudi njegovo pesništvo. Pesnil je v slovenskem in nemškem jeziku, pod svoje pesmi se je kdaj podpisal s psevdonimom Višečki, vendar pogosteje z eno od različic svojega imena,¹ praviloma je nastanek oziroma zapis pesmi tudi datiral. V Slovenskem biografskem leksikonu je mogoče prebrati, da je Gomilšak spočetka »zlagal nemške pesmi, kot mariborski gimnazijec pa je začel pesniti tudi slovenski« (231). Po Kranjčevi Bibliografiji Jakoba Gomilšaka in po pregledu Gomilšakovih pesmi v ohranjenih rokopisnih zbirkah je mogoče ugotoviti, da so njegove nemške pesmi, zbrane v rokopisni zbirki Blütenkränze aus der Jugend, ki je v njegovi zapuščini ohranjena kot sedmi zvežčič po vrsti, nastale v letih od 1861 do 1863, to je v času, ko je obiskoval gimnazijo v Mariboru.² Pred omenjeno zbirko nemških pesmi je nastala rokopisna zbirka slovenskih pesmi z naslovom Dari spomladanski.³ Pesmi iz te zbirke so nastale v letih 1860/61, ko je bil Gomilšak šestošolec v Mariboru, zbirka pa je v zapuščini ohranjena kot »šesti zvežček«. Slovenske pesmi so zapisane tudi v rokopisni zbirki Glas iz pesničke doline ali Dari spomladanski s pripisom »Osmi zvežček. Dijak u Mariboru 1861/62«, vendar datumi ob posameznih pesmih zajemajo obdobje od 1861 do 1865. Iz ohranjenih in datiranih rokopisnih pesmi je mogoče razbrati, da je Gomilšak v gimnazijskih letih pesnil v slovenskem in nemškem jeziku, nemške pesmi pa so mu občasno nastajale tudi pozneje.

Po pregledu rokopisnih zbirk Dari spomladanski in Glas iz pesničke doline je Gomilšak v letih od 1860 do 1865 napisal čez osemdeset slovenskih pesmi, dopolnjujejo jih še uganke in pregovori; le manjši del teh pesmi je objavil v revijah in časnikih; v dijaškem listu »Torbica jugoslavenske mladosti«, v Zgodnji dani-ci, Novicah, Slovenskem glasniku idr. Širši krog mladih bralcev so osvojile Gomilšakove domoljubne in verskovzgojne pesmi, ki so bile uvrščene v Janežičev Cvetnik in v Slovensko čitanko za prvi in drugi razred srednjih šol.⁴ Med Gomilšakovimi domoljubnimi pesmimi je gotovo najbolj znana pesem Slovenec sem (SG 1866); z melodijo Gustava Ipavca je našla pot v Slovensko pesmarico, ki jo je izdala Družba sv. Mohorja v Celovcu leta 1896, in v poznejše pesmarice, tako da velja danes za domala ponarodelo pesem. Jakob Gomilšak pa je tudi avtor prleške himne, pesmi z naslovom Od pridnega študenta, v fragmentu se je ohranila vse do danes, vendar je prleškemu človeku bolj poznana v skrajšani varianti Dere sem ja mali bijo. Gomilšakova pesem Od pridnega študenta je namreč obsežna epska pesem in ima v celoti kar enaintrideset štirivrstičnic s trohejskim verzom.

Jakob Gomilšak je pisal lirske in epske pesmi, osrednjo vlogo prevzemajo v njegovi poeziji domoljubne, narodnospodbudne in verskovzgojne pesmi, nastalo je tudi nekaj poduhovljenih ljubezenskih pesmi, šaljivih epskih pesmi, precej napitnic, prigodnic idr. Njegovo pesniško ime se je šolalo ob ljudski pesmi, domači pesniški klasiki od Prešerna, Jenka do Gregorčiča, v krogu sodelavcev Slovenskega glasnika in ob zgodnjeromantični nemški poeziji. Iz rokopisne zbirke Dari spomladanski je mogoče razbrati, da je poznal poezijo Friedricha

¹ Podpisoval se je z različnimi oblikami imena, npr.: Jakob Gomilšak, J. Vital Gomilšak, Jak. Vital Gomilšak, Jaka Gomilšak, G. idr.

² Druga rokopisna zbirka Gomilšakovih nemških pesmi Poetische Versuche zajema pesmi iz let od 1863 do 1864 in segajo že v čas njegovih bogoslovskih let v Gradcu. V tej zbirki je zapisana tudi slovenska pesem z naslovom Pesem od gozdne cvetlice s pripisanim datumom 18. 10. 1864 in ima predhodnico v nemščini z naslovom Das Lied von Waldblümlein, nastalo marca 1864.

³ Ta zbirka vsebuje 25 oštevilčenih pesmi, pod številko 26 je zapisanih tudi nekaj pregovorov.

⁴ V Janežičevem Cvetniku sta bili objavljeni Gomilšakovi pesmi Hrepnenje in Zimska noč, v Slovenski čitanki za prvi razred srednjih šol pesem Bog je moj ščit in v Slovenski čitanki za drugi razred srednjih šol pesmi Hrepnenje in Zimska noč. Prim. Kranjčevo Bibliografijo Jakoba Gomilšaka.

Schillerja, saj je nekatere njegove pesmi z motivi iz folklornega izročila in razdvojenega človeka sredi divje narave (divji lovec, gorske skale, divja reka, vile) celo prevedel.

Jakob Gomilšak in ljudsko slovstvo

Jezik Gomilšakove pesmi je knjižna slovenščina iz srede 19. stoletja z nekaterimi vzhodnoslovenskimi narečnimi besedami in oblikami, od tega pa odstopajo njegove šaljive epske pesmi (Od pridnega študenta, Od plota, Od zavca, Pesem na gosteh), v katerih je prleški narečni kod prevzel opaznejšo vlogo. Te pesmi so postavljene v domače vaško okolje, govorijo o življenju, navadah in razvadah vaškega človeka, v njih nastopa domačin, zato je narečna beseda tukaj avtentičen jezikovni izraz tega pesniškega subjekta, v njej zmora najbolj živo in nazorno pripovedovati o sebi in okolju, iz katerega prihaja. Denimo v pesmi *Od pridnega študenta* pesniški subjekt zavzame z uvodnim nagovorom na bralca oziroma poslušalca nekakšno vlogo ljudskega pripovedovalca, ki premore v sebi nekoliko robat humor in ljudsko modrost. O natančnem opazovalnem daru pesniškega subjekta in njegovem tesnem stiku z naravo govorijo tudi nazorne, pogosto živalske primere: (»Te sem bežal kak podgana / V parmo al za gnoj«; »Letal sem po blatni gasi / Kak po lojtri miš«; »Uha mam kak stari zajec«). Da bi bila njegova beseda še bolj nazorna in slikovita, ima kot ljudski govorec rad tudi pretiravanja, kot je to na primer v hiperbolizirani primeri (»Pesem hujšo kak ropoče / Dvajset praznih stop«).

V pesmi *Od pridnega študenta* je ubesedena nazorna podoba nekoliko smešnega, radoživega vaškega fantiča, ki postane študent bogoslovja, a pod humorno, precej samoironično perspektivo razkriva ta pesem tudi globlje socialne in čustvene pretrese, na kar je opozoril Mirko Križman v razpravi *Pesmi v narečju*, ki je izšla kot spremna beseda k *Prleškim pesmim* Miroslava Slane-Mirosa (1996:14). Iz pesmi *Od pridnega študenta* je mogoče razbrati velike razlike in duhovne razdalje med vaškim in mestnim življenjem sredi 19. stoletja, odnos do šole, šolskih metod, do nemščine kot učnega jezika, duševne stiske mladega človeka ob zahtevanem zatajevanju erotičnih čustev, socialni položaj družine, odnos med otroki in starši, izpolnjevanje starševskih želja idr.

Jakob Gomilšak je bil vnet zbiralec ljudske proze, tudi sam je napisal nekaj pripovedi, oprtih na ljudsko izročilo, zato ne preseneča, da mu je nastalo tudi nekaj epskih pesmi z motiviko iz ljudskega slovstva, kot so *Vrbsko jezero* (Torbica, 1864), *Beračeva kletev* (Zgodnja danica, 1867), *Hudobna mačoha* s podnaslovom *Pravljica iz Slovenskih gorc* (Zgodnja danica, 1867). Na ljudsko mitološko izročilo se navezujejo tudi Gomilšakove pesmi o prelepi in od srčnih bolečin žalostni vili in divjem lovcu.⁵

Pesmi *Vrbsko jezero* in *Beračeva kletev* se opirata na ljudsko povedko o nastanku Vrbskega in Črnega jezera. Prva govori o ošabnih brezbožnežih, ki so po božji kazni zakleti na dnu jezera, Beračeva kletev pa o nastanku Črnega jezera na Pohorju; hudobnost graščakinje Katre in njenega sinu je izzvala beračevo kletev in božjo kazen, tako da sta skupaj z graščino potonila na dnu jezera. V obeh pesmih so jasno poudarjene verskovzgojne ideje, človekova brezbožnost in ošabnost sta kaznovani s smrtjo in trpljenjem.

Gomilšak je poznal tudi v območju vzhodne Slovenije ohranjeno ljudsko pesem o Hudi mačehi. V prvem zvezku Štreklejeve zbirke *Slovenskih narodni pesmi* je zapisanih šest variant pesmi; iz okolice Ljutomera, Frama, Medjimurja in Prekmurja (376—387); vse razvijajo motiv hude, sovražne mačehe do pastorka. Otrok se zateka po pomoč k mrtvi materi, ta ga pošilja na božjo pot k bistriški

⁵ V rokopisni zbirki *Glas iz pesniške doline* ali *Dari* spornladanski sta zapisani kar dve pesmi z naslovom *Vila*.

Mariji, ki ga vzame v nebesa. Gomilšak je v svoji pesmi ohranil podobo hudobne mačehe, pokazal pa je tudi na očetovsko dolžnost in skrb za otroka. Mačeha otroka proda mlademu lovcu, zlodeju od »peklenskih vrat«, a ta ga na poti vrne očetu, ki se v zameno za otroka odreče svoji ženi in jo prepustiti hudiču. Zadnja kitica pa prinaša aktualizacijo in vzgojno sporočilo (»Enako strašno in hudo / Bo z vsako vranjo mačoho, / Ki svoje pastorče čerti, / In zlodju v roke jih želi«).

V Gomilšakovih epskih pesmih je poleg motivne očitna tudi slogovna naslonitev na ljudsko pesem; pogosti so dialogi med človekom in mitološkim bitjem ter stalni pridevki (lovec mlad, hudobna mačoha; zakladov zlate kupe, samotni grad, črn oblak, mlada vila, globoko valovje, grenka žal, želja vroča, sladki glas, mila deva, bridka rana, zlata zarja, zelena loka). Gomilšak se je z epsko pesmijo vključil v krog folklornega oziroma domačijskega realizma. Ko je posegal po folklornih motivih, jim je praviloma dodal tudi aktualni smisel. Iz ljudske mitološke zgodbe je na koncu izpeljal moralni nauk in svojega bralca posvaril pred ošabnostjo, hudobnostjo, brezsrčnostjo idr.

Gomilšakova ljubezenska pesem

Kot domala vsi pesniki je tudi Gomilšak pisal ljubezensko pesem, vendar njegovo ljubezensko čustvo do »ljube«, »zlate dušice« ali imenovane deklice Milice ne pozna senzualnih tonov, giblje se le v območju očaranosti nad njeno duševno lepoto in je prepleteno z verskim čustvom oziroma s prošnjo po božji obvarovanosti. Pesem Čudna cerkvice⁵ (1863) iz rokopisne zbirke Glas iz pesniške doline govori o subjektovi tesni prepletenosti med ljubezenskim in verskim čustvom z metaforo cerkve. Pridevek čuden v pomenu nenavaden, neobičajen, morda skrivnosten že v naslovu kaže na pomenski prenos jedrne besede (cerkvice), ki se skozi pesem razkrije kot metafora dekletove notranjosti, čiste duševne lepote, kjer domuje njeno srce kot prostor čiste ljubezni (»Glej! Dražja meni cerkvice / Vsred gaja mirnega / Je tvoje srce Milica, / Več vredno od zlata! // In v tvojem srcu je oltar, / Pred katerim vsaki dan / Ljubezen ti prinesem v dar, / Bog nama jo obran!«).

Lepoto dekliške mladosti in nedolžnosti opeva Gomilšak v stilu ljudske pesmi (Deklica, Deklici). Pesnikovo opevanje dekliške lepote se praviloma prevesi v opomin na njeno minljivost in bolečino, na trnje, prevare in zablode, ki jih prinaša življenje (»Če gledam v modre ti oči / Me srce v prsih zaboli / Ker vidim te med trnjem stati / Z bodečim trnjem se igrati. // Brezskrbna blaga deklica / Cvetlica vrta božjega / O glej! Da bridko se ne vkaniš / Na trnju srca si ne raniš«, Deklici).

Gomilšakova ljubezenska pesem ne pozna močnejših disharmonij lirskega subjekta in ne govori o bolečinah zatajevanega erotičnega čustva, kakor se to razkriva na primer iz Gregorčičeve poezije. Ljubezensko čustvo opeva Gomilšak v območju poduhovljenosti, nedolžno deklico zato odeva tudi v svetopisemsko metaforiko in simboliko (angel, milost, raj), čutni erotiki pa se v imenu božjega poslanstva zmore odpovedati brez hujših težav.

Gomilšakova domoljubna in domovinska pesem

Z domoljubno in domovinsko pesmijo se je Gomilšak vključil v krog pesnikov, ki jih je za narodnobuditeljsko nalogo k sodelovanju vabil Janežičev Slovenski glasnik in je bil v desetletju od ustanovitve 1858 do leta 1868 osrednji

⁵ Ta pesem je bila pod naslovom Cerkvica objavljena v Torbici leta 1864 in je podpisana z imenom Gomilšak-Višički. Po Grafenauerjevih ugotovitvah gre za Gomilšakovo prvo objavljeno pesem. Prim. Kranjčev Bibliografijo Jakoba Gomilšaka.

slovenski slovstveni časopis. Urednik Anton Janežič je dal že v programskem izhodišču Slovenskega glasnika prednost domačijsko realistični pripovedni prozi in razpisal tudi nagrade za posamezno novelo iz domačega življenja, povest iz domače zgodovine, narodopisni sestavek in za sestavek iz naturoznanstva. Potisnjenost poezije ob stran sama po sebi ne preseneča, saj se ta pač ne ujema z idejno-estetskimi načeli realizma (POGACNIK 1970: 75), s težnjo po odslikavanju objektivnega sveta, in se tudi po Levstikovem programu iz Popotovanja iz Litije do Čateža »večidel peča samo z enim občutkom človeškega srca«, z ljubeznijo, zato ne more prinesiti velikega dela oziroma celotne podobe sveta. Erotična pesem (tudi proza) je bila iz Janežičevega Slovenskega glasnika povsem izključena; urednik je namreč že v programskem spisu posebej zapisal, da časopis ne bo objavljala tekstov, »v katerih veje duh poželjive posvetnosti«. Slovenski glasnik je imel v podnaslovu zapisano, da je »lepoznansko-podučen« list, njegov urednik pa je zastopal koncept zlate sredine med načelom koristnega in prijetnega. V tem časopisu so se tako kopičile domovinske, domoljubne in verskovzgojne pesmi, pisane v preprostem, na ljudsko pesem oprtem slogu; v njem je objavljala vrsta avtorjev, ki so v pesmi videli predvsem sredstvo za vzgojo narodne, kulturne in verske zavesti, ob Jakobu Gomilšaku tudi A. Okiški, Gregor Krek, J. Bilc, Jožef Virk, Lovro Toman, Luiza Pesjakova, Fran Levec idr., ob njih pa so v Slovenskem glasniku s poezijo in prozo sodelovali tudi poznejši vodilni avtorji slovenskega realizma (Fran Levstik, Simon Jenko, Simon Gregorčič, Josip Jurčič, Janko Kersnik).

Domoljubna in narodnozavedna pesem je sredi 19. stoletja v okviru Slovenskega glasnika — in s tem tudi Gomilšakova — želela vplivati na najširši krog bralcev; tudi zato je njena stilna podoba preprosta. Pesniške podobe izhajajo največkrat iz narave in domačega okolja, v kitici, verzu in slogu se kažejo očitne vezi z ljudsko pesmijo. Gomilšak v svoji pesmi pogosto uporablja čustveno manjšalnico (rožice, zvezdice, angeljci, ribice, ptički), stalne pridevke z ustaljenim simbolnim in vrednostnim pomenom barve in svetlobe ali s svetopisemskim izhodiščem (temna noč, svetle zvezdice, zlati dnevi, zlata zora; mili angeljci, božja luč, božje oko), personifikacijo, paralelizem, ustaljeno metaforiko narave z izhodiščnimi območji, kot so rože, zvezde, voda, ptice, ki jih najdemo v ljudski pesmi in tudi pri Gomilšakovih sodobnikih. Dom, domovina, vera, slovenstvo so pesniku vrednote, do katerih se čustveno opredeljuje. V pesmih Hrepenenje⁷ (Cvetnik, 1881), Slovenec sem (SG, 1866) in Bog je moj ščit (SG, 1866) omenjena čustva izraža z močno afektivnimi slogovnimi sredstvi, kot so pretiravanje, retorično vprašanje, eksklamacija in iteracijske figure.

Z domoljubno in domovinsko pesmijo je Gomilšak vzgajal slovensko narodno zavest in ponos (Slovenec sem), ljubezen do domovine, doma in staršev (Hrepenenje). Rešitev narodnega vprašanja je pri njem kot denimo v Gregorčičevih Iskrinah domorodnih postavljen v prihodnost, v upanje, domovina je metaforično »zvezda bistra na višini«, ki mu kaže pot. Svojo pesniško nalogo pa je Gomilšak videl predvsem v vzgoji krščanskega etosa, v premagovanju človekove otožnosti, dvoma, žalosti, zato njegova domovinska pesem ne more poznati disonančnih tonov Jenkove domovinske pesmi. Ljubezen do naroda mu je bila neločljivo povezana z ljubeznijo do Boga, ki ga varuje, zdravi in mu daje upanje, kakor je zapisal v pesmi Bog je moj ščit (SG, 1866).

Sklep

Gomilšakova domovinska in domoljubna pesem se je oplajala iz kulturno-socialnih in zgodovinskih razmer slovenskega naroda sredi 19. stoletja, njegova ljubezenska pesem ne pozna močnejših disharmonij in ne govori o bolečinah

⁷ Pesem Hrepenenje je imela prvotno naslov Pesem na tujem in je bila pod tem naslovom objavljena v Slovenskem glasniku IX/1 (1866), 13.

zatajevanega erotičnega čustva. Po estetski moči in pesniškem izrazu Gomilšakova pesem sicer ne doseže vrhov slovenske realistične poezije, vendar je med njimi nekaj takšnih, ki z ritmom ljudske pesmi ter preprostim, a učinkovitim izrazom dokazujejo tudi pesnikovo literarno moč. Z naslonitvijo na ljudsko pesem, z zbiranjem pregovorov, rekov in pisanjem zgodovinskih pripovedk je Jakob Gomilšak pokazal izrazito skrb za narodno dediščino in tudi kot pesnik je bil predvsem narodni buditelj in vzgojitelj.

Viri in literatura:

J. VITAL GOMILŠAK: Dari spomladanski. Šesti zvešček. Šestošolc v Maribori 1860/61. V: NUK Ljubljana, Ms 1400.

JAK VITAL GOMILŠAK: Glas iz pesniške doline ali Dari spomladanski. Osmi zvešček. Dijak u Mariboru 1861/62. V: NUK Ljubljana, Ms 690.

JAKOB GOMILŠAK: Poetische Versuche. September 1863. V: NUK Ljubljana, Ms 1400.

J. GOMILŠAK: Pesem na tujem. Slovenski glasnik IX/1 (1866). 13.

J. GOMILŠAK: Slovenec sem. Slovenski glasnik IX/3 (1866). 81.

J. GOMILŠAK: V noči. Slovenski glasnik IX/8 (1866). 281.

J. GOMILŠAK: Bog je moj ščit. Slovenski glasnik IX/2 (1866). 385.

G.: Rože. Slovenski glasnik VIII/9 (1865). 270.

GOMILŠAK-VIŠEČKI: Cerkvica. Torbica jug. Mladosti III/3 (1864). 101.

GOMILŠAK: Hudobna mačoha. Pravljica iz Slovenskih gorc. Zgodnja danica XX/10 (1867). 80—81.

G. VIŠEČKI: Cvetlici. Slovenski glasnik VIII/8 (1865). 251.

FRAN LEVSTIK: Popotovanje iz Litije do Čateža. V: Gregor Kocijan: Kratka proza slovenskega realizma. Ljubljana: DZS, 1994. 51—81.

FRIEDRICH SCHILLER: Sämtliche Gedichte. Zweiter Teil. München: DTV, 1965.

JEAN CHEVALIER IN ALAIN GHEERBRANT, 1993: Slovar simbolov. Ljubljana: Mladinska knjiga.

JOŽICA ČEH, 2002: Slogovne značilnosti v slovenskih pesmih Jakoba Gomilšaka. V: Mednarodni znanstveni simpozij o Jakobu Gomilšaku. Ur. Slavko Krajnc. Trnovska vas. 99—109.

KAROL GLASER, 1896: Zgodovina slovenskega slovstva. III. zvezek. Ljubljana: Slovenska matica.

SLAVKO KRAJNC: Bibliografija Jakoba Gomilšaka. (Fotokopija prispevka za Gomilšakov zbornik).

MIRKO KRIZMAN, 1996: Pesmi v narečju. V: Miroslav Slana-Miros: Prleške pesmi. Maribor: Pokrajinski arhiv. 7—18.

JOŽE POGAČNIK, 1970: Zgodovina slovenskega slovstva IV. Maribor: Založba Obzorja.

ANTON SLODNJAK, 1959: Realizem. V: Zgodovina slovenskega slovstva, II. Ur. Lino legiša. Ljubljana: Slovenska matica. 179—375.

Slovenski biografski leksikon I, 231.

KAREL ŠTREKELJ, ur., 1898: Slovenske narodne pesmi. I. zvezek. Ljubljana: Slovenska matica.

MARKO TERSEGLAV, 1987: Ljudsko pesništvo. Ljubljana: DZS (Literarni leksikon, 32).

Jožica Čeh

SLOVENIAN POEMS BY JAKOB GOMILŠAK

Summary

The national rouser and religious educator Jakob Gomilšak found in poetry, as many of his contemporaries did, a vehicle for the enhancement of national consciousness of the Slovenians and for education, in accordance with Christian ethics. Gomilšak's lyrical poetry underscored homeland, patriotic and religious emotionality, whereas during his secondary education period spiritualised love poem also appeared. In his epic poetry one can find often motifs from popular heritage, he also wrote humorous songs on the estate of students, on the blacksmith, on bad habits as to drinking, on countryside works, on customs as well as numerous songs of praise to significant personalities, which were known from domestic surroundings, as well as poems for special occasions, rousing poems and drinking songs.

Gomilšak's poems, as to their esthetic potency and poetic expression do not attain the peak of Slovenian poetry, though one can find such ones which, by their rhythm of folklore song, and simple, but efficacious expression, demonstrate the poet's literary might. The language of Gomilšak's Slovenian poems is the literary Slovenian of the middle 19th century, though with some marked Eastern Slovenian dialectic expressions and forms, which are more marked in his humorous songs.

VIZUALNE IN POMENSKE RAZSEŽNOSTI OZNAČB VELEBLAGOVNIC NASPLOH IN V MARIBORU LETA 2000

Prispevek k analizi urbano prostorskih vidikov
sodobnega globalnega gospodarstva

Jože Kos Grabar *

UDK 725.21.024"2000"

KOS GRABAR Jože: Vizualne in pomenske razsežnosti označb veleblagovnic nasploh in v Mariboru leta 2000. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 1-2, str. 205-218

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

V obdobju 1995 - 2000 so v Mariboru na osnovi investicij (predvsem inozemskega) trgovskega kapitala zrasle nove, regionalno pomembne veleblagovnice. Te so obeležene tudi z vizualnimi označbanami komercialnega in identifikacijskega značaja, ki premorejo raznovrstne pomene. Prispevek razdeljuje te pomene in druge družbene implikacije označb. Konkretni primeri označb so analizirani na osnovi teoretskih konceptualizacij (post)moderne potrošniške družbe, globalizacije, identitet, simbolov, oglaševanja in transformacij v sodobnem urbanem prostoru. V zaključku je poudarjena potreba po ustvarjalno selektivnem odnosu lokalnih družbenih okolij do "uvoženega iz višje razvitih dežel" v razmerah (neoimperialistične) globalizacije in potreba po tudi družboslovnem ter humanističnem strokovnem pristopu v aktivnostih formiranja novih znakovno-tekstovnih prvin v urbanem prostoru.

UDC 725.21.024"2000"

KOS GRABAR Jože: Visual and meaning aspects of shopping centres' signs in common and in Maribor in the year 2000. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 1-2, pp. 205-218

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

In the period 1995 - 2000 new shopping centres and supermarkets were built in Maribor (Slovenia) due to new (mainly foreign) investments. These centres are marked by commercial signs, which represent names of the owning companies. These signs are important part of a city-image, because they are usually very big and bring different meanings into an urban space. The paper is analysing some signs in Maribor according to theoretical basis on (post)modern consumer society, (neoimperialistic) globalisation, identities, symbols, advertising and modern transformation of an urban space. It is underlined that people in local societies should be able to treat everything what is imported from "higher developed" countries in a creative and selective way. All new (commercial) signs and similar kind of urban text should be carefully reviewed also by experts from the field of human and social sciences.

* Jože Kos Grabar, univ. dipl. inž. geod., ZUM urbanizem, planiranje, projektiranje d.o.o., Grajska ul. 7, SI-2000 Maribor

1. Uvod

V času od sredine "90 let do danes so v Mariboru, podobno kot v drugih večjih krajih v Sloveniji, zrasle veleblagovnice, hipermarketi, nakupovalna središča in podobni veliki trgovski objekti ali kompleksi (v tem prispevku: veleblagovnice), ki imajo glede na svojo dejavnost in obseg le-te bolj ali manj regionalni značaj. Večina od teh novogradenj ali preurejenih gradenj je nastala izven zgodovinskega središča mesta in njegove najožje okolice. Svoje pojavnosti nove veleblagovnice niso obeležile zgolj z lastnimi grajenimi formami, temveč tudi z na te forme postavljenimi vizualnimi (komercialnimi, identifikacijskimi) označbami. Le-te so v mariborskem mestnem prostoru po večini zelo opazne. Pričujoči prispevek se podrobneje ukvarja prav s temi označbami, in sicer predvsem z vidika njihovih pomenov oz. sporočilnosti.

V nadaljevanju si najprej oglejmo teoretske konceptualizacije, ki jih potrebujemo za analizo konkretnih primerov označb. Gre predvsem za koncepte razumevanja procesov, ki se nanašajo na sodobno družbo nasploh, na globalizacijo, potrošni(šk)o kulturo, ideologije, skupinske identitete, znake in simbole v prostoru, oglaševanje in transformacijo urbanega prostora v zvezi z vsem tem.

2. Koncepti pojmovanja sodobne družbe

Z vidika temeljnega razumevanja ali konceptualizacije družbe je za sodobni "razviti del sveta" v uporabi več pojmovanj in posledično poimenovanj. Nekateri teoretiki govorijo o poznem, medijsko obeleženem kapitalizmu, drugi o visoki, pozni ali reflektivni moderni, tretji o družbi tveganja, pa o družbi spektakla, simulacijski družbi, potrošni(šk)i družbi itd. Na kratko si oglejmo te široke družbene koncepte, od katerih vsak po svoje na zanimiv način zarisuje temeljno ozadje teme tega prispevka.

Bistveno določilo *visoke ali reflektivne moderne* je neprenehna reflektivna, torej vzvratno delujoča uporaba znanja v organizaciji in preobrazbi družbenega življenja (Mol in Spargaaren, 1994).

Naraščajoči okoljski problemi so botrovali tvorbi teorije *družbe tveganja*, po kateri v današnji družbi vlada ekspertno znanje, uobličeno v številnih ekspertnih ali abstraktnih sistemih. Prenos moči posameznikov in družbe nanje s hkrati omejenimi možnostmi za kontrolo njihovega delovanja je bistvena okoliščina nastajanja (ekoloških) tveganj z možnimi obsežnimi posledicami. Ta tveganja so ukoreninjena v globalizaciji. (Giddens, 1991, Mol in Spargaaren, 1994)

Koncept *družbe spektakla* pravi, da se celotno življenje moderne družbe kaže kot neizmerno kopičenje spektaklov in podob, ki so se odtrgale od vseh vidikov življenja. V vseh svojih specifičnih oblikah, naj bo informacija ali propaganda, reklama ali neposredna potrošnja razvedrilnih proizvodov, je *spektakel rezultat, projekt in model* prevladujočega družbenega življenja (Debord, 1969)

Koncept *simulacijske kulture* izpostavlja, da je potrošno blago v poznem kapitalizmu razvilo širok izbor imaginarnih in simbolnih asociacij, ki prikrivajo njegovo osnovno uporabno vrednost in tako postanejo blagovni znaki. Potrošniško-televizijska kultura s svojo lebdečo množico znakov in podob proizvaja neskončno vrsto asociacij, ki med seboj tekmujejo. (Baudrillard, 1981)

V iztekajočih se industrijsko-produkcionističnih družbah je (bila) v središču pozornosti produkcija. V (post)modernih družbah se težišče premika v neproduktivno sfero potrošnje. *Potrošniška kultura* je tip družbe, kjer potrošniški stili niso (tako kot poprej) neposredno povezani z ekonomskimi indikatorji, pač pa živijo svoje, od ekonomske sfere relativno neodvisno življenje (Kos D., 1995). *Potrošnja* je ena osrednjih (visoko)modernih kulturnih praks, okoli katere se vrta cela vrsta človekovih motivacij in prizadevanj (Luthar in Ule, 1998).

Povezovanje oziroma *globalizacija* postaja eden ključnih pojmov za razu-

mevanje dolgoročnih procesov v sodobnem svetu. Skupaj s prav tako dolgoročnim procesom *osamosvajanja* oziroma individuacije predstavljata "enotnost nasprotij", ki je jedro razvojne dinamike sodobnih družbeno-prostorskih sprememb. S širjenjem novih tehnologij transporta in komunikacij ter večanjem prostorske mobilnosti ljudi, materialnih dobrin, kapitala in informacij nujno prihaja do konfrontirajočega zблиževanja posameznih kultur in narodov. To "zблиževanje" je obeleženo z močnim prevladovanjem enosmernih komunikacij oziroma s prevlado enih in podrejanjem drugih. Tisto, kar se danes uveljavlja kot globalno ali univerzalno, za zdaj veliko bolj izhaja iz ene od partikularnosti, tj. iz *dominacije anglosaškega metropolitanskega jedra* oziroma tehnološko najbolj razvitih držav. Spričo velike izpostavljenosti procesom transnacionalne homogenizacije zlasti mali narodi v Evropi izpostavljajo *problematiko ogrožanja svoje edinstvene identitete* (Mlinar, 1994). Nekateri družboslovci pa so v zvezi s tem mnenja, da strahovi zaradi globalnega kapitalizma, ki (da) razjeda partikularne kulturne identitete, niso docela na mestu. Razlog za to naj bi bila potreba globalnega kapitalizma po raznolikosti posebnih kulturnih tradicij, ki jih ta kapitalizem rabi kot svoje ideološko in tudi tržno dopolnilo (Žižek; v: Praprotnik, 1999).

Jedro problema v zvezi z zgornjo temo je slejkoprej nesposobnost avtonomnega odzivanja sprejemajoče oziroma "manj razvite" družbe na izredno dinamiko modernih potrošniških sistemov. Omenjeno se izraža v nekritičnem posnemanju "uvoženih" praks in vsega, kar jih spremlja, oziroma v odsotnosti ustvarjalnosti in kritične selekcije. Ob tovrstnem kopiranju prihaja do preveč odprte konfrontacije novih, modernih vzorcev z lokalnimi kulturnimi, zgodovinskimi in drugimi posebnostmi. (Kos D., 1995)

3. Ideologije, identitete, znaki, simboli, reklamne označbe

Ideologije lahko pojmujeemo kot sisteme idej, kategorij in vrednot različnih svetovnih nazorov, izražene v različnih oblikah družbene zavesti. Med sleherno ideologijo in jezikom obstaja tesna povezava, predpostavimo pa lahko tudi, da kjer ni znaka (jezika, besed...), tudi ideologije ni - in obratno. Mehanizmi delovanja ideologij so vključeni tudi v identitete in njihovo produkcijo. (Praprotnik, 1999)

Identitete lahko pojmujeemo kot pojav, ki nastane v dialektiki posameznika in družbe in ki se v pretežni meri legitimira s svojim umeščanjem znotraj konteksta simbolnega univerzuma (Beger in Luckman; v: Praprotnik, 1999). Ali z drugimi besedami: identiteta izraža držo ali položaj nekega subjekta glede na druge subjekte in se oblikuje skozi proces identifikacije ter razlikovanja (Luthar, 1998). V navedenem smislu je identitet več vrst: so nacionalne, religiozne, spolne, socialne, teritorialne.... Pojem identiteta lahko v ožjem smislu razložimo kot skladnost, ujemanje podatkov z resničnimi dejstvi oziroma znaki, kot istovetnost (SSKJ, 1994). Za pričujoči prispevek je pomembno, da k oblikovanju človekove identitete prispeva tudi interpretacija prostora, ki ga človek naseljuje. To pa je zlasti važno v času hitrih družbenih sprememb, ko prihaja do spreminjanja prostora oziroma grajenih entitet, s tem pa tu di do vzpostavljanja novih simbolov in pomenov prostora. Slednje začne spreminjati tudi našo predstavo o nas samih, tj. našo identiteto. V zvezi s *skupinskim navezovanjem na neki prostor* oziroma istovetjenjem s prostorom je potrebno opozoriti zlasti na to, da gre pri tem za občutke pripadnosti ne samemu konkretnemu prostoru, pač pa tistemu, kar ta prostor oziroma prvine v njem simbolizirajo. (Kučan, 1998)

Osnova medčloveške komunikacije so znaki. *Znak* je posebno znamenje, ki je vtisnjeno ali položeno na predmet ali osebo in omogoča njegovo prepoznavanje. Beseda "znak" opozarja na povezavo, ki sta jo med idejo in izrazom ustvarila raba ali dogovor. Znak je tisto (C), kar ustvarja odnos (med A in B). (Jean, 1989)

Nekateri znaki so *simboli*. Simbol je "predmet, lik, ki izraža, predstavlja določen abstrakten pojem; je tisto, kar kaj izraža ali predstavlja..." (SSKJ, 1994). Simbol je zmeraj institucionalen - svojo funkcijo je dobil po zaslugi družbenega dogovora (Jean, 1989). V simbolih so nezavedno zgoščeni in označeni temeljni principi neke družbene skupine, izraženi z ikonografijo (Rotar; v: Kučan, 1998).

V tem prispevku uporabljen pojem *označba* nosi enega od naslednjih pomenov: "kar kaj označuje", "opis, oris", "značilnost", "kar izraža karakteristično lastnost, značilnost", "poimenovanost" (SSKJ, 1994) Označba je v tem prispevku mišljena predvsem kot tisti simbolični element, ki združuje prizadevanja ene od skupin dejavnosti, trgovske ali druge gospodarske organizacije ipd.

V individualistično usmerjeni družbi, torej v takšni, v kateri je posameznik čedalje bolj razrešen skupnostnih vezi oziroma prikrajšan za le-te, so identitete vedno bolj konstituirane preko posedovanja in uporabe stvari. To pomeni, da so v *mehanizme oblikovanja osebnih in socialnih identitet pomembno vključene potrošne prakse*, del potrošnega diskurza pa je tudi oglaševanje s svojimi produkti (Luthar, 1998). Med slednje lahko uvrstimo tudi (reklamne) označbe veleblagovnic.

Na tem mestu velja omeniti še nekaj osnovnih tez o *oglaševanju*. Oglaševanje je ena od kulturnih praks, ki sodijo v sklop potrošnje kot široke družbene dejavnosti. Potrošnja ne zajema zgolj ekonomske izmenjave, pač pa zaobsega tudi prakse, ki to izmenjavo obkrožajo (nakupovanje...), in pa porabo tekstov, ki to prakso sooblikujejo in ji dajejo pomen (oglaševanje...). V tem kontekstu je potrebno (tudi) tekste oglaševanja analizirati kot samostojne kulturne artefakte. (Luthar, 1998)

Moderno oglaševanje najpreprosteje opredelimo kot aktivno strategijo prodaje in trženja. Aktivna narava strategije implicira namernost, ki presega enostavno prodajo blaga: v prvi vrsti gre predvsem za vzpodbujanje povpraševanja, da bi prodali čim več. Za razliko od tega predmoderni in zgodnje moderni razglašali potencialne kliente (zgolj) informirajo o obstoju in razpoložljivosti določenega blaga. (Falk, 1997)

4. Potrošn(išk)a tranzicija urbanega prostora

Ekspanzija potrošniških opcij v modernih družbah poteka vzporedno z deindustrializacijo mest in njihovo pretvorbo v središča potrošnje. Za sodobna mesta so spričo tega značilne "potrošniške prezentacije, prezentacije potrošnje, potrošnja znakov, znaki potrošnje" (Lefebvre, 1971; v: Featherstone, 1991). V okviru omenjenega procesa prilitaja do akumulacije spektaklov, mešanja kodov in zlivanja visokih in nizkih kultur, do premika k postmodernim življenjskim stilom.

Na "zahodu" je bil v kontekstu napredovanja potrošne družbe v "70. in "80. letih značilen pojav *širitve nakupovalnih središč in spremembe njihovih form*. Pri tem so bile povzete mnoge značilnosti postmodernizma. Za *postmodernizem v oblikovanju mest, urbanega prostora in zgradb* je (za razliko od funkcionalističnega "dekultiviranega" modernizma) značilen povratek h kulturi, stilu in dekoraciji. Vendar se tu tradicionalni pomeni kulture ne pojavljajo več v svojem izvornem kontekstu, ampak ga spreminjajo in simulirajo, podvajajo in obnavljajo. (Featherstone, 1991)

Spričo ekspanzije potrošniških opcij je prostorska in dimenzijska ekspanzija grajenih form potrošnje in spremljajočih "reklamnih artefaktov", ki te opcije podpirajo, nujni nasledek. V tem kontekstu postmodernizem uvaja (med ostalim tudi) "*obcestni eklekticizem*", to je eklektično stilizirano zbirko velikih napisov in majhnih zgradb ob prometno zmogljivih cestah. Besede, slike, plastika in neon se mešajo med seboj. Tu je v nasprotju z modernistično strogostjo znova uporabljen simbolizem, ki oblikuje pokrajino hedonistične potrošn(išk)e kulture. Arhitektura in umetnost si sposojata citate iz vsakdanje potrošne kulture in jih reciklirata. (Featherstone, 1991)

Veleblagovnice lahko pojmujejo kot velike sortirne centre, hiperprostor blaga, kjer v mnogih pogledih nastaja nova družbenost. Veleblagovnica centralizira in prerazdeljuje celo regijo in tukajšnjo populacijo, koncentrira in racionalizira urnike, poti, dejavnosti - in (so)ustvarja velikansko gibanje sem ter tja. Veleblagovnica spominja na veliko montažno tovarno. Tu gre za programirano disciplino, katere prepovedi so se zabrisale za fasado strpnosti, lahkotnosti in hiperrealnosti. Onstran tovarne in tradicionalnih inštitucij kapitala je veleblagovnica že model vsake prihodnje oblike *nadzorovane socializacije*. (Baudrillard, 1981)

5. Analiza vizualnih in pomenskih razsežnosti označb veleblagovnic v Mariboru

5.1. Kje in kakšne so označbe?

Pričujoča analiza je osredotočena na vizualne (reklamne, identifikacijske) označbe, v letu 2000 stoječe na naslednjih veleblagovnicah v mestu Maribor: Baumax-x, City, Europark (in v njegovem sklopu Interspar), Giga sport, Koloniale C+C (lokacija Tezno), Kovinotehna - Mak center, Mc"Donalds (lokacija Ptujška c.), Mercator (lokacija Tabor), Merkur (lokaciji Tabor in Studenci), Obi in Tuš (lokacija Sp. Radvanje). Analiza se ne ukvarja s tistimi označbami naštetih veleblagovnic, ki so locirane izven objektov teh veleblagovnic in drugod na območju mesta Maribor po večini kažejo pot proti njim.

(Makro)lokacije analiziranih označb so seveda odvisne od lokacij samih veleblagovnic. Skoraj vse od le-teh so zrasle ob mestnih vpadnicah ali drugih pomembnih mestnih cestah, nekatere pa hkrati na pomembnih križiščih oziroma prostorskih "voziščih" (Baumax-x, Merkur, Mercator; glej fotografijo 1 v nadaljevanju), na vstopnih točkah v mesto (Obi) ali na vizualno izpostavljenih lokacijah (Europark z Intersparom na obrežju Drave). Označbe so po večini postavljene na same objekte veleblagovnic, v nekaterih primerih tudi na samostojno stoječe stebre, ki so postavljeni ob veleblagovnicah (Obi, Tuš).



Velika reklamna označba v perspektivi Titove ceste v Mariboru priteguje potnike v avtomobilih k veleblagovnici Baumax-x

Večina analiziranih označb je preprosto in *lahko razpoznavnih*. To pomeni, da so vsebinsko (znak-pisava) in vizualno (znak-podoba) tako svojevrstno sestavljene, da jih mimoidoči lahko brez težav ločijo od drugih objektov in jih s tem identificirajo - ter preko njih seveda identificirajo veleblagovnico, ki jo posamezna označba predstavlja. K omenjenemu v večini primerov prispevajo ne le slikovitost, jasna (elementarna) izdelanost ali čitljivost označb in druge "notranje" kvalitete označb, temveč tudi sam način njihove prostorske umeščenosti (makro- in mikrolokacija).

Precejšnjemu delu analiziranih označb lahko pripišemo vlogo *orientirjev*, *reperjev*, *obeležij* (Lynch, 1972), pri čemer imajo takšno vlogo po večini le na ravni posameznega mestnega predela. Izjemi, ki pri tem presegata lokalni nivo, sta dve: označba *Obi*, ki označuje južni vstop v mesto (glej fotografijo 2 v nadaljevanju), in dvojna označba *Baumax-x*, ki je spričo svoje vozliščne lege, privzdignjenosti, svojevrstne izoblikovanosti, dimenzij, dominantnosti in kontrastnosti v svojem okolju "urbani reper" na ravni tako rekoč celotnega mesta (glej fotografijo 3 v nadaljevanju).



Velika označba veleblagovnice Obi, postavljena na visok stebec, označuje južni vstop v Maribor



Lociranost in vdlkost dveh označb veleblagovnic Baumax-x prispevu k njuni vlogi "urbanih reperjev" na ravni celotnega mesta (Tržaška c. v Mariboru)

Z vidika konstrukcijskega odnosa označb do objektov veleblagovnic, ki jih označbe reprezentirajo, sta posebna primera označbi McDonald's in deloma Baumax-x. Ti dve označbi namreč nosita arhitekturno pomenbno vlogo v odnosu do reprezentirajočega (gradbenega) objekta - sta skorajda strukturni, "konstrukcijski" sestavini zgradb, v sklop katerih sodita (glej fotografijo 4 v nadaljevanju).



Čitat iz vsakdanje potrošne kulture (M) je recikliran v vizualno izrazit, hkrati pa skorajda "konstrukcijski" element zgradbe (Mc-Drive McDonald's, Ptujška c. v Mariboru)

5.2. Jezikovno-tekstualna vsebina označb veleblagovnic

Glede na trgovski značaj analiziranih označb ni presenetljivo, da je njihova jezikovno-tekstualna vsebina po večini povezana s trgovsko dejavnostjo. Tako beseda "Mercur" izvorno pomeni rimskega boga trgovcev oziroma trgovine, zaščitnika popotnikov in sla bogov (med ostalim pa tudi boga goljufov in tatov, pastirjev in njegovih čred ter voditelja duš umrlih v podzemlje). Beseda "mercator" izhaja iz italijanskega pojma, ki označuje trgovca. Beseda "interspar" je zloženka, katere drugi del v nemščini pomeni "varčevati", "hraniti" (v pogovornem jeziku pa tudi "prismuknjenost", "čudaštvo"), prvi del pa vzbujajo asociacijo na "internacionalnost".

Tudi pomeni drugih besed, ki so vključene v analizirane označbe veleblagovnic, so zanimivi. Beseda "bau", ki je vključena v zloženko "Baumax-x", premore med ostalim naslednje variantne pomeni: gradnja, pridelovanje, (lisičji) brlog, ječa; "max." je okrajšava za maksimum, spominja pa tudi na pojme "najvišje", "največje" in "maksimo", tj. geslo ali vodilo. Angleška beseda "city" ima naslednje možne pomeni: "mesto" (z mestnimi pravicami), "meščani", "poslovni del Londona", "stolno mesto", "veliko pomembno mesto"; besedna zveza "city man" pa označuje "trgovca, finančnika". Grška beseda "Evropa", ki je zastopana v oznaki "Europark", najverjetneje izhaja iz asirske besede "ereb", kar pomeni "zahod sonca" oz. "zemlja, kontinent sončnega zahoda". Beseda "giga" iz imena veleblagovnice "Giga sport" je predpona, ki pomeni "milijardo", obenem pa je naziv za živahen angleški ples iz 17. in 18. stoletja. Beseda "giga" je med drugim vključena tudi v besedo "gigantizem", ki pomeni "velikanstvo" ali "čezmerno visoko rast, tj. obolenje možganske žleze".

Tudi za druge analizirane označbe bi lahko navedli njihove osnovne jezikovno-tekstualne pomeni, a to ni glavni namen tega prispevka. Na tem mestu velja omeniti še to, da so izvorni jezikovno-tekstualni pomeni analiziranih označb spričo ponavljanja njihove zveze s konkretnimi trgovskimi podjetji in spričo prestanega procesa abstrakcije v zavesti ljudi potisnjeni v ozadje - povprečnemu potrošniku zato te označbe v prvi vrsti pomenijo nazive konkretnih veleblagovnic oziroma trgovskih podjetij.

5.3. Vizualno-pomenski učinki označb veleblagovnic

Dovolj široka in temeljita obravnava analiziranih označb lahko opozori na raznovrstne učinke teh označb, ki izhajajo iz njihove celostne in enovito povezane vizualne, pomske, prostorske in še katere druge socialno obeležene prezenze. Komercialna želja po izpostavljenosti oziroma čim večjem socialnem dosegu označb veleblagovnic se (ne)hote sreča z utilitarno prostorskimi, tj. orientacijsko urbanističnimi razsežnostmi teh istih označb. Na mestu tega srečanja se pletejo raznoliki pomeni in socialni učinki.

Če je Baudrillardova "hiperrealnost" svet, v katerem se kopicenje znakov, podob in simulacij preko potrošništva in televizije odraža v destabilizirani, estetizirani halucinaciji realnosti (Featherstone, 1991), potem je nakupovalno središče oz. kompleks Europark s svojimi reklamnimi označbami, lučmi in drugimi arhitekturno generiranimi spektakli dober primer tovrstne hiperrealnosti. V njej potrošniki postanejo občinstvo, ki se premika skozi spektakularne vizualne podobe. Spektakelska nota določa tudi zunanost tega kompleksa: (reklamne) označbe so del njegove *spektakelske ikonografije*. Omenjene označbe so poleg tega oblikovane tako, da jasno konotirajo razkošje, obilje, pomembnost, velikost, moč ipd. Ogromne dimenzije dvojne označbe Baumax-x poleg "obilnostne" konotacije vzbujajo mimoidočemu tudi predstavo o groteskno hipertrofirani realnosti ali o nekakšni daljejsko tehnizirani surreálnosti potrošniškega sveta (glej fotografijo 3).

Značilnost podvojene označbe Baumax-x je tudi to, da označuje in predstavlja nekaj, kar je izvorno od nekod drugod in kar obstaja še marsikje drugje. Pravzaprav skoraj nihče od prebivalcev mesta Maribor in njegovih obiskovalcev

ne ve, iz katerega kraja izvira podjetje Baumax. Tako je označba *reprezentant abstraktnosti kapitala*, njegove geografske razpršenosti oziroma umeščenosti kjer koli. Označuje nekaj, kar je kakor z neba padlo v mariborski urbani in družbeni prostor. Ta tujost, ne-od-tukajšnjost je zapopadena tudi v prostorskem ne-odnosu te označbe do njene neposredne okolice. Označba z ničimer iz njene bližine enakovredno ne korespondira, pač pa tukajšnji širši prostor in prometne tokove izrablja. Slednje "vleče" k sebi, nad prostorom fizično-pojavno dominira in ima v razmerju do njega simbolno oblastno vlogo. Vsem mimo potujočim *zapoveduje s svojimi pomeni*. V tem lahko odčitamo rezultat delovanja in vrednote ter način mišljenja arhitekta veleblagovnice in subjektov odločanja, ki so ta objekt skupaj z označbo legitimirali (investitor, lokalni strokovnjaki, lokalna oblast...).

V odvisnosti od interpretativnega diskurza lahko podvojeno označbo Baumax-x različno poimenujemo: urbani reper, pospeševalec potrošnje, atraktor potrošnikov, kulturni artefakt, reklamna tabla, (makro)reprezentacija objekta želje, signal v urbanem omrežju, simbol globalizacijske moči kapitala itd.

Ce je osnovno določilo modernega oglaševanja njegova "aktivna strategija prodaje in trženja", potem lahko ob primeru večine analiziranih označb ugotovimo, da to "aktivno strategijo" ne zagotavlja nič drugega kot prav njihova *arhitekturno-oblikovna izvedba in urbanistično določena lociranost* v urbanem prostoru. Posledica tovrstnih arhitekturno-oblikovno-urbanističnih dejanj je namreč zagotavljanje stalnega stekanja pogledov mimo vozečih ljudi na označbe in s tem, predpostavljamo, latentno vzpodbujanje k obisku označenih veleblagovnic. Brez opisane arhitekturno-urbanistične podpore bi večina od analiziranih označb imela zgolj značaj predmodernih ali zgodnje modernih reklamnih razglasov.

Označbe veleblagovnic lahko pojmujejo tudi kot del v grajene entitete vpisanega (oglaševalskega) teksta oz. diskurza, v katerem se pripadniki lokalne skupnosti ali slovenske "obmoderne" družbe ogledujemo, samotematiziramo, preko katerih se konstituiramo in formiramo odnose s skupnostjo, v kateri živimo. V smislu povedanega oglaševalske vsebine posamezniku sugerirajo pomenski del odnosa med njim in oglaševanim. Za analizirane označbe veleblagovnic lahko rečemo, da te označbe pomagajo svojega "bralca" *istovetiti s subjekti*, kakršni so (angleško) govoreči meščan, človek iz velikega pomembnega mesta, človek iz centra, mednarodni človek, globaliziranec po anglosaško, veliki graditelj, vrtičkar, Evropejec, ljubitelj parkov in parkiranja, vozeči človek z denarjem v žepu, mega-športnik ipd.

Neslovenske oziroma drugojezične tekstualne vsebine analiziranih označb so lahko v zavesti vsakodnevnega "hočeš-nočeš" opazovalca teh označb izvor konfliktnega dojemanja prostora, v katerega so označbe "instalirane". Konfliktno dojemanje lahko nastane npr. spričo prostorske združenosti slovenskosti mariborskega urbanega prostora in angleškosti/nemškosti jezikovno-tekstualnih delov označb. Navedeni konflikt ilustrira npr. naslednja izjava ene od meščank Maribora, ki se nanaša na avstrijsko-nemško jezikovno tetovažo urbane podobe Maribora preko ogromne označbe Baumax-x: "Kako dovolijo postaviti tako velik napis? Kot da smo v Avstriji in ne v Sloveniji!". Označba Baumax-x ima pri tako razmišljajočih ljudeh "težave" z vidika njene vloge v procesu istovetenja tukaj živečega posameznika s tem urbanim prostorom in tukajšnjo lokalno skupnostjo.

Zavetišče katerega *kolektivnega spomina* je označba Baumax-x kot simbolni znak? Zagotovo ne (dovčerajšnjega) kolektivnega spomina večine tukajšnjih prebivalcev, ki še pomnijo kontekst vrednot socialistične Jugoslavije in znotraj tega napetosti v razmerju do "zahoda". Morda pa bo omenjena označba postopoma postala locus kolektivnega spomina tistega (rastočega) dela atomizirane množice mariborskih potrošnikov, ki radi urejajo svoje domove in vrtičke. Označba Baumax-x bi v tem primeru kot identifikacijska prvina v prostoru lahko postala lokalni oz. regionalni mariborski označevalec koncepta "potrošna družba".

Ena od *možnih interpretacij sporočilnosti* živalno rumeno-rdeče označbe Baumax-x z risbo cveta in omeitno vrtnega centra v označbi je naslednja: "Mimoidoči (Mariborčani), z nami na veliko gradite in urejajte svoje sončne vrtove ter bodite malo tudi nemški!". Možna interpretacija sporočilnosti zelenomodre označbe Europark (glej fotografijo 5 v nadaljevanju) pa je naslednja: "Pridite in parkirajte v urejeni zeleni Evropi, sprostite in igrajte se v (luna)parku." Tako Europark v zavesti Mariborčanov gradi mit o "Evropi" (Evropski uniji) in blagostanju v njej. Ideološkost tako interpretiranega sporočila se izkaže ob zavedanju obstoja nadzornih kamer in varnostnikov v trgovskem kompleksu Europark ter ekološko spornega množstva 1500 parkiršč na tej lokaciji v bližini zgodovinskega središča mesta.



Velika označba trgovskega kompleksa Europark ob prometno obremenjeni Titovi cesti na obrežju Drave v Mariboru

Če velja, da je hierarhični svet simbolnih prvin v prostoru zajet v vzpostavljenem svetu vrednot (Kučan, 1998), potem lahko vzvratno sklepamo, da imajo prostorsko visoko oz. dominantno postavljene simbolne prvine visoko mesto tudi v svetu vrednot. Označbi veleblagovnic Baumax-x in Obi to izpričujeta tako dobro, kot je to le mogoče. Tudi v velikosti, izpostavljenosti in dominantni prostorski ter oblikovni izraznosti označb drugih inozemskih veleblagovnic v Mariboru lahko razberemo *pomen in (zaželjeno) vlogo inozemskega (trgovskega) kapitala* v tem mestu.

5.4. Druge družbene razsežnosti označb veleblagovnic

Z razdelavo vizualno-pomenskih učinkov analiziranih označb še ni mogoče izčrpati vseh družbenih razsežnosti le-teh. Nekaj teh razsežnosti, ki kot stranski produkt dovolj širokega analiziranja skorajda "same izkočijo" iz obravnave, je navedenih v nadaljevanju.

V spreminjajočem se svetu, ki ga označujejo globalizacijski procesi, ljudje izraziteje iščejo svojo *osebno in skupinsko identiteto* (Kučan, 1998). Če je nastajanje novih veleblagovnic v Mariboru del teh globalizacijskih procesov, pa je na osnovi vizualnih označb nekaterih od teh veleblagovnic moč ugotoviti, da v

Mariboru ne med meščani in ne med voditelji te lokalne skupnosti ni bilo zaznati potrebe, da bi na tem področju poskušali poiskati oziroma izoblikovati vizualne attribute sebi lastne lokalne svojevrstnosti (identitete). To si je sicer mogoče razlagati tudi s tem, da npr. na lokaciji trgovskega objekta Baumax-x poprej ni bilo prostorskih prvin, ki bi nase vezale motivacijske moči tradicije oziroma tu ni bilo takšnih prostorskih elementov, ki bi jih mogli smatrati za kvalitetno "identitetotvorne". Druga možna razlaga navedenega je nesposobnost ustvarjalnega soočenja z novim in nekritično (celo hipertrofirano!) kopiranje uvoženega. Omenjeno verjetno izhaja tudi iz velike želje po razširitvi potrošnih opcij oziroma ponudbe blaga, želji, ki je bila tako neučakana, da ob sebi ni premogla drugih (izrecno kulturnih) motivacij. Ena od možnih razlag je tudi podleganje "demonstracijskemu učinku" bleščave "noblesne" zahodne družbe in težnja po zgledovanju po njej.

V pomenih analiziranih označb so odloženi in (ne)posredno ter zgoščeno izraženi temeljni principi globalne potrošne družbe. Slednje pa je mogoče odčitati tudi iz fizične pojavnosti teh označb. Načelo tekmovalnosti in konkurenčnosti se odraža v medsebojnem "boju" označb za čim boljše oziroma daljnosežno vidljivost. Agresivna vizualna prisotnost teh označb govori o velikem pomenu oglaševanja (kot gospodarske dejavnosti, v širšem smislu tudi kulturne prakse) in hkrati samoreklamiranja (narcisoidnosti) v tej družbi. V podvojnosti reklamne označbe Baumax-x je mogoče odčitati medsebojno zrcaljenje, reflektiranje, sklidenje na isto, samonanašanje, zaprtost vase, pa tudi ponavljanje, serijskost in kloniranje (prva označba kot klon druge). V njuni skorajda istosti je mogoče odčitati standardizacijo, unifikacijo, modularnost, odpravljanje različnosti in drugačnosti, kvazibipolarnost, ki je nosilec pomirjujoče, otopevajoče harmoniziranosti. Mar gre pri tem za eno od tehnik ustvarjanja družbenega miru (bolje: mrtvosti) v razmerah visoke moderne?

Pogovori med Mariborčani kažejo, da so jezikovno-tekstualne vsebine nekaterih od analiziranih označb dobile vlogo poimenovanja mestnih predelov, kjer se te označbe oziroma veleblagovnice nahajajo. To pritrjuje domnevi, da so označbe in veleblagovnice postale *del (kolektivne) mentalne slike mesta*.

Miselnost, da je obramba pred heterogenostjo normalna stvar, je ena od osnov nacionalističnega diskurza (Praprotnik, 1999). Označbe inozemskih podjetij so seveda *glasniki heterogenosti družbe*, pomenov urbanega prostora, slike mesta... Vendar problem v zvezi s tem leži predvsem v (prostorsko izraženi) *dominantnosti, gospodovalnosti* teh ("tujih") označb. Da to ni pojav, ki se izraža zgolj v prostoru, pričajo nekateri sorodni pojavi na drugih družbenih področjih (gospodstvena pozicija inozemskih lastnikov in menedžerjev se v nekaterih od "mariborskih" podjetij izraža v uporabi tujega (zlasti nemškega in angleškega) jezika v internem komuniciranju, v uporabi (tudi) nemščine na internih seminarjih ipd.).

Hlapčevstvo (in s tem povezani kolektivni manjvrednostni kompleksi) bi naj bilo podedovana značilnost slovenskega nacionalnega značaja (Mlinar, 1994). Ali potemtakem mariborsko nekritično in prostodušno pripušcanje inozemskih označb in drugojezičnih besed na dominantne mestne lokacije pritrjuje tej tezi?

(Združena) Evropa bo obstajala le v toliko, če bo našla načine, da kombinira ekonomsko integracijo s *kulturno raznovrstnostjo* (Touraine; v: Mlinar, 1994). Nekateri primeri analiziranih označb govorijo bolj o prevladi logike globalnega tržišča kot pa o skrbi za kulturno raznovrstnost (v Mariboru). Seveda se takoj zastavlja vprašanje, kako priti do "kombinatoričnih rešitev", do skladnosti med ekonomsko, politično in kulturno sfero ali drugače: do uspešnega prepleta med univerzalnim in partikularnim? Možna strategija v zvezi s tem, ki bi jo veljalo pri povezovanju naše družbe z zahodnimi "rizičnimi (visoko)modernimi družbami spektakla" uporabiti, bi temeljila na *ohranjanju osrednjih ali izvirnih značilnosti tukajšnje kulture* (vključno z njihovimi arhitekturnimi, urbanističnimi in vizualnimi sestavinami) ob hkratnem *ustvarjalnem in selektiv-*

nem vključevanju zunanjih ekonomskih in kulturnih vplivov. (glej fotografijo št. 6 v nadaljevanju)

Analizirane označbe povečini vsebujejo neslovenske oziroma drugojezične in s tem "drugokulturne" besedne vrvine. To in pa njihova prozorna ekonomsko-ideološka vloga izraža *odsotnost posebnih kulturnih ambicij pri njihovi tvorbi in verifikaciji*. Na podlagi tega je verjetno upravičena teza, da novim poimenovanjem grajenih form (vsaj v nekaterih od zadevnih primerov) ni bilo posvečeno dovolj strokovno-kulturne pozornosti oziroma da je do teh poimenovanj prišlo na premalo domišljen, spontano ideološki način. Zato bi veljalo pri pripravi prostorskih aktov, v katerih se prvič predvidijo tovrstne in njim podobne označbe ter z njimi povezane novogradnje (poslovno-trgovski ali stanovanjski kompleksi, trgovski centri, ulice, trgi, javna obeležja...) metodološko in normativno obvezujoče zagotoviti sodelovanje strokovnjakov za kulturo, sociologijo, zgodovino, etnologijo, semiologijo ipd.



Simulacija lokalnih in slovensko kulturnih vsebin na "reklamnih tablah", ki stojita na strehi veleblagovnice Baumax-x v Mariboru (fotografija Kolbičevega kipa ("Kartek") s Slomškovega trga v Mariboru; novoformirani toponim "Teborje" kot predlagano ime za tukajšnji predel mesta; sodelavec pri tehnični izdelavi simulacije: Aleš Koprivšek, univ. dipl. inž. kr. arh.)

6. Literatura:

ALTHUSSER, LOJUS ET. AL, SKUŠEK-MOČNIK, ZOJA (1980): *Ideologija in estetski učinek*, zbornik. Ljubljana, Cankarjeva založba

BAJEC, ANTON et al. (1994): *SSKJ - Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana, SAZU in Znanstveni center SAZU - Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, DZS

BAUDRILLARD, JEAN: *Simulaker in simulacija* (1981), *Popolni zločin* (1995). Ljubljana, ŠOU, Študentska založba, 1999

DEBORD, GUY: *Družba spektakla* (1969), *Komentarji k družbi spektakla*; *Panegirik: prvi del*. Ljubljana, ŠOU, Študentska založba, 1999

FALK, PASI (1997): *Benetton-Toscani učinek - preizkušanje mej konvencionalnega oglaševanja*, v: *Potrošnja: zasebne prakse, javni užitki*. Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti, letnik XXVI, št. 189

FEATHERSTONE, MIKE (1991): *Mestne kulture in postmoderni življenjski stili*, v: *Potrošnja: zasebne prakse, javni užitki*. Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti, letnik XXVI, št. 189

JEAN, GEORGES (1989): *Govorica znakov - pisava in njena dvojnica*. Ljubljana, DZS, 1997

KOS, DRAGO (1995): *Globalizacija "netrajnostne" potrošnje*, v: *Mlinar, Zdravko (ured.) Osamosvajanje in povezovanje v Evropskem prostoru*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede

KUČAN, ANA (1998): *Krajina kot nacionalni simbol*. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče d.o.o.

LUTHAR, BREDA, ULE, MIRJANA (1998): *Post-politične prakse*, v: *Potrošnja: zasebne prakse, javni užitki*. Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti, letnik XXVI, št. 189

LUTHAR, BREDA (1998): *Ne tako visoka kultura - prepovedani užitki nakupovanja*, v: *Potrošnja: zasebne prakse, javni užitki*. Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti, letnik XXVI, št. 189

LYNCH, KEVIN (1972): *Slika jednog grada*. Zagreb, prevod 10. izdaje

MLINAR, ZDRAVKO (1994): *Individuacija in globalizacija v prostoru*. Ljubljana, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 35

MOL, A. P. J., SPARGAAREN G. (1994): *Konec narave - narava v okolju refleksivne moderne in družbe tveganja*. Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti, št. 168-169

PRAPROTNIK, TADEJ (1999): *Ideološki mehanizmi produkcije identitete - od identitete k identifikaciji*. Ljubljana, ISH - Fakulteta za podiplomski humanistični študij in ŠOU - Študentska založba

Jože Kos Grabar

VISUAL AND MEANING ASPECTS OF SHOPPING CENTRES' SIGNS IN GENERAL AND IN MARIBOR IN THE YEAR 2000

Summary

In the end of 20th century big shopping facilities and groups of facilities (shortly: shopping malls), which were mostly financed by the investments of foreign capital, were built. Some very noticeable visual (commercial, identification) marks are placed on them. This contribution deals more specific with the meanings and effects of the above mentioned signs in urban and societal area of Maribor.

For the introductory purposes, theoretical conceptualizations are indicated for the analysis of the specific examples of signs regarding contemporary society in general, on globalization, consumer culture, ideology, group identity, marks and symbols in the area, marketing and transformation of urban area. Among sociological concepts of comprehension of modern societies short indication is given on recent, media marked capitalism, high, late and reflexively modern risk society, society of spectacle, simulation society, consumer society and processes of globalization. Links between contents of the term ideology, identity, mark, symbol, advertising mark and marketing are outlined. Influences of expansion of consumer options in contemporary societies on the changes of cities including parallel expansion of shopping malls and their changes and urban areas ("street eclecticism", shopping malls as big centers of sorting and hyper areas of goods and areas of emerging new sociability) are described.

The aim of the main part of this contribution is to analyze specific marks of the twelve Maribor shopping malls. The macro and micro locations, construction architectural characteristics, degree of readability, separability and the content of the marks from the perspective of language and textual contents of shopping malls are described. In proceed there are indicated effects of specific marks on formation of "hyper reality" of consumer world, visually spectacular, abundance, importance, presentation of the abstract, anonymity, foreign capital, domination over surrounding urban and societal area. Basic principles of global consumer society are densely described in the meaning of analyzed marks. The contribution warns on the role of architectural-shapeable realization and urbanistically specified locations of marks by realization of modern marketing and their active strategy of sale and advertising and also on the influence of the marks on the formation of identity of inhabitants and visitors of the city. Foreign textual contents of the marks that are analyzed is a possible origin of the conflicting understanding of the area by the part of the Maribor inhabitants.

Regarding the problems of combinations of (European) economic integration and cultural diversities, a need for preservation of the main characteristics of this place culture along the same time creative and selective introduction of foreign economic and cultural influences is emphasized. Also, a need for introduction of social and humanistic experts in the activities of formation of the new textual elements in urban area is emphasized.

ZAPISI - NOTES

BENEFICIJ VSEH SVETIH V MARIBORU V DRUGI POLOVICI 17. STOLETJA

Sašo Radovanovič*

Po izgonu Židov iz Maribora leta 1497 sta meščana Bernardin in Barbara Druchker naredila iz nekdanje židovske sinagoge cerkev Vseh svetih. Istega leta, 1501, sta poleg cerkve ustanovila še beneficij, ki sta ga bogato dotirala. Beneficiatova dolžnost je bila brati tedensko po pet maš, po smrti ustanovitelja pa zanju obhajati obletnice smrti ter vzdrževati večno luč pri oltarju vseh svetih. Po smrti ustanovitelja sta prišla pravica do podelitve beneficija in patronstva nad njim v roke mestnega magistrata, ki je čuval tudi ustanovno listino in vse listine, ki so se nanašale na ta beneficij.

Beneficij je užival kar precejšnje dohodke od ustanove, saj je le-ta imela pri cerkvi v mestu hišo in oštati ter dva vrtova, v okolici Maribora pa pet lub, enako število domcev, tri vinograde in nekaj njiv. Poleg tega je beneficij dobival dohodke od kopališča ob Dravi.¹ Glede na vse to je bilo mesto beneficiata pri tem beneficiju zelo zaželeno »službeno mesto«, kajti dohodki so bili glede na vloženi trud precejšnji. Zato tudi ni nič čudnega, če so se poleg mestne duhovščine za upravljanje beneficija potegovali tudi duhovniki iz okoliških župnij in sami meščani. Iz poročil za 16. in tudi 17. stoletje je razvidno, da je precej beneficijev prišlo v roke meščanov, ki seveda niso skrbeli za božjo službo, zato si je večina župnikov prizadevala, da bi povrnili odtujene beneficije (da bi s tem povečali dohodke), s tem pa so prišli navzkriž meščani, ki so te beneficije odkupili.

Do poletja 1668 je bil upravljaec beneficija Vseh svetih v Mariboru Andrej Jurij Benkovič, ki se je rodil leta 1604 v Rakitovcu na Hrvaškem. Osnovno in srednjo šolo je obiskoval v Gradcu, kjer je bil leta 1620 član kolegija Ferdinandeum in kjer je nato tudi študiral teologijo.² Med leti 1652 in 1654 je bil vikar v Celju. Od Jurijevega leta 1654 do julija 1661 in od februarja 1662 do junija 1665 je bil korni mojster v Mariboru. 18. septembra 1659 ga je oskrbnik krške škofije imenoval za beneficiata beneficija Vseh svetih v Mariboru. Umrl je v Mariboru 9. julija 1668.³

Že 13. julija istega leta se je za beneficij Vseh svetih potegoval drugi Benkovič, tokrat Janez Krstnik Benkovič, filozof in kasist, doma iz Kranjske, pravzaprav Kraševce (natione carstinus), meščan Cerkuice na Notranjskem. Od leta 1655 do 1657 je bil kaplan v Malečniku. Leta 1659 je bil vikar v Spodnji Voličini. Med leti 1661 do 1678, ko je bil župnik v Lenartu, je že bolehal za putiko in prav zaradi napredujoče boleznii več let ni mogel opravljati dušnega pastirstva. V letih 1672 in 1673 je bil zaradi boleznii odsoten pri vizitaciji župnije.⁴

* Sašo Radovanovič, višji kustos, Pokrajinski muzej Maribor, SI-2000 Maribor

¹ Jože Mlinarič: Beneficiji v mestu Mariboru do konca 16. stoletja, ČZN N.V. 9/1, 1973;

² Johann Andritsch: Die Matrikeln der Universität Graz 1630-1662, Akademische Druck u. Verlagsanstalt, Graz-Austria 1977;

³ Zapisniki arhidiakonatskih sinod arhidiakonata med Dravo in Muro 1645-1685/sign. XX d 34/1, d 35/2, d XX 36/3, v arhivu sekovske škofije v Gradcu, leta 1645-1685;

⁴ Zapisniki arhidiakonatskih sinod arhidiakonata med Dravo in Muro 1645-1685/sign. XX d 34/1, d 35/2, d XX 36/3, v arhivu sekovske škofije v Gradcu, leta 1645-1685,

Benkoviča nista bila brata niti v kakšnem koli sorodstvu. Bilo je le naključje, da sta dva duhovnika z enakima priiinkoma upravljala isti beneficij eden za drugim.

Pismo – revers gospoda Janeza Krstnika Benkoviča zaradi beneficija Vseh svetih tukaj (v Mariboru) leta 1668:

»Jaz, Janez Krstnik Benkovič, v tem času župnik pri Sv. Lenartu v Slovenskih goricah, potrjujem s tem, da sta mi na mojo ponižno prošnjo plemeniti gospod mestni sodnik in mestni svet v Mariboru kot odvetnik in fevdni gospod v doživljenjsko upravljanje podelila beneficij Vseh svetih z vsem pripadajočim, kar je pred tem upravljal moj ljubi pokojni gospod brat, gospod Jurij Benkovič (Wenklovitsch) kot bivši beneficiat. Zato sem proti mišljenju mojega spoštovanega fevdnega gospoda in odvetnika sestavil to pogodbo v pisni obliki s podpisom in se s tem obvezal, da bom za ta beneficij, vinograde in vse, kar k temu spada, dobro skrbel, da ne bom naredil nobenih dolgov in da bom redno plačal vse dajatve, vinski davek in dajatve deželi, da bom poskrbel za redno božjo službo ali sveto mašo. Ker zaradi obveznosti v svoji fari ne morem imeti redne božje službe v mestu, bom poskrbel, da jo bo v moji odsotnosti vodil drug duhovnik ali kaplan. Obljubljam, da bom redno skrbel za vsa popravila in da ne bom iz beneficija ničesar prodal, zamenjal ali na kakršen drugi način izgubil. Delal bom tako, kot sem se obvezal v pismu mestnemu sodniku in mestnemu svetu. Če pa ne bom izpolnjeval vsega, kar sem se obvezal, pozivam mestnega sodnika in mestni svet, da naj storita, kot je v takšnih primerih običajno. Pri svoji duhovniški časti obljubljam, da bom v takšnem primeru zapustil beneficij. To pismo sem napisal lastnoročno in ga pečatil s svojim pečatom.«⁶

Zanimivi pri tem niso toliko pogoji, ki jih bo moral izpolnjevati, in obljube, ki jih je lenarški župnik dal mestnemu sodniku in svetu, zanimivo pri tem je, da je ta reverz bil napisan 13. julija 1668, medtem ko je njegov brat umrl 9. julija 1668. To nam vsekakor razkriva velik interes za beneficije v Mariboru, ki se je kazal v prvi vrsti v gospodarskem pogledu, in to ne le kot dohodki od samega beneficija, temveč v dejstvu, da so upravljalci z beneficijem dobili hišo in klet v mestu, ki je bilo središče vinske trgovine na Štajerskem in kot takšno zaščiteno od njegovega lastnika deželnega kneza s posebnimi privilegiji na področju vinske trgovine.

Leta 1668 je bil mestni sodnik v Mariboru Andrej Mentner, medtem ko je tega leta mestni župnik po smrti Melhiorja Rainerja postal Andrej Stredioth.

⁶ Štajerski deželni arhiv, Fond Stadt Marburg Sch. 10/92;

FRAN ŠTUPICA – LENARŠKI NOTAR IN MAISTROV GOSTITELJ NA ZAVRHU

(Uvodna razprava na okrogli mizi v okviru 19. Maistrovih spominskih prireditev na Zavrh u v Slovenskih gorica h 26.novembra 2004)

Marjan Toš*

Fran ŠTUPICA se je rodil 14.avgusta 1873 v Ribnici na Dolenjskem, umrl pa 24.marca 1937 v Lenartu, kjer je tudi pokopan. Pravo je študiral na Dunaju in je bil pred prihodom v Lenart do leta 1905 notar v Trziču. Lenarški notar je bil vse do leta 1937 in je uradoval v hiši na zdajšnji Jurovski cesti 3, ki jo je kupil leta 1906 in kasneje dozidal.

Fran ŠTUPICA je prišel k Lenartu kot liberalec, najprej je ustanovil narodnonapredno (liberalno) stranko in je tudi v narodnem pogledu zastopal radikalno smer. Štupica je prišel v Slovenske gorice potem, ko mu je bilo ponujeno tudi mesto notarja v Gorici. Slovenske gorice so mu bile ljubše in po krajšem ogledu Lenarta in okoliških krajev se je odločil za Lenart. Ta je bil na prelomu 19. in 20. stoletja še vedno med manjšimi in ekonomsko nepomembnimi trgi na Spodnjem Štajerskem. Večina tržanov v Lenartu je bila slovenskega rodu, četudi se je štela med Nemce, ker je bilo imenitnejše in je pomenilo v primerjavi s slovenskim ljudstvom višjo socialno stopnjo. To stopnjo pa je tržan poudarjal predvsem z nemštvom. Po ljudskem štetju iz leta 1900 so pri Lenartu našteali 297 Slovencev in 306 Nemcev, kar pomeni, da so bili Slovenci in Nemci v relativnem ravnovesju. Leta 1910 pa je bilo po ljudskem štetju pri Lenartu 323 Nemcev in 302 Slovenca. Okolica je bila povsem slovenska, saj je štel lenarški sodni okraj po ljudskem štetju iz leta 1900 le 380 Nemcev in 17.115 Slovencev. Bogo Teply v svoji znani študiji o narodnostnih in političnih bojih pri Lenartu v desetletju pred prvo svetovno vojno¹ navaja, da avstrijska uradna statistika ni upoštevala narodnosti, pač pa je delila prebivalstvo po občealnem jeziku.Ta čas so pri Lenartu zaznamovala politična nasprotja in »praske« med trškimi Nemci in Slovenci. Slednji so v desetletju pred prvo svetovno vojno, torej v času, ko je prišel v Slovenske gorice tudi notar Fran Štupica, počasi krepili svoje pozicije. Za narodnostne razmere je bilo izjemno pomembno, kako so bili usmerjeni uradniki pri posameznih uradih in pripadniki svobodnih poklicev. Župnišče je bilo slovensko, župnik Jožef Janžekovič je bil zaveden Slovenec in tudi zelo toleranten do slovenskih trških liberalcev. Krepil se je tudi položaj slovenske šole, ki je od leta 1895 domovala v veliki zgradbi ob cerkvi. To je bilo v tistem času eno najlepših in največjih šolskih poslopij v Slovenskih gorica h. Zaradi nove šole se je prikrito nasprotovanje med lenarškimi trškimi Nemci in Slovenci razvilo v odkrit spopad, povod zanj pa je bil napis na zgradbi. Slovenci so namreč zahtevali, da naj bo najprej slovenski in šele nato nemški, Nemci pa ravno obratno. Bilo je veliko hude krvi in preprirov, na koncu pa je le prevladala slovenska različica.² Šola je postala močna opora slovenstva, še zlasti , ko jo je prevzel nadučitelj in veliki narodnjak Radoslav (Rado) Kopič. Slovenci so dobivali večji vpliv še v drugih javnih službah. Najvišji urad v trgu je bilo Okrajno sodišče, ki je pri Lenartu v Slovenskih gorica h začelo delovati sredi leta 1850. Na njem so vlagali tudi slovenske tožbe in

* Mag. Marjan Toš, novinar in publicist, SI-2230 Lenart v Slovenskih gorica h

¹ Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, 497.

² Marjan Toš, Sokolsko društvo Lenart 1908 – 1998, Lenart 1998, 10-11.

v začetku 20. stoletja se je sodišče precej sloveniziralo. Za slovensko uradovanje je precej zaslužen Jožef Kranvogel, še bolj pa ga je poskušal slovenizirati Karel Wenger. Pomembno vlogo na sodišču je odigral njegov kasnejši starešina in krajevni kronist dr. Ožbolt Ilaunig. Sprejemal je slovenske tožbe, ki so jih vlagali liberalni lenarški odvetniki, med njimi tudi dr. Milan Gorišek, ki je prišel v Lenart 1904. leta, torej slabi dve leti pred Franom Štupico, s katerim sta sprva dobro sodelovala. V Goriškovi odvetniški pisarni so bili vsi sodelavci aktivni pri narodnem gibanju, dr. Gorišek pa je kmalu prevzel pobudo in postal duša narodnostnega, političnega, društvenega in kulturnega življenja pri Lenartu in v okolici vse do začetka 2. svetovne vojne. Narodnostne in politične razmere pri Lenartu in v okoliških krajih pred prvo svetovno vojno dokaj nazorno predstavlja tudi dr. Alojz Kraigher v znanem naturalističnem romanu *Kontrolor Škrobar*. V letih 1907 – 1914 je bil Kraigher okrajni zdravnik pri Sveti Trojici v Slovenskih goricah. Kakšna je bila družba, ki jo je dodobra spoznal v tem delu Slovenskih goric, je povedal tudi v pismu Ivanu Cankarju, ko ga je 10. marca leta 1910 vabil na večmesečno bivanje k Trojici. Zapisal mu je tole: »Saj bi bilo dobro, da bi kdo od socialistov malo preštudiral obmejne razmere. Teh ne poznajo niti rodoljubi po poklicu, kaj šele mi drugi. Narodnostni program tvoje stranke je gotovo idealen, a ne gre samo zanj, gre tudi za taktiko. In v tej pač ne vidim nobenega smotrnega dela. Pridi in poglej! In če te ne bo zase sram ob tej narodnostni mizeriji na Spodnjem Štajerskem in Koroškem, se grem obešat.«³

Kontrolorja Škrobarja je Kraigher zasnoval že leta 1910, napisal pa do leta 1913 in ga izdal naslednje leto, torej 1914. Po izidu romana so mnogi mislili, da je glavni junak dr. Ožbolt Ilaunig, Bogo Teply pa je menil, da za model glavnega junaka Kraigherju ni toliko rabil sodnik Ilaunig kot lenarški notar Fran Štupica. Ilaunig v svoji avtobiografiji *Moje življenje* navaja, da je bil Štupica narodni omahljivec. Med Ilaunigom in Štupico pa ostaja le en razloček, namreč Ožbolt Ilaunig se za razliko od Frana Štupice ni ukvarjal z denarnimi posli, zato pa je slovel po vsej okolici kot veseljak.⁴ Zdi se, da Kraigher ni objektivno opisal klerikalno-liberalnih nasprotij v Slovenskih goricah in da je v Lenart presadil centralni slovenski model in obliko obeh ideologij⁵ »Razumel ga je le tisti, ki je vse to doživel. Po mojem mnenju ta roman ni nič drugega, kakor naročena govornica raznih klepetulj obojega spola. Ljudstvo tega kraja je knjigo hlastno čitalo, pravega pomena, ki so ga se ve kritiki našli, ljudstvo ni spoznalo, pač pa se je čez nas vse št. Lenarške Slovence izvrstno zabavalo, kajti našli so hitro, kdo je ta ali oni. In tako moram reči, da nam je pisatelj nam Slovencem v tukajšnjem kraju silno škodoval na ugledu, zanetil je mnogo sovraštva, svojega smotra, ki si ga je on predstavljal, pa ni dosegel. Dr. Kraigher imel je še predrznost, da se je prišel k meni posloviti, ko je odhajal iz svete trojice na novo mesto v Ljubljano. Obrnil sem mu hrbet in s tem sem mu dal primerno odgovor za to, ker je mene in mojo ženo žalil.«⁶ Kraigher je Ilauniga dobro poznal tudi od blizu. Zamimiv je podatek, da je Ilaunig jemal v kazensko komisijo mnogo raje zdravnika Alojza Kraigherja od Svete trojice kot Nemca Zirngasta od Lenarta. »Moj temperament in moji dogodljaji so bili Kraigherju v marsikaterem oziru povod, da je to uporabil za svoj roman in to na način, da bi lahko vsak vse otipal.«⁷ Eden od poglavitnih junakov Kontrolorja Škrobarja je brez dvoma notar Štupica, ki je bil piscu zaradi nekaterih narodnostno omahljivih potez očitno dovolj zanimiv, da ga je upodobil v tem romanu. Seveda pa je ob branju literarnega dela treba opozoriti na nekatera objektivna zgodovinska dejstva, ki postavljajo Frana Štupico ob bok nosilcev naprednih idej in narodnostnega gibanja za slovenstvo v začetku 20. stoletja.

³ Pisma Ivanu Cankarju II., Ljubljana 1948.

⁴ Alojz Kraigher, *Kontrolor Škrobar*, Maribor 1973, 512.

⁵ *Ibid.*

⁶ Ožbolt Ilaunig, *Moje življenje*, IV. zvezek, Pokrajinski arhiv Maribor.

⁷ Alojz Kraigher, *Kontrolor Škrobar*, Maribor 1973, 511.

Tako je bil prav Štupica med pobudniki za ustanovitev Sokolskega društva Lenart. Pobudo za ustanovitev Sokola je dal Štupica že poleti 1906 leta. Četudi deželno namestništvo tedaj ustanovitve ni prepovedalo, se je zavlekla za dobri dve leti, tako da je bil ustanovni občni zbor šele 9. avgusta 1908. Ustanovnega občnega zbora lenarškega Sokola sta se udeležila tudi mariborska sokola prof. Leopold Poljanec in Emanuel Ilich, oče med drugo svetovno vojno ustreljenega talca dijaka Bojana. Prvi je razložil sokolske ideje, drugi pa telovadbo. Izvoljen je bil upravni odbor s Štupico na čelu. Občnega zbora se je udeležilo 15 ljudi, še isti dan je bila popoldne na dvorišču Štupičeve hiše prva telovadna vaja, ki jo je vodil Ilich. Kmalu po ustanovitvi je Štupica iz društva izstopil in prišlo je do resne krize. Zaradi odsotnosti Štupice so izstopili iz društva skoraj vsi člani, ki so bili ustanovitelji Sokola. Potem je v društvu prevzel pobudo dr. Milan Gorišek, ki je pridobil med uradništvom in svobodnimi poklici novo članstvo in je bil gonilna sila društva vse do začetka druge svetovne vojne aprila 1941. Franc Štupica se po izstopu iz Sokola društveno ni več udeleževal, po volitvah leta 1911 pa se tudi ni več aktivno ukvarjal s politikom. Narodnozavedni tržani so mu namreč zamerili, da se je leta 1911 izmuznil volitvam, in sicer tako, da je ob 13. uri, ko bi moral na volišče, »moral« na hitro delat oporoko. Ta dogodek podrobneje opisuje tudi Ožbolt Ilaunig in med drugim navaja: »Vinčenc Sarnitz ne bi mogel iti na volišče, pripravljali so že nosilnico, da bi notarja (Štupico) strašili, češ, tako nič ne pomaga, če greš volit, mi pač ponesemo na smrt bolnega na volišče. Bilo je vse napeto, kaj bo naredil notar. In glej, malo pred eno uro pripeljal se je iz Trojice kočijaž Ferija Goloba pred notarjevo hišo, le ta vstopi in se odpelje hitro skozi trg naprej k Sveti Trojici, ker ga zahteva neka stranka, da ji napravi oporoko. Da je bilo vse dogovorjeno, je spoznal vsak in tako je bila usoda Slovencev na volitvah zapečateni.« »Treba je omeniti še to, da je Štupica kot radikalni liberalec ustanovil Glavno hranilnico in posojilnico Slovenskih goric. Ker pa z denarjem ni znal ravnati in mu slovenski denarni zavodi niso zaupali, se je zadolžil pri ptujski nemškutarski Sparkasse in s tem postal narodnopolitično mrtev. Večkrat je posojila dajal brez jamstva, tako da je iz Glavne hranilnice in posojilnice izstopil in se počasi oddaljeval od narodnonapredne stranke« (Marjan Toš, Sokolsko društvo Lenart 1908 – 1998, Lenart 1998, 12-13.). Ob izbruhu 1. svetovne vojne leta 1914 so bili na udaru oblasti narodnozavedni tržani, intelektualci in člani Sokola. Šikaniranju se ni mogel izogniti niti notar Štupica, ki so ga oblasti poznale kot narodnjaka, čeprav se po letu 1911 ni več aktivno vključeval v trško javno, še manj pa politično življenje. Uspelo se mu je izogniti aretaciji in dokončno je prenehal s politikom. Poleg notarskega dela se je z veliko ljubeznijo vse bolj posvečal vinogradom na Zavrhu, kjer je prideloval kakovostno vino.

Na Zavrhu je Fran Štupica že leta 1909 kupil starinsko, s slamo krito hišo in 3 hektarje vinogradov. Staro hiši je leta 1922 porušil in na njenem mestu postavil razpoznavno vilo, ki je bila poznana kot »Štupičeva vila na Zavrhu«. To ime se je za skrbno zgrajeno hišo z mogočno kletjo ohranilo vse do danes. Na njegovi kleti v Zavrhu je bil lepo viden napis, ki so ga občudovali mnogi mimoidoči. »KDOR SI PRIJATELJ, POTRKAJ POSTOJ, KUPICO VINA IZPRAZNI Z MENOJ.«⁹ Vilo je Štupica dokončal leta 1923 in je bila priljubljeno zbirališče Štupičeve družine in mnogih prijateljev. Z veliko ljubeznijo, spoštovanjem in odgovornostjo se je posvečal vinogradništvu in kletarstvu. V vinogradu se je zdrževal cele dneve in zaradi tega pogosto pozabil na obveznosti v notarski pisarni. Zato so nekatere stranke iskale usluge pri drugih uradnikih, največ v odvetniški pisarni dr. Milana Goriška, ki se zaradi tega ni jezil.¹⁰ Sicer pa je bil notar Štupica velik gospod, ki je prideloval izjemno kakovostno vino in imel med drugim tudi polnilnico za buteljke. Marica Kramberger na primer se spominja, da je Štupičeva soproga Alma (sicer učiteljica z značilnim dolenskim naglasom), zelo uglajena,

⁹ Ožbolt Ilaunig, *Moje življenje*, III. zvezek, Pokrajinski arhiv Maribor.

¹⁰ Marica Kramberger, *Lenart in Majda Dougan*, Maribor.

¹¹ Majda Dougan, Maribor, izjava z dne 29.7. 2004.

prijazna in markantna, a žal nekoliko skopuška ženska, podarila njenemu bratu Ludviku za opravljeno diplomu steklenico vina iz Zavrha, letnik 1919, torej buteljko iz leta, ko se je Ludvik Kramberger rodil. Znala je biti pozorna in cenila je delo.¹¹ Narodnozavedno držo je Štupica kljub sorazmerno zgodnjemu odhodu iz politike ohranil. Tržani Lenarta se ga spominjajo s spoštovanjem kot velikega gospoda, ki je cenil sadove narave in bil dobesedno zaljubljen v Zavrli in tamkajšnje vinograde. Na Zavrhu mu ni bilo dolgčas, imel je veliko prijateljev, družil se je z mnogimi ljudmi dobre volje in je užival v prijetnih družbah. Političnih dogodkov se je v celoti izmikal, bil je srednje postave, bolj suh, redko so ga srečevali v Lenartu, še manj v uradih, na sodišču ali trški občini.¹² V zakonu s soprogo Almo so se mu rodili trije otroci, sin Marjan (kasnejši dr. prava, odvetnik in pred 2. svetovno vojno tudi lenarški župan) ter hčerki Cvetana in Ružena. Slednja je umrla stara komaj 17 let.¹³ Hčerka Cvetana se je morala poročiti s Samitzem.¹⁴ Poroka je bila v lenarški župnijski cerkvi, mladi Samitz je bil lep in postaven moški. Cvetana (tudi Cvetka) je bila delovna ženska, znala je pripraviti odlično smetano in maslo, k njej so hodili delat maslo številni lenarški tržani, tudi družina dr. Milana Goriška.¹⁵ Sin dr. Marjan Štupica je bil odvetnik, a je z velikim veseljem opravjal tudi kmečka opravila, prijel je za vsako delo, še posebej rad se je vozil s konjsko vprego. Družina Štupica je bila premožna, notar Franc Štupica je tudi rad posojal denar in zaračunaval obresti.

Na Zavrhu je bil gost lenarškega notarja Frana Štupice tudi slovenski general in pesnik Rudolf Maister- Vojanov. Štupica in Maister sta se spoznala na Dunaju, že iz mladih let pa sta se zelo dobro poznali njuni soprogi. Tako se je razvilo globoko in pristno družinsko in osebno prijateljstvo, ki ga potrjujejo tudi nekateri ohranjeni viri in korespondenca med Štupico in Maistrom. General Rudolf Maister- Vojanov z družino je bil gost Frana Štupice na Zavrhu leta 1924, 1925 in 1929. Na Zavrhu si je Maister želel priti še leta 1934, vendar je žal prej umrl. Ob zadnjem obisku na Zavrhu leta 1929 je general Maister poklonil gostiteljema Almi in Franu Štupici svojo pesniško zbirko »KITICA MOJIH« s posvetilom kot zahvalo za trikratno gostoljubnost v njuni vili na Zavrhu. V posvetilu z dne 5.10. 1929 je zapisal: »Prijatelju gospodu notarju Francu Štupici in njegovi dobri gospej za spomin na trikratno bivanje v njenem gostoljubnem domu v solnčnem Zavrhu.«¹⁶ Pri Štupici se je Maister dobro počutil, zelo sproščeno sta prijateljela in uživala v dobri družbi, ob izbrani hrani in kakovostnem vinu. Da je šlo za resnično globoko in trdno osebno in družinsko prijateljstvo med Štupico in Maistrom, potrjuje tudi njuna korespondenca. Maister se je na primer Štupici prijazno zahvalil po zadnjem obisku na Zavrhu leta 1929. Na dopisnici z dne 18.10. 1929. leta, ki nosi naslov: »Gospod Franc (in ne Fran) Štupica, notar, St. Lenart, Slovenske gorice«, je Rudolf Maister – Vojanov med drugim zapisal: »Prav prisrčno se Vama zahvaljujemo za bogato in tako sladko trgatve. Joj, kakšno bo to vino? Prav tople pozdrave oz. poklone od nas vseh. Vdani vama gen. Maister.« V daljšem pismu z dne 26. avgusta 1932 notar Štupica piše generalu Maistru: »Dragi prijatelj! Tvoje cenjeno pismo z dne 25. t.m. me je zelo razveselilo, ker vidim iz njega, da si še pri pravi življenjski moči. Glede vprašanja zaradi jabolčnika bi bilo seveda najbolje, da bi proučil tozadevno knjigo, ki jo je spisal sadjarski nadzornik Martin Humek o pridelovanju sadjevca. To pa je sedaj zaradi kratkega časa nemogoče in zato Ti podajem s tem najvažnejša navodila o tem vprašanju.« V nadaljevanju pisma Maistru svetuje, kako se dobi dobra pijača iz sadja in kako pomembna je za dobro pijačo čista posoda. Pismo zaključuje: »Tu pri nas je vse pri starem; dobro, kolikor more v teli razmerah biti. Veselim se, če bom mogel Tebe in Tvoje tekom meseca septembra pozdraviti v Mariboru; do

¹¹ Marica Kramberger, Lenart, izjava z dne 11. 8. 2004.

¹² Majda Dougan, Maribor, izjava z dne 2.8. 2004.

¹³ Marta in Ivan Černež, Maribor, 10.9. 2004.

¹⁴ Vida Brumen, Lenart, izjava z dne 9.8. 2004.

¹⁵ Majda Dougan, Maribor, izjava z dne 18.8. 2004.

takrat pa sprejmi s tem za Se in za Svoje drage najiskrenejše pozdrave od naju obeh. Tyoj! Fran Štupica.«¹⁷

Zelenega obiska generala Maistra pri Štupičevih na Zavhru leta 1934 seveda ni bilo, saj je general umrl. Njegova smrt je pretresla tudi notarja Štupico in njegovo družino, ki je po generalovi smrti ohranile prijateljske stike in odnose z Maistrovimi. Tri leta po smrti Rudolfa Maistra - Vojanova je 24. marca 1937 umrl tudi notar Fran Štupica. Pokopali so ga na veliki petek na lenarškem pokopališču . Mariborski Večernik je v daljšem nekrologu izpod peresa dr. M.G. (dr. Milana Goriška) zapisal: » Brez petja, govorov in zvonjenja je legel v grob.« Slovenski gospodar pa je v krajšem članku v rubriki Osebne vesti zabeležil: » Pri Svetem Lenartu v Slovenskih gorah je umrl 24. marca po težki bolezni v starosti 65 let dosluženi javni notar in oče sedanjega župana dr. M. Stupice, g. Fran Štupica. Pokojnik je najprej služboval kot notar v Trziču, nato pa dolga leta pri Svetem Lenartu v Slov. gor., kjer je stopil v pokoj. G. Stupica je bil pri Sv. Lenartu ugledna osebnost in se je udejstvoval v naših gospodarskih in samoupravnih ustanovah. Z njegovo smrtjo je odšel eden zaslužnih narodnih delavcev na naši severni meji, za katero je mnogo storil. Pokojniku naj sveti večna luč, sorodnikom, zlasti g. županu dr. Stupici, naše iskreno sožalje!«¹⁸ V daljšem nekrologu v Večerniku¹⁹ je avtor zapisal » da je bil trg trdno v nemških rokah, okolica po ogromni večini nezavedna. V posojilnici je vladal kaos. Tajnik Gorjup je gospodaril po svoje, nato je zbolel in umrl. Tri leta ni bilo bilance. V političnem oziru je vladala med Slovenci tako zvana sloga. Volitve v okrajni zastop so bile pred vrati, a v trgu ni bilo delavcev. Tako sem prišel brez lastnega sodelovanja v odbor posojilnice in Katoliškega političnega društva. Posojilnico sem spravil v red, pomagal z uspehom pri volitvah ter navezal stike z okolico. Tedaj je prišel on (Fran Štupica – op. avt.). Prišel je iz krajskega ozračja, kjer so se že bili navolili vednega poslušanja. Vstopil je takoj v prve vrste snujoče se »Narodne stranke«, pokazal javno svoje negodovanje »slogaškemu« ozračju ter zahteval tudi od mene (dr. Milana Goriška) odločnega nastopa. Jaz sem smatral, da tukajšnje razmere še ne dopuščajo razbitja sloge. Mojega nasveta pa ni poslušal. Hotel je čistega vina in kaj kmalu smo ga dobili. Ker se že poprej nisem popolnoma podredil komandi gotovih gospodov, so me že težko gledali v svojih vrstah, ko me niso več potrebovali. Za izločitev pa ni bilo razumljivega razloga. Zdaj se je pokazala prilika. Stavili so name kratko vprašanje, ali z njimi – ali z njimi. Odgovoril sem po svoji vesti. Posledica: vsesplošna izločitev. Tu je začelo njegovo delo. V svrhu denarne osamosvojitve je ustanovil Glavno hranilnico, da probudi narodno zavest » Sokola », kateremu je stopil na čelo. Spravil je spet v življenje Ciril Metodovo društvo. Iz katoliškega bralnega društva je napravil čitalnico, da pokažemo javno, da želimo tudi na kulturnem polju svobodnega razmaha. Zabil je temelje naprednemu življu- zgraditev pa je prepustil kaj kmalu nam drugim.«²⁰

Iz teh stavkov veje spoštovanje Štupičevih nekdanjih sodelavcev in političnih somišljenikov, s katerimi se je sicer kasneje razšel, do njegovega dela na narodnostnem in društvenem področju. Zlasti ustanovitev Sokola, ki je v lenarškem narodnostnem življenju odigral izjemno pomembno vlogo, je bila pobuda in velika zasluga Frana Štupice. Pa tudi prijateljevanje z Maistrom dokazuje njegovo pokončno držo in značaj odločnega, a vedrega moža, ki se je brez dvoma zapisal v lenarško zgodovino. Zasluži si dostojen spomin in spoštovanje, pa tudi poglobljeno zgodovinopisno študijo, ki bo celoviteje odgovorila še na mnoga odprta vprašanja in dileme. A eno je gotovo – Fran Štupica je bil velik Maistrov prijatelj in če ga on ne bi povabil na Zavrh, ne bi bilo ne

¹⁶ Knjigo z Maistrovim posvetilom hranita Štupičeva vnukinja Marta in njen soprog Ivan Černezel iz Maribora.

¹⁷ Pismo Frana Štupice generalu Maistru z dne 26.8.1932

¹⁸ Slovenski gospodar, št.13 z dne 31.3. 1937

¹⁹ Večernik, št. 72 z dne 31.3. 1937.

²⁰ Ibid.

Maistrovega stolpa, ne spominske sobe in ne nadvse odmevnih in razpoznavnih Maistrovih spominskih prireditev. Štupičeva vila, ki je zdaj lepo obnovljena in nosi ime novega lastnika »vila Fekonja«, ostaja tudi v novem času simbol tega prijaznega slovenskogoriškega kraja, ki je znal med prvimi izbrskati iz pozabe Rudolfa Maistra - Vojanova. Ne glede na očitno nesporno zgodovinsko dejstvo, da je bil ta veliki Slovenec na Zavrhu samo trikrat. Dovolj, da se ga spominjamo in da se skupaj z njim spomnimo njegovih sodobnikov in prijateljev. Eden takšnih je bil tudi lenarški notar Fran Štupica.

Viri in literatura:

1. Alojz Kraigher, Kontrolor Škrobar, Maribor 1973.
2. Bogo Teply, Narodnostni in politični boji pri Lenartu v desetletju pred prvo svetovno vojno, Svet med Muro in Dravo, Maribor, 1968.
3. Zbornik Občine Lenart, Lenart 1996.
4. Lenarški zbornik, Lenart 2000.
5. Marjan Toš, Sokolsko društvo Lenart, Lenart 1998.
6. Marjan Toš, Prevratni dnevi 1918/1919 pri Lenartu v Slovenskih goricah, ČZN 2/1997.
7. Marjan Toš, Dr. Milan Gorišek, preveč pozabljeni narodnjak Slovenskih goric, Večer, 19.1.1995.
8. Ožbolt Ilauñig, Moje življenje I-IV., rokopis v Pokrajinskem arhivu Maribor.
9. Sokolsko društvo Sv. Lenart v Slovenskih goricah 1908-1938, Kanik 1938, rokopis v Matični knjižnici Lenart.
10. Ožbolt Ilauñig, sodni starešina in pisatelj, gradivo iz razstave Matične knjižnice Lenart, Lenart 1995.
11. Trojiška Kronika, Sveta Trojica 2001.

RUPNIKOVA LINIJA V SEVEROVZHODNI SLOVENIJI

Aleš Zelenko *

1. Vzroki za nastanek in prvi načrti

Eno izmed zelo starih zgodovinskih pričevanj na Slovenskem je tako imenovana Rupnikova linija. Gre predvsem za bunkerje, ki jih lahko vidimo marsikje po Sloveniji. Najdemo jih lahko skoraj vsepovsod, ob cestah, rekah, na travnikih, v gozdovih in hribih. Vendar malokdo pozna njihov izvor. Večina Slovencev, predvsem mlajših, jih opazi samo bežno in jim ne posveča posebne pozornosti. Mislijo, da so to avstro-ogrski bunkerji iz 1. svetovne vojne, nemški bunkerji iz 2. svetovne vojne ali pa pač neki »beton« čudnega izvora. Samo redki, in to starejši, ki že dolgo živijo zraven njih, vedo povedati, da so to starojugoslovanski bunkerji izpred 2. svetovne vojne. Bili so del tako imenovane Rupnikove linije, ki je bila prvobitno namenjena za obrambo pred Italijo.

Pionirsko delo na proučevanju Rupnikove linije v Sloveniji je naredil zgodovinar Zvezdan Marković s svojo diplomsko nalogo »Vojska Kraljevine Jugoslavije in utrjevanje zahodne meje na Slovenskem 1937-1941« iz leta 1995. Širši javnosti pa je tematiko predstavil sam. kulturni delavec Aleksander Jankovič s svojim člankom »Utrdbe na Slovenskem: Rupnikova linija« v Vojnozgodovinskem zborniku. Rupnikova linija kot da bi doživela ponovni preporod, postala je neke vrste »hit«. Zavod za promocijo turizma Blegoš iz Škofje Loke je naredil drzno potezo in ponuja ogled linije s privlačnim pohodom od Žirov prek Žirovskega vrha vse do Hlavčih njiv, Blegoša in Ratitovca, kjer so največji in najbolj ohranjeni utrjeni objekti, kar jih je z velikimi stroški uspela narediti Kraljevina Jugoslavija. Manj znano pa je, da poteka velik del Rupnikove linije tudi na Štajerskem in Koroškem. Da bi razumeli, kako je do tega prišlo, moramo pogledati nazaj v zgodovino.

a) Vzroki za utrjevanje meje

Jugoslavija je imela v obdobju po svojem nastanku (1. decembra 1918) veliko zunanjih in notranjih političnih težav. Na zunanjepolitičnem področju so bili predvsem problematični odnosi z Italijo, ki je imela velike ozemeljske težnje po območjih zahodne Slovenije in Hrvaške. Z Rapalsko pogodbo (12. novembra 1920) je Italija dobila Trst, Gorico, Gradiško, del Kranjske, Istro, Zadar in nekatere otoke. Po prihodu fašistov na oblast (1922) je Italija še povečala svoje ozemeljske zahteve, leta 1924 je uradno dobila neodvisno Reko. Jugoslavijo je smatrala kot grožnjo svoji ozemeljski ekspanziji in gradnji novega »Rimskega imperija«. Mussolini je večkrat nameraval napasti Jugoslavijo, vendar je prevladalo mišljenje, da je Jugoslovanska vojska premočna. Za obrambo pred možnim jugoslovanskim napadom in zaščito koncentracije lastnih enot (za napad na Jugoslavijo) je leta 1932 Italija začela ob meji graditi obrambno črto, znano kot Vallo Alpino, ter načrtovala eventualno agresijo.

Jugoslavija je do začetka tridesetih let relativno pasivno spremljala politiko Italije. Ekonomsko stanje je bilo slabo, dežela predvsem kmetijska (leta 1941 se je okrog 80% prebivalstva ukvarjalo s kmetijstvom), industrijske zmogljivosti pa so bile slabe. Država je bila močno zadolžena v tujini. Destabilizirali so jo notranji nemiri in napetosti, predvsem hrvaško, albansko in makedonsko vprašanje, srbski hegemonizem in aktivnosti KPJ. Poleg Italije so bile Jugoslaviji sovražno nastrojene tudi Albanija, Avstrija, Bolgarija in Madžarska.

* Aleš Zelenko, nadporočnik, Vojašnica generala Maistra, SI-2000 Maribor

Jugoslovanska vojska je bila številna, več kot 1 500 000 ljudi ob mobilizaciji, vendar slabo opremljena.

b) Utrjena obrambna linija

V začetku tridesetih let je Jugoslovanska vojska končno ocenila, da Italija predstavlja zelo resno grožnjo. Leta 1935 je bilo odločeno, da se ob meji z Italijo izgradi obrambna črta-linija, ki bi ščitila pred nenadnim italijanskim napadom in omogočila mobilizacijo in razvoj Jugoslovanske vojske. Problem financiranja te *zahodne fronte* je bil delno rešen s številnimi krediti v tujini. Kot prijateljica Francije se je Jugoslavija odločila za utrjevanje v stalnem tipu fortifikacije, podobnem francoski Maginotovi črti. Delo se je začelo leta 1935, vendar je potekalo izredno počasi, predvsem zaradi pomanjkanja izkušenj z utrjevanjem. Zato je bila januarja leta 1937 na Češkoslovaško, s katero je Jugoslavija zelo dobro sodelovala, poslana vojaško-strokovna komisija, ki bi s češkoslovaško pomočjo pridobila znanje iz utrjevanja. Češkoslovaška je imela poleg Francije najmodernejšo obrambno črto proti svojim sosedam, predvsem Nemčiji. Glede na videno je komisija podala svoje predloge in odločeno je bilo, da se meja z Italijo utrdi s podobnimi velikimi in majhnimi objekti, z veliko globino obrambe. Za vodenje utrjevanje je bil leta 1938 v Ljubljani ustanovljen Štab za utrjevanje, poveljnik utrjevanja pa je bil divizijski general Leon Rupnik. Štab je imel pod poveljstvom pet odsekov, na katerih se je utrjevala meja od okolice Rijeke na jugu do okolice Bleda in Radovljice na severu. Vojska je izdelala načrte, delo pri sami izvedbi pa je bilo prepuščeno privatnim gradbenim podjetjem. Delo ni potekalo hitro, bilo je zelo drago, krediti iz tujine so bili nujni in glavni vir sredstev.

c) Severna fronta

Po nemški priključitvi Avstrije k Reichu marca 1938 se je pojavila nova potencialna grožnja s severa. Konec leta 1938 je bilo odločeno, da se težišče utrjevanja prenese na severno mejo (*severna fronta*), dolgo okrog 960 km (327 km z Nemčijo). Že obstoječi IV. odsek za utrjevanje zahodne fronte je pokrival tudi območje severne fronte, predvsem gorske prehode na Karavankah. Na novo ustanovljen pa je bil VI. odsek za utrjevanje, ki je zajemal območje Slovenije od Črne na Koroškem do Markovcev pri Ptujih. Neposredno utrjevanje se je v manjši meri začelo že v drugi polovici leta 1938. Jasno je bilo, da finančna sredstva ne zadoščajo za gradnjo v tipu stalne fortifikacije, zato je bilo odločeno, da se gradi v kombinaciji stalne in poljske fortifikacije (poleg armiranobetonskih še veliko lesenih bunkerjev, rogov in zaklonilnikov).

Obrambna črta na Koroškem in Štajerskem je bila načrtovana na najbolj pomembnih in branljivih območjih. Rupnikova linija bi naj bila sestavljena iz več zaporednih položajev, ki bi dalj časa zadrževali napadalca. Na številnih mejnih prehodih (pri Šentilju, Gornji Radgoni, Tratah in drugje) so bili predvideni zaprečni (zaporni) položaji. V globini ozemlja je bil načrtovan prvi obrambni položaj, ki bi potekal ob utrjenih desnih bregovih rek Meže, Mislinje in Drave, za njim v globini ozemlja pa še drugi obrambni položaj. Zaradi pomembnosti bi bila nekatera območja po načrtih še dodatno utrjena, kot območje Maribora in Ptuj, predvidevalo se je izgradnjo tzv. mariborsko-ptujskega mostišča.

2. Izvedbena dela na severni fronti

a) Organizacija

Prva dela na utrjevanju severne fronte v tipu poljske fortifikacije je od druge četrtine leta 1938 vodila Dravska divizijska oblast. Ko je v drugi polovici leta 1938 vodenje aktivnosti prevzel VI. Odsek za utrjevanje, je ocenil, naj se dela začasno nadaljujejo, dokler ne bodo izpolnjeni pogoji še za začetek utrjevanja v tipu stalne fortifikacije, potrebno je bilo zagotoviti delovno silo in materialna

sredstva za tako velik projekt. Poleg tega je imela vojska veliko izkušenj v izdelavi objektov poljske, zelo malo pa stalne fortifikacije. Uporaba enot jugoslovanske vojske za utrjevanje je podrla program njihovega rednega dela in močno vplivala na bojno pripravljenost. Da ne bi pretirano obremenjevali vojske, se je Stalna komisija za utrjevanje odločila izvedbo zaupati civilnim gradbenim podjetjem, enako, kot je to bila praksa na zahodni fronti.

Koncesijo je dobilo manjše število gradbenih podjetij. Izstopala je predvsem firma Slavič iz Ljubljane, ki je v veliki meri že izvajala gradnjo na zahodni fronti. Ta je za začetek prevzela območje Ptujskega polja, neko drugo podjetje iz Splita pa območje okrog Kozjaka nad Pesnico in Zgornje Kungote. Jugoslovanska vojska je podjetjem dala načrte obrambnih položajev z vrisanimi objekti, načrte samih objektov, finančna sredstva in določila roke izgradnje. Materialna sredstva so podjetja povečini zagotavljala sama, razen določenih gradbenih elementov kot jeklo, ki je šlo preko vojske. Vojska bi naj delo samo nadzirala in varovala. Območje utrjevanja se je razdelilo na delovne pododseke za utrjevanje, za vsakega je bil odgovoren en oficir, povečini kapetan, njegova naloga je bila usmerjati in nadzirati delo. Za namestitev delovne sile, dovoz in skladiščenje materiala se je na vsakem pododseku predvidevalo gradnjo novih komunikacij, taborov in baz, za prevoz težjega materiala je bila izgradnja poti marsikje nujna.

Za pridobitev delovne sile je bil konec leta 1938 s strani gradbenih podjetij izdan javni razpis, na katerega so se lahko prijaviли vsi za delo sposobni moški, predhodno znanje ali kvalifikacija s področja gradbeništva nista bila pogoj, obljubljen je bil tudi dober zaslužek. Ponudba je v velikem številu pritegnila predvsem revnejše sloje prebivalstva, okoliške kmete in viničarje. Po večini so bili vsi kandidati za delo mladi, stari okrog dvajset let, na delo so bili ponekod sprejeti tudi otroci od 15. leta starosti dalje. Z uporabo civilistov za utrjevanje se je vojska razbremenila, istočasno pa je nameravala revnejšemu civilnemu prebivalstvu omogočiti boljši zaslužek.

b) Gradnja in delovna sila

Gradbišča so praviloma oživela vsako jutro ob 6. uri, delo na njih pa je potekalo 10 ur, z eno uro odmora, do 5. ure popoldne. Sam delovni čas je bil odvisen od letnega obdobja, pozimi je bil nekoliko prilagojen. Skoraj vsi delavci, domačini iz bližnje okolice, so vsako jutro prišli na delo peš, manjše število pa jih je izviralo iz drugih delov Jugoslavije, predvsem Hrvaške. Ti so bili proti plačilu nameščeni po okoliških gostilnah in hišah, enako je veljalo tudi za inženirje in vojaško osebje. Vojaško osebje je lahko bivalo v vojašnicah, vendar so bile te precej oddaljene, zato je bila ugodnejša namestitev čim bližje gradbišču. Tako je v Pesnici, v gostilni Kerencičevih, stanoval kapetan Dobrijevič, od koder je bilo kak kilometer do gradbišča na drugi strani Pesnice, v Dolnji Počehovi. V Zgornji Kungoti se je pri Lorenčičevih nastanil poročnik Adamović, ki je imel do svojega delovnega mesta samo nekaj sto metrov, v Spulji pa si je neki kapetan najel stanovanje kar v hiši zraven gradbišča. Oficirji in tudi ostalo gradbeno osebje je najemnino in hrano praviloma dobro plačalo, tako da so bili zadovoljni tudi lastniki gostiln in hiš.

Na gradbišču vsakega pododseka so bile navadno postavljene lesene barake za pisarne in skladišča orodja ter gradbenega materiala. Gradbena podjetja so pripeljala najboljše gradbene stroje, ki jih je takrat premogla Jugoslavija, vendar za sodobne razmere po večini zastarele. Gradbeni material kot pesek, drobir in kamenje se je praviloma jemalo v bližini samega mesta gradnje oziroma na najbližjem ustreznem mestu, cement pa se je v velikih količinah, v vrečah po 50 kg, shranjevalo v skladiščih. Izjemno pomembno, kot strateška surovina, je bilo jeklo, jeklene armature, posebno pa jeklene plošče za bunkerje, so imele takrat precejšnjo vrednost. Jeklene plošče za bunkerje je jugoslovanska vojska skoraj izključno nabavljala od Kranjske industrijske družbe (KID), ki je imela v lasti jeklarno Jesenice, jeklarno Zenica leta 1938 še ni bila pripravljena na izdelavo zahtevanih jeklenih plošč (sporočila je, da je to možno komaj leta 1941). Vojska

je njihovo izdelavo, posebno večjih polkrožnih plošč za težke mitralješke bunkerje, nadzirala. Pred dobavo na gradbišča se je naključno izbralo nekaj jekdenih plošč za težke mitralješke bunkerje in se jih testiralo, na njih se je streljalo s protitankovskim topom 37 mm. Glede na globino prodora prebojne granate in eventualne razpoke na plošči se je ugotavljalo kakovost jekla. Težava je bil transport teh več ton težkih plošč do gradbišča, najprej so jih z Jesenic odpeljali z vlakom, na železniški postaji, najbližji gradbišču, pa so jih naložili na najmočnejša transportna vozila. Ta so plošče pripeljala do skladišč, od tam do neposrednih mest gradnje pa so po navadi vodile zelo slabe poti.

Neposredno gradnjo so vodili civilni inženirji, ki so imeli delovne skupine po več deset, tudi do sto delavcev. Vsaka skupina je bila odgovorna za določeno število kilometrov bodoče utrjene črte, med posameznimi skupinami pa je bilo tudi več kilometrov medsebojne razdalje, nato pa so se z delom približevale. Skupaj z vojaškim osebjem so inženirji pregledali teren in glede na vrisana mesta na karti določili in označili mesta posameznih utrjenih objektov. Za dovoz gradbenega materiala do gradbišča se je poleg transportnih sredstev podjetij in jugoslovanske vojske najelo tudi lokalne kmete, da so ga prevažali s svojimi vozovi, nekateri so za prepoznavanje dobili posebne značke. Delavci v manjših skupinah, navadno do deset ljudi, so začeli z izkopom, strojev je bilo premalo, zato so kopali skoraj izključno ročno. Po končanem izkopu se je zemljo nekoliko utrdilo in izdelalo podlago. Potem se je lahko prešlo na armiranje in opaženje, armature in jeklene plošče, posebno na težkih mitraljeških bunkerjih, so postavljali za to določeni in usposobljeni delavci, za to so bila potrebna tudi močna dvigala. Nato se je postavljalo opaže iz smrekovega lesa. Po kontroli s strani inženirjev se je končno začelo betoniranje sten in na koncu stropa objekta. Beton se je zmešalo v motornih mešalcih, sledilo pa je zahtevno vlivanje. Z ročnim ali strojnimi nabijanjem se je zračne prostore v betonu zmanjšalo za najmanj 20%. Betoniranje je moralo trajati čim krajši čas, izvajalo se je monolitno, brez prekinitve in čakanja na strjevanje predhodnih slojev betona. Težke mitralješke bunkerje je bilo možno skoraj v celoti (razen določenih delov) zabetonirati tudi v enem dnevu. Pozini je bila gradnja zaradi mraza precej otežena. Namesto čiste vode se je za mešanje betona uporabljalo mešanico z različnimi primesmi, ki ni zmrznila. Po končanem betoniranju je bilo treba objekte negovati. Z notranje strani objektov se je lesene opaže pustilo na svojih mestih, ponekod pa se jih je še pobarvalo na belo, da sta bila vidnost in počutje posadke znotraj objekta boljša. Zunanje opaže se je praviloma odstranilo po kakem tednu, ko je bil beton že suh, sledila pa je hidroizolacija. Prvotno se je na beton najprej nanoslo izolacijsko snov kot katran ali ter, čez čas pa glazuro iz cementne malte, postopek je bil kasneje obrnjen, najprej se je beton glaziralo, potem pa premazalo z izolacijskimi snovmi. Veliko bunkerjev je bilo zaščiteneh po posebnem vzorcu, nekateri pa so bili premazani v celoti in zaradi svoje črne barve že na daleč opazni, gladke stene bunkerjev in izolacija so močno izstopali. Načrtovano je bilo, da se vse bunkerje še maskira. V toku izgradnje so na vrhu srednjega in stranskih zidov postavili štrleče armature, na katere se je lahko pritrdilo maskirno mrežo. Vsi bunkerji bi naj dobili tudi posebno maskirno glazuro iz malte in manjših kamnov različnih oblik, to se je nanoslo na predhodno hidroizolacijsko zaščito, tako maskiran bunker je bilo težje opaziti. Vendar pa je ta zamudni postopek predstavljal luksuz, za katerega po navadi ni bilo časa. Vsak izgrajen objekt je dobil svojo trimesčno številko in bil pod njo voden v dokumentih. Ta se je navadno vrezala v še mehko glazuro, marsikdaj pa se je prakso označevanj zanemarilo in objekt ni dobil vidne številke (je pa obstajala v dokumentih). Mesto gradnje posameznih bunkerjev je vojska ponekod obdala z ogrado iz šibja, da ne bi bilo možno opazovati gradbenih postopkov. Tako so bili med drugim prikriti bunkerji pri Gornji Radgoni, drugače vidni z nemške strani Mure.

Po pravilu bi naj bil vsak lahki mitralješki bunker zgodnjih tipov končan v kakih 12 dnevih (brez vštete časa sušenja betona). Drugače je bilo s težkimi objekti. Aleks Žviगाč iz Kozjaka nad Pesnico (rojen leta 1921) je gradil bunkerje na

območju Kozjaka nad Pesnico in v Radvanju. Dobro se spomni izgradnje težkega mitralješkega bunkerja na Kozjaku nad Pesnico nasproti Gradiške. Gradbeno podjetje iz Splita je začelo z njegovo izdelavo julija 1940. V delovni skupini Aleksa Žvigača so delali domačini iz kmečkih in viničarskih družin iz okolice ter Hrvati, predvsem Dalmatinci, te je kot kvalificirane delavce pripeljalo gradbeno podjetje, skupno okrog dvajset ljudi. Do mesta gradnje ob reki Pesnici ni bilo poti. Tovornjaki so ves gradbeni material pripeljali preko mostu in ga, nezmožni peljati dalje, tam razložili. Material do okrog 400 m oddaljenega gradbenega mesta so delavci vozili s konjskimi vpregami ali pa prenašali ročno. Pod vodstvom hrvaških inženirjev so označili mesto bunkerja, nato pa začeli z izkopom. Gradbeno podjetje ni imelo na razpolago nobenega kopalnega stroja, zato se je delalo ročno. Po končanem nekajdnevem izkopu se je izvedlo utrjevanje izkopa. Potem se je lahko začelo z armiranjem in šolanjem (opaženjem) bunkerja. Zahtevne armature so postavljali za to posebej usposobljeni delavci, kajti te so bile prepletene po posebnem cik-cak vzorcu. Veliko težavo je povzročalo postavljanje dveh težkih oklepnihih plošč za strelne line. Za njihovo premikanje in dviganje so uporabljali majhen ročni žerjav. Plošči sta po raztovoritvi ležali pri mostu, manjša je tehtala okrog 1 000 kg, večja polkrožna pa okrog 2 500 kg. Trije delavci, med drugim Žvigač, so bili določeni za njun premik do bunkerja. Pred eno od plošč so postavili lesene hlode, nato je Žvigač z ročnim pogonom upravljal dvigalo in preko dolge jeklene vrvi vlekel ploščo, druga dva delavca pa sta podlagala hlode. Neraven teren je dodatno upočasnjeval hitrost premika. Največ težav je povzročala težka in nerodna polkrožna plošča, za katero je bilo potrebno kar devet dni vleke. Manjša plošča je bila postavljena na posebne betonske podpornike in obkrožena z armaturo, večja pa je čakala na kasnejšo postavitev. Za notranje in zunanje opaže so bile predvidene lesene deske debeline okrog 5 cm, smrekov les je bil mehek in primeren za oblikovanje. Za neravne stene, kot puškomitralješko izboklino, se je narezalo več tankih desk in jih postavilo v polkrog. Opaže so postavljali predvsem kvalificirani Dalmatinci. Betoniranje je predstavljalo najpomembnejšo aktivnost pri gradnji bunkerja. Delavci so prišli v službo že ob štirih zjutraj, pripravili beton in začeli z vlivanjem, ki je potekalo neprestano do okrog tretje ure popoldne. Najprej se je vilo betonsko podlago bunkerja s posebnimi betonskimi podporniki, da bi imel bunker bolj stabilne temelje. Za mešanje betona so imeli v delovni skupini en motorni mešalec. Ta je neprestano mešal beton, v njega pa se je vsipavalo vrečo za vrečo cementa in agregata, večji del bunkerja je bil tako vlit v enem dnevu. Beton se je nato nabijalo in stiskalo predvsem strojno. Po osušitvi betona je bila na posebne nosilce postavljena še večja jeklena plošča, nato so bila opravljena zadnja betoniranja. Sledilo je končno obdobje negovanja betona, ko je moral ostati zaščiten pred atmosferskimi vplivi. Po okrog dveh tednih se je zunanje opaže odstranilo. Na sedaj suh beton se je naneseo glazuro, preko nje pa zaščitni premaz iz tera, notranjost bunkerja pa je bila prebarvana belo. Po besedah Aleksa Žvigača so za ta bunker porabili okrog 800 vreč cementa po 50 kg, skupno 40 ton. Težki mitralješki bunker je bil v celoti končan avgusta 1940, okrog dva meseca po začetku del.

Delo pri utrjevanju Rupnikove linije je bilo precej težaško. Od spomladi 1939 naprej se je na Ptujskem polju od Markovcev do Podvíncev intenzivno gradilo protitankovski jarek. Pri tem sta sodelovala tudi Stanko Kolarič iz Spuhlje (rojen leta 1925) in Jože Kristovič iz Pacinja (rojen leta 1922). V družini Stanka Kolariča so bili revni in kot 15-letnik se je prijavil za delo pri utrjevanju. Dodeljen je bil delovni skupini za izgradnjo skoraj 6 kilometrov dolgega protitankovskega jarka od Markovcev proti Podvínцем. Podjetje Slavič je lahko zagotovilo samo en bager, zato je bilo potrebno veliko kopanja na roko. Stanko Kolarič in še en 15-letnik sta morala opravljati enako delo kot drugi - kopati na vso moč, imela sta enako normo kot odrasli, plačo pa manjšo. Od napore sta včasih skoraj omagala, a nista odnehala. Poleg same izdelave izkopa sta v gramozni jami (kamenici) pri Spuhlji kopala in nalagala zemljo na železniške vagončke, ki so jo vozili do Podvíncev. Jože Kristovič, najprej čisto običajen delavec z lopato in krampom v delovni skupini za izdelavo

protitankovskega jarka in bunkerjev, je kralu dobil boljše delovno mesto. Delavec, zadolžen za bencinski motorni mešalec (skupno sta bila na gradbišču na Ptujskem polju samo dva mešalca), tega po več poskusih ni mogel vzgati, pristopil je Jože Kristovič in se ponudil, da reši težavo. Ko mu je uspelo mešalec vzgati v prvem poskusu, se je delovodja odločil, da naj kar on skrbi za mešanje betona.

Med delovnim časom je bilo opoldan eno uro odmora za kosilo, ki pa so si ga morali zagotoviti delavci sami. Tisti s kaj denarja so šli v gostilno, ostali so pojedli hrano od doma ali bili lačni. Delo se je plačalo mesečno. Nekateri delavci so bili dobro plačani, dobili so tudi od 800 do 1 000 dinarjev na mesec. To je bila za takrat zelo dobra plača¹. Podjetje Slavič je plačevalo precej slabše, Stanko Kolarič je dobil največ nekaj sto din na mesec, nato pa se je izplačilo plač nenadoma prenehalo. Delavce se je dalj časa vleklo za nos, da so delali zastonj. Kasneje jim je bilo zadosti težkega dela brez plačila in so se uprli, stavkali so od 3. do 4. maja 1940, na prigovarjanja predstavnikov podjetja niso popustili. Le manjše število delavcev, še vedno voljnih dela, je nadaljevalo z gradnjo. Večina ostalih jih je smatrala za stavkokaze in jih kot take z gradbišča odgnala s kamenjemi. Prišlo je nekaj žandarjev, da bi naredili red, delavci pa so jih obkrožili, da so se rajši tiho umaknili. Kralu nato pa sta pripeljala dva tovornjaka vojakov, ki so začeli streljati v zrak in delavce razgnali. Stavke je bilo konec in delo se je naslednji dan nadaljevalo. Zaslužki so bili še vedno izplačevani neredno, tako je bilo podjetje Stanku Kolariču in Jožetu Kristoviču dolžno še nekaj mesečnih plač, ki jih nista nikoli dobila.

Vojska je imela na gradbišču nalogo nadzora. Nekateri oficirji in podoficirji so bili na gradbišču precej pogosto in redno nadzirali delo, marsikateri pa ne, namesto tega so rajši ostali v pisarnah ali postopali naokrog. Pri gradnji so bile izvršene marsikatero napake, ne samo tehnične narave, ampak tudi taktične narave, številni bunkerji so bili postavljeni na napačnem mestu. Za to so bili odgovorni inženirji, ki marsikje niso spoštovali načrta, ampak so ga prikrojili. Še več primerov je bilo, da so ti delali točno po načrtu, ki pa ni bil dobro zamišljen. Tako je bilo treba pri Pacinju zgraditi bunkerje blizu Pesnice. Da Pesnica poplavlja, so vedeli vsi domačini in delavci. Če bi inženirji in odgovorno vojaško osebje to upoštevali, bi se načrt spremenilo in bunkerje premaknilo nekaj deset metrov nazaj. Ker pa bi po uradni poti vse to zahtevalo preveč papirnatega dela in časa, so rajši vse pustili po prvotnem načrtu. Bunkerji so bili zgrajeni, nato pa vsako pounad in jesen poplavljeni.

Zaradi pomanjkanja nadzora so delavci občasno odnesli manjše količine materiala in jih uporabili za gradnjo svoje hiše ali prodali. Več materiala pa se je »izgubilo« na poti od glavnega skladišča do gradbišča. Za to so bili odgovorni ljudje v gradbenih podjetjih in vojski. Uradno je bilo po papirjih za toliko in toliko utrjenih objektov dobavljenega toliko in toliko zahtevanega materiala, ki je dejansko končal neznano kje, sami objekti pa so bili izdelani z manj armature in cementa.



Jože Kristovič

Stanko Kolarič

Aleks Žvigač

¹ Decembra 1939 je stal liter vina 6 do 7 din, v začetku leta 1940 meter lukovih drv 150 din, kilogram sladkorja okrog 15 din, krava ali kolo pa od 700 do 1 000 din.

Spomladi leta 1939 je skoraj celotno utrjevanje prevzela vojska, za pospešitev del je bilo uporabljenih več aktivnih enot Dravskega divizijskega območja, posebno pionirski bataljoni z vojaki kadrovci (vojaki na služenju vojaškega roka), v večji meri pa rezervne enote, glavna delovna sila so bili rezervisti. Te se je navadno vpoklicalo na vojaške vaje za 4 tedne, dvakrat do trikrat na leto, kasneje pa nekatere tudi za 8 tednov, vendar samo enkrat na leto. V praksi so bili vpoklici neredni, nekatere rezerviste so klicali več kot trikrat, mnoge pa nikoli. Posebno pogosto se je pozivalo komuniste in narodne manjšine - Nemce, Albance, Madžare itd. Stalna komisija za utrjevanje je smatrala, da se tako prebivalstvo, ki mu ni za zaupati, koristno uporablja, namesto da bi podtalno delovalo proti državi. Mnogo komunistov in pripadnikov manjšin je služilo v posebnih delavskih bataljonih (*radnički bataljoni*). Ti so se začeli formirati leta 1940 in so bili navadno sestavljeni iz poveljstva in štirih delavskih čet, skupno skoraj 1 000 ljudi. Nadrejeni so z vojaki v njih postopali bolj surovo kot običajno, posebno s komunisti, delavski bataljon je bil kazen. Vojaki so bili navadno nastanjeni v taboru z lesenimi barakami na samem gradbišču. Ponekod, na Ptujskem polju, pa so bivali v šotorih. Stanko Kolarič se spominja, da so bili ti šotori vsi raztrgani, kakor tudi obleke vojakov. Dobivali so zelo malo hrane, za njo so prosili pri domačem prebivalstvu. Tako slabo opremljeni in oskrbovani so bili predvsem komunisti in manjšine. Na utrjevanje je bil tako julija 1939 vpoklican tudi znani komunist Jože Lacko, kasnejši narodni heroj. 29 dni je na Ptujskem polju blizu svojega domačega kraja gradil bunkerje.

»Vojaške vaje« je predstavljalo izključno utrjevanje. Vojska ni imela skoraj nobenih gradbenih strojev, tudi pionirski bataljoni zelo malo. Tako so vojaki gradili predvsem ročno. Posebno težko je bilo utrjevanje mostišča na področju hribovitega Kozjaka. Ker ni bilo utrjenih cest, tja tovornjaki niso mogli peljati, namesto njih se je za transport uporabljalo vprege z vozovi. Marsikje je bilo prestrmo tudi za naložen voz, tako da je imela glavno besedo tovorna živina, mule in majhni bosanski gorski konji². Na njih se je v taborih, kot v Zgornji Kungoti, naložilo celoten material, vreče peska, cementa, drobirja, armature in manjše jeklene plošče (za lahke mitralješke bunkerje). Vojakom so se vztrajne živali priljubile, mule in bosanski konji so bili njihovi zvesti spremljevalci in sodelavci v težkem delu. Pod nadzorom nadrejenih so vojaki vse gradbene postopke izvedli ročno. Dnevno so delali več kot deset ur, med betoniranjem objektov po cel dan. Ker niso imeli strojev in predhodnega gradbenega znanja, velik del pa niti posebne volje do dela, je to potekalo zelo počasi, za posamezen utrjen objekt je bilo navadno potrebno precej več časa od predpisane norme.

Veliko objektov je bilo postavljenih na zemlji bližnjih kmetov, ki o tem niso bili predhodno obveščeni. Zaradi naglice pri utrjevanju je bila vojska do civilistov manj potrpežljiva. Vojaki so prišli na kmetijo, domačine seznanili o postavitvi bunkerja in še isti dan začeli z delom. Objekti so bili pogosto postavljeni zelo blizu kmetijskih poslopij. Na kmetiji Bobičevih, na Kozjaku, so vojaki postavili dva bunkerja, oba kakih deset metrov od hleva. Zaradi potrebe po lesu je vojska posekala drevesa v bližnjih gozdovih. V začetku utrjevanja, predvsem leta 1938 in 1939, je za to dobila dovoljenje od gozdne uprave in lastnikom gozdov povrnila škodo, kasneje pa to ni bilo pravilo. Oficirji so se ponekod hoteli na silo, brez plačila, vseliti v bližnje domačije.

Z množično uporabo vojske za utrjevanje so odpirali številna nova delovna mesta. Veliko oficirjev se je zaradi dobrega plačila trudilo priti v Štab za utrjevanje (oziroma posamezne Odseke). Ta je bil kadrovsko eno najboljše popolnjenih

² Bosanski gorski konj spada med balkanske gorske konje, ki jih vzgajajo na območju Bosne in Hercegovine, Črne gore, Srbije in Makedonije, in je med njimi najbolj znan. Sta dva tipa, težji-glasinski, višine do 145 cm, in manjši-podveleški(kraški), višine do 130 cm. Konj ima močno konstrukcijo, odpornost in vzdržljivost, telesna zgradba je zbita, z močnimi nogami in kopiti, dobro plodnostjo in skromnostjo pri hrani. Lahko se uporablja kot tovorni, poljedelski ali tudi jahalni konj. (Vajna enciklopedija 4)

poveljstev v jugoslovanski vojski. General Rupnik je zaradi pomena utrjevanja lahko dobil njemu ustrezne kadre in obsežna sredstva. V Štabu se je trudilo čim bolj zmanjšati celotne stroške, tudi z racionalno nabavo stvari - pohištva, pisarniškega materiala, avtomobilov (na primer potniške avtomobile s porabo goriva okrog 10 l na 100 km) pa vse do gradbenih strojev. Veliko izdatkov je bilo s plačami zaposlenih, katerih višina je bila določena po zakonu. Dobivali so dnevnice ali posebni fortifikacijski dodatek. General Rupnik je sredi leta 1940 poskušal ta dodatek zmanjšati na največ milijon dinarjev letno. Tudi sam vojni minister armadni general Milan Nedić je opozarjal na nepravilnosti s strani nekaterih oficirjev, ki so si istočasno pisali dnevnice, fortifikacijske dodatke in še redne dohodke.

Poleg nadzora in same gradnje je vojska vršila zavarovanje. Gradbišče so varovali oboroženi vojaki in preprečevali gibanje vsem nepoklicanim. Franc Lebe je kot otrok opazoval, kako so v Razvanju vojaki z za strel pripravljenim orožjem naganjali ljudi v stran od bunkerjev. Jože Pograjnik iz Hrastovca je živel v neposredni bližini enega izmed lahkih mitraljeških bunkerjev. V otroški radovednosti je šel do njega, nato pa še noter, da bi si ogledal notranjost. Opazil ga je vojak, zaprl rešetkasta vrata in ga za kazen zaklenil, čez čas pa izpustil in nagnal.

V inšpekcijo utrjevanja je pogosto prišel tudi general Rupnik. Nadziral je delo in preverjal, če je vse po načrtih, po potrebi je tudi sam izdeloval razne sheme in določal mesto posameznih objektov. Zaradi tega je bil med ljudmi precej znan, posebno kot eden redkih slovenskih generalov. O njem se je razširil glas, kadar so vojaki, delavci ali domačini opazili visokega, suhega oficirja z belo bradico in spremstvom, so vedeli, da je to general Rupnik. Ker jugoslovanska utrjena črta ni imela posebnega imena (naziva zahodna oziroma severna fronta nista bila znana) kot ostale po Evropi, so ji med ljudmi in tudi ponekod v vojski rekli kar Rupnikova linija. Rupnikov načelnik štaba je bil krajši čas (leta 1939) tudi polkovnik Dragoljub Draža Mihailović (med vojno poveljnik kraljeve vojske v domovini).

2. Potek del

a) Od pomladi 1938 do pomladi 1939

Kot je že bilo povedano, so se prva izvedbena dela na severni fronti pod vodstvom Dravske divizijske oblasti začela že v drugi četrtini leta 1938. To so bila predvsem dela na hitro, v okviru katerih se je postavljalo utrjene objekte v tipu poljske fortifikacije, in sicer na določenih odsekih desnega brega rek Pesnice, Drave in Meže. Vse aktivnosti so pod vodstvom oficirjev (predvsem inženircev) najprej izvajali kadrovc. Teh je bilo premalo, zato je bilo za gradnjo uporabljenih več rezervistov, ki so bili uradno vpoklicani na vojaške vaje. Delo je potekalo relativno hitro, v nekaj mesecih je bilo izdelano predvsem veliko lesenih bunkerjev in rovov. Točne številke ni možno ugotoviti, po približni oceni pa je jeseni 1938 na severni fronti stalo več kot tisoč lesenih bunkerjev.

Pod vodstvom VI. Odseka se je konec leta 1938 pripravljalo na začetek intenzivne gradnje v tipu stalne fortifikacije. Največji poudarek je bil dan pododsekom za utrjevanje na mariborsko-ptujskem koncu, od Markovcev pa do Zgornje Kungote, kjer je bilo predvideno pomembno mariborsko-ptujsko mostišče. Gradbena podjetja so postopno povečevala število delavcev za utrjevanje mostišča. Vojska je prevzela del gradnje in jo izvajala z manjšim številom vojakov. Ostale položaje (ob Meži in Dravi) bi začeli resneje utrjevati naslednje leto, ko bi bilo na razpolago več sredstev. Prve aktivnosti so se v manjši meri začele že pozimi (predvidoma decembra) na Ptujskem polju. Delo je potekalo relativno počasi, ovirala ga je zima, po drugi strani pa načrti mostišča še niso bili dokončani. V tem času so vojska in gradbena podjetja dobili veliko izkušenj v praktični izvedbi utrjevanja v tipu stalne fortifikacije. Do pomladi 1939 je bilo na Ptujskem polju izgra-

jenih več lahkih mitraljeških in topovskih bunkerjev.

Velik pomen je bil dan gorovju Kozjak, preko katerega bi potekal del načrtovanega mariborsko-ptujskega mostišča. Uprava Dravske banovine je namerala v začetku leta 1939 preko njega graditi banovinske ceste. Jugoslovanska vojska je smatrala, da bi to lahko omogočilo hitrejšo napredovanje nemške vojske preko Kozjaka, 16. januarja 1939 je divizijski general Rupnik dobil nalogo od predsednika Stalne komisije za utrjevanje, armadnega generala Milana Milovanovića, ne samo da ne pomaga pri gradnji cest, ampak da njihovo gradnjo na primeren način po možnosti onemogoči.

b) Od pomladi 1939 do poleti 1940

Se januarja 1939 je Stalna komisija za utrjevanje predvidevala, da bo utrjevanje mej končano leta 1946. Po dokončni nemški zasedbi Češkoslovaške marca 1939 in italijanski zasedbi Albanije aprila 1939 sta Generalštab jugoslovanske vojske in Stalna komisija za utrjevanje sklenila močno pospešiti utrjevanje. Aktivnosti na zahodni fronti bi se nadaljevale, po novem bi se utrjevalo še albansko fronto, glavni poudarek pa je dobila severna fronta. Okrog 60% finančnih sredstev je bilo predvidenih za severno fronto, največ za 7. Odsek (Baranjski) in 8. Odsek (Bački) na meji z Madžarsko. Junija 1939 je bilo predvideno, da mora biti utrjevanje mej gotovo leta 1944. Ponovno je postalo jasno, da samo civilna gradbena podjetja ne bodo mogla tako hitro izvršiti zadanega dela, to bi zahtevalo ogromno število delavcev. V prvi polovici leta 1939 so gradbena podjetja delala samo na območju mariborsko-ptujskega mostišča, končana pa ni bila niti tretjina vseh objektov, na ostalih položajih civilna podjetja še sploh niso začela z delom. Edina rešitev za pospešitev del in zmanjšanje stroškov je bila izdelava cenejših objektov in uporaba vojaške sile. Temu so se zaradi obremenitve vojske dalj časa upirali nekateri generali, nato pa popustili. Tako je vojska neposredno prevzela gradnjo utrjene črte. V tem obdobju je bilo za gradnjo po celotni Jugoslaviji neprestano aktiviranih okrog 60 000 ljudi. Civilna gradbena podjetja in civilni delavci so ostali prisotni v manjši meri. Zaradi velikega pomena severne fronte je septembra Stalna komisija za utrjevanje odločila, da Štab za utrjevanje ostane v Ljubljani, na severno fronto (v Bačko) pa se preseli general Rupnik in tam formira eno ekspozituro Štaba za utrjevanje, s tem da je Rupnik še vedno poveljnik utrjevanja.

Vojska je začela aprila v večji meri klicati na vojaške vaje rezerviste, podobno kot prejšnje leto, vendar za dalj časa. To je omogočilo začetek utrjevanja na drugih delih mostišča, posebno na Kozjaku, na prvem položaju ob Meži in Dravi ter na zapornih položajih. To so izvajali predvsem mirnodobna 45. pehotni polk in 38. pionirski bataljon iz Maribora ter vojni enoti 112. in 128. pehotni polk. Na utrjevanju niso bile nikoli celotne enote, ampak samo njihovi deli, ki so tam rotirali.

Marca 1939 so gradbena podjetja začela na mostišču poleg bunkerjev graditi tudi skoraj 6 kilometrov dolgi protitankovski jarek od Markovcev do Podvincev. Zaradi pomanjkanja mehanizacije je delo potekalo počasi. Druga težava je bila neprimerna zemlja na območju Podvincev. Tla so bila pod površjem predvsem iz gline, za betoniranje pa je bilo potrebno veliko peska. Zaradi tega so material kopali v gramoznici pri Spuhlji, do Podvincev pa so zgradili majhno ozkotirno železnico za njegov prevoz. Jarek je bil končan po okrog enem letu dela.

Na hribovitem območju Kozjaka je delo prevzela vojska. Veliko težav je imela s transportom materiala po strmih poteh, kolikor je znano, ni bilo na razpolago niti enega gradbenega stroja, celotno delo je bilo opravljeno ročno. Podobno je bilo tudi drugje. Zaporne položaje se je začelo utrjevati spomladi, istočasno se je za razstrelitev pripravilo pomembne mostove in železniške predore ob meji, južno od Šentilja pa je bil načrtovan protitankovski jarek, končan komaj naslednjo jesen.

V nasprotju s predhodnimi zadržki dela vojske glede njene večje uporabe za utrjevanje je načelnik glavnega generalštaba armadni general Dušan Simović 19. septembra 1939 predlagal pospešitev del z mobilizacijo vojnih enot. Predlog je bil zavrnjen z obrazložitvijo, da bi mobilizacija nasprotnikom odkrila koncentracijske načrte, poleg tega pa bi to vzpodbudilo nezaupanje sosednjih držav, njihove protiukrepe in poslabšalo zunanjepolitični položaj.

8. junija 1940 je minister vojske in mornarice armadni general Milan Nedić ukazal izvesti pripravo za rušenje in oviranje na celotnem državnem teritoriju. Vsako divizijsko območje je bilo odgovorno za pripravo pomembnih objektov, tako se je na območju severovzhodne Slovenije izdelalo minske komore na pomembnih mostovih, cestah, železniških progah, nekaterih tovarnah in drugih objektih, pripravljalo eksploziv ter formiralo enote za rušenje in oviranje.

Poleti 1940 so bili zaporni položaji končani, mostišče skoraj, prvi obrambni položaj pa je bil nekje na polovici del, predvsem je bila utrjena Mežiška dolina, v Dravski dolini pa samo del zahodno od Ruš.

c) Od poleti 1940 do pomladi 1941

Zaradi približevanja Romunije in Bolgarije trojnemu paktu so se pojavile čisto nove prioritete pri zavarovanju jugoslovanskih mej, formirala se je tzv. *vzhodna fronta*. Meja z Italijo, Nemčijo in Madžarsko je bila samo delno utrjena, mejo z Albanijo so začeli utrjevati junija 1939, najbolj kritične so postale do sedaj nezavarovane meje z Romunijo, Bolgarijo in Grčijo. Zaradi tega je jugoslovanski vojaški vrh na konferenci 1. julija 1940 odločil zaokrožiti in končati delo na zahodni fronti, osebje pa čim prej preseliti na vzhodno fronto, utrjevanje severne fronte bi se pospešeno nadaljevalo. Sledili so novi množični vpoklici vojakov obveznikov in napotitve tako rezervnih kot aktivnih enot na utrjevanje. Sedaj je število ljudi na utrjevanju po celotni Jugoslaviji seglo do okrog 100 000, v okviru tega 52 delavskih bataljonov. Za zmanjšanje stroškov in časa so spreminjali načrte, marsikatero objekte črtali, predvsem težke, planirali pa lahke. Tako so bili obrambni položaji na severni fronti šibkejši, kot je bilo to prvotno načrtovano. Poleg tega je bilo odločeno, da se namesto dveh običajnih obrambnih položajev izdelata več šibkih. Očitno je bilo, da taki položaji ne bodo dolgo vzdržali, vendar so v jugoslovanskem vojaškem vrhu računali, da bodo Nemci s prebojem skozi štiri ali več šibkih položajev izgubili več časa kot skozi dva normalna.

Nadaljevali so gradnjo prvega obrambnega položaja ob Meži in Dravi, najbolj intenzivno je bilo delo na njegovem glavnem položaju, ki je potekal preko Dravskega polja, obrambne položaje v globini pa so komaj začeli utrjevati.

Utrjevanje severne fronte v severovzhodni Sloveniji je skupno trajalo okrogla tri leta. V tem času so na območju VI. Odseka utrjevali naslednje: zaporne cone, dravograjsko in mariborsko-ptujsko mostišče, prvi obrambni položaj, vezne položaje, drugi in tretji obrambni položaj. Zaporne cone so bile dokončane, mostišče je bilo skoraj kompletno, prvi položaj delno, drugi in tretji pa sta bila komaj v začetni fazi gradnje. Kljub temu je jugoslovanska vojska uspeła v tem času postaviti okrog 600 betonskih in armiranobetonskih ter več kot 1 000 lesenih bunkerjev.



Nedokončani težki mitralješki bunker med Limbušem in Lazneco, manjka polkrožna jeklena plošča za puškomitraljez, na katero bi nato zgradili veliko armiranobetonsko kupolo.

3. Rupnikova linija v aprilski vojni

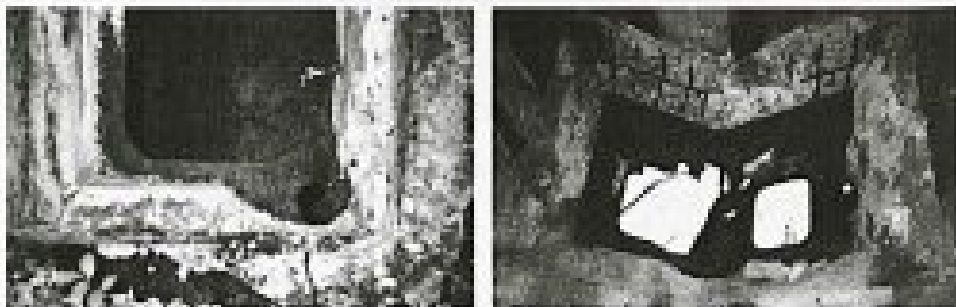
Po pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu 25. marca 1941 in puču v Beogradu 27. marca je padla odločitev Nemčije, da skupaj z Italijo in Madžarsko napade Jugoslavijo z vseh strani - Hitler je izdal znano direktivo Unternehmen 25. Pri tem se je v veliki meri zanašala na nezadovoljne notranje elemente v Jugoslaviji, peto kolono in slabo opremljenost jugoslovanske vojske. Proti Sloveniji sta bili usmerjeni italijanska 2. armada in nemška 2. armada. Na področju Koroške je bil nemški 49. gorski korpus z dvema divizijama, na Štajerskem pa nemški 51. korpus z dvema divizijama (kasneje so prispele še druge enote).

V bunkerjih Rupnikove linije od Črne na Koroškem do Ptujja so bile posadne enote 4. posadnega odreda v moči treh posadnih polkov in enote Dravske divizije (pod poveljstvom 7. armade, ki je bila skupaj s 4. armado del 1. skupine armad). Morala ni bila dobra, posebno zaradi delovanja pete kolone. Visoki poveljniki so že od začetka namerno izdajali napačne ukaze ali enotam prepovedali bojno delovanje. Izdani so bili vsi načrti in položaji Jugoslovanske vojske, Italijani in Nemci so imeli točne načrte skoraj vseh bunkerjev v Rupnikovi liniji.

Napad Nemčije, Italije in Madžarske se je začel zjutraj 6. aprila. V bistvu so napadle samo nemške enote, italijanske in madžarske pa so čakale, da bo glavna Jugoslovanska vojska razbita. Na Štajerskem so bili boji predvsem v dolini reke Pesnice, kjer so se posadne enote (predvsem iz Slovencev in Srbov) ponekod močno branile. Po razstrelitvi mostov v Mariboru zvečer 7. aprila je odpor severno od reke Drave prenehal. Nemci so 8. aprila zavzeli Maribor in Ptuj. Na Koroškem so se ponekod vodili hudi boji, posebno pri Dravogradu. Tam se je jugoslovanska vojska umaknila komaj 9. aprila. Zaradi splošne slabe situacije na drugih frontah, predvsem na Hrvaškem, kjer so se uprli hrvaški vojaki, se je morala 7. armada (nameščena v Sloveniji in zahodni Hrvaški), ki se je relativno uspešno držala na Rupnikovi liniji pred Nemci, Italijani pa še sploh niso napadli, umakniti proti jugu. Nato je kmalu sledilo neorganizirano bežanje, enote so se razpršile in že zvečer 10. aprila 1. skupine armad ni bilo več.

Rupnikova linija je bila zelo draga, Jugoslavija si takšnih stroškov ni mogla privoščiti, delo je bilo dolgotrajno, vendar na koncu ni dalo načrtovanih rezultatov. Po vsej Jugoslaviji je bilo izdelano nekaj tisoč bunkerjev, ki pa v bojih sploh skoraj niso bili uporabljeni. Tudi tam, kjer so bili boji, so posadke bunkerje navadno zapustile prehitro. V bojih se je glede na izkušnje iz Mežice, Prevalj in

doline reke Pesnice pokazalo, da je možno jugoslovansko utrjeno črto zelo hitro prebiti. Kljub temu da so bile pred bunkerji vodne ter številne protipehotne in protitankovske ovire, so jih posadke pogosto zapustile že ob pogledu na prve nemške enote. Kjer so bile posadke bolj disciplinirane in so sprejele boj z Nemci, se niso mogle upreti nemški taktiki, izurjenosti in orožju. Nemci so po bunkerjih delovali s puškomitraljezi in mitraljezi, ki so nevtralizirali posadke, ter protitankovskimi topovi 37 mm, ki so brez težav prebijali jeklene plošče okrog strelnih lin ali pa zadevali naravnost skozi line v notranjost topovskih bunkerjev. Vse to je zadoščalo za umik jugoslovanskih vojakov iz bunkerjev. Samo najodločnejši, pod dobrim poveljstvom, so vzdržali dalj časa kot pri Dravogradu.



Zadeta lahka mitralješka bunkerja pri Šentilju in Mežici

Šentilj

Kot primer spopadov na Rupnikovi liniji sta znana boja za Šentilj in Gornjo Radgono. To sta bila ena prvih spopadov v aprilski vojni, ne samo na območju Slovenije, ampak tudi Jugoslavije. V teh spopadih se je pokazala moč nemškega Wehrmachta in vse slabosti Jugoslovanske vojske.

Za obrambo smeri preko Šentilja je bila namenjena zaporna čona Šentilj, sestavljena iz dveh zapornih položajev (skupin). Prvi zaporni položaj Šentilj je bil postavljen okrog 500 m za mejo. Zaradi oblike meje je bil položaj delno v nekakšni izboklini proti nemški strani. Na levem krilu se je začel v gozdu pri Ciganski vasi, zahodno od glavne ceste in železniške proge, in tekel ob robu gozda do njiju, nato po odprtem terenu proti vzhodu v gozd na Bubenbergu, končal se je 200 m južno od TT 382. Skupna širina položaja je bila okrog 1 kilometer. V njem je bilo 8 lahkih mitraljeških, dva težka mitralješka za bočno delovanje in dva topovska bunkerja. Med bunkerji so bili tu in tam tudi rovi in (puško)mitralješki zakloni. Na vsaki strani, levo oziroma desno od ceste in proge, sta bila postavljena po en težki mitralješki in en topovski bunker. Ti štirje bunkerji so bili bolj na odprtem in lažje opazni kot ostali. Pred bunkerji so bili na robu gozda postavljeni armiranobetonski ježi, na odprtem pa je bilo v več vrstah zabitih v zemljo še veliko jeklenih tračnic. Med njimi so bili občasno tudi ježi, za tračnicami pa žične ovire in menda tudi minsko polje. Položaj je imel nalogo čim dlje zadrževati nemške enote, ki bi preko meje napredovale naravnost proti Šentilju. Vendar ni imel zavarovanih bokov in lrbta, zaradi poteka meje je bilo možno izboklino odrezati od zaledja.

Drugi položaj Mali vrh je bil južno od Šentilja, okrog 2 kilometra od prvega. Potekal je od gozda na Štrihovcu, zahodno od glavne ceste in železniške proge, pod Malim vrhom (kota 328) pa do gozda okrog kmetije Majer, okrog 350 m jugovzhodno od Očjaka (TT 402). Skupna širina položaja je bila okrog 1 kilometer. V njem so bili 3 lahki mitralješki, 1 težki mitralješki za čelno delovanje, 1 težki mitralješki za bočno delovanje in 2 topovska bunkerja. Eden od topovskih bunkerjev je bil okrog 700-800 m zadaj in pokrival glavno cesto. Pred bunkerji so bili od gozda

na Štrihovcu, okrog glavne ceste in železniške proge, postavljeni armiranobetonski ježi, levo in desno od ceste proti Jarenini pa je bil okrog 350 m dolg protitankovski jarek, nato pa so bili do gozda okrog kmetije Majer špet postavljeni armiranobetonski ježi. Položaj je imel nalogo zapreti poti iz Šentilja preko Štrihovca do Maribora. Kot prvi položaj je bil tudi drugi usmerjen samo proti nasprotniku, ki bi prišel po glavnih cestah, ne pa po stranskih poteh, ni bilo bočne zaščite.

Za nemško vojsko je bil Šentilj ključnega pomena, ker je predstavljal glavno pot do Maribora. Nemški izhodiščni položaji za napad niso bili najbolj ugodni, ker je blizu meje tekla reka Mura. Nemške enote so morale uporabljati most pri Špilju (Spielfeld), ki je bil okrog 2 kilometra severno od meje. Most bi lahko porušilo jugoslovansko letalstvo in tako preprečilo hiter prehod nemških enot preko Mure, brez artilerije in uspešne oskrbe bi lahko do Maribora napredovale samo počasi, zato so Nemci od Špilja oblikovali mostišče in ga močno zaščitili. Na njem so skoncentrirali enote za napad, dele 436. pehotnega polka 132. pehotne divizije, enote iz sestave Feuerzauber, predvsem bojna skupina Palten (*Kampfgruppe Palten*) kapetana Paltena iz 138. polka gorskih lovcev majorja Bonina, in Grentzslutz. Čelni napad, ki ga je pričakovala jugoslovanska stran, ni prišel v poštev. Namesto tega je bilo odločeno, da se jugoslovansko obrambo zaobide, kar je bilo zaradi poteka državne meje po zemljišču zelo primerno. Nemške enote bi tako zaobšle oba zaporna položaja in jima nato udarile v bok in hrbet, čelno pa bi po jugoslovanskih bunkerjih po potrebi delovali predvsem topovi. V sestavi nemških enot je bilo veliko Nemcev in Slovencev z območij ob meji, med drugim nemčurjev, ki so služili kot vodiči.

6. aprila zjutraj so nemške enote prekorale mejo na Kresnici in se usmerile proti Šentilju. Mejo so prešle tudi na Bubenbergu, menda pa s čolni tudi na Muri. Pri Ceršaku so se spopadle z graničarji, med bojem sta bila ubita dva otroka. Na prvem zapornem položaju je bila v zrak izstreljena rdeča raketa, kar je bil jugoslovanski signal, da se je začel nemški napad. Nemške izvidniške enote so predvidno krenile po pogozdenem območju Kresnice in Bubenberga, da bi ugotovile moč jugoslovanske obrambe na levem in desnem boku položaja. Preko Bubenberga se je po Gradišču in Boltu premikala izvidniška enota bojne skupine Palten, ta se je spopadla z branilci, utrpela enega mrtvega in se po ugotovitvi točne moči jugoslovanske obrambe umaknila, v napad pa so prešle jurišne skupine.

Po 6. uri je jugoslovanska vojska razstrelila šentiljski železniški predor in most v Šentilju. Predor je bil miniran na začetku, v sredini in na koncu, po močnih eksplozijah se je na teh mestih strop zrušil, za popravilo je bilo potrebno okrog 1 leto. Večina ljudi je predvidevala, da bodo hiše na predoru, med drugim šola, okrog mosta čisto porušene, popokale pa so šipe in delno je odkrilo strehe. Most je bil razstreljen zelo slabo, tako da se je dalo priti preko njega.

Med nemškimi obhodnimi manevri so se medsebojno obstreljevali jugoslovanski in nemški vojaki na obeh straneh mejnega prehoda. Jugoslovanski bunkerji so streljali z vso silo, vendar predvsem na slepo, ker so bila nemška orožja dobro maskirana, razpostavljena na pripravljenih položajih, z vnaprej izmerjenimi razdaljami do bunkerjev. Nemci so streljali manj, vendar natančno, svoj ogenj so usmerili predvsem na center in desno krilo zapornega položaja, nemški topovi težkima mitralješkima bunkerjema niso povzročili posebne škode, so pa z lahkoto prebili sprednji zid lahkega mitralješkega bunkerja na desnem krilu. V topovskem bunkerju levo od njega, nad župniščem, sta bila samo še dva vojaka, Josip Grgura in Nikola Pereža, ostali so že pobegnili. Začela sta streljati proti nemški železniški čuvajnici in carinarnici, ravno sta hotela izstreliti tretjo granato, ko je skozi topovsko lino priletela nemška granata in zadela točno v Grguro, Pereža pa je ležal na tleh in ostal živ, nato pa se umaknil iz bunkerja.³

³ Po spopadu so Nemci v bunkerju našli identifikacijsko ploščico Josipa Grgure in pismo, naslovljeno na Nikolo Perežo. Mislili so, da sta umrla oba, zato so o smrti obvestili tudi Perežove domače v Kaštelu Starem pri Splitu, po vojni pa je Zveza borcev na šentiljskem pokopališču postavila večji nagrobnik z njunima imenoma. Pereža je bil v resnici živ, kasneje ujet, pobegnil iz ujetništva, se pridružil partizanom in vojno končal kot kapetan v neki dalmatinski enoti.

Nemške enote so zaporni položaj zaobšle in se začele pripravljati za napad od zadaj. Graničarski poročnik Milivoj Đukić je predlagal, da se branilci izmaknejo na drugi zaporni položaj, v manjših skupinah so se začele premikati do Štrihovca. Nekateri Nemci so v tem času že prispeli v gozd vzhodno od Šentilja, pred drugim zapornim položajem. Streljali so na skupinico treh umikajočih se, en jugoslovanski vojak je umrl, graničarski podporočnik Nedeljković je bil ranjen, graničar Đuro Krstić pa je uspel pobegniti.

Po končanem jugoslovanskem umiku je bil prvi zaporni položaj zaseden s strani Nemcev, boj za njega je trajal okrog štiri ure. Nemške enote so se nato začele previdno premikati do drugega položaja in ponovno izvajati obhodni manever. Okrog tretje ure popoldne je jurišna skupina oberleutnanta Wacka iz 2. pionirske čete 132. pionirskega bataljona skozi gozd obšla desno krilo zapornega položaja in napadla branilce. Posadniki v maloštevilnih objektih poljske fortifikacije, namenjenih za obrambo desnega boka položaja, so pobegnili, na svojem mestu pa je ostala posadka težkega mitralješkega bunkerja, zdaj nezaščitenega s hrbtna. Nemci so se približali bunkerju in eden od njih (verjetno vodič-folksdojčer) je začel pozivati posadko, naj se preda, jasno se je slišalo nadaljnje pozive »Ajde, ajde!«, ki pa niso zalegli. Ni čisto jasno, kaj se je nato zgodilo, pionirji so proti bunkerju (ali v njega) vrgli ročno bombo, posadka pa se je takoj nato predala, prišla iz bunkerja in s sabo prinesla ranjenega sovojaka. Pionirji so hitro opravili tudi z bližnjim lahkim mitralješkim bunkerjem, topovski bunker pa so obstreljevali s strelskim orožjem. Ko so videli, da je obramba na desnem krilu padla, so preostali branilci zapustili položaj, Nemci pa počasi napredovali proti Pesnici. Bojna skupina Palten je imela v spopadu samo enega mrtvega in dva ranjena, zajela pa okrog 100 ujetnikov.



Nemška vojaka pri ovirah na prvem zapornem položaju, desno od hiše je težki mitralješki bunker (vir: Fototeka Muzeja narodne osvoboditve Maribor)

Rupnikova linija med vojno, po vojni in danes

Po okupaciji so bunkerje prevzeli Italijani in Nemci. Italijani so jih načrtno razstreljevali, da so iz njih pobrali dragoceno jeklo in uničili nevarno utrjeno črto, ki bi jo lahko še kdo uporabil proti njim. V nemški okupacijski coni so Nemci bunkerje v glavnem pustili nedotaknjene. Le ponekod, kot v Radvanju in Razvanju pri Mariboru, so na njih urili napade na utrjene objekte in testirali svoja orožja ter jih pri tem veliko razstrelili. Proti koncu vojne, leta 1945, so številne bunkerje pripravljali za obrambo pred prodirajočima Jugoslovansko armado in Rdečo armado, niso pa jih uspeli uporabiti.

Po vojni je bunkerje prevzela JLA. Kot že izgrajeni objekti velike odpornosti so bili pomemben element v obrambi pred možnim napadalcem. V času napetosti z vzhodnim blokom so bili bunkerji ponovno pripravljani za uporabo. Enote JLA ter kasneje TO so jih po večini redno vzdrževale. Nekatere domačine, ki so imeli objekte stalne fortifikacije kar na svojem dvorišču, je ta »kup betona« motil in so jih hoteli podreti. Vendar to navadno ni bilo mogoče, »beton« je bil »pod zaščito« Beograda, kjer se je odločalo, katere bunkerje se lahko podre in katerih ne. Skoraj vsi so spadali v drugo kategorijo, zagrožene so bile visoke kazni za vsak poskus odstranjevanja. Tenu se inamo, med drugim, zahvaliti, da lahko še danes, z nekaj truda, v strujenih naseljih vidimo številne bunkerje Rupnikove linije, ki so postali majhne priročne kleti, ropotarnice, občasna stanovanjara (posebno po koncu 2. svetovne vojne) ali pa skrivališča mladine in lokalna vaška znamenitost (katera vas ima večji bunker?). Od svojega nastanka pa do danes so bili bunkerji uporabljeni za različne stvari, skoraj nikoli pa za tisto, za kar so bili namenjeni - za dejanski boj s sovražnikom.

Še tako dober armirani beton, jeklo in orožje ne pomagajo, če ni jekleno tudi srce!

Viri in literatura:

Miloš Mikeln: Pikel 1941, Cankarjeva založba, 1981, Ljubljana

Anton Šeško: Šentilj z okolico med drugo svetovno vojno 1939-1941-1945, V: Sladkogorčan, št. 4, 5, 7-8, 11, svet delovne organizacije Sladkogorske tovarne papirja, Sladki vrh, 1986

Velimir Terzić: Jugoslavija u aprilskom ratu 1941, Grafički zavod, Titograd, 1963

Marjan Žnidarič: Do pekla in nazaj: nacistična okupacija in narodnoosvobodilni boj v Mariboru 1941-1945, Muzej narodne osvoboditve Maribor, Maribor, 1997

Skupina avtorjev: Leksikon Cankarjeve založbe, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1984

Skupina avtorjev: Stoletje svetovnih vojn, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1981

Lokalni prebivalci Štajerske in Koroške, posebno: ga. Kavran, g. Lorber, Majer, ga. Srnko, g. Šrok, družine Jesenik, Majer in Tandarič

ZADRUŽNIŠTVO V SLOVENSKI ISTRI 1945-1954

Tatjana Ploj*

Prvi začetki zadružništva v času avstro-ogrske monarhije

A-O monarhijo lahko označimo kot eno izmed bolj konzervativnih evropskih držav, v kateri so težko dovoljevali demokratična odstopanja od splošne državne politike. Hkrati pa je v dualistični monarhiji, od nastanka 1867 do konca leta 1918, obstajala visoka stopnja liberalizma, ki se je izražala v gospodarskem razvoju in relativni svobodi v kulturnem ter političnem življenju pripadnikov različnih narodov.

V 60. in 70. letih 19. stoletja je bilo gospodarsko stanje slovenskega in hrvaškega agrarnega življa v krizi. Ukvarjali so se s poljedelstvom, vinogradništvom in delno z živinorejo, medtem ko so tradicionalne dodatne možnosti zaslужka kot prevoznništvo, tovorništvo in ostale domače obrti nazadovale predvsem v zvezi z razvojem novih prometnih sredstev in povezav (železnica). Tehnologija obdelave polj je bila zastarela in prav tako orodja. Ponekod so se ohranjali kolonatski odnosi. Če prištejemo še ostale kompleksne razloge od narave, okolja pa do preteklega razvoja, potem poznamo vzroke za nizko pridelavo in revščino. Kmetom razparcelirane majhne kmetije niso mogle zagotoviti preživetja številnih družinskih članov. Ker niso mogli proizvesti neposredno za prodajo in ker je zato bilo premalo dohodkov za kritje stroškov zemljiške odveze, davkov in drugega, so postali lahek plen raznih mestnih in vaških oderuhov, pri katerih so si izposojali denar za visoke obresti.

Predlog za rešitev težke gospodarske krize je leta 1883 dala dunajska vlada z uvedbo zakona o zadrugah. Predlagala je tudi ustanovitev denarnih zavodov, iz katerih so se razvile hranilnice in posojilnice z razvitim kreditnim sistemom, kmetijskih zadrug, ki bi dajale koristne gospodarske nasvete kmetom, kasneje še nabavno-prodajne in konzumne zadruge. Tako gospodarsko politiko so aktivno podpirali tudi voditelji slovenskega narodnega preporoda, saj so menili, da brez trdnega gospodarstva in z njim povezane gospodarske svobode ne more priti do narodnostne enakopravnosti (Ploj, 2001, 24).

Hranilnice in posojilnice so bile prva najbolj potrebna oblika zadružništva, ki pa je imela tudi svoje politično ozadje. Pravi namen, kot je že zapisal Zwitter: »...Zadružništvo je takoj začelo izvajati svoj program organiziranja nizkih kreditov, z zbiranjem majhnih prihrankov s ciljem, da ohrani majhne kmetije, da jih razvija dalje, da ojača malo obrt...« (Zwitter, 1945, 281). Poslanci manjšine v istrskem deželnem zboru so vse pogosteje in glasneje predlagali plačilne olajšave kmetom, odpis obresti in dolgov. V letu 1896 je Zakonik za Avstrijsko primorje popolnoma odpisal neplačane dolgove istrskih kmetov.

V kmetijske zadruge so se združevali zaradi skupnih interesov kot npr.: trudili so se izboljšati materialno stanje članov, urediti preskrbo z živino, s semeni, z orodji, s prehrano ter s pijačo, prodajo kmetijskih pridelkov ali obrtnih izdelkov članov po čim višjih cenah ter skrbeti za napredek kmetijstva in obrti z nasveti, razstavami, s tiskanjem koristnih zakonov in naprav. Razglase so objavljali v lokalnem časopisu.

Konzumna društva so izboljšala gospodarske razmere delavcev in omilili njihovo revno življenje.

* Tatjana Ploj, tatjana.ploj@volja.net

Zadružništvo pod Italijo

V času divjanja I. svetovne vojne so nekdanje slovenske ter hrvaške gospodarske organizacije na zadružnili temeljih in druga društva mirovala, vendar so vojni ponovno oživila predvsem v slovenskem delu Istre. Priključili so jih Zadružni zvezi v Trstu, ki je po aneksiji razširila delovanje na vso istrsko deželo. Le-ta je bila prisiljena sprejeti državne zastopnike v svoj upravni odbor v letu 1928, s čimer je bila spremenjena narodna struktura zadružne zveze. Hkrati je prišlo do preimenovanja Zveze v italijansko »Federazione fra le società cooperative di credito«. Že v naslednjem letu so jo razpustili zaradi špekulacij. Njene večljanje zadruge so morale prenehati s delovanjem in iti v likvidacijski postopek. V Puljski pokrajini se je kmalu pokazalo močno nasprotovanje italijanskega oblastnega sloja, ki je uspel preprečiti ponovno delovanje hrvaških zadrug in društev. Vse delujoče zadruge so se morale do 1928 združiti pod puljsko mestno posojilnico »Cassa di risparmio«, ki je prevzela tudi vse denarne deleže (Slovensko primorje in Istra, 1953, 149). V Slovenskem primorju že 16.9.1927 ni bilo nobenega slovenskega društva ali zavoda več, v Istri pa do 10.4.1928 (Kramer, 1987, 403).

Leta 1924 je bil odpravljen avstrijski društveni zakon, s katerim so italijanske fašistične oblasti onemogočile vsa društvena zborovanja, prepovedovali koncerte, plese, predavanja in drugo, saj so pravilno ocenili: »...Slovenska kulturna društva so se izkazala po dolgi izkušnji in še preveč strpnem čakanju za tisto, kar hočejo dejansko biti v resnici: žarišča političnega spora, več ali manj prikrita središča nacionalistične propagande, nezadovoljstva, sumničen in nasprotovanju vsemu tistemu, kar je italijansko. Ta društva nimajo drugega namena kakor tega, da odvrtačajo prebivalstvo od nas, da ga odcepijo od države in režima, zato jim ne moremo več prizanašati...« (Jelinčič, 1960, 45-46).

V juniju 1927 je fašistična vlada z zakonom prepovedala obstoj in delovanje vseh slovenskih in hrvaških društev ne glede na to, ali so bile posojilnice, hranilnice, športna, dramska, pevska, gledališka, godbena, prosvetna ali politična. To pomeni, da so v slabem letu razpustili približno 400 društev, ki so delovala po celi Istri. Njihovo imetje so zaplenili in ga prepustili novoustanovljenim italijanskim organizacijam, imenovanim »Dopolavoro«, ki so jih ustanavljali v vsaki najmanjši vasi. Društveno življenje se je ilegalno odvijalo dalje po domovih, podstrešjih in v cerkvah. Tako se je preko kulture vzdrževala narodna zavest (Kacin-Wohinz, Pirjevec, 2000, 59).

Obujanje zadružništva v coni B julijske krajine 1945-47

Dne 9. junija 1945 je bil podpisan beograjski sporazum, v katerem je bilo ozemlje Julijske krajine razdeljeno na dva dela po francoskem mejnem predlogu »Morganovi liniji«, imenovanem tudi »modra črta«. Mesto Trst, ozemlje severno od njega z Gorico in istrsko mesto Pulj brez svojega zaledja je spadalo v cono A, ozemlje Slovenskega primorja, Istre (brez Pulja) in Reke pa v cono B. Cono A Julijske krajine je zasedla zavezniška vojska, medtem ko jo je morala Jugoslovanska armada v celoti zapustiti; cona B je spadala pod Jugoslovansko armado. Taka delitev naj bi trajala do pariške mirovne konference, ker bi se odločili, komu pripada sporno ozemlje (Jeri, 1961, 88-89; Marin, 1992, 164; UL ZVU, št.4, 15.10.1945).

Dne 20. junija 1945 je bil podpisan še devinski sporazum med vlado Jugoslavije in vladama Velike Britanije in ZDA o razdelitvi ozemlja Julijske krajine. Na ozemlju cone A Julijske krajine je prišlo do vzpostavitve zavezniške vojaške uprave s sedežem v Trstu (nadalje ZVU), ki je kot posebno istrsko enoto vključevala mesto Pulj.

Cona B Julijske krajine je spadala pod zasedbo in vojaško upravo Jugoslovanske armade (v nadaljevanju VUJA) s sedežem v Opatiji. Njena naloga

je bila nadziranje in izvajanje sklepov beograjskega in devinskega sporazuma, sprejemanje ukrepov carine, financ, prometa in drugega, usklajevanje dela z NOO v coni in vojaškimi organi izven cone ter predstavljala najvišjo sodno oblast. Civilna oblast je ostala razdeljena na PNOO za Slovensko primorje, Oblastni NOO za Istro in Mestni NOO za Reko. Pred podpisom pariške mirovne pogodbe, začetek leta 1947, so se organi ljudske oblasti v coni B pripravljali na priključitev šestih okrajev in ustanovitev nove upravne razdelitve ozemlja. Za cono B je bilo 20. februarja ustanovljeno Istrsko okrožje z okrajema Koper in Buje.

Začetki povojnega *kmetijskega združništva* v slovenskem delu Istre so vezani na ustanovitev Okrajne gospodarske zadruga v Kopru (v nadaljevanju OGZ) novembra 1945, z odobritvijo Poverjeništa pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje v Ajdovščini – oddelka za združništvo. Vanjo se je vpisalo 1396 članov, v naslednjem letu pa že 3264 ljudi, kar kaže na masoven odziv kmetov okraja Koper. Takrat so bila sestavljena združna pravila, ki so se z majhnimi spremembami ohranila do statutov splošnih kmetijskih zadrug (v nadaljevanju SKZ) v začetku 50. let. Zadruga delež 300 lir je bil za člane visok, zato so imeli možnost obročnega odplačevanja.

Glavni namen OGZ je bilo zbrati vse »delovno ljudstvo«, preprečevati špekulacije in dviganja cen na tržišču (PA KP f. KZ, CONS III. 160/3). Bila je povojni pionir sodobnega združništva v koprskem okraju, ki je na temeljih novega časa skušala združiti slovenske in italijanske kmete. Obdobje takoj po koncu vojne je bil čas pomanjkanja denarja in strokovnjakov. Oboje so v OGZ nadomeščali s prostovoljnim delom, dobro voljo in željo zgraditi novo domovino. Za delovanje v mestih in vaseh v koprskem okraju so potrebovali prostore za trgovine, skladišča, pisarne ipd. Po devetih mesecih obstoja je OGZ imela 28 poslovalnic z jestvinami, 2 gostilni in 7 baz za zbiranje sadja in zelenjave (Ploj, 1986, 75). Zadruga je pomagala tudi pri nakupu in prodaji drv, sena in zelenjave. Ze v aprilu 1947 so bile iz nje ustanovljene 4 nove zadruga v Kopru, Izoli, Piranu in Mostičju, imenovane Ljudske nabavno-prodajne zadruga, ki so prevzele vse naloge OGZ na manjšem prostoru in z manj člani.

V letu 1946 sta bili ustanovljeni *obnovitveni zadrugi* v Marezigah (PA KP f. KZ, CONS III. 182/1,2,3,4) in Šmarju (PA KP f. KZ, CONS III. 148/1,2,3,4), ki sta delovali še v petdesetih letih. Najbolj pomembne naloge obel zadrug so bile pregledati razmere na terenu in izdelati načrte obnovitvenih del, izdelati proračun obnove pri posameznikih v okolišju, urediti kredite, delitev gradbenega materiala med vse svoje člane ter pridobitev razpoložljive delovne sile za obnovo porušenih naselij, predvsem vojne ujetnike (PA KP f. KZ, CONS III. 182/1). Zadrugi sta delovali brez kreditov, ker so pomanjkanje denarja nadomestili z udarniškim delom (npr.: v Marezigah so samo v letu 1947 opravili 36.800 ur prostovoljnega dela in 264 prevozov, ki so trajali 2300 ur. Če bi se ta opravila izplačala v denarju, bi potrebovali 1.822.140 din za delavce in 990.000 din za prevoznike. Iste leto so popravili 3 šole, obnovili 22 hiš in 5 hlevov). Velik problem so bili neprestani prepiri med združniki – sosedi, za čigavo hišo so porabili več denarja. Seveda določitev enakega zneska za popravila hiš, ni bila dopustna, saj je bila obnova odvisna od škode. Zagotovljeno je moralo biti varno bivanje stanovalcev (Ploj, 1986, 116-117).

Leta 1946 so bile ustanovljene tri *obrtne zadruga*: čevljarški zadrugi v Piranu in Izoli ter ribiška zadruga v Izoli. Ob vpisu v to vrsto zadrug so morali združniki vplačati zelo visoke združne deleže tudi do 5000 lir. Njihovo jamstvo za zadrugo je bilo odvisno od zadruga, vsekakor pa od 10 do 15 deležev. Za posameznike je to pomenilo veliko finančno breme. Vsota je bila visoka predvsem zato, ker je bilo število včlanjenih nizko, potrebovali so stroje in orodja ter mesečna denarna izplačila združnikom. Orodij in strojev niso imeli, če izvzamemo tisto, kar so vložili združniki sami. Pogosto so morali tudi najbolj osnovne potrebščine kupiti ali vzeti v zakup. Dogajalo se je na primer pri Mizarski zadrugi Koper (PA KP f. KZ, CONS III. 218/4), da so za stroje v zakup od tovarne Stil

mesečno plačevali po 7000 lit, kasneje pa celo 11.000 lit. Želeli so odkupiti stroje, vendar tovarna na prodajo ni pristala, ker je sama imela večje mesečne dohodke od strojev v zakupu, kot če bi jih prodala (Ploj, 1986, 114).

Okrajna zadržna poslovna zveza se ni veliko zanimala za delovanje in strokovno pomoč obrtnim zadrugam, saj sami niso imeli strokovnih delavcev, ni bilo vzpodbujanja k večjemu razvoju in izobraževanju, zato tudi posebnih dosežkov ni bilo. Neizogibna posledica je bila nezanimanje članov. Ribiška zadruga Piran je imela vpisanih 76 članov, od katerih je bilo aktivnih 16, ostali so hodili na delo v Trst (PA KP f. KZ, CONS III. 261/3). Posledica je bilo vse večje zadolževanje obrtnih zadrug pri lstrski banki, ki jih niso mogli izplačevati, ker je bila zakupnina orodij visoka in tehnike proizvodnje zastarele (PA KP f. KZ, CONS III. 199/2 in 227/2)). Uradna ukinitvev je bila mnogokrat vpisana šele po nekaj letih prenelanja z delom (Ploj, 1986, 115).

Razcvet zadržništva v Koprskem okraju 1947-54

Mirovna pogodba med Italijo in Jugoslavijo je bila podpisana 10. februarja 1947 in je začela veljati 15. septembra 1947. Predvidevala je ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja (v nadaljevanju STO) pod vodstvom guvernerja STO. Odločba o začasnem režimu (dokler ne prevzame oblasti guverner) je predvidevala nadaljnjo upravo dosedanjih zavezniških poveljstev v njunih conah. Za cono B STO je to pomenilo, da je obsegala celotne občine: Koper, Marezige, Pomjan, Izola, Piran, Buje, Novigrad, Umag in Brtonigla. Delno pa so ji pripadle tudi občina Škoflje, Osp in Socerb.

V tem obdobju je zadržništvo v koprskem okraju doživelo svoj razcvet. Ob prebiranju zapisnikov občnih zborov posameznih zadrug v določenih letih sem sestavila tabelo (ki zaradi velikega obsega ni dodana), na njeni osnovi pa so izdelane spodnje tabele (Ploj, 1986, 41-44, tabeli 7/1, 7/2). *Kmetijske zadruge* so doživljale svoj litri vzpon vse od leta 1945 do 1948, ko je bilo ustanovljeno absolutno daleč največje število novih zadrug. Že v naslednjem letu je zaznan hiter padec novih ustanovitev, ki se nadaljuje vse do leta 1951. V letu 1952 se ponovno dvigne in nato končno pade leta 1953 na nič in tam tudi ostane.

Tabela 1: Število ustanovljenih kmetijskih zadrug v posameznih letih

leto	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954
Št. zadrug	1	5	9	19	6	4	1	1	-	-

Z ustanovitvami *obrnih zadrug* je bilo drugače. V letu 1946 so bile ustanovljene tri obrtne zadruge, v letu 1947 dve, v naslednjih dveh letih le ena na leto, v letih 1950-51 nobena. Ponovno ena v letu 1952 ter nobena več v letih 1953 in 1954. Pri teh zadrugah je bilo najbolj pomembno leto 1946, ki mu sledi položen padec do 1950 ter lahen dvig leta 1952.

Tabela 2: Število ustanovljenih obrtnih zadrug v posameznih letih

leto	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954
Št. zadrug	-	3	2	1	1	-	-	1	-	-

Zanimiv podatek je tudi, koliko je bilo vpisanih članov v delujočih zadrugah po posameznih letih. Za število zadržnikov sta značilna dva velika navala; v letu 1945 in med letoma 1947-1948, sledi leto stagnacije, v letu 1951 vzpon in počasen padec.

Tabela 3: Število vpisanih članov v obstoječih zadrugah v posameznih letih

leto	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954
št.zadružnikov	1582	3412	4220	5568	5591	5797	5832	5818	5700	5424
št.delujočih zadrug	1	8	17	36	40	44	45	40	34	30

Za širitev zadružništva v tako širokem obsegu sta bila pomembna tudi dva politična momenta. Prvi se kaže v močnem vplivu še prijateljske Sovjetske zveze na Jugoslavijo v vseh pogledih, drugi pa predstavlja že pričakovano vključitev Istrskega okrožja v STO. Oba elementa sta razvidna iz ponavljajočih delov zapisnikov občnih zborov zadrug (PA KP f. KZ, CONS III.). Zadružništvo je postal način, s katerim so skušale jugoslovanske oblasti »prizadeto«⁴ ljudstvo vključiti v politično življenje (Ploj, 1986, 80-81).

Začetek leta 1947 je bila ustanovljena Zadružna zveza, ki se je leta 1947 preimenovala v Zadružno poslovno zvezo, leta 1949 pa v Okrajno zadružno poslovno zvezo (v nadaljevanju OZPZ). Bila je gospodarska organizacija, v katero so bile včlanjene vse obstoječe zadruge koprškega in bujskega okraja STO, kar je razvidno iz zapisnika ustanovnega občnega zbora (PA KP f. KZ, CONS III. 198/3). Iz bujskega okraja so pristopile: Kotarska zadruga Buje ter mestne zadruge Buje, Umag, Lovrečica, Novigrad, Brtonigla, Krašica, Grožnjan, Završje, Momjan, Kastelvenere, Sv. Marija na Krasu, Savudrija, Materada in Nova vas. Vse te zadruge so že bile registrirane pri labinskem sodišču. Potreben je bil le prepis registracij iz Zadružnega registra v Labinu v Zadružni register v Kopru. Sodni postopki so potekali preko posrednika Okrajne gospodarske zadruge Buje, ki je imela osrednjo vlogo v bujščini vse do ustanovitve Zadružne zveze Koper (Ploj, 1986, 55-58). Zadruge bujskega okraja so se ponovno odcepile leta 1950 od Okrajne zadružne poslovne zveze (PA KP, f. KZ, CONS III. 160/3).

Organizacija zadrug

Zadrugam je bila skupna organizacija, ki je bila določena v uradnih listih ter v zadružnih pravilih posameznih zadrug. Razlikovala se je le organizacija obrtnih zadrug zaradi narave samega dela. Če se pravila niso izvajala, potem so bile predvidene različne sankcije glede na velikost prekrška (opomin brigadirja, opomin izrečen na občnem zboru ali izključitev iz zadruge). Aktivno volilno pravico enega glasu so imeli zadružniki po dopoljenih 18 letih in so sodelovali pri delovanju zadruge, pasivno pa tisti, ki zaradi dela v javni oblasti niso sodelovali pri zadružnem delu.

Na dan sklica ustanovnega procesa *kmetijskih in ostalih zadrug* se je zbralo določeno število ljudi, ki je želelo ustanoviti zadrugo. Ustanovniki so poslali načrt zadružnih pravil v potrditev Izvršnemu odboru okrajnega ljudskega odbora (v nadaljevanju OLO), ki je pravila potrdil ali ne. V tem primeru so se ustanovniki lahko pritožili na ustrezno republiško ministrstvo. Če so bila pravila sprejeta, so ustanovitelji sklicali občni zbor zadruge, na katerem so izvolili zadružne organe. Prva naloga novoizvoljene uprave je bila vloga za vpis v zadružni register pri sodišču OLO. Šele po vpisu v zadružni register je zadruga pravno formalno začela obstajati in poslovati.

Na dan sklica ustanovnega procesa *obrtnih zadrug* se je moralo zbrati najmanj 7 ustanovnikov, med katerimi so lahko bili kvalificirani in visoko kvalificirani delavci in obvezno med njimi vsaj eden obrtni mojster z opravljenim obrtnim izpitom. Ustanovniki so morali sestaviti pogodbo o ustanovitvi zadruge, ki je morala vsebovati: ime in sedež zadruge, podatke o obrtni stroki, podatke o osnovni vrednosti zadružnih sredstev, podatke o načinu vstopa in pravila delovanja zadruge ter podatke o vplačilu denarnih deležev. Tako sestavljeno pogodbo so morali potrditi državni organi mestnega ljudskega odbora (v nadaljevanju MLO) ali krajevnega ljudskega odbora (v nadaljevanju KLO). Naloge obrtnih zadrug so bile, da se izdelujejo oz. predelujejo predmeti ali opravljajo storitve s

skupnim delom, z združnimi sredstvi in ob naprednih metodah dela. Morali so skrbeti za izboljšanje kvalitete proizvodov ali storitev, za investicije v proizvodnjo, za prodajo lastnih izdelkov, za strokovno usposabljanje združnikov, vzgajanje obrtnih vajencev in za boljši življenjski standard. Ob vstopu v zadrugo so združniki morali vložiti lastna proizvodna sredstva v zakup, v posodo ali v brezplačno uporabo zadrugi. Obrtne zadruge so morale imeti tudi svoje prostore za izdelavo in prodajo izdelkov, urnike in poslovodje. Svojih izdelkov niso smeli prodajati v trgovinah. Če pa so prodajali na sejnih ali trgih, je zanje veljala Odredba o trgovanju s plačilom davkov.

Po predpisih v Uradnem listu (UL FLRJ 49-411/49) so vse zadruge imele tri upravne organe, ki so vodili in nadzorovali delovanje zadrug, kot so občni zbor, upravni in nadzorni odbor. *Občni zbor* je bil najvišji organ zadruge, katerega so se osebno udeleževali vsi člani zadruge. Na rednih občnih zborih so se združniki srečevali enkrat letno, na izrednih pa pred pomembnejšimi sezonskimi opravili ali ob posebnih priložnostih. Na občnem zboru so se skupno odločali o celotnem združnem poslovanju. Besedilo vabila je moralo vsebovati vnaprejšnjo najavo datuma, kraja, časa in dnevnega reda občnega zbora z dodanim še enim datumom (zamik 15 dni) v primeru drugega sklica zaradi nesklepčnosti. Vabila za občni zbor so morali poslati na OLO, OZPZ, vsem MLO in KLO, s katerimi je bila zadruga v poslovnih odnosih, vsem članom zadruge ter ga obesiti na oglasno desko zadruge in drugo. *Upravni odbor* je bil izvršni organ občnega zbora, ki je predstavljal in zastopal zadrugo ter vodil njeno delovanje. Sestavljalo ga je od pet do deset izvoljenih združnikov za čas enega leta. Člani upravnega odbora so se sestajali enkrat mesečno. Odgovorni so bili za izdelavo letnega načrta delovanja zadruge, letnega zaključnega računa, pravilnikov in poslovnika zadruge, sklepanja pogodb, za preskušbo in prodajo, odrejanje dela brigadirjem (samo v KDZ), za zavarovanje združnega premoženja in pridelkov in drugo. *Nadzorni odbor* je kontroliral celotno delovanje zadruge. Sestavljalo ga je od tri do pet članov (v koprskem okrožju so bili povprečno trije člani), izvoljenih za eno leto. Sestajali so se najmanj enkrat v dveh mesecih, naloge pa so bile: nadzorovati delo upravnega odbora in združnih nameščencev, ob tromesečjih pregledovati delovanje zadruge, letnega plana in zaključnega računa zadrug (PA KP f. KZ, CONS III. 248/3, statut zadruge).

Do prenehanja obstoja zadrug je prišlo avtomatično, če ni bil pravočasno podaljšan čas obstoja zadruge po sklepu občnega zbora zaradi spojitve z drugo zadrugo, stečaja združne lastnine ali odločbe pristojne oblasti. V prvem, drugem in zadnjem primeru se je izvedla likvidacija zadruge. O fuziji (združitvi dveh ali več zadrug) so se ločeno odločali člani obeh zadrug na izrednih občnih zborih. Če je bila izglasovana združitev, se je pričel ustanovni proces kot pri novoustanovljenih zadrugah.

Članstvo (UL FLRJ 49-411/49)

Član zadruge je lahko postal vsak polnoletni državljan, vendar le v tistih zadrugah, ki so delovale na njegovem področju bivanja in le, če je pristal na združna pravila. Seveda, če med vojno niso sodelovali z okupatorjem oz. da niso delovali proti interesom ljudstva. Vsak združnik je moral vplačati vsaj en delež, opravljati določeno potrebno delo in pravilno uporabljati skupna orodja. V *kmečke zadruge* so se večinoma vključevali kmetje, čeprav so potrebovali tudi kovače, mizarje, voznike tovornjakov, peke, administratorje idr. Drugače je bilo v *Kmetijsko delovnih zadrugah* (v nadaljevanju KDZ), kjer so se združevali lastniki gospodarstev s svojimi zemljišči ter njihovi najožji družinski člani. Gospodar je moral vplačati najmanj en delež, ostali družinski člani pa vpisnino. Članstvo je bilo prostovoljno in tudi izstop je bil prostovoljen, ob čemer se je gospodarju morala vrniti zemlja. Lahko je bila vrnjena vložena zemlja ali pa nadomestno zemljišče enake kakovosti in velikosti. S slednjim so tvegali prepire, do katerih je kaj lahko prišlo. V večini primerov v koprskem okraju ni bilo velikih združnih

kompleksov, zato so lastnikom vračali vloženo zemljo. V *obrtne zadruge* so se združevali strokovno usposobljeni kadri ustrezne smeri – mojstri, delavci in vajenci. Člani *konzumnih zadrug* so bili delavci in člani njihovih družin, ne glede na to, kje so bili zaposleni.

Kreditiranje

Za poslovanje in delovanje so zadruge potrebovale začetni kapital. Pogosto so v prvem letu zadruge poslovale z izgubo ali v najboljšem primeru ostale na pozitivni ničli. Pri začetnih težavah sta zadrugam pomagala združna zveza in Poverjenišтво za kmetijstvo pri Istrskem okrajnem ljudskem odboru (v nadaljevanju IOLO). Državni organi so pomagali predvsem s financiranjem, saj so preko njih zadruge dobile kredite pri Istrski banki, ki so bili izplačani gotovinsko ali v bonih za nakupe reprodukcijskega blaga. Krediti so bili namenski, kot na primer za nabavo osnovnih delovnih sredstev, za izgradnjo investicij, financiranje zadruga ipd. (UL FLRJ 71-597/48) in le tako dolgo, dokler je bila posamezna zadruga likvidna (UL FLRJ 6-52/47).

V zadrugah samih so oblasti vzpodbujale ustanovitve posebnih odsekov, imenovanih *hranilnice in posojilnice*. Predvideno je bilo, da bi zadržniki vložili večje vsote denarja po sezonskih delih, prodaji živine ipd., po potrebi pa bi si lahko izposodili več, kot so vložili. Tam naj bi se vlagala tudi sredstva zadruga (največ 40% le-teh). Po Uradnem listu je bilo določeno, da kredit ni smel trajati več kot 12 mesecev, biti višji od 5000 din in obresti ne višje od 5% (UL FLRJ 16-110/49). V praksi se je pokazalo, da so bili zadržniki največkrat zainteresirani samo za izposojlo denarja, ne pa tudi za vlaganja in zato sistem v resnici nikoli ni zaživel.

Nadzor nad zadrugami

V lokalnih organih oblasti, MLO in KLO, so bili ustanovljeni posebni odseki – inšpektorati za nadzor nad delovanjem zadrug. Če so ugotovili napačno delovanje zadruga, so ukrepali ali z začasno prepovedjo, stalno prepovedjo delovanja, odvzemom dovoljenja, zaprtjem poslovnih prostorov, odvzemom dohodka ali razrešitvijo organov zadruga (UL LRS 20-102/50).

Delovanje in uspešnost zadrug

Splošne kmetijske zadruga- SKZ, ki jih je bilo leta 1950 v koprskem okraju 21, so bile razporejene po vsakem KLO, razen v mestu Piran. V največji meri so se ukvarjale s trgovino široke potrošnje, čeprav niso bile sposobne nabaviti vsega potrebnega. Obstajale so napetosti med zadržnimi podjetji in zadrugami. Prvi so na zadruga gledali kot na nekakšna privatna podjetja, člani zadrug pa so prve imenovali izkoriščevalske organizacije. Zadruga tega področja niso mogle konkurirati zadrugam iz Jugoslavije, saj je zaradi specifične klime samo zgodnje vrtnarstvo prinašalo dobičke oz. devize (PA KP, f. IOLO, šk.132; zapisnik SKZ in KDZ).

OZPZ si je zadala nalogo pospeševanja lokalnega gospodarstva, kar ni bilo enostavno, saj se SKZ v praksi niso zanimale zanj in niso izvrševale sklepov skupščin in zborov. Čeprav naj bi pospeševale različne kmetijske dejavnosti, kot na primer vrtnarstvo, sadjarstvo, živinorejo, svilorejo in drugo na vaseh, ter organizirale predavanja, so največkrat dobičke prinašali *gostinski obrati* (PA KP, f. KZ, CONS III. 271/5). S prodajo vina in hrane so se dobički kmalu pokazali in ni bilo potrebno čakati na letno bilanco. Pri *oddaji mleka* je prihajalo do neprestanih pritožb o nizki tolšči mleka, kar naj bi bila posledica dolivanja vode ali celo zdroba. Kršiteljev niso odkrili. Poleti se je mleko hitro kisalo zaradi visokih temperatur, hladilnikov še ni bilo. Kmetje so se pritoževali zaradi nizkih cen mleka ter nerednih plačil. Bistvenih sprememb do konca leta 1954 ni bilo. *Oljarn* kot zadržnih obratov je bilo malo, ker se je malo zadrug ukvarjalo z oljkarstvom. Konec 40. let 20. stoletja so se ukvarjali tudi z *živinorejo*, vendar so jo v petdesetih letih opuščali zaradi sušnih obdobj. Tudi *mesnice* niso prinašale velikih

dohodkov, saj so meso razdeljevali le enkrat tedensko. Pri zadrugah so nastajale *obrtne delavnice*, kot na primer kovačnice, mizarstvo, čevljarstvo, mlinarstvo, ki so izdelovale izdelke, potrebne za delo zadržnikom. Na kratko: v letu 1952 je 18 SKZ imelo povprečno včlanjenih 200 do 300 članov, pretežno moškega spola. Glavno zanimanje je bilo usmerjeno v trgovanje, ne pa v obdelavo zemlje, kar je razvidno iz števila gostiln (17) in prodajaln (58) na eni strani ter obsegom zemljišč (8ha) na drugi strani. Vsaka zadruga je imela povprečno po eno vozilo, traktor ali kamion.

V praksi tudi pri *Kmetijskih delovnih zadrugah* - KDZ ni šlo po predvidenih pravilih in planih. Delo je bilo razdeljeno, delovna sila tudi. Zadržniki so sestavljali brigade, te pa so se delile na manjše skupine. Delo je vodil brigadir, ki je bil odgovoren za kontrolo dela, prihodov in odhodov na delo, vodil je evidenco delovnih dni po posameznikih idr. Skušali so uvajati *normni sistem*, s katerim je bilo določeno kaj, kako, kdaj in koliko mora posameznik narediti, vendar se le-ta v praksi ni obnesel (PA KP, f. IOLO, šk. 131; zapisnik konference predsednikov KDZ). Planer je lahko določil vsakodnevno potrebno delo, vendar je bil kmet odvisen od naravnih elementov. Sam sistem KDZ je vseboval v koprskem okraju velik objektivni problem, to je razdrobljenost in raztresenost kmetijskih gospodarstev. Hkrati pa je obstajala nesposobnost organiziranja dela in vzdrževanja odnosov z gospodarji zemljišč (zadržniki) v teh specifičnih razmerah. Prav poseben problem so predstavljale številne *izključitve*, saj so ob njih v KDZ zadruge izgubile tudi zemljo in družinske člane izključenih zadržnikov. Najpogostejši razlogi za izključitve, ki so bili navedeni v zapisnikih občnih zborov, so bili: nevestnost pri delu, neupoštevanje zadržnih pravil, neupoštevanje navodil brigadirjev ipd. Slednje je povzročilo visok padec števila zadrug tega tipa v petdesetih letih. Po ostali Sloveniji se je odvijal enak proces (Čeferin, Avsec, 1990, 43).

Leta 1951 je bil ustanovljen Sklad za mehanizacijo in investicijsko izgradnjo pri IOLO (PA KP, f. IOLO, šk. 132; o organizaciji in delu skladov za mehanizacijo), že v naslednjem letu je nad njim prevzela nadzor OZPZ. Njihova naloga je bila uvajati tehnično opremljenost v zadrugah. Nakupovali so nove stroje ali pa so jih prevzemali od državnih podjetij. Zanje je Sklad organiziral strojno delavnico, skladišče rezervnih delov in postajo za oskrbovanje KDZ z gorivom in mazivom. Ker so se v zadrugah pojavljale potrebe po gradnji gospodarskih objektov, ki jih niso mogli zgraditi samo iz lastnih sredstev, je Sklad izdeloval plane investicijskih kreditov zadrugam.

Zadržništvo po letu 1954

Po živahnih mednarodnih diplomatskih dejavnostih in občasnih zaostritvah v 50. letih je prišlo do podpisa londonskega memoranduma 5. oktobra 1954. Priložili so še poseben statut, ki naj bi doprinesel k prihodnjim izboljšanim italijansko-jugoslovanskim odnosom.

Z zgoraj navedenim sporazumom je cona B STO je postala del Federativne socialistične Jugoslavije, s čimer je vsa jugoslovanska zakonodaja postala mirodajna tudi za Istro. Istrsko gospodarstvo in z njim zadržništvo je postalo del jugoslovanskega. Ustavnim zakonom iz leta 1953, ki je predstavljal prehod iz administrativnega socializma v delavsko samoupravljanje. Od takrat dalje so kmetijske zadruge postale množične, poslovno dobro povezane in učinkovite organizacije, v katere so bili vključeni številni kmetje. V 60. letih so postajale kmetijske zadruge po tedanjem političnem stališču vse bolj organizirane v obliki velikih družbenih posestev kot nosilcev kmetijskega razvoja. Že v naslednjem desetletju je bila ustanovljena Zadržna zveza Slovenije, oživela je luranilno-kreditna dejavnost v posebnih enotah kmetijskih zadrug. V 80. letih so se začele pojavljati podjetniško naravnane ideje, ki so imele svoj vpliv tudi v zadržništvu (Frelih, 1992, 6).

Povzetek:

V času obstajanja A-O monarhije vse do njenega konca, je obstajal državni liberalizem. Do začetka 80.-ih let 19. stoletja je bilo na ozemlju Istre zaostreno socialno, gospodarsko in nacionalno vprašanje. Vse kmetijske panoge so bile v krizi, ki so jo poglobljale še vremenske nepravilnosti ter boleznirastlinske. Dunajska vlada je leta 1883 izdala zakon o zadrugah, s čemer je poizkusila rešiti težko gospodarsko stanje. Z ustanovitvijo hranilnic in posojilnic, kmetijskih zadrug, nabavno prodajnih zadrug in konzumnih društev ter z odpisom vseh dolgov kmetom je bilo v začetku 20. stoletja, gospodarsko in z njim socialno stanje slovenskega in hrvaškega kmeta v Istri rešeno. Razvoj zadružništva pa so močno podpirali tudi voditelji narodnega preporoda, saj so se zavedali, da brez trdne gospodarske baze ne bo narodne enakopravnosti.

Po I. svetovni vojni so Italijani začeli zasedati ozemlje po tajnem Londonskem sporazumu iz leta 1915. Preživeli slovenski in hrvaški vojaki so se vračali na svoje domove, prišlo je do oživljanja nekdanjih zadrug, ki so ponovno začenjale z delovanjem. Le za kratek čas, saj so že v letu 1927 bila, z zakonom, ukinjena vsa slovenska in hrvaška društva ne glede na njihovo politično, gospodarsko, športno ali kulturno dejavnost. Novi gospodarji Istre so sprva obljubljali enakopravnost in gospodarsko, politično in kulturno avtonomijo vsem narodnostim in Kraljevini Italiji. Retrospektivna analiza dvajsetletnega stanja je pokazala popolno nasprotje prvotnim trditvam. Slovenci in Hrvati so preživljali absolutno negacijo svojih zgodovinskih korenin, brisanje vsega tistega, kar so z razvojem narodne zavesti dosegli za časa Avstro-Ogrske v političnem, gospodarskem, jezikovnem, socialnem in kulturnem življenju.

V času obstajanja con Julijske krajine med leti 1945-47, je prišlo do obujanja tradicij zadružništva v Istri. Pionir povojnega kmetijskega zadružništva v slovenskem delu cone B je bila OGŽ v Kopru, ki je v slabem letu imela vpisanih nad 3200 članov, 28 trgovin z živili, 2 gostilni ter 7 baz za zbiranje kmetijskih pridelkov. Leta 1947 se je zadruga razdelila na 4 manjše imenovane *ljudsko nabavno-prodajne zadruge* (Piran, Izola, Koper in Mostičje), še istega leta so se le-te preimenoval v *nabavno-prodajne zadruge* (iz katerih so leta 1948 nastale *kmetijsko nabavno-prodajne zadruge*, ki so v letih 1950-51 ponovno preimenovali v *splošne kmetijske zadruge*). V letu 1946 so bile ustanovljene tudi prve 3 obrtne zadruge ter 2 obnovitveni zadruzi. Vse zadruge so delovale še v naslednjem obdobju, bolj ali manj uspešno.

Po podpisu mirovne pogodbe med Italijo in Jugoslavijo leta 1947 ter ustanovitvijo STO se začenja pravi razcvet zadružništva po II. svetovni vojni. V letu 1948 je bilo ustanovljenih daleč največ kmetijskih zadrug, ker je politična oblast podpirala razvoj kmetijstva, medtem ko so obrtne zadruge zanemarjali. V UL ter v zadružnih pravilih so bile podane najmanjše podrobnosti delovanja zadrug, ki pa se v sami praksi niso upoštevala zaradi različnih vzrokov (vremena, zahtevnih planov, premalo terenskih strokovnih delavcev, nezanimanja za kmetijstvo, zanimanja za dobiček in zanimanja le za izposojilo denarja).

Skratka, v obdobju 1945-54 so se zadruge v koprskem okraju množično ustanovljale. V prvem obdobju je država preko zadrug obnavljala gospodarske in stanovanjske objekte, zagotavljala hrano in obrtne izdelke nekmetičnemu prebivalstvu ter aktivno pomagala kmetičnemu prebivalstvu z nabavo semen, gnojil, strojev in prodaje pridelkov. V petdesetih letih so polagoma prevladale negativnosti, kot so nedoslednost, nestrokovnost in vse večji vpliv politike. Posledice so bile nezainteresiranost zadružnikov, njihovi prostovoljni izstopi ter na drugi strani izključevanje zadružnikov pod vplivom informbiroja; skratka, upad zadružništva.

Po letu 1954 je prišlo do politične vključitve Slovenske Istre v socialistično Jugoslavijo in tako je le-ta postala sestavni del jugoslovanskega gospodarskega, socialnega in kulturnega prostora. Zadružništvo v Slovenski Istri je vezano na

razvoj zadružništva v republiki Sloveniji. Mnogokrat se je vsakdanje življenje zadružnikov razlikovalo od zadružnih pravil, statutov, planov in členov v uradnih listih. Kljub temu in nekaterim negativnim pojavom pa lahko tudi za preteklo obdobje socialističnega sistema trdimo, da so zadružniki lažje uresničevali svoje interese v zadrugi kot zunaj nje (Freljih, 1992, 7).

Literatura:

- ČEFERIN, Emil, AVSEC, Franci, *Zadružništva pri nas in v nekaterih evropskih državah*.
 Katalogi (publikacija Pokrajinskega arhiva Koper), zvezek 6, Koper 1977.
 FRELIH, Leo, *120 let zadružništva na Slovenskem*. Ljubljana 1992.
 KOVAČIČ, Matija: *Kaj je zadruga in kako deluje*. XXVII. letni posvet zadružnikov, Portorož 2000.
 KRAMAR, Janez, *Narodna prebujna istrskih Slovencev*. Koper, Trst 1991.
 MARIN, Leon, *Upravna in teritorialna razdelitev Slovenske istre v zadnjih treh stoletjih*. V *Annales*, 1/91, str.: 135-148.
 MARIN, Leon, *Upravna in teritorialna razdelitev Slovenske Istre v zadnjih treh stoletjih*. V *Annales*, 2/92, str.: 159-174.
 PLOJ, Tatjana, *Kmetijska politika in zadružništvo v slovenskem primorju 1945-1954*. Neobjavljena diplomska naloga, Univerza Edvarda Kardelja, Ljubljana 1986.
 PLOJ, Tatjana, *Izseljevanje iz Istre med leti 1945-1954*. Neobjavljeno magistrsko delo, Univerza Edvarda Kardelja, Ljubljana 2002.
 ZWITTER, Fran, NOVAK, Viktor, *Oko Trsta*. Beograd 1945.
 Pokrajinski arhiv Koper, fond Kmetijske zadruge;
 Pokrajinski arhiv Koper, fond Istrskega okrajnega ljudskega odbora – IOLO;
 Arhiv Delamaris, fond Kmetijske zadruge, fascikel OZPZ, neobdelan;
 UL ZVU, št.4, 15.10.1945
 UL FLRJ 06-52/47
 UL FLRJ 71-597/48
 UL FLRJ 16-110/49
 UL FLRJ 49-411/49
 UL LRS 20-102/50
- PA KP, f. KZ; = Pokrajinski arhiv Koper, fond Kmetijske zadruge

VELEPOSESTNIK IN LESNI TRGOVEC IGNACIJ ZAVOLOVŠEK IZ OKONINE V ZG. SAVINJSKI DOLINI

Marija Makarovič*

Ignacij Zavolovšek (1873 – 1950), veleposestnik in lesni trgovec iz Okonine v Zg. Savinjski dolini, je zapustil bogato dediščino, ki obsega več kot šest tisoč enot različnega rokopisnega gradiva in knjig. Pisno gradivo obsega poleg osebnih dokumentov delovodnike z osnutki poslovnih pisem iz konca 19. in predvsem prve četrtine 20. stoletja, dokumentacijo o različnih društvih izpred prve svetovne vojne, gradivo iz Zavolovškovih romarskih poti, občasne dnevniški zapise v letu 1927 in 1948, razglednice, plakate in letake.

Na vabilo Turističnega društva z Rečice ob Savinji sem pripravila razstavo o Zavolovškovem življenju in delu, ki je bila odprta na Rečici 29. junija 2003. Razstavo sem pripravila z namenom, da bi obiskovalci spoznali Zavolovškov gospodarski vzpon in zaton ter vsestranska prizadevanja tega nenavadno sposobnega in naprednega človeka in ne nazadnje tudi velikega dobrotnika iz Okonine, ki je velik del premoženja nesebično razdal v dobrodelne namene.

Tudi na tem mestu naj poudarim, da te razstave ne bi bilo, če ne bi Ignacij Zavolovšek nenavadno skrbno hranil svojega in podedovanega hišnega arhiva, ki ga je leta 1987 prevzel in vzorno uredil Anton Boršnak, soproj Zavolovškove nečakinje. Ob pripravljanju razstave Delo mojstra hvali, ki je bila na Rečici leta 2002, je predsednico TD Rečica Vido Orlovič opozoril nanj Jože Tlaker iz Varpolja in porodila se je misel na razstavo o Ignaciju Zavolovšku.

V svoji dolgoletni muzejski praksi sem spoznala, da so legende, ki pojasnjujejo to ali ono razstavo, napisane predvsem za odrasle obiskovalce. Zato so »mimohodi« osnojnošolskih otrok, kljub sodobnim muzeološkim prijemom, še marsikje pravilo. Željo, da bi razstava pritegnila tudi mlajše obiskovalce, sem na pričujoči razstavi uresničila tako, da sem ob strokovnih legendah nanizala tudi legende za otroke (v ležeči pisavi). Vsebinsko legend predstavlja življenjska zgodba, ki je napisana v prvi osebi, kot da bi jo pripovedoval Ignacij Zavolovšek. Zgodbo sem večinoma gradila s podatki, ki so ohranjeni v rokopisnem gradivu.

Tudi zame osebno je bilo presenečenje, da je na odprtju razstave pripovedoval omenjeno življenjsko zgodbo v okoninskem narečju domačin Vinko Jeraj. Po zaslugi ravnateljice Osnovne šole na Rečici ge. Vesne Poličnik pa so Vinka Jeraja alias Ignacija Zavolovška z različnimi vprašanji zasipali osnovnošolski otroci.

V prvem delu razstave je predstavljen Ignacij Zavolovšek kot posestnik, lesni trgovec, trgovec z deželnimi pridelki, splavar, lastnik žage, gostilničar, delodajalec, napredni gospodar, varčevalec in delničar ter od veleposestnika do malega kneta.

V drugem delu pa je predstavljen kot osebnost, kot človek, ki je bil v prijateljskih stikih z domačimi in nekaterimi drugimi ljudmi, član in odbornik v različnih društvih, ljubitelj knjig, naročnik časopisov in revij, vernik, romar, dobrotnik in varuh hišne dediščine.

* Dr. Marija Makarovič, etnologinja v pokoju, SI-1000 Ljubljana

Razstavna poglavja

I.

Ignacij Zavolovšek
 Posestnik
 Lesni trgovec
 Trgovec z deželnimi pridelki
 Splavar
 Lastnik žage
 Gostilničar
 Delodajalec
 Napredni gospodar
 Varčevalec in delničar
 Od veleposestnika do malega kmeta

II.

Človek
 Zavolovškov odnos do domačih in prijateljev
 Član in odbornik v različnih društvih
 Ljubitelj knjig
 Naročnik časopisov in revij
 Vernik
 Romar
 Dobrotnik
 Varuh hišne dediščine

I.

Ignacij Zavolovšek

Veleposestnik in lesni trgovec Ignacij Zavolovšek se je rodil dne 20. 6. 1873 kot peti otrok očetu Ignaciju in materi Neži v Okonini pri Ampohu. Imel je še štiri starejše sestre: Jožefo (1862), Ano (1864), Marijo (1865) in Nežo (1868). Vse življenje samski Ignacij je pri Ampohu tudi umrl 23. 11. 1950.

Gospodar Ampohovega posestva je postal leta 1895. Z nakupom Prepadove kmetije na Konjskem Vrhu in dveh planin nad Lučami v času od 1902 do 1909 je povečal dotedanjo Ampohovo posest na dobrih 300 hektarov. Zato je imel tudi lastni lov.

V prvi četrtini 20. stoletja je bil Zavolovšek eden od najnaprednejših, če že ne najbolj napreden posestnik v Gornji Savinjski dolini. Izobraževal se je z branjem strokovnega beriva o kmetijstvu in se občasno posvetoval tudi s tedanjimi kmetijskimi službami. Poleg kmetijstva je uspešno vodil tudi lesno trgovino in se ukvarjal s kupovanjem ter prodajanjem različnih »deželnih pridelkov«.

Predvsem v prvi četrtini 20. stoletja je bil član in tudi odbornik v kmetijsko-gospodarskih, kulturno-izobraževalnih in političnih društvih.

Kljub prizadevnemu in naprednemu gospodarjenju je velik del Ampohove posesti prešel v tujo last že precej pred drugo svetovno vojno. Propadu so botrovali različni vzroki: veliko nihanje cen kmetijskih pridelkov in lesa po prvi svetovni vojni, večletna gospodarska kriza, lahkoverno Zavolovškovo posojanje in tudi izposojanje denarja, neplačani in zapadli računi kupcev, bržkone pa tudi prekomerno trošenje denarja v gostilniški družbi, za romanja, potovanja, nakupe knjig, časopisov in revij, pa tudi v dobrodelne namene.

Zavolovšek je leta 1939 izročil nečakinji Mariji, rojeni Zavolovšek, in njenemu možu Martinu Poličniku samo še 12 ha veliko posestvo. Pri Ampohu pa je s tretjim rodом zamrlo tudi rodbinsko ime Zavolovšek, s katerim se je Ignacij

neštetokrat podpisal na dopisih, pismih in drugih listinah. Osebne tragedije, ki so spremljale Poličnikovo družino, so povzročile, da je leta 2002 prešla Ampohova posest v tuje roke.

Ignacij Zavolovšek je zapustil bogato zapuščino, ki obsega več kot 6000 enot različnega in nadvse dragocenega rokopisnega in tiskanega gradiva. Poleg osebnih dokumentov so predvsem za prvo četrtino 20. stoletja ohranjeni delovodniki z Zavolovškovimi poslovnimi pismi, poslovni dopisi kupcev in prodajalcev lesa, obračuni obrtnikov, dokumentacija o različnih društvih izpred prve svetovne vojne, Zavolovškovi dnevniški zapiski za leto 1927 in 1948, plakati in letaki, gradivo z Zavolovškovih romarskih in drugih potovanj, različni rokopisi in številne knjige.

Razstava, ki smo jo pripravili na podlagi ohranjenega rokopisnega gradiva, prikazuje življenje in delo veleposestnika in lesnega trgovca Ignacija Zavolovška od konca 19. do srede 20. stoletja.

Razstavo smo pripravili z željo, da bi spoznali Zavolovškov gospodarski vzpon in zaton in vsestranska prizadevanja tega nenavadno sposobnega in razumnega človeka in dobrotnika iz Okonine, ki je velik del premoženja nesebično razdal v dobrodelne namene.

Jaz, Ignacij Zavolovšek, sem se rodil 20. junija 1873 v lepi štajerski vasi Okonini. Pri hiši se je reklo pri Ampohu. Imel sem še štiri starejše sestre, Marijo, Jožefo, Ano in Nežo. Jaz pa sem se imenoval po očetu. To je bila že navada, da je prvi sin dobil očetovo ime.

V dvorazredno ljudsko šolo sem hodil pri Sv. Frančišku Ksaveriju od leta 1880 do 1887. Še zdaj hranim Abecednik, iz katerega se je učila že moja sestra Neža. Če povem po pravici, pa se nisem preveč rad učil. Zato se nisem mogel postavljati z mojim zaključnim šolskim spričevalom.

Šele čez leta sem spoznal, kako pomembno je znanje. Zato sem veliko bral. Znanje pa sem si skušal pridobiti tudi na kmetijskih tečajih. Še zdaj sem hvaležen staršem, ker sta me poslala v Kmetijsko šolo na Grmu pri Novem mestu. Naš okrajni zdravnik dr. Johan Schlander pa mi je tudi napisal dobro zdravniško spričevalo, da sem zdrav in sposoben za kmetijsko šolo. Drugače me ne bi vzeli. Na Grmu sem se veliko naučil o kmetovanju. Učitelji so se res trudili z nami. Najbolj zvesto sem poslušal predavanja iz sadjarstva. Zdelo se mi je, da učitelj govori samo meni. Leta 1917 pa sem se udeležil še sadjarskega tečaja v Št. Jurju ob južni železnici.

Tisto sadjarsko znanje mi je res koristilo. V našem sadovnjaku sem posadil precej dreves. Ko sem spomladi obrezoval naše jabolane in hruške in ko sem prešal in nalival mošt v sode, sem večkrat pomislil na to, kaj nam je svetoval učitelj.

Svoje kmetijsko znanje sem leta 1926 še izpopolnil na predavanjih v Mariboru, kjer so bili takozvani Kmetski dnevi. Eden od predavateljev nam je tako lepo govoril o kmečki družini. Sam pri sebi sem razmišljal, da bi bilo pa res lepo, če bi tudi jaz dobil delovno, zvesto in dobro gospodinjjo za ženo. Skupaj bi lažje gospodarila in vzgajala otroke. No, ja, tiste moje želje se niso nikoli uresničile. Vse življenje sem ostal sam. Najbrže bi se pri Ampohu vse drugače izteklo, kot se je, če bi imel družino. Tako pa sem bil sam in sem večkrat, kot je bila potreba, odhajal zdoma. Doma pa sta kmetovali, kol sta vedeli in znali, moji dve sestri, Ana in Neža.

Krstni list Ignacija Zavolovška, rojenega 20. 6. 1873, Okonina 9 (duplikat z dne 6. 4 1913)

Izpis iz rojstne, poročne in mrliške knjige o družini Ignacija Zavolovška, po domače Ampoh, Okonina 9

Abecednik za prvi razred ljudskih šol, ki ga je uporabljal Ignacij leta 1882. Na Dunaji, 1876

Spričevalo - Entlassungs-Zeugnis - Odpustnica: Dvorazredna splošna ljudska šola pri Sv. Frančišku Ksaveriju, ki jo je Ignacij Zavolovšek obiskoval od 16. oktobra 1880 do 31. marca 1887. Izdana 14. avgusta 1897

Zdravniško spričevalo za Ignacija Zavolovška, v katerem je napisal okrajni zdravnik dr. Johan Schlander, da je Ignacij zdrav in sposoben za obiskovanje Kmetijske šole na Grnu pri Novem mestu. Gornji grad, 12. 8. 1887

Odtis žiga Ignacija Zavolovška iz začetka 20. stoletja

Odtis žiga Ignacija Zavolovška v nakupni knjižici Kmetijskega društva. Rečica ob Savinji, okrog leta 1900

Domovnica, ki jo je Ignaciju Zavolovšku izdalo Županstvo trga Rečica 8. aprila 1913

Ignacij Zavolovšek pred prvo svetovno vojno. Gorica, foto Atelier Weiss

Prva stran zapiskov Ignacija Zavolovška o sadjarstvu s sadjarskega tečaja v Št. Jurju ob južni železnici z dne 13. 3. 1917

Izkaznica in papirnata priponka Ignacija Zavolovška, udeleženca predavanj na prireditvi Kmetijski dnevi v Mariboru od 13. do 15. 1926

Podatki, ki jih je napisal Ignacij Zavolovšek o starših in njunih otrocih

Potrnilo »Osební izkaz« izdano Ignaciju Zavolovšku na Rečici s podpisom medvojnega rečiškega župana. Rečica, 1. 4. 1944

Posestnik

Dne 25. marca 1895 je Ignacij Zavolovšek starejši pred pričo izročil dvaindvajsetletnemu sinu Ignaciju posestvo. Dne 28. marca 1895 je bila pogodba napisana še pri notarju. V izročilni pogodbi so natančno zapisane vse obveznosti, ki jih je imel prevzemnik do izročevalca in do sester.

K rojstni Ampolhovi kmetiji v Okonini je Ignacij dokupil 24. 5. 1902 še Prepadovo kmetijo na Konjskem Vrhu za 5. 800 goldinarjev. Z nakupom planin nad Lučami leta 1902 in 1909 je še povečal svojo posest, ki je odtlej merila več kot 300 hektarov. Zato je imel tudi svoj lastni lov. V izročilu je še živo, da se je Zavolovšek odtlej rad predstavljal kot »trikratni posestnik in mejaš grofa Thurna«.

Po prevzemu posestva je tedaj dvaindvajsetletni Ignacij začel zagnano gospodariti. Polja so bila zasejana z žitom, travniki so dajali krmno za več kot dvajset govedi in tri konje. Po nakupu planin se je povečalo število ovac na sto glav.

Leta 1853 je dal že Ignacijev oče postaviti enonadstropno zidano hišo, kar potrjujeta inicialki njegovega imena in priimka I. S., ki sta vklesani nad letnico. Na nova hišna vrata sta bili nameščeni glavi dveh bakrenih levov. V istem času je bila brzkone obnovljena tudi sušilnica za sadje. Še za današnji čas moderne svinjake pa je dal zgraditi Ignacij leta 1898 in prav tako moštarno s stiskalnico, kolarnico in strojno delavnico. Zago in mlin pa je le nekoliko obnovil.

Iz Zavolovških zapiskov, romana Oskarja Hudalesa »Mladost med knjigami« in ustnega izročila povzemamo, da se je najraje ukvarjal s sadjarstvom. Ob dobrih letinah je precej iztržil za sadje, mošt in žganje.

Če pustimo ob strani Zavolovškova romanja in potovanja, je bil kot lesni trgovec in trgovec z lesnimi pridelki veliko zdoma. Zato sta se večinoma ukvarjali s kmetovanjem sestri Ana in Neža ob pomoči dninarjev in poslov. Skrb za občasno prodajo živine pa je bila prepuščena Ignaciju.

Potem pa je prišlo leto 1927, ko so na dražbi prodali velik del Ampolhovega posestva. Ignacij je na dvanajst hektarov skrčeno Ampolhovo posestvo izročil leta 1939 nečakinji Mariji in njenemu možu Martinu Poličniku. Kot preužitkar je vse do svoje smrti leta 1950 po svojih močeh pomagal na kmetiji.

V mojem otroštvu je imela Okonina okoli 30 hiš in 175 prebivalcev. Naša hiša je bila med največjimi in prav tako naše posestvo. Oče mi je izročil posestvo leta 1895. Imel sem komaj dvaindvajset let. Seveda sem bil ponosen, ker sem bil že gospodar.

Gospodariti sem začel z velikim veseljem. Trudil sem se in kar dobro mi je šlo. Zato sem lahko že čez nekaj let dokupil kmetijo na Konjskem Vrhu in dve planini nad Lučami. Odllej sem se rad ponosno predstavljaj kot veleposestnik in mejaš grafa Thurna.

Ker sem imel čez tristo hektarov zemlje, sem imel tudi pravico do lastnega lova. Nekaj let sem prav rad lovil. Potem sem pa moj lov oddal v najem.

Če sem pošten, sem se najraje ukvarjal s sadjarstvom. Prešanje mošta in kuhanje žganja mi je bilo v veliko veselje. Ob dobrih letinah sem naprešal toliko mošta, da mi je zmanjkalo domačih sodov. Delo na polju, čeprav sem včasih tudi kaj postoril, sem raje prepustil sestram, dninarjem, hlapcem in deklam.

Potem, ko sem leta 1927 postal iz veleposestnika srednji posestnik in ko sem 1939 izročil Ampohovo nečakinji Mariji in njenemu možu Martinu Poličniku, sem šele spoznal, kaj sem imel in kaj sem izgubil. Na tisti zemlji, ki je še ostala, sem jima pomagal delati po svojih starih močeh.

Rokopis izročilne »kupne« pogodbe, s katero je izročil Ignacij Zavolovšek starejši posestvo v Okonini št. 9 sinu Ignaciju. Okonina, 25. 3. 1895

Živinski potni list izdan Ignaciju Zavolovšku za sivo junico. Županstvo Rečica, 26. 9. 1897

Razvid stroškov Ignacija Zavolovška v zvezi z nakupom Prepačkega posestva. Okonina, 24. maja 1902

Rokopis Zavolovškovega pisma neimenovanemu prijatelju, v katerem med drugim piše o požarih na Rečici in da je kupil Prepačko posestvo v Konjskem vrhu in sosednjo Obojnikovo planino in da redi 25 glav govedi, 3 konje in 100 ovac. (Okonina), 2. 8. 1902

Zapis Ignacija Zavolovška o kupni pogodbi, s katero je odkupil od Jožefa Kosmača, posestnika v Konjskem Vrhu, del planine 21. sušca 1903

Kupna pogodba med Janezom Veršnikom, po domače Obojnikom, iz Raduhe in Ignacijem Zavolovškom za planino. Gornji Grad, 13. 1. 1909

Posestni list Zavolovškove posesti v Konjskem Vrhu. Izdalo Okrajno sodišče Gornji Grad, 13. 5. 1916

Listič z izmerami in ledinskimi imeni gozdnih površin posestnika Ignacija Zavolovška v skupni izmeri 23 hektarov, 2 ara in 50 kvadratnih metrov

Dopis Ignacija Zavolovška višjemu gozdnemu komisarju v Celje, v katerem mu sporoča o katastralnem obsegu njegove posesti. Okonina, 4. 11. 1919

Dopis Ignacija Zavolovška stavbnemu mojstru Dragotinu Korošču, v katerem mu sporoča izmere svojih gozdov. Okonina, 24. 11. 1919

Dopis Ignacija Zavolovška posestniku Jakobu Kosmaču v Konjskem Vrhu v zvezi z lovom. Okonina, 1. 3. 1923

Dopis Ignacija Zavolovška knezo-škofijskemu nadgozdarstvu v Gornjem Gradu v zvezi z njegovo zasebno lovsko pravico. Okonina, 30. 10. 1923

Zapis Ignacija Zavolovška v dnevnik, da je skotila svinja. Okonina, 28. 2. 1929

Seznam sadnih dreves pri Ampohu, ki ga je sestavil Ignacij Zavolovšek 20. 1. 1930

List s podatki o stavbah pri Zavolovšku, med katerimi so omenjene kolarnica, mlin, moštarna s stiskalnico in drvarnica. Okonina, okrog 1931

Zapis Ignacija Zavolovška o posedovanju žage, mizarske strojne delavnice itn.

Pripis Ignacija Zavolovška z dne 27. 6. 1936 na potrdilo o nedoločenem odpustu iz vojske z dne 20. 3. 1917

Izročilna »Kupna pogodba« med izročevalcem Ampohovega posestva Ignacijem Zavolovškom in prevzemnikoma Marijo Zavolovšek in Martinom Poličnikom. Gornji Grad, 23. 11. 1939

Potrdilo, s katerim potrjuje Jožef Klemenšek iz Solčave, da je kupil od Ignacija Zavolovška 282 litrov dobrega jabolčnika s hruškami. V Okonini, 5. marca 1943

Zapis Ignacija Zavolovška v poslovni koledar, da je zasadil oreh in sadno drevje na vrtu in po polju škropil z blagoslovljeno vodo. Okonina, 3. april (vel. sobota) 1948

Zapis Ignacija Zavolovška v poslovni koledar o pripravi stelje. Okonina, 22. 4. 1948

Lesni trgovec

V času, ko je dvaindvajsetletni Ignacij prevzel Ampohovo kmetijo, je cvetela trgovina z lesom. Z mladostno zagnanostjo je začel trgovati z lesom, ki ga je kupoval in naprej prodajal v domačem okolju, pa tudi na Goriško, Hrvaško, Bosno in Hercegovino in v Srbijo. Iz Ignacijevih zapiskov povzemamo, da sta bila kupovanje in zlasti prodaja lesa nemalokrat povezana z nekakšnim tveganjem in denarnimi izgubami. Najete delavce pa je bilo vseeno treba plačati po dogovorjeni pogodbi. Prav tako pa poravnati odškodnino za gonjenje lesa, kadar ga je spravil po tujih rižah.

Zavolovšek se je v letih 1928 do 1932, podobno kot drugi lesni trgovci, znašel v veliki gospodarski krizi. Tudi njegovi, z velikim prizadevanjem, natančnostjo in sposobnostjo vodeni lesni trgovini, je zadala nepopravljivo škodo.

Rekel bi, da sem bil lesni trgovec z vsem srcem in z vso dušo. Trgovanje z lesom mi je bilo napisano na kožo. Neizmerno sem bil vesel, ko mi je Okrajni glavar iz Celja po svojem predstavniku iz Mozirja odobril trgovanje z lesom. Takrat sem bil med najmlajšimi, če že ne najmlajši lesni trgovec v naših krajih.

Na začetku je moja lesna trgovina kar dobro cvetela. Res sem se trudil in gledal, da sem kupil čim lepši les in po zmerni ceni in da sem ga tudi naglo in dobro naprej prodal. Že okrog leta 1924, še posebej pa v času gospodarske krize, pa so cene lesa padle. Kupci pa tudi niso imeli denarja, da bi ga kupili.

Nekaj let pred drugo svetovno vojno so se cene nekoliko popravile. Tedaj sem bil že v letih. V lesni trgovini so se uveljavljali mlajši in sposobni lesni trgovci. Moje sonce lesnega trgovca je zašlo.

Plakat z napisom »Ignacij Zavolovšek - Lesna industrija Okonina Štajersko«. Konec 19. stoletja

Zapis Ignacija Zavolovška z dne 30. 12. 1894 o tem, koliko komadov lesa je dal na domačo in druge žage v letu 1894 in koliko lesa je imel od leta 1891 do 1895

Dopis z računom, ki ga je izstavilo Ignaciju Zavolovšku Oskrbništvo ljubljanskih knezo-škofijskih graščin za uporabo graščinske suhe in vodne riže. Gornji Grad, 22. 6. 1906

Dopis Matije Drogenika Ignaciju Zavolovšku, v katerem potrjuje, da je I. Hrvatska tesarska zadruga sprejela pošiljke in se zanima, če ima ozke deske po 20 pr. m. Zagreb, 11. 6. 1911

Legitimacija za potovanje, ki je bila izdana Ignaciju Zavolovšku za potovanje v Trst in Kormin. Gorica, 10. 7. 1918

Potna izkaznica, ki je bila izdana Ignaciju Zavolovšku za pot iz Okonine v Beograd in nazaj. Mozirje, 2. 12. 1919

Potna izkaznica z osebnim opisom Ignacija Zavolovška za poslovno pot iz Okonine v Bosno in Hercegovino in Srbijo. Mozirje, 15. svečana 1919

Obvestilo čevljarske zadruga iz Mirna pri Gorici Ignaciju Zavolovšku glede kupljenega lesa. Vrbovec, 9. 6. 1920

Sporočilo Čevljarske zadruga iz Mirna pri Gorici Ignaciju Zavolovšku, da so sprejeli denarno nakazilo. Vrbovec, 16. 6. 1920

Dopisi Ignacija Zavolovška v zvezi s prodajo in nakupom lesa. Okonina, 9. in 16. 4. 1921

Dopisnica, v kateri piše Ignaciju Zavolovšku kipar Ivan Dolenc z Rečice ob

Savinji, če ima kaj lipovega lesa. Rečica, 9. 7. 1922

Dopis Uprave gornjegrajskih posestev ljubljanske škofije Ignaciju Zavolovšku v zvezi s prodajo lesa. Marjograd, 31. 10. 1923

Dopis podjetja Parna žaga iz Nazarij Ignaciju Zavolovšku glede morebitnega odkupa lesa. Nazarje, 2. 7. 1930

Trgovec z deželnimi pridelki

Dne 16. 9. 1919 je Ignacij Zavolovšek prijavil obrat svobodne trgovine z deželnimi pridelki na drobno v Okonini št. 9. Postal je tudi član tedanje trgovske zadruge v Mozirju. Odtlej je kupoval in bolj ali manj stalnim kupcem naprej prodajal žito, sadje, mošt, oglje, apno in še drugo blago. Bržkone je trgoval z nekaterimi deželnimi pridelki že pred izdajo obrtnega dovoljenja. Tako sklepamo po nekaterih starejših dopisih z različnimi naročili, ki spadajo še v čas pred prvo svetovno vojno.

Dovoljenje za trgovanje z deželnimi pridelki na drobno sem prijavil in ga tudi dobil leta 1919. Moram pa po pravici povedati, da sem trgoval že pred tem. Kupoval sem in naprej prodajal cement, oglje, sol, vžigalice in še marsikaj. Prodajal pa sem tudi apno, ki smo ga žgali v naši apnenici.

To so bili lepi časi. Dobro sem zastužil. Res pa je tudi, da sem se strašno trudil, da sem kupcem vedno pravočasno ustregel. V trgovini je že tako, da stežka pridobiš dobro ime in ugled. Oboje pa kar hitro izgubiš, če ne ravnaš tako, kot je treba.

Dopisnica Johana Kneza Ignaciju Zavolovšku s sporočilom, da ima dovolj metel. Tueffer, 1. 3. 1897

Pismo Jake Petka z Ljubnega gospodu Zavolovšku z obvestilom o došlem apnu. Ljubno, 7. 3. 1907

Dopis Petra Majdiča, lastnika parnega mlina Ignaciju Zavolovšku v zvezi z nakupom in nabavo oglja. Celje, 9. 3. 1909

Dopisnica kovača Martina Juraka s Prihove, s katero naroča pri Ignaciju Zavolovšku "en voz za par konjev". Prihova, 15. 4. 1911 (s pripisom Ignacija Zavolovška, da mu je odgovoril 17. 4. 1911)

Pripis Ignacija Zavolovška na dopisu s ponudbo vreč, da je naročil 200 vreč. Okonina, 7. 4. 1911

Dopisnica Martina Franca iz Mozirja Ignaciju Zavolovšku, s katero naroča 250 žaklov po nizki ceni. Mozirje, 13. 10. 1914

Dopis, v katerem sporoča Kmetijsko društvo v Rečici ob Savinji Ignaciju Zavolovšku glede prodaje cementa. Rečica, 22. 5. 1917

Dopisnica, v kateri piše Boštjan Štebe iz Solčave Ignaciju Zavolovšku, naj mu pošlje "vžigalice in tobak kar narveč mi morte" in istočasno sporoča, da bo "netečje preskrbel". Solčava, 25. 8. 1918

Prijava Ignacija Zavolovška za obrt za trgovanje z deželnimi pridelki. Mozirje, 18. 9. 1919

Dovoljenje »Gewerbeschein – Obrtni list« izdan Ignaciju Zavolovšku za trgovino z deželnimi pridelki na drobno. Mozirje, 29. 9. 1919

Dopisnica, v kateri naproša Lekše (ime nečitljivo) iz Luč Ignacija Zavolovška, naj mu proda različno žito. Luče, 20. 3. 1921

Dopis Ignacija Zavolovška posestniku Antonu Žagarju v Dobrovljah. Okonina, 30. 7. 1922

Obračun za jabolka, ki jih je kupil Ignac Zavolovšek na Paki. Okonina, 2. 1. 1925

Splavar

Ignacij Zavolovšek je vsaj že leta 1894 pošiljal les s flosom po Savinji in Savi v južne pokrajine tedanje avstro-ogrske dežele. Včasih, na primer maja 1908, je ob pomoči krmaniša »Vrbina starega« in vsekakor tudi drugih splavarjev peljal več flosov do Roglice. Večinoma pa je naporno in zamudno delo ter prodajo lesa prepustil kateremu od domačinov, ki mu je zaupal.

Leta 1910 si je pridobil tudi pravico za plavljenje lesa. O tej veji njegove gospodarske dejavnosti pa je ohranjenih le nekaj zapisov.

Ukvarjal sem se tudi s plavljenjem lesa in splavarstvom. Za plavljenje sem najemal plavce, flose sem pa včasih tudi sam peljal ob pomoči drugih flosarjev najprej po Savinji in potem po Savi do Zagreba in še naprej. Imam kar lepe spomine na tiste vožnje, čeprav nam je včasih nagajalo vreme. Pa tudi sicer smo bili flosarji nemalokrat mokri do kože.

Več let je namesto mene skrbel za prodajo flosov v Srbiji Jerajev Matija. Bil je skrben in rekel bi, da tudi pošten. Vseeno sva prišla nekaj navzkriž. V življenju že tako pride. Pravijo, da se pri denarju prijateljstvo neha. O tem sem se večkrat prepričal tudi sam.

Zapis v zvezku iz leta 1887 o tem, koliko komadov različnega lesa gre na en splav.

Zapis Ignacija Zavolovška o oddanih flosih z dne 10. aprila 1894

Razglednica iz Beograda, ki jo je pisal A. Fuerst Ignaciju Zavolovšku s pripombo, da gre cena lesa nazaj. Beograd, 4. 5. 1905

Razglednica z motivi iz Velike Kladuše, ki jo je Ignacij pisal domačim pred prvo svetovno vojno

Štetva flosov, 6. 4. 1908

Zapis Ignacija Zavolovška z dne 3. 5. 1908 o devetih flosih, ki jih je Ignacij sam peljal do Roglice, krmaniš pa je bil »Vrbin stari«

Prva stran dovoljenja za plavljenje lesa, ki ga je izdala C. kr. pol. expozitura Mozirje Ignaciju Zavolovšku z nadrobnejšimi navodili za plavljenje lesa. Mozirje, 30. 3. 1910

Dopis Ignacija Zavolovška trgovcu Ivanu Paiču v Sisak v zvezi s prihodom splava in nakupom koruze in pšenice. Okonina, 27. 3. 1923

Legitimacija za potovanje, ki je bila izdana Ignaciju Zavolovšku - kot poklic je naveden splavar. Županstvo Rečica ob Savinji, 24. 1. 1924.

Pismo Matije Jeraja Ignaciju Zavolovšku, v katerem mu sporoča, da je vode dovolj, vendar cene lesa padajo. Beograd, 22. 4. 1924

Obračun, ki ga je poslal Matija Jeraj Ignaciju Zavolovšku za flose. Okonina, 16. 7. 1924

Pismo, ki ga je pisal Ignacij Zavolovšek domov iz Mitrovice, v katerem med drugim sporoča, da je flos prodal "bolje, kakor je mislil". Mitrovica, 7. 7. okoli 1925

Šihtna lista plavcev od Taškov do Klačetove žage. Rečica ob Savinji, pred drugo svetovno vojno

Lastnik žage

K Ampohovemu posestvu je vsaj že konec 19. stoletja spadala tudi žaga na Strugi. Zraven žage je bila tudi mizarska delavnica. Žaga in delavnica sta obratovali s polno paro še nekaj let po prvi svetovni vojni. Leta 1927 pa se je Zavolovšek že začel pogajati s trgovcem iz Kamnika, da bi jo dal v najem.

Za lesnega trgovca je žaga velikega pomena. Tako sem lahko les razrezal na primerne kose na lastni žagi. S tem sem veliko prihranil. Meni je oče prepustil lepo oskrbovano žago. Mizarsko delavnico pa sem dal postaviti že jaz.

Delo na žagi je naporno in tudi nevarno. Zato sem se pozanimal, preden

sem vzel v službo žagarja, če ni morda pijavec.

Zapis Ignacija Zavolovška o delu in plačilu žagarju Jožefu Blažiču z dne 4. 1. 1897

Pogodba o nastavitvi, delu in plači za žagarja Avgusta Hočevarja na Zavolovškovi žagi. (Okonina), 14. 2. 1913

Žaga z napisom Ignacij Zavolovšek. Pred žago stoji (tretji z leve) Ignacij z žagarji. Foto Anton Jamnik, St. Xaveri, pred prvo svetovno vojno.

Dovoljenje, ki ga je izdalo Srezko poglavarstvo v Gornjem gradu Ignaciju Zavolovšku za enoletno obratovanje žage v letu 1925. Gornji Grad, 11. 9. 1925

Pogodba med trgovcem iz Kamnika Josipom Keršmancem in Ignacijem Zavolovškom v zvezi z najemom Zavolovškove žage z dne 28. 9. 1927 in z Zavolovškovima pripisoma 9. 5. 1941 in 16. 5. 1950

Dopis lesnega trgovca Josipa Keršmanca Ignaciju Zavolovšku v zvezi z najetjem Zavolovškove žage. Kamnik, 23. 10. 1927

Zapisnik o sporu med Ignacijem Zavolovškom iz Okonine 9 in Jakobom Černivškom iz Okonine 11 glede meje med njunima žagama. Okonina, 6. 9. 1929

Zapisnik o sporazumni rešitvi spora med Ignacijem Zavolovškom, Okonina 9 in Jakobom Černivškom, Okonina 11 glede meje med njunima žagama. Ljubljana, 10. 11. 1932

Gostilničar

V začetku jeseni 1912. leta se je začel Ignacij ukvarjati tudi z gostinstvom na podlagi dovoljenja za obratovanje, ki ga je izdalo Cesarsko-kraljevo Okrajno glavarstvo v Celju z ekspozituro v Mozirju. Glede obratovanja gostilne so še vedno veljala pravila, ki so bila sprejeta za vojvodino Štajersko 3. aprila 1855.

V gostinstvu pa se Zavolovšek ni znašel. S prodajo alkoholnih pijač je slabo zaslužil, zlasti med prvo svetovno vojno, ko je gostilno za več mesecev zaprl. Zaradi nenehne izgube mu ni kazalo drugega, kot da jo je dal v najem. Dne 28. 7. 1938 je gostilno prodal. S prodajo je bržkone poravnal vsaj del dolgov, ki so ga neusmiljeno pestili vse do leta 1939, ko je izročil posestvo nečakinji in njenemu možu.

Kar precej časa sem se ubadal z mislijo, da bi odprl gostilno. Sestri sta me odvrčali, jaz pa sem bil vedno bolj odločen, da se bom lotil še tega posta. Kar bo, pa bo, sem si mislil. Če ne bo šlo, bom pa gostilno prodal.

Skoda, da nisem poslušal Ane in Neže. Izognil bi se marsikateri nevšečnosti. Tako pa sem odprl gostilno in se trudil še z njo. Imel pa sem samo izgubo. Ko sem jo veliko prekasno prodal, sem si oddahnil. Najbrže so se oddahnili tudi upniki, katerim sem končno le vrnil denar.

Tiste gostilne res nimam v lepem spominu.

Razglas C. kr. Namestništva o obratovanju gostiln za Vojvodino Štajersko. V Gradcu, 28. 9. 1858

Dovoljenje, ki ga je izdalo C. kr. Okrajno glavarstvo v Celju z ekspozituro v Mozirju Ignaciju Zavolovšku za obratovanje gostilničarskega in točilnega obrata. Mozirje, 24. 9. 1913

Obvestilo Pol. ekspoziture Mozirje Ignaciju Zavolovšku v zvezi z gostilniškim obratovanjem. Mozirje, 31. 8. 1917

Dopis Ignacija Zavolovška Anici Srčnik v Rečici v Sav. dolini, v katerem ji sporoča, da je dal gostilno v najem. Okonina, 22. 1. 1924

Dodatek h kupni pogodbi Zavolovškove gostilne v Okonini, ki sta jo kupila Ignac in Milka Kolenc. Gornji Grad, 28. 7. 1938

Delodajalec

Ignacij Zavolovšek je predvsem kot posestnik občasno najemal dninarje in dninarice in udinjal bolj ali manj stalne posle. Samo v letu 1902 se je od 3. januarja do 20. decembra zvrstilo pri Ampohu 142 istih ali drugih oseb, ki so bile na dnini od enega do trideset dni. Z nekaterimi posli je sklenil celo pisno pogodbo, kar ni bilo v navadi. Večinoma so se gospodarji in posli pogodili za delo in plačilo kar ustno.

Kot lesni trgovec je najemal v času plavljenja lesa in flosarske sezone tudi plavce in flosarje. Na žagi je imel zaposlenega žagarja. Obnovo hiše in druga dela so opravili različni obrtniki.

V delovodnikih, ki jih je skrbno pisal od leta 1894, v manjših še v prvi četrtini 20. stoletja, so vpisani različni delavci in obrtniki, njihovo delo in višina plačila, ki ga je bolj ali manj sproti poravnal. Iz Zavolovškovih zapiskov razberemo, da je imel z nekaterimi delavci in obrtniki tudi težave. Z obrtniki tudi zato, ker je zavlačeval s plačilom za opravljeno delo. O tem pričajo dopisi s terjatvami obrtnikov.

Velike Ampohove kmetije nismo mogli sami obdelati. Skoraj čez vse leto, zlasti pa ob košnji in spravitu sena in okopavanju sem moral najeti dninarje in dninarice. Za različna druga dela, obnavljanje hiše in zidavo kapelice pa sem najel primerne obrtnike. Z nekaterimi nisem imel sreče, kar sloji zapisano tudi v mojih zapiskih, na primer:

»Peter Tlakar (Nackov) je kot zidar pri kapelici v delo vslopil ob svoji hrani 18. 9. 1902. Peter in Janez Tlakar nista dopolnila svoje obljube ona nista tukajšnjega zamujenega dela nadomestila; kjer sta me odlagala iz delom od dneva do dneva bil sem primoran ju odpraviti. Doplačal sem njima 3./8. - 03 vse pošteno in obljubil sem da teh oseb nevodem nikdar iskal. I. Zavolovšek«.

Tudi z enim od malih žagarjev sva prišla navzkriž. Klemenčičev fant Jožef Atelšek, mali žagar, je začel delati na žagi 25. 4 1903 in je pomagal žagarju Jožefu Jurjevcu. Ta oseba ni imela veselja do učenja, naveličal se je in zahteval račun, a jaz sem ga tudi rad odpustil.

Kot trgovec sem bil veliko zdoma. Ana in Neža pa tudi nista zmogli vsega sami postoriti v hiši in na polju. Zato sem imel v službi vsaj enega hlapca in večinoma tudi depla. Nekateri so bili prav pridni. Z drugimi pa spet nisem imel sreče ali pa je oni niso imeli z menoj. Pregovor pravi, da mora hlapec ali dekla eno leto zdržati pri gospodarju, pa če bi drva na njem cepili. Mislim, da res nismo cepili drv na naših postlih, vseeno so se nekateri namrdnili in so že po nekaj mesecih odšli. Najbolj sem se bal pijancev. No, deklet res niso pile, hlapci, vsaj eden od hlapcev pa je zrasel s pijačo in je imel nesrečo, pa ne pri nas, pri drugem posestniku. Na lastno pest mu je šel pomagat v gozd. Kaj sem hotel. Plačal sem bolniško blagajno in ga odstovil. Bog nas varuj pijancev!

Zapis Ignacija Zavolovška o nastopu službe in plačilu dekde Mice Tlakar z dne 4. julija 1895

Pogodba Ignacija Zavolovška s hlapcem Kerznarjem z dne 10. 10. 1897

Zapis Ignacija Zavolovška o občasnih izplačilih hlapcu Francu Hajnžiču, ki se je udinjal pri njem od 26. 10. 1897 do 3. 2. 1898

Pogodba Ignacija Zavolovška s hlapcem Jernejem Šekom, ki se je udinjal pri njem od 24. 2. 1898 do 30. 5. 1898

Pogodba Ignacija Zavolovška s ključavničarjem Jožefom Rosensteinom z Rečice za izdelavo različnih železnih delov za svinjak. Postavljen 4. 9. 1898

Listič s popisom dolga Ampohovega hlapca v trgovini s pripisom Ignacija Zavolovška, da je dolg poravnal. (Okonina), 9. 9. 1898

Razvid opravljenega dela podobarja in pozlatarja Ivana Cesarja v delovodniku Ignacija Zavolovška za leto 1903

Razvid opravljenega dela dninarice in šivilje v delovodniku Ignacija

Zavolovška za leto 1903

Zapis Ignacija Zavolovška o žagarskem učencu Juriju Trbovšku, ki je prišel k njemu v uk 24. 4. 1904

Razvid šestih delavcev in del, ki so delali pri Ignaciju Zavolovšku v prvih mesecih leta 1910

Račun krojaškega mojstra Josipa Zabukovška iz Celja Ignaciju Zavolovšku za delo obleke in pelerine. Celje, 14. 10. 1910

Pismo nekdanjega Zavolovškovega hlapca Janeza Klančnika »gospodarju« Ignaciju Zavolovšku v zvezi z njegovo poškodbo z Zavolovškovim pripisom, da se je »na dan poškodbe močno napil«. Slatine, 12. 6. 1912 in Okonina, 20. 6. 1912

Pripis v pismu Franca in Marije Kurnik Ignaciju Zavolovšku, v katerem jima sporoča, da je poravnal bolniško blagajno za njunega sina Petra. (Okonina), 10. 8. 1913

Dopis, v katerem terja Županstvo Rečica Ignacija Zavolovška za plačilo oskrbe Petra Perša v bolnišnici Celje z Zavolovškovim pripisom. (Okonina), 28. 8. 1913

Dopis ključavničarja Franca Muhoviča z Rečice Ignaciju Zavolovšku, v katerem ga obvešča, da je nabavil jeklo. Rečica, 15. 12. 1914

Račun kovača Franca Klemenčiča Ignaciju Zavolovšku za različna kovaška in podkovska dela od maja do avgusta. Ebersdorf, pred prvo svetovno vojno

Dopisi Ignacija Zavolovška trgovcu Antonu Tomicu (pošta Celje), Rudolfu Pevcu (pošta Mozirje) in Francu Klančniku (pošta Rečica ob Savinji). Okonina, 2. 6. 1919

Dopisi Ignacija Zavolovška Franju Druškoviču (pošta Sisak), ravnatelju Joštu (pošta Celje), Karolini Zmerzlikar (pošta Rečica v S. d.). Okonina, 25., 26. 10. 1919

Dopis Ignacija Zavolovška Alojziju Pušniku v zvezi s plačilom bolniške blagajne in njegovim zaslužkom. Okonina, 20. 1. 1923

Dopis Ivana Mateka z Rečice ob Savinji Ignaciju Zavolovšku v zvezi z izposojenim denarjem. Rečica ob Savinji, 15. 9. 1923

Račun vozovnega in podkovnega kovača Jurija Price iz Okonine Ignaciju Zavolovšku za opravljena dela. Okonina, 11. 2. 1940

Račun kovača Jurija Price iz Okonine Ignaciju Zavolovšku za opravljena kovaška dela v letih 1940, 1941.

Zapis Ignacija Zavolovška v poslovni koledar o delu hlapca Maksa in dekle Katre. Okonina, 6., 7. 4. 1948

Napredni gospodar

Zavolovšek je napisal na majhen list papirja: »Najtežja obrt na svetu je kmetijstvo in kdor hoče biti umen gospodar, ta se mora veliko učiti.« Trditev, naj jo je sam napisal ali od kje prepisal, ga označuje kot človeka, ki je bil zazrt v nenehni napredek. To potrjuje tudi vsebina njegovega predavanja o propadanju kmečkega stanu. Med vzroki propadanja je navedel tudi neznanje in v preteklosti zakoreninjeno kmetovanje.

Zavolovšek je svoje kmetijsko znanje nedvomno izpopolnjeval z branjem strokovnih knjig in člankov. Občasno se je obračal po nasvete, na primer glede mlečnosti in neplodnosti krav, sadnih dreves in nekaterih žitaric, na Kmetijsko družbo v Ljubljani.

Ko še ni izpolnil dvajset let in ko še ni bil gospodar na Ampohovi kmetiji, je kupil slamoreznico in nekaj kasneje mlatilnico.

Vzporedno z napredovanjem kmetijstva si je prizadeval tudi za izboljšanje svojih nekmetijskih panog. V ta namen je leta 1914 zgradil vodno napravo za izdelovanje vil, pralnih strojev, grabelj in za obratovanje lišnega mlina. Leta 1920 je dal narediti hišni vodovod.

Izgradnja elektrarne je ostala eden od neizpoljenih Ignacijevih velikopoteznih načrtov, s katerim se je začel ukvarjati že leta 1909. Električna napeljava naj bi bila v prvi vrsti namenjena gospodarskim strojem (mlatilnici, slamoreznici, pa tudi mlinu in žagi ter drugim gospodarskim in stanovanjskim stavbam). Električno pa bi lahko dobivali tudi sosedje in drugi vaščani. Čeprav je bila gradnja odobrena, ni bila nikoli uresničena. Vmes je bila prva svetovna vojna. Ignacij je dovoljenje za gradnjo podaljševal iz leta v leto. Najkasneje do leta 1925 pa je misel na hišno elektrarno opustil.

Iz leta 1909 so znana tudi Ignacijeva prizadevanja za čisto okolje v Okonini, ki ga je kazilo nemoteno odtekanje gnojnice skozi del vasi. Očitno pa je nastopil s svojim, okolju prijaznim predlogom, veliko prezgodaj. Na zavrjeni dopis je napisal, da je prvič v življenju »pogorel«.

Še preden mi je oče izročil posestvo, zlasti pa potem, sem marsikdaj pozno v noč bral knjige o umnem kmetijstvu. Ko sem vaščanom omenil, da bi lahko nekatere kmetijske stroje imeli v skupni lasti, so pa kar zamahnili z roko. Spoznal sem, da je bilo bolje, če sem bil tiho in kupoval stroje in naprave le za našo uporabo.

Potem ko mi je oče izročil posestvo, sem z velikim zanimanjem prebiral članke in oglase, ki so bili povezani s kmetijskimi stroji in napravami. Sploh si ne morete misliti, kako je slamoreznica olajšala pripravljanje krme in kako je mlatilnica skrajšala čas mlačve žita. Pa napeljava vodovoda. Si predstavljate, kaj je pomenil za naše gospodinjstvo?!

Tista reč z napeljavo elektrike pa me še zdaj grize. Vse sem tako dobro premislil in načrtoval, z mojstri in delavci sem se tudi že dogovarjal, gradnja elektrarne pa ni in ni stekla. Še danes mi je žal, da nisem izpeljal načrta. Denarja res nisem imel na pretek. Rečeš pa tudi nisem bil, saj sem imel v gozdovih še veliko mogočnih smrek. Je že tako moralo biti.

Tudi z odlekanjem gnojnice v našem lepem delu vasi nisem imel sreče. Čudno, da nekaterih ljudi sploh ni motila tista rjava, smrdljiva nesnaga. Samo, da se nič ne premakne, da ostane tako, kot je bilo za časa naših dedov in pradedov. Takšna nazadnjaška in samo vase obrnjena kmečka miselnost nas res drago stane.

Dopis trgovskega podjetja s poljedelskimi stroji "Heller - Wien" Ignaciju Zavolovšku v zvezi z njegovim naročilom slamoreznice (Dunaj, 24. 7. 1893) in Pripis Ignacija Zavolovška, da je kupil slamorezni stroj.

Izrek mladega Ignacija Zavolovška o kmetijstvu

Dopis Ignacija Zavolovška Viljemu Rohrmanu pristavu deželne kmečke šole na Grmu v zvezi s trtnimi sadikami, Okonina, 13. sušec 1900

Dopis Ignacija Zavolovška Slavni cesarsko-kraljevi kmetijski družbi v Ljubljani, v katerem jih prosi za nasvet glede travne setve. Okonina, 27. 3. 1900

Dopis Ignacija Zavolovška Kmetijski družbi v zvezi z mlečnostjo krav. Okonina, 13. 11. 1900

Rokopis predavanja Ignacija Zavolovška o kmečkem stanu. Okonina, 20. vinotoka 1901

Pripis Ignacija Zavolovška na rokopisu predavanja o kmečkem stanu v Šmartnem ob Dreti. Okonina, 20. 7. 1902

Rokopis Ignacija Zavolovška Kmetijski družbi v zvezi s češpljami. Okonina, 20. 11. 1902

Načrt odtekanja gnojnice, ki je služil kot podlaga kmetijskemu ogledu na licu mesta. Okonina, 5. 9. 1907

Dopis C. kr. politične ekspoziture v Mozirju Ignaciju Zavolovšku v zvezi z odtekanjem gnojnice z gnojišča v Okonini. Mozirje, 17. 9. 1907

Rokopis prošnje Ignacija Zavolovška za gradnjo elektrarne. Okonina, 16. 9. 1909

Dokument o komisijem ogledu vodne naprave »za zgotovljenje svoje vodne naprave za izdelovanje vil, pralnih strojev in gabelj, kakor za gonjo

domačega mlina«, s pripisom Ignacija Zavolovška, da je bil ogled izvršen z najboljšim uspehom. Okonina, 2. 7. 1914 in Mozirje, 20. 6. 1914

Dopis Vzajemne zavarovalnice zoper ogenj na Ljubnem Ignaciju Zavolovšku o zapadlem plačilu in Zavolovškovo potrdilo o plačilu. (Okonina), 31. 1. 1915

Dopis Kmetijskega društva z Rečice ob Savinji glede kalijeve soli. Rečica ob Savinji, 5. 3. 1918

Dopis Ignacija Zavolovška v zvezi z napeljavo lišnega vodovoda trgovini Šnajder - Verovšek. Okonina, 23. 2. 1920

Dopisi Ignacija Zavolovška trgovcem v Ljubljani in Karlovcu v zvezi z gradnjo lišnega vodovoda. Okonina, 23. 2. 1920

Dopis, v katerem je politična ekspozitura Mozirje ugodila Zavolovškovi prošnji za podaljšanje roka za dokončanje elektrarne. Mozirje, 2. 4. 1921

Dopis, v katerem je politična ekspozitura Mozirje ugodila Zavolovškovi prošnji za podaljšanje roka za dokončanje elektrarne. Mozirje, 25. 10. 1921

Listić s podatki Ignacija Zavolovška, kdaj je dal narediti prvi in drugi vodnjak. (Okonina, 1939)

Varčevalec in delničar

Zavolovšek je bil med prvimi varčevalci in tudi odborniki Ljudske posojilnice in hranilnice na Rečici leta 1899. Leta 1930 je postal tudi delničar tako imenovane Gostilničarske pivovarne d.d. Laško z eno delnico. Ker pa ni pravočasno poravnaval svojih odkupnih obveznosti, je imel opraviti z advokatom dr. F. Rošem iz Laškega.

Po vojni pa je moral, tako kot ostali delničarji, odstopiti delnico v odkup državi Ljudski republiki Sloveniji.

Včasih sem imel kakšen denar odvoč in sem ga nesel v hranilnico na Rečico. Po resnici povedano, pa sem bil premalo varčen. Če bi pametno ravnal z denarjem, bi lahko veliko prihranil.

Okrog leta 1930 sem bral, da je pametno kupiti kakšno delnico Gostilničarske pivovarne v Laškem. O, da tistega oglasa ne bi nikoli bral. Imel sem toliko sitnosti in težav s tisto delnico, ki sem jo kupil. Res pa tudi, da nisem pravočasno poravnal obroke za nakup delnice. Nekega dne je prišlo uradno pismo od advokata iz Laškega. Vsebina ni bila nič kaj prijetna. Bogue, ali je tisti gospod advokat še živ. Mene je res prav po advokatsko prijel.

Po vojni sem tako izgubil delnico. Nova ljudska oblast, kot se je imenovala, je poslala dopis, da moramo vsi delničarji pivovarne Laško odstopiti delnice državi. Tako sem hočeš nočeš tudi storil.

Ustanovitelji Ljudske hranilnice in posojilnice na Rečici 1899

Vabilo Ignaciju Zavolovšku na sejo Ljudske hranilnice in posojilnice. Rečica, 29. 4. 1903

Hranilna knjižica Ignacija Zavolovška Ljudske hranilnice in posojilnice. V Rečici ob Savinji, 20. 4. 1910

Iz knjižice Gostilničarska pivovarna d. d. na Laškem, 1930

Začasno potrdilo pripravljalnega odbora za izgradnjo Gostilničarske pivovarne v Laškem za prevzem in plačilo delnic. (Okonina), 3. 4. 1930

Pobotnica za nakazilo denarnega zneska za Gostilničarsko pivovarno, Laško.

Dopis advokata dr. F. Roša iz Laškega zaradi neplačane delnice pivovarne v Laškem. Laško, 27. 7. 1932

Dopis, v katerem opozarja zastopnik Gostilničarske pivovarne v Laškem Ignacija Zavolovška, da ni plačal sedem obrokov za delnico. Laško, 12. 1. 1932

Dopis Ignacija Zavolovška upravi Gostilničarske pivovarne v Laškem v zvezi s plačilom dolga za delnico. Okonina, 22. 11. 1933

Odgovor advokata dr. F. Roša na dopis Ignacija Zavolovška z dne 22. 11. 1933 v zvezi s plačilom dolga za delnico Gostilničarske pivovarne Laško. Laško, 27. 11. 1933

Terjatev Sreskega sodišča v Gornjem Gradu za Ignacija Zavolovška, ker ni vplačal dogovorjena denarja za delnice in kasnejši Zavolovškov pripis, da je dolg poravnal. Gornji Grad, 26. 10. 1938

Dopis Franja Vilharja, delegata Ministrstva za industrijo in rudarstvo pri Gostilničarski pivovarni d. d. Laško, v zvezi s podržavljenjem delnic. Laško, 13. 8. 1946

Formular Gostilničarske pivovarne d. d. Laško za odstop delnic v odkup državi LRS iz leta 1946

Zapis Ignacija Zavolovška na kuverti Gostilničarske pivovarne d. d. Laško o izgubi denarja od vplačane delnice. Okonina, 1946

Od veleposestnika do srednjega kmeta

V Zavolovškovih blagajniških knjigah izpred prve svetovne vojne so izpričani dokaj uravnoteženi mesečni prejemki in izdatki. Zato nikakor ne dajo slutiti, da bo čez poldrugo desetletje nekdanji veleposestnik pristal med srednjimi kmeti. Predvidevamo, da je dramatičnemu gospodarskemu padcu botrovalo več vzrokov: močno nihajoče cene lesa, upadanje splošne porabe, neporavnani dolгови dolžnikov, Zavolovškovo prekomerno trošenje denarja za večdnevna romanja v tuje dežele in v gostilniški družbi, pa tudi v dobrodelne namene, za knjige in časopise. Ne nazadnje je bil Ignacij vse življenje samski in prav tako obe sestri, ki sta ostali na kmetiji.

Vsekakor terja odgovor na vprašanje silovitega nazadovanja Zavolovškovega gospodarstva poglobljeno raziskavo, ki si je za našo razstavo nismo mogli privoščiti.

Morda bi iz blagajniškega dnevnika lahko razbrali le, da je Ignacij rad posojal denar in prav tako rad si ga je, nemalokrat za visoke obresti, izposojal. Pri sestrah pa si je izposojal le manjše vsote.

Tisti dan, ko je bil velik del našega posestva prodanega na dražbi, bi se najraje ugreznil v zemljo. Nerad se spominjam tistega dneva, čeprav ga bom nosil s seboj do koneca svojega življenja. Kako strašansko težko sem sam sebi priznal, da sem skoraj zapravil domačijo, ki mi jo je oče izročil z velikim zaupanjem. Tudi v najhujših sanjah si ne bi mogel predstavljati, da se bo zgodilo to, kar se je.

Mi je bilo že tako usojeno, da sem iz posestnika postal veleposestnik, potem pa globoko zdrsnil do srednjega kmeta. Še zdaj mi je hudo. Ko ti vzamejo zemljo, je tako, kol bi trgali meso s tvojih kosti.

Zapis Ignacija Zavolovška o dolžnikih za prodano apno v letu 1895

Dohodki in izdatki po vpisih Ignacija Zavolovška v mesecu marcu 1898

Zapis Ignacija Zavolovška v prodajno beležnico s pripisom, da del dolga ni dobil povrnjenega. Okonina, 18. 5. 1911

Zapis Ignacija Zavolovška v prodajno beležnico s pripisom, da je dolžnik umrl. Okonina, 28. 2. 1912

Prejemki v mesecu decembru 1912, kot jih je zabeležil Ignacij Zavolovšek

Izdatki, kot jih je zabeležil v mesecu decembru 1912 Ignacij Zavolovšek

Dopis Josipa Praznika iz Kokarj z računom za les. Kokarje, 27. 6. 1921. S pripisom Ignacija Zavolovška: »To je bila nesrečna kupčija... 1. 7. 1921.«

Prejemki v mesecu oktobru 1927, kot jih je zabeležil Ignacij Zavolovšek

Izdatki, kot jih je zabeležil Ignacij Zavolovšek v oktobru 1927

Pripis Ignacija Zavolovška v prodajno beležnico, da ni dobil blaga, pa tudi ne povrnjene are. Okonina, 7. 7. 1930

Dopis Kr. Okrajnega sodišča v Gornjem Gradu Ignaciju Zavolovšku glede prisilne uprave nekaterih njegovih zemljišč z dne 12. 11. 1927 z Zavolovškovim pripisom, da se ne spominja, da bi bil dolžen. (Okonina), 28. 8. 1948

II. Človek

V bogati Zavolovškovi zapuščini pogrešamo njegove bolj osebne zapiske. Izjemoma je nekaj mesecev v letih 1929 in 1948 skopo pisal o tem, kaj je delal v posameznih dnevih. Zato so tembolj dragocene, med številnimi poslovno hladnimi dokumenti, njegove bolj osebne misli in opombe. Večinoma so napisane kar ob robu različnih dopisov ali v poslovnih knjigah. Skromne opombe pa ga vseeno razkrivajo kot občutljivega, vendar tudi do sebe kritičnega in pobožnega človeka. Predstavijo pa ga tudi kot vase zaprtega človeka, ki se je sam spopadal s poslovnimi in osebnimi težavami. Zaslutimo jih iz besed, ki jih je pripisal na koncu delovodnika od leta 1919 do 1924: »Zaključil z Bogom in Marijo v mnogih viharnih časih in duševnih bojih. Zavolovšek.«

Pri skrbnejšem branju rokopisne zapuščine vedno bolj spoznavamo, da je bil Zavolovšek izredno redoljuben kot posestnik in kot poslovni človek. Predvsem v prvi četrtini 20. stoletja je skorajda vsakodnevno pisal in tudi prepisal odposlane poslovne dopise v delovodnik. Prav tako je tudi hranil sprejete dopise, ki so bili večinoma povezani s kupovanjem in prodajo lesa ter nekaterih drugih izdelkov in kmetijskih pridelkov. Vodil je evidenco o delu in plačilu dninarjev in tudi stalnejših delavcev, žagarjev, hlapcev in dekel.

Iz Zavolovškovih zapiskov spoznamo, da je bil mož beseda in predvsem radodaren človek, ki je precejšen del svojega bogastva daroval v dobrodelne namene. Po pismu iz Ljubljane bi lahko predvidevali, da je morda skušal posvojitii osirotelega dečka.

Iz njegovih pisem sklepamo, da je imel med poslovnimi ljudmi tudi nekaj prijateljev, s katerimi ga je vezalo obojestransko spoštovanje.

Na svojih poslovnih poteh se je ustavljal tudi v gostilnah. Včasih dlje, kot je bilo potrebno. Tega se je tudi zavedal. Sicer pa se je kajenju, pitju žganja in nepotrebne besedovanju odpovedal po dvajsetem letu svoje starosti.

V različnih društvih je večinoma zavzeto sodeloval kot član in odbornik. Najraje pa je odpovedal udeležbo na veselicah, ki so jih občasno prirejala nekatera društva.

V Zavolovškovi zapuščini pogrešamo pisma, iz katerih bi lahko sklepali, da je imel prijateljico. Prijateljske vezi zaslutimo le iz nekaterih ženskih pisem.

Ne spominjam se več, vem pa, da sem v neki knjigi bral prav zanimiv spis, v katerem je pisalo, da bi se moral človek vsaj včasih poglobiti vase. Potem pa naj bi se ocenil, katere so njegove dobre in katere njegove slabe lastnosti. Že med branjem sem si rekel: »Ja, kdo pa sploh misli, da ima kakšno slabo lastnost. Ta pisec pa res ne pozna ljudi!« Tisto knjigo sem potem kar odložil.

Neke noči, ko sem se premetaval po postelji, ker ni in ni bilo spanca od nikoder, pa sem se spet spomnil na tisto pisanje. Naj bo, sem rekel sam pri sebi in sem začel šteti na prste najprej svoje dobre lastnosti. Če bi štel na glas, bi se slišalo, kot da molim litanije:

Sem dober gospodar? Sem.

Sem mož beseda? Sem.

Sem opravljevec? Nisem.

Sem lenuh? Nisem.

Obdarujem sirote? Obdarujem.

Sem veren? Sem.

Pijem žganje? Ne več.

Imam rad živali? Imam.

Se več dobrih lastnosti sem naštel.

Mojih slabih lastnosti pa se najprej kar nisem mogel ali nisem hotel spomniti. Tik pred spancem sem jih le nekaj privlekel na dan:

Si ponosen, ker si veleposestnik? Sem.

Si pri sestri Neži izposojaš denar? Si.

Ali dninarjem in obrtnikom takoj plačaš opravljeno delo? Ne vedno.

Ali kadiš? Ne, a šnofam tobak.

Kako je s pijačo? Žganja res ne pijem več, z vinom pa nisva skregana.

Ali zapišeš vsak dan v poslovne knjige, kar je treba? Včasih tudi ne.

Na srečo sem zaspal prej, ko sem prijel sedmi prst.

Zapis Ignacija Zavolovška v letu 1894 o tem, kdaj je prenehal kaditi, piti žganje, pričel varčevati na poštni hranilnici in kdaj se je odpovedal nepotrebne-
mu besedovanju

Uvodni navedek Ignacija Zavolovška k blagajniški knjigi. Okonina, 1. 1. 1898

Zavolovškov rokopis članka ob smrti Jelovnikovega očeta iz Radmirja. Okonina, 8. 12. 1900

Pismo Ignacija Zavolovška g. Goričar iz Mozirja v zvezi s psičkom. 10. 3. 1901

Vabilo Kmetijskega bralnega društva v Bočni Ignaciju Zavolovšku na ogled igre »Lurška pastirica« dne 10. 4. 1904 z Zavolovškovim pripisom, zakaj se ne bo udeležil. Okonina, 8. 4. 1904

Ignacij Zavolovšek kritično o sebi v dnevniku, ki ga je začel pisati leta 1902. Okonina, 31. 12. 1904

Pripis Ignacija Zavolovška na Vabilu na veselico, ki so jo priredili Mozirski mladenči. 7. 4. 1907

Pripis Ignacija Zavolovška na Vabilu na veselico, ki so jo priredila loška dekleta 20. 4. 1908

Reki, ki jih je zapisal Ignacij Zavolovšek na eni od svojih flosarskih poti s podpisom: »Sestavil v Dobrovščaku 8. XI. 1908«

Razglednica, ki jo je pisala Urška Zupanc Ignaciju Zavolovšku. Trst, konec leta 1910

Pismo, ki ga je pisala Urška Zupanc Ignaciju Zavolovšku. Trst, 8. 5. (okrog 1913)

Pripis Ignacija Zavolovška na računu Jožefa Kopušarja z dne 3. 8. 1914, v katerem piše, da je Kopušar padel v Italiji. (Okonina), 2. 8. 1917

Ignacij Zavolovšek kritično o sebi v blagajniški knjigi za mesec februar 1916, ki jo je začel pisati leta 1916. (Okonina) 1. 5. 1917

Dopis Ignacija Zavolovška g. Olgi Slokar v Gabrije, kjer ji med drugim sve-tuje, da naj kupi tovarniško volneno prejo, ker je veliko cenejša. Okonina, 2. 12. 1921

Dopis Ignacija Zavolovška gđc. Anici Remšak iz Šmartna ob Paki v zvezi z najemom gostilne. Okonina, 10. 2. 1922

Pismo Ignacija Zavolovška L. B. Hafnerju v Kropi na Gorenjskem, v katerem mu piše, da bo ponovno na Brezjah kot priča svojemu vodji žage in da je še vedno samski. Okonina, 22. 1. 1924

Zapis Ignacija Zavolovška v dnevniku o nujenju prenočišča revni družini. Okonina, 5. 2. 1929

Zapis Ignacija Zavolovška v dnevnik ob smrti Florjana Kopina iz Okonine. Okonina, 14. 2. 1929

Zapis Ignacija Zavolovška v dnevnik ob smrti Jakoba Melavca iz G. Pobrež. Okonina, 18. 2. 1929

Dopisnica Marije Remec iz Ljubljane Ignaciju Zavolovšku v zvezi z osirote-lim dečkom. Ljubljana, 26. 3. 1932

Zavolovškov odnos do domačih in prijateljev

O Zavolovškovem odnosu do najbližjih, sorodnikov in prijateljev pričajo le maloštevilni viri. Kljub pomanjkanju stvarnih podatkov se nam tudi po tej plati odkriva kot občutljiv, na očeta, sestre, sorodnike in redke prijatelje navezan

človek. Svojo naklonjenost je izkazoval predvsem z dejanji, z besedami pa le redko.

Že v mladosti je spoznal, kako pijača uničuje njegovega očeta. Pismo, ki ga je napisal vaščanu z zahtevo, da naj ne daje očetu žganja, je odraz Zavolovškove resnične skrbi za očetovo zdravje.

Sestri Jožefi, ki je po Ignacijevih besedah umrla mučeniške smrti, je na mestu njene smrti v spomin postavil velik križ z napisom. Križ stoji še zdaj kot priča bratske ljubezni do nesrečno umrle sestre.

Nečaku in nečakinji, pa tudi tistim, ki jim je bil boter, je bil prav po »stričevsko« naklonjen. Vsebina na razglednicah, s katerimi so mu voščili za god, in v pismih priča, da jim je stal ob strani ne samo gmotno, tudi moralno. Zlasti slednjo pomoč je nudil tudi komu od prijateljev in dobrih znancev, če je uvidel, da zahajajo na kriva pota.

Zavolovškova zapuščina ne priča o večjih razprtijah s sosedi ali drugimi vaščani. Sosedski spor zaradi meje med žagama pa se je končal v zadovoljstvo obeh sosedov.

V naši družini smo se kar dobro razumeli. Še lepše bi nam bilo, če ne bi bilo na tem svetu žganih pijač.

Upam, da me boste prav razumeli, da mi je bilo hudo, zelo hudo, ko sem spoznal, da moj oče pije. Moral bi reči, ko sem spoznal, da je oče pijanec. Toda ta beseda mi gre res težko z jezika. Vsi smo trpeli zaradi tega. Tudi on, čeprav nam tega ni nikoli priznal.

Sčasoma sem postal jezen na vsakogar, ki mu je ponudil pijačo. Tudi na vaščane. Enemu sem kratkotalo napisal pismo in zahteval, naj mu ne daje žganja. Ne spominjam se več, ali je kaj zaleglo.

Tistega dne, ko je moja sestra Jožefa zgorela v sušilnici za lan, pa ne bom nikoli pozabil. Res nikoli, pa če bi živel sto let. Čeprav sva se najbolje razumela z Nežo, sem imel tudi Jožefo po svoje rad. V njen spomin sem dal postaviti križ prav blizu kraja, kjer je stala tista nesrečna sušilnica za lan. Naj počiva v miru.

Obvestilo v časopisu Domovina o nesrečni smrti Ignacijeve sestre dne 16. 6. 1895

Osmrtnica, ki jo je dal objaviti Ignacij Zavolovšek za svojo sestro Josipino Zavolovšek konec maja 1895

Sporočilo o nagrobnem spomeniku za Zavolovškovo sestro Jožefo z Zavolovškovim pripisom: »To je zadeva nagrobni spomenik za mojo rajno sestro Jožefo.« (Okonina), 16. 9. 1895

Pripis Ignacija Zavolovška na sporočilo o došlem križu z dne 22. 8. 1896, ki ga je naročil za znamenje v spomin na svojo pokojno sestro Jožefo Zavolovšek. Okonina v drugi polovici leta 1896

Pismo Ignacija Zavolovška Janezu Atelšku, naj ne daje žganja njegovemu očetu. Okonina, 8. 3. 1900

Pismo sestre Neže Zavolovšek bratu Ignaciju Zavolovšku v bolnišnico. Okonina, 23. 2. 1904

Seznam stroškov v zvezi s smrtjo pokojne sestre Jožefe Zavolovšek

Dopisnica nečaka Jakoba Remsa stricu Ignaciju Zavolovšku iz vojske. Maribor, 21. 11. 1914

Dopisnica nečaka Jakoba Remsa stricu Ignaciju Zavolovšku. »Ogersko«, 27. 5. 1915 z Zavolovškovim pripisom, da mu je odgovoril 16. 1. 1915

Dopisnica nečaka Jakoba Remsa stricu Ignaciju Zavolovšku. (Poljska, 1915)

Zalvalno pismo nečakinje Micke stricu Ignaciju za darovano ovčko in semensko ajdo. (Kraj in datum nista navedena)

Izjava o Zavolovškovem obisku svojega sorodnika v bolnišnici v Poli. Luče, 20. 2. 1915

Dopisnica Franca Poličnika Ignaciju Zavolovšku. Dunaj, 21. 2. 1917

Dopisnica nečakinje Marije Zavolovšek stricu Ignaciju Zavolovšku z zahvalo za poslani paket. Maribor, 9. 3. 1919

Odgovor Ignacija Zavolovška na pismo kolarja Ivana Senice v zvezi z nakupom hiše na Rečici. Okonina, 22. 11. 1919

Pismo Florjana Nerata Ignaciju Zavolovšku iz mariborske kaznilnice, v katerem med drugim prosi odpuščanja, ker ni poslušal njegovih nasvetov. Maribor, 21. 8. 1921.

Pismo organista Josipa Sicherla Ignaciju Zavolovšku, ki je bil tudi med jeruzalemskimi romarji. Domžale, 15. 1. 1923

Voščilo Ignacija Zavolovška Vincenciju Jezerniku v Lučah k njegovemu godu. Okonina, 22. 1. 1924

Član in odbornik v različnih društvih

Zavolovšek je preživel otroštvo in mladost v času razgibanega društvenega življenja. Po očetu Ignaciju je podedoval članstvo v Družbi sv. Mohora iz leta 1884. Leta 1896 pa se je že sam vpisal v Družbo krščanskih družin v rojstni fari. Naslednje leto je že prebiral Pravila Katoliškega bralnega društva pri sv. Martinu na Paki. Predvidevamo, da predvsem zato, ker se je želel poučiti, kako se pišejo društvena pravila. Bržkone je bil med prvimi, ki so si na prelomu 19. stoletja prizadevali za ustanovitev Planinskega društva v Gornjem Gradu. Ob ustanovitvi društva je celo daroval 100 kron. Za ta denar bi lahko študent na Dunaju živel tri mesece. Bil je tudi med ustanovitelji Kmetijskega in bralnega društva v Okonini. Ohranjena društvena pravila pričajo, da so bila prizadevanja uspešna.

Po olurjanjih dopisih, članskih izkaznicah in vabilih sklepamo, da je bil Ignacij član ali odbornik v približno petnajstih različnih političnih in nepolitičnih društvih.

Zaradi osebnih razlogov pa ni želel sprejeti funkcije načelnika krajevnega šolskega sveta pri Sv. Frančišku Ksaveriju in je raje plačal globo 100 kron, kot da bi se uklonil zahtevi in sprejel načelstvo.

Ko sem prebrodil tri desetletja svojega življenja, sem bil član in odbornik vsaj v desetih društvih. Bil sem mlad in poln idej, da bomo z delovanjem kulturno prosvetnih, dobrodelnih in političnih društev na vse strani pomagali našemu slovenskemu ljudstvu. Rešitev preprostega ljudstva sem videl v nenehnem izobraževanju, v prizadevnem nabiranju prepotrebne znanja iz knjig, časopisov, predavanj in tudi medsebojnega druženja. Upal sem in kolikor je bilo v moji moči sem si prizadeval, da bi se kmečki stan začel zavdati svojega velikega pomena.

Kaj pa se je dogajalo s kmečkim ljudstvom po drugi svetovni vojni? To vi najbrže bolj veste kot jaz. Takrat sem bil že star in sem komaj sledil spremembam.

Potrnilo, da se je Ignacij Zavolovšek starejši vpisal v Družbo sv. Mohora leta 1884

Potrnilo, da je bil Ignacij Zavolovšek sprejet v Družbo krščanskih družin. Sv. Frančišek, 30. 1. 1896

Pravila katoliškega bralnega društva pri sv. Martinu na Paki. Šmartno na Paki, 28. 4. 1897

Pravila Kmetijskega in bralnega društva v Okonini. (Brez navedbe datuma, verjetno na prelomu 19. stoletja)

Pismo Ivana Jelšnika Ignaciju Zavolovšku v zvezi z bralnim društvom v Okonini. Maribor, 20. 2. 1902

Obvestilo za Ignacija Zavolovška v zvezi z ustanovitvijo političnega društva. Ljubno, 26. 3. 1901

Vabilo za Ignacija Zavolovška na javni shod slovenskega katoliškega političnega društva za gornjegrajski okraj s sedežem na Rečici z Zavolovškovim prip-

isom, da se je shoda udeležil. (Okonina), 21. 7. 1901

Vabilo Okrajnega odbora Gornji Grad Ignacijo Zavolovšku k slovesni blagoslovitvi in otvoritvi mostu pri Nazarjih z Zavolovškovim pripisom, da se je udeležil slovesnosti kot okrajni zastopnik odbornik. Gornji Grad, 16. 9. 1902 in Okonina, 20. 9. 1902.

Pismo župnika z Ljubnega Ignacijo Zavolovšku o sestanku v zvezi s političnim društvom. Ljubno, 16. 12. 1903

Pravila Kmetijskega društva na Rečici ob Savinji. Rečica, 3. maja 1903

Potrdilo Ognjeslavu Zavolovšku, da je pristopil k Društvu za zidanje frančiškanske romarske cerkve:

čudodelne blažene Device Marije "Matere milosti" na Trsatu in plačal dar 3. 5. 1903

Vabilo Savinskega Sokola v Mozirju k občnemu zboru poslano Ignacijo Zavolovšku z Zavolovškovim pripisom, da je brzojavno čestital 13. 3. 1905

Zdravniško spričevalo izdano Ignacijo Zavolovšku o težavah z očmi izdano v Št. Juriju 21. 8. 1906 z Zavolovškovim pripisom, zakaj je potreboval spričevalo. (Okonina, 24. 8. 1906)

Prošnja Ignacija Zavolovška naslovljena na c. kr. ministrstvo za omiko in bogočastje na Dunaju, v kateri med drugim razlaga, zakaj ni hotel sprejeti funkcije načelnika krajevnega šolskega sveta pri Sv. Frančišku Ksaveriju in v zvezi s povedanim prosi za oprostitev globe 100 Kron (Okonina), 19. 10. 1907

Dopis Prostovoljne požarne brambe Ksaverij s prošnjo, naj sporoči, ali želi zabiti v zastavo spominski žebelj. Ksaverij, 15. 6. 1909

Vabilo Prostovoljne požarne brambe Sv. Frančiška Ksaverija na veselico, dne 7. svečana 1909

Vabilo Prostovoljne požarne brambe na Ljubnem Ignacijo Zavolovšku s povabilom, da naj bi ob slovesni blagoslovitvi nove zastave zabil v drog spominske žeblje. Ljubno, 24. 4. 1910

Vabilo Ignacijo Zavolovšku za udeležbo na seji Kmetijske podružnice Šmihel in okolica. Šmihel in okolica, 11. 12. 1912

Vabilo frančiškana in učitelja Ignacijo Zavolovšku, da bi pristopil k ustanovljenemu Izobraževalnemu društvu v Nazarjah. (brez navedbe kraja in datuma, verjetno pred prvo svetovno vojno)

Potrdilo Ignacija Zavolovška o sprejemu v Molitveno družino Naša ljuba Gospa presv. Srca (po prvi svetovni vojni)

Nabiralna pola za nabiranje prispevkov za gradnjo Sokolskega doma v Celju (nabiratelj v občini Mozirje je bil član mozirskega Sokola Ignacij Zavolovšek).

Dopis Ignacija Zavolovška obrtniku Janku Briščku v Celju, v katerem ga obvešča, da pristopa k tovornemu avtomobilskemu društvu in da želi kupiti motorno kolo. Okonina, 31. 1. 1922

Potrdilo »Slovenskega Planinskega Društva v Ljubljani« o članstvu Ignacija Zavolovška. V Ljubljani, 4. 8. 1927

Vabilo za Ignacija Zavolovška na občni zbor plavičarske in plovbene zadruge v gostilni Maksa Štiglica na Rečici Radmirje, 11. 2. 1928

Članska izkaznica Ignacija Zavolovška člana Kmetijske družbe v Ljubljani s podatki o plačilu članarine za leto 1934 in 1935

Listič z zapisom Ignacija Zavolovška, da se prijavlja na poučni izlet Ljubljana - Grm - Pleterje kot član Sadjarske in vrtnarske podružnice Ljubno ob Savinji. Okonina, 28. 8. 1939

Članska izkaznica Rdečega križa Slovenije Ignacija Zavolovška. Okonina, 22. 10. 1944

Podatki Ignacija Zavolovška o njegovi izvolitvi za člana in načelnika Krajevnega šolskega sveta pri Sv. Ksaveriju s pripombo, da je raje plačal 100 K(ron) kazni, ker ni hotel sprejeti načelstva. (Okonina), 16. 12. 1906

Ljubitelj knjig

V Zavolovškovi zapuščini se je ohranilo čez 2000 knjig, revij in časopisov. Najstarejše knjige je bržkone podedoval od očeta, ostale pa je sčasoma kupil sam. Med njimi so leposlovna, nabožna in strokovna, predvsem s kmetijsko tematiko povezana dela.

Med njegovimi knjigami je zavzemalo posebno mesto delo A. M. Slomška Življenja srečen pot. O tem pričajo zlate črke njegovega imena in priimka, ki so natisnjene na spodnji del hrbita knjige.

Zavolovšek je ostal ljubitelj knjig vse življenja. V seznam Knjižne zbirke Jugoslovanske knjigarne je pripisal: »Važno. Podučno. Shrani. Zavolovšek 29. 4. 1941.«

Še zdaj sem hvaležen našemu učitelju v ljudski šoli pri Sv. Ksaveriju. Res je bil strog. Tudi palica je zapela, če nismo znali. Brati in pisati pa sem se le naučil. In to kar dobro. Moja sreča je bila, da sem rad bral vse življenje. Najraje sem bral knjige o kmetijstvu in tehničnih rečeh in včasih tudi kakšno povest. Neža je komaj čakala, da sem kupil kakšno lepo povest.

Dobre knjige je najlepše imeti doma. Zato sem jih res veliko kupoval. Zanje mi ni bilo škoda denarja. Neža in Mici pa včasih nista mogli skriti slabe volje, ko sem odkod prinesel kakšno knjigo ali pa je prišla po pošti. Mohorjeve knjige pa sta stežka dočakali. Večernice sta tudi po večkrat prebrali.

Knjige sem posojal. Včasih že kar nerad, ker sem se bal zanje. Imel sem tudi slabe izkušnje, da mi jih niso vrnil ali pa so prišle nazaj vse zamazane in raztrgane. Hudalesov fant pa je znal paziti na knjige. Sam se nekako ni upal priti k meni, pa je zato poslal svojo mamo. Bila je zgovorna ženska in včasih sva se zaklepetala. Fant pa je nabrže komaj čakal na knjige.

Pri enaindvajsetih letih sem si privoščil nekaj posebnega. Na hrbit knjige A. M. Slomška Življenja srečen pot, ki jo je izdala Mohorjeva družba v Celovcu 1893, sem dal urezati svoje ime.

Dopis Ignacija Zavolovška Družbi sv. Mohorja v Celovcu, v katerem naroča 6 knjig. Okonina, 2. 6. 1919

Deset zapoved za poljedelce. Dunaj, 1893

Sveti krish per belih vodah. Bele vode, 20. Velk. Travnja 1852

Zenitovanje ali svatbine navade in napitnice... Maribor, 1888

Vežbenik Zaveze slovenskili požarnili bramb na Spodnjem Štajerskem. V Žalcu 1899

Pravila c. kr. kmetijske družbe za Kranjsko. V Ljubljani 1899

Božja pot sv. Križa na Peravi pri Beljaku na Koroškem. V Beljaku 1903

(Izbor knjig) Zgodbe sv. Pisma za mlade ljudi. V Ljubljani 1846

Čujte, čujte kaj žganje dela! V Celovcu 1847 s pripisom Ignacija Zavolovška na zadnji strani: »Ignac Zavolovšek in Okonina p. d. Ampoh 3./8. 1890. Prigodba.

Zalostna in vesela za Slovence. Bog živi Slovenca.

Navod v branje za mladost nedelskih šol. V Celi, 1849

Knjižica Sveti Krish per belih vodah z bakrorezi. Bele vode, 20. 5. 1852

Računica za slovenske šole na deželi, ki jo je uporabljala Ana Zavolovšek pri desetih letih. Na Dunaju 1870

Franc Povše, Umni kmetovalec. Družba sv. Mohora v Celovcu 1875

Matija Rant, Opis najnavadnejih, sadjereji škodljivih mrčesov. V Ljubljani 1883

1888 Lovro Stepišnik, Zenitovanje ali svatbine navade in napitnice. Maribor,

Tomaza Kempčana Hoja za Kristusom. Družba sv. Mohora v Celovcu 1888

Deset zapovedi za poljedelce. Dunaj, 1893

1893 Anton Martin Slomšek, Življenja srečen pot. Družba sv. Mohorja v Celovcu

1894 Geistlicher Personalstand des Bisthumes Lavant in Steiermark. Im Jahre 1894. Marburg

- Dr. Anton Medved, V Marijinem Celju. V Mariboru 1898
 Pravila c. kr. kmetijske družbe za Kranjsko. V Ljubljani 1899
 Knjižica Vežbenik Zaveze slovenskih požarnih bramb na Spodnjem Štajerskem. V Zalcu 1899
 Knjižica »Božja pot sv. Križa na Peravi pri Beljaku na Koroškem«. V Beljaku 1903
 Statut in učni načrt štajerske deželne kmetijske šole v Št. Juriju ob južni železnici. Gradec 1910
 Koledar za slovenske vojake 1917. Maribor
 Dopis Ignacija Zavolovška Slavni Družbi sv. Mohorja v Celovcu v katerem naroča knjige in s pripisom, da je dosmrtni ud Družbe. Okonina, 2. 6. 1919
 Emil Ludwig, Genie und Charakter. Berlin 1932
 Dopis Ignacija Zavolovška Kmetijski matici in Ljubljani v zvezi s knjigo Planšarstvo in kmetijstvo na naših planinah. Okonina 17. 8. 1935

Naročnik časopisov in revij

Zavolovšek je bil naročen na številne časnike in revije, ki so izhajale v prvi polovici 20. stoletja. Po dopisih in ohranjenih časnikih ugotavljamo, da je imel naročenih vsaj 20 naslovov. Po letnicah najstarejših časnikov sklepamo, da jih je večji del naročil v prvi četrtini 20. stoletja, nekatere pa tudi še ob koncu 19. stoletja. Med njimi so: Slovenski gospodar (1896), Domoljub (1897), Dom in svet (1902), Domovina (1907), Gospodarski glasnik za Štajersko (1909), Zlata doba (1912), Straža (1916), Slovenska družina (od konca prve svetovne vojne), Jugoslavija (1921), Jutro (1924), Gostilničarski list (1925), Po božjem svetu (1934), Gostilničarski Vestnik (1935) Naša moč (1936). Celjska razstava, Celje (1939) Sadjar in vrtnar (1936), Naše Delo (1946), Kmečki glas (1948).

Včasih me je kdo vprašal: »Pa kaj ti pomeni ves ta popisani papir? Ali ni škoda časa za branje? In kolika denarja zmečeš proč!« Navadno sploh nisem odgovarjal na takšna in podobna vprašanja. Res sem predsedel precej časa ob listem »popisanem papirju«. Ni mi žal. Marsikaj sem izvedel in veliko sem se naučil. Še zdaj rad vzamem v roke časnik s kakšnim člankom, ki me je posebej pritegnil.

Nekateri domačini so prihajali v mojo gostilno samo zato, da so lahko prebrali zadnje časopisne novice. Rad sem jih naskrivaj opazoval, kako so polglasno in počasi brali besedo za besedo. Ja, pred prvo svetovno vojno je bilo pri nas še kar nekaj ljudi, ki niso znali ne brati in ne pisati. Starši so otroke raje zadržali doma, da so jim pomagali pri detu, kot da bi jih pošiljali v šolo.

Slovenski gospodar. V Mariboru 19. novembra 1896 z Zavolovškovim pripisom, da je bil naročen od leta 1890

Zlata doba ali treznost slovenskega naroda. Ljubljana, VI, maja 1912

Naša gospodinja, IV, z dne 20. 2. 1913, z vestjo, da so na Titaniku umrli tudi trije Kranjci.

Dopis Ignacija Zavolovška Kmetijski družbi v Ljubljani v zvezi s pošiljanjem revije Kmetovalec in uredništvu Jugoslovanskih obrtnikov v Ljubljani v zvezi pošiljanjem njihovega glasila. Okonina, 17. 3. 1921

Dopis Ignacija Zavolovška uredništvu Nove Dobe v Celju. Okonina, 30. 7. 1922

Dopis Ignacija Zavolovška uredništvu Slovenca v Ljubljani. Okonina, 30. 7. 1922

Hrvatski drvotržac. Zagreb, 20. veljače 1922, XXV

Dopis Ignacija Zavolovška uredništvu Domoljuba v Ljubljani. Okonina, 1. 3. 1923

Dopis Ignacija Zavolovška uredništvu Slovenskega Gospodarja v Mariboru. Okonina, 1. 3. 1923

Dopis Ignacija Zavolovška uredništvu Slovenskega sadjarja v Ljubljani. Okonina, 1. 3. 1923

Slovenski dom, letnik 1, z dne 8. oktobra 1936 z Zavolovškovim naslovom Izseljenski vestnik iz leta 1938 z napisom Ignacij Zavolovšek, Okonina, p. Radmirje. Ljubljana VIII, št. 5

Orač – Za bodočnost slovenskega kmeta. Ljubljana, 1, 1940, št. 2

Zavolovškov seznam nekaterih časopisov in revij, na katere je bil naročen od leta 1930 do 1941

Slovenski poročevalec. Ljubljana, VI, 17. 5. 1945

Ljudska pravica, VI, 29. maja 1945, št. 29, z Zavolovškovim pripisom, da je prečital 3. 6. 1945

Vernik

Ignacij Zavolovšek je bil pobožen in po vsej verjetnosti tudi zelo veren človek. O tem pričajo poleg ustnega izročila tudi ne tako redke nabožne besede »Z Bogom in Marijo«, ki jih je napisal na začetku ali koncu poslovnih knjig in na nekaterih dopisih. Na prvo stran Delavskega in rokodelskega zapisnika pa je prvega januarja 1920 napisal: »Začnem v imenu Boga Očeta Sina in sv. Duha z Bogom in Marijo.«

Pričajo pa tudi romarske poti, ki jih je obiskoval doma in na tujem in prav tako hišna kapelica in križ. Pred Ampohovo, na obnovo čakajočo hišo v Okonini, še zdaj stoji kapela, ki jo je dal postaviti Ignacij Zavolovšek v hvaležen spomin leta 1903. Predvidevamo, da je njeno postavitve narekovala resnična Ignacijeva notranja vera in ne želja po zunanjem izpričevanju veljavnosti veleposestnika in lesnega trgovca. To bi lahko potrjevale tudi besede, ki so vklesane ob straneh:

»O kristjan, Bodi si kedorkoli, ako te na morju časnega življenja premetavajo valovi in viharji semtertja, da ne najdeš varnega zavetja nikjer, glej na morsko zvezdo Marijo.

V vsaki nevarnosti, v vsaki bridkosti, v vsaki dvojljivosti misli na Marijo, kliči Marijo. To sveto ime naj nikdar ne odstopi od tvojih ust, nikdar ne izgine iz tvojega srca. Sv. Bernard. Kdor se Mariji priporoči, ga nikdar ne zapusti.«

Vsako delo sem začel z Bogom in Marijo. V težavah in stiskah sem se goreče obračal k Mariji. Vedno mi je odleglo. Upam, da me bo sprejela tudi na koncu moje življenjske poti.

V vojnem času sem še več motil kot po navadi. V prvem letu prve svetovne vihere je smrt že začela kositi tudi naše mladeniče po bojnih poljanah. Mistil sem, da ne bom preživel vojnih grozot. Zato sem napisal na listič tistemu, ki bi prebral moje pisanje, nekakšno prošnjo: »Priporočam še Tebi in drugim, zmolite za mojo ubogo dušo par očenašev ter dajte plačajte rimokatoliškemu duhovniku kakšno sv. mašo. V Okonini, 26. vinotoka (oktobra) 1914.«

Imel sem srečo in oštal živ. Niso me poslali na fronto, ker sem bil edini sin na velikem posestvu. Se zdaj sem hvaležen Bogu in Mariji.

Zapis Ignacija Zavolovška v poslovni koledar o pripravah na majniško pobožnost. Okonina, 1. 5. 1948

Zapis Ignacija Zavolovška v poslovni koledar o delu na praznik Gospodovega vnebohoda. Okonina, 6. 5. 1948

Podobica z motivom Zadnje večerje kot Spomin na novo mašo Ivana Jelšnika. Sv. Frančišek v Stražah, 10. 8. 1902

Podobica z motivom sv. Ignacija Lojolskega kot Spomin na novo mašo Ivana Jelšnika. Sv. Frančišek v Stražah, 10. 8. 1902

Podobica z motivom srca Jezusovega kot Spomin na novo mašo Ivana Jelšnika. Sv. Frančišek v Stražah, 10. 8. 1902

Vabilo na novo sveto mašo novomašnika Franca Časla. Rečica ob Savinji, 20. 8. 1911

Podobica z motivom Sladkega srca Jezusovega kot »Spomin na sv. misijon« pri Sv. Frančišku od 28. svečana do 8. sušca 1914

Podobica z motivom Kristusa s trajevo krono in napisom Spomin svetega misijona

Dopis Ignacija Zavolovška uredništvu »Listi po božjem svetu«, kjer voli denar ob morebitni smrti za sirote. Okonina, 17. 10. 1935

Izkaznica Ignacija Zavolovška za udeležbo na kongresu Kristusa Kralja v Ljubljani leta 1938

Potrnilo Vodstva Salezijanskega zavoda v Celju Ignaciju Zavolovšku, da je plačal maše za pokojno Ano Zavolovšek. Celje. 18. 12. 1940

Obvestilo Bogomirja Supina iz Luč Ignaciju Zavolovšku, da so prenesli kip Marije Snežne iz kapelice v Igli v Luče. (Iz dopisa je razvidno, da je kip daroval Ignacij). Luče, 8. 12. 1946

Romar

Do neke mere pričajo o Ignacijevi pobožnosti in morda tudi resnični notranji vernosti njegove romarske poti po domačih in tujih krajih. Po vsej verjetnosti pa so ga gnali po svetu tudi drugi nagibi. Med njimi tudi želja po spoznavanju drugih krajev in dežel, po druženju in navezovanju stikov z ljudmi.

Leta 1908 se je udeležil prvega slovenskega romanja v Lurd. Leta 1910 je bil z romarji v »Sveti deželi«. Leta 1912 se je udeležil mednarodnega evharističnega kongresa na Dunaju in leta 1913 romanja Slovencev v Rim. Po mnenju najstarejših domačinov so bila tudi ta večdnevna in ne tako poceni romanja vzrok, da je bil na dražbi prodan velik del Ampohovega posestva.

Božjepotne podobice z njegovim podpisom pričajo, da je okrog leta 1935 romal tudi v ne tako oddaljene božjepotne cerkve: na Višarje, k Sv. križu pri Belih vodah, na Trsat in Brezje.

Rad sem potoval. Za romanja in potovanja sem zapravil kar precej denarja. Po pravici povedano pa mi ni žal. To je bil najlepši čas mojega samskega življenja.

V spomin na moja potovanja še vedno skrbno hranim razglednice, ki sem jih pisal iz Lurda, Svete dežele in Rima. Pa tudi zemljevide tistih krajev še imam. Ob kakšnem nedeljskem popoldnevu si katerega od njih razgrnem na mizo. In potem s prstom drsim po zemljevidu in na glas berem imena krajev, ki smo jih obiskali. Nekaterih se še prav živo spominjam, kot da bi jih videl včeraj. Kdor rad potuje, že ve, kako je, če imaš željo spoznavati druge kraje in druge ljudi.

Precej krajev sem spoznal tudi kot lesni trgovec. Čeprav sem veliko nakupov urejal po pošti, je včasih bilo vseeno potrebno, da sem obiskal tega ali onega prodajalca in tega ali onega kupca.

Knjižica »Lurški romar«, ki je napisana na Ignacija Zavolovška, ker je veljala istočasno kot potrdilo, da se je udeležil I. slovenskega romanja v Lurd. V Ljubljani, 1. maja, 1908

Zemljevid božjega pota iz Ljubljane do Lurda

Razglednica z motivom Lurda, ki jo je pisal Ignacij svoji sestri Ani Zavolovšek. Lurd, 16. 5. 1908

Spominska podobica, ki jo je prinesel Ignacij Zavolovšek iz Lurda z dne 26. 5. 1908

Dopisnica, ki jo je pisala Ignaciju Zavolovšku sopotnica v Rim Marija Golf iz Videm Dobropolja v zvezi s fotografijami iz Lurda. Dobropolje, 3. 7. 1908

Seznam »Imenik romarjev v sveto deželo«, kjer je med drugimi romarji vpisan tudi Ignacij Zavolovšek. Okonina, 1. 9. 1910

Zemljevid »Palestina ob Kristusovem času«

Seznam romarskih krajev v sveti deželi iz leta 1910

Razglednica iz Jaffe, ki jo je Ignacij pisal družini Zavolovšek z dne 7. 9. 1910

Razglednica iz Jeruzalema, ki jo je Ignacij pisal družini Zavolovšek dne 14. 9. 1910

Razglednica iz Jeruzalema, ki jo je pisal Ignacij družini Zavolovšek iz Jeruzalema dne 9. 9. 1910

Ignacij Zavolovšek (sedi tretji z leve) v skupini romarjev. Jeruzalem, september 1910

Ignacij Zavolovšek (prvi z leve z evidenčnim trakom na levi roki) na fotografiji z napisom: Jeruzalemski romar. Jeruzalem 7 - 15. IX. 1910 (foto Peter Naglič, Smarča)

Evidenčni trak s št. 490, ki ga je nosil na levi roki Ignacij, ko je bil z romarji v Jeruzalemu leta 1910

Ignacij Zavolovšek (stoji v sredini spredaj) z romarji. Jeruzalem, september 1910

Kongresna karta za Ignacija Zavolovška udeleženca mednarodnega evharističnega kongresa. Dunaj/Wien, 12. - 15. septembra 1912

Knjižica »Rimski romar«, ki je napisana na Ignacija Zavolovška, ker je veljala istočasno kot potrdilo, da se je udeležil Romanja Slovencev v Rim od 7. do 18. aprila 1913. Ljubljana, 1913

Imenik rimskih romarjev v letu 1913, v katerem je vpisan tudi Ignacij Zavolovšek

Spominska podobica, ki jo je prinesel Ignacij Zavolovšek iz Rima

Spominski podobici iz Višarij

Podobica z motivom Sv. križa pri Belih vodah (ročno kolorirana litografija)

Dne 26. 8. 1936 se je Ignacij Zavolovšek udeležil tudi V. katoliškega shoda v Ljubljani. O tem priča tudi pripis na informativni izdaji

Izkaznica Ignacija Zavolovška o udeležbi romanja "Svete vojske" na Trsat od 30. V. do 2. VI. 1936

Dopis Ignacija Zavolovška organistu J. Scherlu v Domžale, v katerem mu sporoča, da odpotuje v avgustu v Sv. deželo in Egipt. Okonina, 20. 1. 1923

Dobrotnik

Vpisi darov v blagajniške knjige in številni dopisi, prošnje in zalvale pričajo, da je bil Ignacij človek dobrega srca in odprtih rok. Na Zavolovška so se obračali posamezniki in društva, da bi jim pomagal. Nekateri so se tudi sklicevali na njegovo znano darežljivost. Redki so ga prosili samo za moralno pomoč. Le izjemoma je pomoč odrekel.

Različne denarne vsote je daroval bodisi posameznikom ali pa društvom in v skupno dobro. Tu in tam je v odgovoru na prošnjo tudi napisal, koliko je daroval v denarju in koliko v naravi.

V enem od njegovih pripisov lahko zaslutimo, kaj ga je vodilo, da je kot večkratni boter obdaroval otroke z vsakoletno velikonočno pisanko in dajal večje ali manjše vsote dijakom, študentom, pogorelcem, sirotam, pa tudi nekaterim društvom in dijaškim ustanovam, nemalokrat pa se je izkazal tudi z moralno pomočjo.

Stari pregovor se glasi, naj ne ve levica, kar daje desnica. Zato se raje ne bi hvatili s svojimi dobrimi deli ali kakorkoli že se reče temu, če komu pomagati. Lahko sem komu kaj dobrega storil in mu pomagal z denarjem ali v naravi, saj sem imel. Revščino pa sem - posebej v času gospodarske krize in še prej, med prvo svetovno vojno in po njej - tako videl na vsakem koraku.

Ta naš svet je že tako urejen, da nekateri imajo, drugi pa ne. Zato naj vsaj pomagajo tisti, ki imajo, tistim, ki nimajo.

Dopis Ignacija Zavolovška prijatelju s pridržkom do gradnje mostu pri Vrbovcu, ker je več drugih večjih potreb. Okonina, 23. 7. 1900

Vpis daru Ignacija Zavolovška v blagajniški knjigi za ubožno šolsko kuhinjo šole Luče v mesecu prosincu 1906

Pismo posestnika in gostilničarja Franca Dešmana Ignaciju Zavolovšku, v katerem mu sporoča, da so narejene vse tri obleke za njegove birmance in da sta dva pripravljena sama plačati obleki, ter Zavolovškov pripis, da je plačal vse obleke. Luče, 14. 9. 1909 in (Okonina), 19. 9. 1909

Pismo Ignacija Zavolovška posestniku Jožefu Repenšku v Rečici ob Savinji, v katerem mu sporoča, da njemu in njegovemu vojaškemu tovarišu Filicjanu daruje les "kot mali prispevek k graditvi vajinih novih hiš". Okonina, 11. 2. 1906

Poročilo društva »Dijaška kuhinja« v Celju z imeni oseb, ki so v šolskem letu 1904/1905 darovale denar za kuhinjo. Med njimi je tudi Zavolovšek.

Poštna nakaznica s pripisom Ignacija Zavolovška, da je daroval vsoto za pogorelce v vasi Leše. Okonina, 14. 4. 1905

Zavolovškov pripis v pismu v zvezi s pogorelci v Leskovcu pri Krškem. (Okonina), 9. 7. 1909

Pismo Ivane Trobevšek z Vrhpolja pri Kamniku Ignaciju Zavolovšku s prošnjo za denar, s katerim bi si kupila nove čevlje. Vrhpolje, 24. 11. 1909

Potrnilo Zavoda šolskih sester v Mariboru Ignaciju Zavolovšku, da je plačal stroške za Marijo Zavolovšek. Maribor, 17. 9. 1918

Dopis Ignacija Zavolovška Prečastitim šolskim sestram v Mariboru, v katerem jih obvešča, da je poravnal prispevek za nečakinjo M. Z. Okonina, 22. 8. 1919

Zahvalno pismo in vabilo za obisk Franca Plavca botru in dobrotniku Ignaciju Zavolovšku. Braslovče, 9. 5. 1907

Zahvalno pismo Konrada Cizeja birmanskemu botru Ignaciju Zavolovšku za pisanko. Ljubljana, 8. 5. 1914.

Razglednica z motivom sv. Lenarta nad Laškim, s katero se zahvaljuje eden od birmancev botru Ignaciju Zavolovšku za poslano pisanko. Sv. Lenart, pred prvo svetovno vojno

Pismo gimnazijca Antona Žunterja botru Ignaciju Zavolovšku z zahvalo za darilo. Celje, 22. 11. 1905

Pismo Mirka Tratnika botru in dobrotniku Ignaciju Zavolovšku z zahvalo za njegovo dobroto in velikodušnost. Celje, 16. 9. 1925

Listič, na katerem je Ignacij zabeležil denarni dar svojemu birmancu Alojziju Strojanski. Okonina, 7. 12. 1944

Članska izkaznica Jugoslovenske matice za rednega člana društva Ignacija Zavolovška z vpisom članarine in daru. Ljubljana, po letu 1920

Pismo sestre iz družbe Hčere Božje Ljubezni M. Stanislave Prešern Ignaciju Zavolovšku s prošnjo, da bi pomagal pri poplačilu dolgov v zvezi z izgradnjo otroškega vrtca na otoku Braču. Supetar, 16. 1. 1924

Prošnja Gasilskega društva Paška vas in pripis Ignacija Zavolovška, kaj in koliko je daroval. Okonina 20. 8. 1924

Pripis Ignacija Zavolovška na prošnjo Odbora za postavitev spomenika v vojni padlim vojakom, Šmartno ob Paki: »Sem daroval primirni znesek. Zavolovšek, 25. 7. 1926.«

Pismo župnika J. Kitaka Ignaciju Zavolovšku s prošnjo za nasvet, kje bi lahko dobil kapnike za kapelico Lurške Matere božje, in pripis Ignacija Zavolovška, da je daroval kapnike za kapelo. Šmartno ob Dreti, 16. 4. 1914 in (Okonina), 13. 5. 1914

Dopis Občinskega urada Solčava Ignaciju Zavolovšku s prošnjo, da bi prispeval za krajevno brzozjavno postajo v Lučah in Solčavi, z Zavolovškovim pripisom, da je poslal po pošti. Okonina, 1. 5. 1907

Prošnja orglarskega abiturienta Albina Preka Ignaciju Zavolovšku za

denarno pomoč z Zavolovškovim pripisom: »Opomba za takoj nemoram poslati, kjer sem sam v denarni stiski, a me tudi ne veže dolžnost. Zavolovšek, 18. 11. 1905.«

Seznam starega denarja (v rabi od leta 1620 do 1940), ki ga je daroval Ignacij Zavolovšek novoustanovljeni gasilski četi v Okonini. (Okonina, okrog januarja 1940)

Dopis Ignacija Zavolovška župniku Francu Leksetu v Lučah, v katerem naroča peto črno mašo z oznanilom, da ubogi prejmejo kruh. Okonina, 14. 2. 1923

Pismo osmošolca Jerneja Zmavca Ignaciju Zavolovšku s prošnjo, da bi obiskal njegovega bolnega očeta v Ljubljani. Ljubljana, 7. 5. 1903

Vpis darov Ignacija Zavolovška v blagajniški knjigi v mesecu prosincu 1905

Dovolilnica Uprave jetnišnice v Celju, ki je bila izdana Ignaciju Zavolovšku za razgovor s kaznjencem Jožefom Kopušarjem. Celje, 11. 4. 1924

Potrdilo, da je Ignacij Zavolovšek prispeval 20 K(ron) afriškemu misijonu za krst afriškega dečka na ime Ignacij

Dopisnica Frančiške Logar iz Luč s prošnjo, da bi se z njim posvetovala glede podpore. Luče, pred prvo svetovno vojno

Dopisnica Antona Lavriča Ignaciju Zavolovšku s prošnjo, da bi ga pri občinskem odboru priporočil za podporo. Rečica, 26. 10. 1900

Dopisnica Ignaciju Zavolovšku s prošnjo, da bi se pozanimal pri kakšnem krojaču, če vzame njegovega sina v uk. Luče pri Ljubnem, v januarju 1903

Koncept pisma Ignacija Zavolovška posestniku Francu Kolencu, v katerem ga terja, naj mu vrne denar s pripisom, da bo to vsoto daroval za "prekoristi dijaški dom" v Celju. (Okonina, okrog leta 1902)

Dnevni red LXX glavne skupščine okrajnega zastopa gornjegradskega z dne 22. januarja 1903 s pripisom Ignacija Zavolovška, da se je seje udeležil in glasoval za podporo akademskemu slušatelju Francu Tratniku v Monakovem. Gornji Grad, 9. 1. 1903

Pismo posestnice iz Št. Janža Ignaciju Zavolovšku s prošnjo, da bi ji šel podpisat za posojilo v posojilnici na Rečici, in z Zavolovškovim pripisom v pismu oz. na kuverti: »Se ne odobri. Ne ni mogoče, kjer slutim nevarnost. Zavolovšek, 6. 10. 1907«

Pismo mizarja Antona Štruelja Ignaciju Zavolovšku s prošnjo, da bi ga priporočil za občinskega slugo. Rečica, 14. 3. 1904

Rokopis oporoke, ki jo je napisal Ignacij Zavolovšek nepismeni domačinki. Okonina, 17. grudnia 1899

Varuh hišne dediščine

Te razstave ne bi bilo, če ne bi Ignacij Zavolovšek skrbno hranil svojega in deloma tudi podedovanega hišnega arhiva.

Vsaj nekatere dopise in pisma je čez več let ponovno prebral, kar je tudi zabeležil. Bržkone ga je k temu vodilo obujanje spominov. To sklepamo tudi po kuverti z njegovim pripisom: »Memento Jerusalem«, v kateri je bil seznam krajev, ki jih je obiskal: »Ponovno pregledal 23. 3. 1947. Sem bil v sv. zemlji in deloma v vsih sv. krajah, kjer je naš Jezus Kristus trpel za nas in unrl na sv. Križu v Jeruzalemu leta 1910. Zavolovšek.«

S predstavitvijo izbranega gradiva iz 19. in 20. stoletja, ki zajema poleg rokopisov tudi slikovno gradivo, letake in dokumente iz druge svetovne vojne, zaključujemo našo razstavo.

Okrog leta 1930 sem pa res začutil, da prihajam v leta. Imel sem jih že precej čez petdeset. V mislih sem se večkrat vračal v svoja mlada leta in v čas, ko sem prevzel Ampohovo posestvo, in v čas, ko sem bil trikratni posestnik. Ob nedeljskih popoldnevih, ob dežju in hudem mrazu, včasih pa tudi med tednom, sem privlekel na dan svoje stare zapiske, dopise in vse, kar se je nabralo od leta

1895 naprej, ko sem začel gospodariti. Skoraj nisem verjel, da sem toliko pisal in tudi hranil.

Ponovno sem prebral nekatere stvari leta 1948, ko sem bil star že petinsedemdeset let.

Upam, da po moji smrti ne bodo vsega zavrgli.

Rokopisi

Zapis Ignacija Zavolovška na dokumentu z dne 28. marca 1895

Pripis Ignacija Zavolovška z dne 27. 6. 1936 na potrdilo o nedoločenem odpustu iz vojske z dne 20. 3. 1917

Pismo Franca Fludernika z Ljubnega Ignaciju Zavolovšku v zvezi z romanjem v Lovreto z dne 22. 7. 1907 in s kasnejšim Ignacijevim pripisom na kuverti: »Ponovno videl 9. 7. 1936«

Zemljevid evropske Turčije. Praga 1813

Inventarij »Inventarium« s popisom in oceno zemljišč, živine, posevkov, orodja, živil, obleke po umrlem Johanu Ampohu/Ampochu v Okonini 9. Okonina, 16. 4. 1816

Rokopisni zvezek »živinozdravniškega« učenca Jožefa Wiziaka z dne 17. septembra leta 1854

Rokopisna knjižica Ignacija Zavolovška »Sanje blažene Device Marije«. Okonina, 1883

Načrt hiše Franca Zajčnika v Konjskem Vrhu. Videlo in potrdilo županstvo Luče, 2. 8. 1885

Podoba sv. Janeza Nepomuka (bakterez), druga četrtina 19. stoletja

Blagajniška knjižica Ignacija Zavolovška, v kateri je vpisana prodaja »porunglnov, lesnih obrezlin, cepljenih drv« itn. Okonina za leto 1910

Rokopis pesmi »Skoz Hom v Gornji grad« avtorja s podpisom Ž. L. Mozirski. Datiran 5. 4. 1912

Rokopis pesmi krajevnega pesnika Laykaufna z naslovom »Cerjena novoporočenca!« z Zavolovškovim pripisom: »Dobil v Mozirju pri Stremčanu, 25. 11. 1913«

Železnička i Brodarska Karta. Beograd, 1922

Beležnica mestnega stavbenika Rudolfa Ročana iz Trbovelj, med drugim s skico »občinskega kozolca iz leta 1879« in Zavolovškovim pripisom, da je beležnico našel na postaji v Sevnici ob Savi dne 1. 9. 1923

Rokopis Simona Kranjca iz Okonine (pesmi, pravljičice, seznam Okrajnih glavarstev na Štajerskem). Okonina, prva četrtina 20. stoletja

Plakat s protialkoholnimi gesli. Ljubljana med svetovnjima vojnama

Rokopisni list z naslovom "Lanac sv. Antona", ki ga je Ignacij verjetno dobil, ko je bil na poti s splavom na Hrvaškem ali v Srbiji pred drugo svetovno vojno

Reklamna dopisnica pozlatarja Ivana Dolenca iz Rečice ob Savinji. (Rečica) po drugi svetovni vojni

Letaki in volilna pisma

Del ohranjenega volilnega spričevala in vabila Okrajnega glavarstva Celje novoizvoljenemu odborniku Okrajnega zastopstva Gornji Grad Ignaciju Zavolovšku na sejo. Celje, 12. 12. 1899

Pismo odbornika Katoliškega prosvetnega društva Ignaciju Zavolovšku z vabilom na sestanek na Rečici, kjer bo tudi »neka mladeniška organizacija«. Ljubno, 31. 8. 1904

Pismo Franca Irmana Ignaciju Zavolovšku v zvezi z volilnimi razprtijami ob

času državno-zborskih volitev. Sv. Martin na Paki, 27. 5. 1907 s pripisom Ignacija Zavolovška na kuverti

Propagandni volilni članek za Narodno radikalno stranko s pripisom Ignacija Zavolovška: »Glasom pirata od pošte je došla na moj naslov spodnja laž 9. 8. 1928. leta. Zavolovšek. Pozor moji nasledniki, katiri boste to sleparijo čitali. Zavolovšek.« (Leto volitev 1928)

Volilni letak za kandidata Jerneja Stanteta in Franca Plaskana : »Volilci«. Srezki volilni odbor za srez Celje. (Dan volitev: 5. 5. 1935)

Volilno »Zaupno pismo« za volitve kandidatov dr. Vladimira Mačka v Zagrebu in Rudolfa Pevca v Ormožu. Ormož, 30. 4. 1935

Volilni letak za kandidata Antona Žehlja iz Bočne: »Volilci! Kmetje, obrtniki in splavarji – delavci!« (Dan volitev: 5. 5. 1935)

Razglednice

Božična čestitka, 23. 1. 1901

Mozirje s poštnim žigom 1. 5. 1905

Solčava s poštnim žigom iz leta 1907

Romarska cerkev Nova Štifta pri Gornjem gradu, 8. 9. 1908

Romarska cerkev sv. Križa pri Belih vodah s poštnim žigom iz leta 1911

Glavni oltar župnijske cerkve v Ljubnem, 31. 7. 1912

Mozirje, 2. 2. 1913

Slap pod Rinko, 13. 5. 1913

Javna bolnica Celje - operacijska dvorana. Foto Pelikan, Celje

Kokarje, okrog 1918

Rečica ob Savinji, pred prvo svetovno vojno

Dunaj, pred prvo svetovno vojno

Novoletna čestitka, pred prvo svetovno vojno

Šoštanj, 13. 6. 1919

Konšca, po prvi svetovni vojni

Anton Aškerc, po prvi svetovni vojni

Polzela, 4. 4. 1931

Gradivo od leta 1941 do 1946

Del rokopisa Ignacija Zavolovška, v katerem popisuje razmere med drugo svetovno vojno. (Okonina, med drugo svetovno vojno)

Obvestilo župana Kriutza kmetom občine Rečica ob Savinji po oddaji masla. Rečica ob Savinji, 11. 7. 1941

Poziv županskega urada z Rečice ob Savinji Martinu Poličniku, da naj pripelje dva konja na trg pred cerkvijo. Rečica, 21. 9. 1941

Zapis Ignacija Zavolovška o usmrtni domačinov. 28. 7. 1942

Pismo izseljenega duhovnika Ivana Lebra, predvojnega župnika v Vuhredu Ignaciju Zavolovšku. Zagreb, med drugo svetovno vojno

List z zahtevo prehranjevalnega odseka Gornjesavinjskega okrajnega odbora OF, da da Martin Poličnik na razpolago enega konja z vozom dne 27. 10. 1944

List s prošnjo prehranjevalnega odseka Gornjesavinjskega okrajnega odbora OF, da prinesitelju lista izročijo jabolčnik in kis. Na položaju, 30. 10. 1944

List z zahtevo prehranjevalnega odseka Gornjesavinjskega okrajnega odbora OF za preskrbo krompirja. Na položaju, 31. 10. 1944

Zapis Ignacija Zavolovška o partizanih, ki so ostali pri njihovi hiši, z dne 30. 9. 1944

Glasilno OF in NOV za Štajersko in Koroško »Novi čas«. (Celje), 4. oktober 1944

Pismo Martina Pleha Ignaciju Zavolovšku iz nemškega koncentracijskega taborišča. Dachau, 1. 5. 1944

Ilegalni letak Okrožnega odbora Slovenske protifašistične ženske zveze z

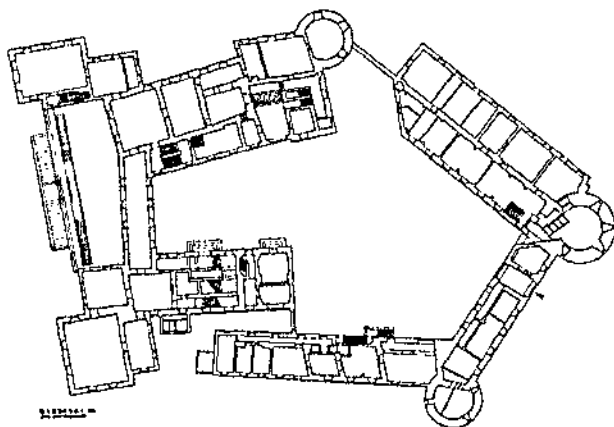
naslovom »Ženam celjskega okrožja«. (Celje), proti koncu vojne
Propagandni časopis zoper komunistično partijo »Rdeči raj«. Prassberg,
29. januarja 1945
Illegalni list Okrožnega odbora OF Celje »Radio Poročila«. Celje, 26. 4. 1945
Potrdilo Ignacijo Zavolovško za odobritev nakaznice za gnojnično črpalko
in žarnico. Krajevni odbor Radmirje, 21. 3. 1946
Plakat za volitve v OF. Ljubljana, 1945
Razmišljanja Ignacija Zavolovška v prvem letu vojne vihre, ko med drugim
piše: »Prosim te, priporočam še Tebi in drugim zmolite za mojo ubogo dušo par
očenašev ter dajte plača(j)te rimokatoliškemu duhovniku kakšno sv. mašo«. V
Okonini, 26. vinotoka (oktobra) 1914

PRENOVA MEDETAŽE JUŽNEGA TRAKTA IN JUGOZHODNEGA STOLPA GRADU HRASTOVEC LETA 2001

Neva Sulič - Urek*

Grad Hrastovec je eden najmogočnejših gradov na Slovenskem, ne samo po dominantni legi, temveč tudi po kvalitetnem oblikovanju. Predstavlja ga velik kompleks, ki ga na jugu tvori starejši del s tremi renesančno oblikovanimi dvonadstropnimi trakti s stolpi, ki skupaj s severnimi trakti kasnejšega datuma zapirajo notranje dvorišče.

Hrastovec, grajski tloris iz arhiva ZVNKD Maribor



*Tloris gradu Hrastovec*¹

Do današnjih dimenzijah je zrasel šele postopoma. Njegov tloris daje slutiti nekdanjo nepravilno, starejšo srednjeveško zasnovo. Prvič se omenja ime Vlicus de Hage, povezanim s Hrastovcem leta 1255², vsekakor pa je obstajal dvor že pred letom 1294³.

Zgodovinar Jože Koropec postavlja začetke hrastovske obmejne trdnjave že pred letom 1227, ko je med Radgono in Borlom še potekala nevarna meja z Ogrsko. Grad je nastal na ozemlju vladarjevega mariborskega gospostva in se je izločil iz njega s podložniško okolico pred letom 1227, zato ga knežev urbar iz leta

* Neva Sulič Urek, prof. umet.zgod., konservatorska svetovalka na ZVKDS OE Maribor, SI-2000 Maribor

¹ Načrt iz arhiva ZVNKD Maribor je za Stoparjevo publikacijo Grajske stavbe na Slovenskem, Med Prekmurjem in porečjem Dravinje, str. 45 priredil Ivo Gričar. Ozek južni trakt je postavljen med manjši jugozahodni in večji jugovzhodni stolp na desni strani tlorisa.

² Pavle Blaznik v Historična topografija Slovenije II, Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500, A - M, Maribor 1986, str. 289 omenja Vlicusa de Hage, vir črpa iz j. Zažna, Urkundenbuch...III, št. 174, str. 257.

³ Hans Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güten, Städte und Märkte, Band 10, München 1962, str.33.

1227 ne omenja.⁴ Že leta 1338 so ob manjšem dvoru postavili kapelo, posvečeno sv. Ožbaltu⁵.

Herbersteini so postali lastniki Hrastovca leta 1379 po poroki Ane, hčere Guntherja pl. Haga, s Heinzlom Herbersteinom.⁶ Okoli leta 1400 je posest prešla v last družine Holenških iz okolice Wildona⁷.

Beseda grad v povezavi s Hrastovcem se prvič omenja šele leta 1443⁸. Takrat je cesar Friderik podelil trške pravice Lenartu, ki je bil skupaj s Hrastovcem v lasti Andreja pl. Holenškega. Gradu je bilo takrat podeljeno krvno sodstvo. Po sporu med Herbersteini in Holenškimi je leta 1481 ponovno prešel v last grofov Herberstein. Ti so bili, z izjemo obdobja med leti 1802 – 1902, njegovi lastniki do druge svetovne vojne.

Po prvi svetovni vojni je bila v njem ustanovljena gimnazija za begunce bele Vranglove armade⁹.

Zadnji lastnik Hrastovca Gundiger Herberstein je s svojo ožjo družino zapustil grad 25. aprila 1945. S seboj je odpeljal le najnujnejšo osebno opremo in manjši zabo, katerega vsebina ni znana. Na gradu je ostala vsa oprema, o njej priča zelo natančen popis premoženja. Pred odhodom v Avstrijo je grof Herberstein predal grad in posestva v upravljanje ribarskemu mojstru Martinu Bezjaku, katerega žena je bila grofičina gospodinja. V drugi polovici maja 1945 je v njem oznovec "Puklasti Miha" ustanovil taborišče, ki so ga razpustili 6. septembra 1945. Kam je izginil del opreme, ni znano. Pred ustanovitvijo taborišča pa so po nam znanih virih grad poškodovali in oplenili bolgarski vojaki.¹⁰

22. oktobra 1948 je bil ustanovljen Zavod za duševno in živčno bolne Hrastovec-Trate, ki zaseda prostore še danes.

Pomemben del stare grajske opreme hrani Pokrajinski muzej v Ptuj, kjer visijo tudi družinski portreti grofov Herberstein. Del freske s stropa slavnostnega stopnišča hranijo v mariborskem muzeju.

Grad obsega starejši renesančni kompleks na jugu in novejši baročni del na severu. Starejši južni del je na vogalih utrjen s tremi okroglimi stolpi, medtem ko je njegov severni del predvsem rezultat baročnih prezidav in dozidav in je nastal med leti 1655 - 1666 po načrtih arhitekta Domenica Della Tore. Južni del še vedno učinkuje srednjeveško. Srednjeveškemu južnemu traktu so okoli leta 1500 prizidali dva okrogla stola, tretjega pa so prizidali ob rob vzhodnega trakta¹¹.

Leta 2000 so obnovitvena dela v medetaži jugozahodnega trakta potrdila sekundarno dozidavo okroglih stolpov k starejšemu srednjeveškemu južnemu traktu.

⁴ Jože Koropec, Srednjeveški Hrastovec, ČZN, Nova vrsta 9, Maribor 1973, str.47.

⁵ Hans Pirchegger, Die Untersteiermark. Na strani 33 govori Pirchegger o grajski kapeli, ki je skupaj z gradom posedoval leta 1338 Friederich von Landsberg. Podatke črpa iz graškega Deželnega arhiva.

⁶ Ibid., str. 33.

⁷ Jože Koropec, Srednjeveški Hrastovec, str.49.

⁸ Podatke pod opombo 2,3,4,5 omenja tudi Ivan Stopar v knjigi Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, Med Prekmurjem in porečjem Dravinje, Ljubljana 1991, str. 43-44.

⁹ Johannes Zahn, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter, Wien 1893, št. 243. Direktna omemba gradu Hrastovec se prvič pojavi šele leta 1443, čeprav lahko njegov obstoj sledimo posredno že mnogo prej.

¹⁰ Krajevni leksikon dravske banovine, Ljubljana 1937, str.446.

¹¹ Marjan Toš, ČZN, Nova vrsta 39, Letnik 74, 3-4 zvezek, Maribor 2003, str.425-450.

¹² Ivan Stopar, Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, Med Prekmurjem in porečjem Dravinje, str. 43-53. Stoparjevo domnevo o dozidavi okroglih stolpov k južnemu traktu so naše raziskave leta 2001 tudi materializirale.



Pogled na južni trakt gradu na fotografiji iz leta 1930. (Indok eceter RS za kulturno dediščino, foto France Stele)

Gradbena zgodovina severnega dela grajskega kompleksa je neprimerno jasnejša. Grajski kompleks je bil dograjen v obdobju sredi 17. stoletja¹², ko so bili na delu italijanski mojstri, med katerimi je najpomembnejši Domenico della Torre. Vischerjeve grafike gradu iz leta 1681 že kažejo skoraj dokončno podobo grajskega kompleksa. Severni, reprezentančni del gradu se odlikuje s kapelo sv. Križa, ki ima nad vhodnim portalom v kronogramu izpisano letnico 1688, reprezentančnim stopniščem ob kapeli, slavnostno dvorano v severozahodnem stolpu, galerijo prednikov v severnem voznem traktu in dvorano v severovzhodnem traktu. Nad portalom kapele je med dva maskarona postavljen grb grofa Herbersteina, ki je dal pozidati kapelo. Slavnostno stopnišče, ki je v severnem traktu ob kapeli, predstavlja verjetno najlepše poznobaročno stopnišče na naših tleh in je nastalo kmalu po letu 1738 po poroki grofa Herbersteina s hčerko grofa Trauttmannsdorf¹³. Grb nad vhodom v severni del gradu ob grajski kapeli izpričuje poroko Janeza Ernesta grofa Herbersteina z Marijo Jožefo Trauttmannsdorf. Kmalu po poroki se je na gradu pričela dejavnost štajerskega deželnega arhitekta Jožefa Hueberja, ki predstavlja sam vrh baročnega oblikovanja na Štajerskem¹⁴. Severni del gradu se odlikuje tudi po izredni kvaliteti štukatur, ki so bile datirane z letnico 1733 in so nastale le nekaj let pred Hueberjevimi posegom, pa tudi naročnik je bil drugi¹⁵. Štukaturni okras slavnostnega stopnišča je delo

¹² Zgodnjebaročne predelave gradu so predstavljene tudi v knjigi Naceta Šumića, *Arhitektura sedemnajstega stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1969, str. 105-115.

¹³ Obdobje preureditve kapele izpričuje aliančni štukaturni grb grofa Herbersteina in grofice Trauttmannsdorf nad oknom v vzhodni steni kapelne cupore.

¹⁴ Na vsa ta dejstva v zvezi s poznobaročno gradbeno dejavnostjo na gradu Hrastovec me je opozoril nemudnostni zgodovinar Igor Weigl, ki se je z dejavnostjo arhitekta Jožefa Hueberja in baročno arhitekturo Štajerske v 18. stoletju podrobneje ukvarjal. Weigel je v svoji magistrski nalogi Matija Persky in njegov čas, (Filozofska fakulteta v Ljubljani, Ljubljana 1999, strani) arhivsko izpričal delovanje avstrijskega deželnega arhitekta Jožefa Hueberja v hrastovski gradbeni fazi poznega baroka. Arhitektu Hueberju pripisuje glavno stopnišče, gradnjo prvega nadstropja na severnima bastijama in preureditev grajske kapele. Njegovo delo je tudi zunanje stopnišče na severu, ki je povezovalo grad z nižje ležečim parkom. Takrat so zamenjali nekaj peči in izletali nekaj novih štukatur. Weigl je arhivsko podkrepil delovanje istega arhitekta na gradu v Doruavl, Slovenski Bistrici, Štatenbergu, Mariboru in Gornji Radgoni.

¹⁵ Ibid., Igor Weigl povezuje nastanek teh štukatur z naročnikom Karlom Friderikom Herbersteinom in štukaterjem Johannom Kajetanom Androeyem, ki je po letu 1728, ko se je naselil v Gradcu, delal za vrsto pomembnih poročnikov.

drugega mojstra, vendar pa je avtorstvo zaenkrat še nejasno in bi ga bilo potrebno še raziskati¹⁶.

Takrat je dobil grad poleg veličastnega zunanjšega dvoramnega stopnišča na severu še kamnit uvozni most na jugu. Sredi 19. stoletja je bilo v gradu 64 opremljenih sob.

Prenova medetaže južnega trakta

Maja 2000 je Zavod za živčno bolne, ki zaseda grajske prostore, zaprosil Zavod za varstvo kulturne dediščine Maribor za kulturnovarstvene pogoje in pristopil k izdelavi projektne dokumentacije za adaptacijo ambulantnih prostorov v medetaži južnega trakta in jugovzhodnega stolpa gradu Hrastovec.



Obnova je potekala v medetaži srednjeveškega južnega trakta in jugozahodnega stolpa. (Foto Smiljan Simerl)

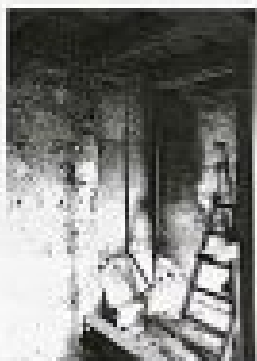
Na osnovi gradbenega posnetka je odgovorna konservatorica izdelala konservatorski program obnove, ki je upošteval izsledke sondiranja stropa in tal in ostalih raziskav izvedenih pred izdelavo konservatorskega programa in začetkom obnove. Sonda v stropu vzhodnega dela južnega trakta je razkrila tramovni strop iz 17. stoletja, ki je bil za pol metra višji od stropa ambulant. Sondiranje tal je razkrilo za pol metra nižji nivo tal iz renesančnega opečnega tlakovca, dimenzij 25 x 25 x 5 cm, in dokumentiralo nekdanj enoten renesančen prostor južnega trakta, ki je domnevno v obdobju gradbene dejavnosti Domenica Della Torre pridobil novi tramovni strop.

Projektno dokumentacijo, ki je upoštevala vse kulturnovarstvene pogoje iz konservatorskega programa, je izdelal u.d.i.a. Uroš Plantarič iz Murske Sobotice. Osnovno izhodišče obnove je bilo ohraniti renesančni karakter južnega trakta, obenem pa ga usposobiti za ambulantno dejavnost. Zaradi zahtevane dejavnosti ni bilo možno ohraniti primarnega nivoja iz opečnih tlakovcev, zato so ga zaščitili s posebno talno konstrukcijo, ki jo je možno spuščati in dvigati. Ob morebitni spremembi namembnosti, ki bi bila prijaznejša spomeniškim lastnostim gradu, bi lahko tako brez težav vzpostavili primarni nivo talne površine. Očiščen in zaščiteno tramovni strop so prekrili z montažnimi ploščami, ki jih bo tako kot montažne predelne stene možno brez večjih težav odstraniti.

V severni steni, ki se prislanja k vzhodnemu traktu, so po odstranitvi sekundarnih ometov odkrili renesančno vratno odprtino z zaglajenim ometom. Nekdanji vhod v vzhodni trakt je bil izdelan pred tramovnim stropom iz leta 1655-1666, saj sta bila dva tramova iz tramovne stropne konstrukcije nameščena v

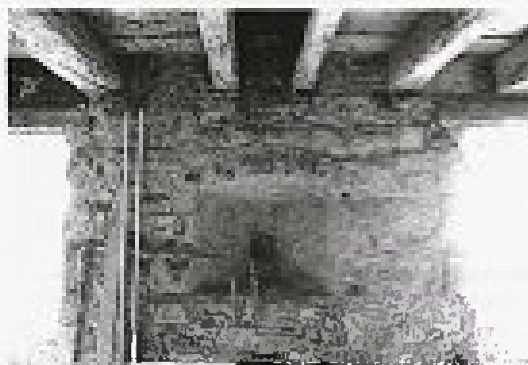
¹⁶ Ibid., Igor Weigl postavlja čas izdelave v štirideseta leta osemnajstega stoletja.

zgornji del vratne odprtine. Renesančni vhod so dokumentirali in pozidali v nivoju ostalega zidu ter ga prezentirali s fino zaribanim ometom, ki se razlikuje od ostalih sten medetaže z zaglajenim ometom.



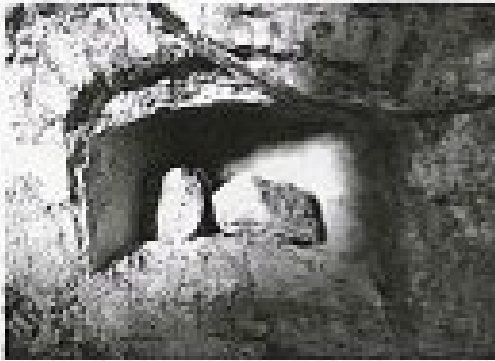
Renesančni vhod v severni steni je povezoval južni in zahodni trakt. (Foto Neva Sulič Urek)

Pri odstranjevanju sekundarnih ometov na južni steni trakta se je med oknoma izluščilo ostenje obrambne line, ki so jo verjetno pozidali v obdobju velikih prezidav sredi 17. stoletja. Velikost line sovпада z velikostjo primarne obrambne line v okroglem jugozahodnem stolpu, ki kaže na čas okoli leta 1500. Lina je prezentirana v prostoru južnega trakta do zadnje opeke tako, da enotni videz zunanje fasade ni okrnjen.



Obrambna lina iz okoli 1500 v južni steni južnega trakta. Nad sekundarnim stropom je bil še dobro ohranjen tramovni strop. (Foto Neva Sulič Urek)

Na severni steni betonskega stopnišča, ki vodi v medetažo južnega trakta, so odkrili primaren srednjeveški vhod v nekdanje prtiličje južnega trakta. Le-to je nekoč vodilo v južni trakt direktno z dvorišča. Betonsko stopnišče, na katero stopamo neposredno iz uvozne veže gradu, služi za dostop v kletno etažo in medetažo južnega trakta. V obdobju renesanse je bila medetaža južnega trakta dostopna le preko kasneje pozidanega renesančnega vhoda ob zahodnem traktu, ki so ga odkrili med obnovo. Kje je bil dostop v južni trakt po veliki prenovi v letih 1655 – 1666, ko so pozidali vratno odprtino, ki je povezovala južni in zahodni trakt in izdelali novi tramovni strop, ni znano.



Vratna niša ob betonskih stopnicah (Neva Sulič Urek)

Betonsko stopnišče je degradiralo nekdanj enotni prostor medetaže južnega trakta, ki se je pred njegovo izdelavo nadaljevalo v predel nad glavnim portalom, danes pa je del nekdanjega enotnega prostora ločen od ostalega dela medetaže s sekundarno steno. Strokovnjaki zavoda so med obnovitvenimi deli sondirali steno nad betonskim stopniščem in odkrili v sedaj nedostopnem prostoru nad glavnim portalom nadaljevanje tramovnega stropa nekdanj velikega enotnega prostora medetaže južnega trakta. Gradnjo betonskega stopnišča bi lahko brez zadržkov datirali v leto 1948, ko se je v grad preselil Zavod za duševno bolne. Arhivskih podatkov za to trditvev pa ni.

V jugozahodnem stolpu so odstranili sekundarne omete z vogala južnega trakta, ki izstopa v prostor stolpa. Izstopajoči vogal je že sam po sebi dokaz o primarnosti južnega trakta pred dozidavo obrambnih stolpov iz okoli leta 1500.¹⁷ Pod ometi se je pokazala zidava iz pravilno klesanih kamnih, kar je samo še dodatno potrdilo obstoj nekoč prosto stoječega dvora.¹⁸



Ob ostenju obrambne line iz začetka 17. stoletja je vidno ostenje starejše obrambne line iz gradbene faze dozidave okroglih stolpov. Na levi strani line je vogal iz klesancev, ki predstavlja vogal nekdanjega prostostoječega dvora. (Foto Neva Sulič Urek)

V stolpu je v celoti ohranjena samo poznorenesančna strelna line iz arhivsko izpričane gradbene faze leta 1616, ki je bila pred obnovo leta 2001 vidna

¹⁷ Glej opombo 11.

¹⁸ Glej opombo 2,3,4,5

samo na fasadi, v notranjosti pa je bila pozidana. Pri odpiranju line, ki je postavljena tik ob južni trakt, tako da se z ostenjem že prislanja k steni južnega trakta, so odkrili tik ob desni strani ostenja fragment primarne obrambne line. Po natančni analizi sten stolpa so odkrili še fragmenta dveh primarnih lin, četrta je verjetno stala na mestu severne obrambne line iz leta 1616. Nedvomno so primarne obrambne line v stolpu iz istega obdobja kot lina, ki je bila odkrita in prezentirana v južni steni južnega trakta. To je v čas okoli leta 1500, ki ga omenja Ivan Stopar kot čas pozidave okroglih stolpov. Pod sekundarnim estrihom so odkrili opečni tlak dimenzij 30 x 15 x 7 cm, ki domnevno sovpada z obokanjem v stolpu (češke kape).

Obnova medetaže južnega trakta in jugozahodnega stolpa leta 2001 je potrdila verodostojnost letnic v glavnem grajskem portalu. Južni trakt, skozi katerega stopamo v grad, krasi lep zgodnjebaročni portal, ki nadgrajuje starejši polkrožno zaključen poznogotski portal s posnetim robom. Polkrožen portal obrobļata pilastra, ki nosita preklado z živalsko nasko v sredini in vetruici na skrajnih koncih preklade. Na zgornjem delu preklade je izpisana letnica 1616, na spodnjem pa letnica 1655 in 1666. Ponekod je še vidna nekdanja renesančna poslikava. Letnice na portalu in starejši južni trakt potrjujejo srednjeveške, renesančne in zgodnjebaročne gradbene podvige, ki so v južnem traktu več kot očitni.

O starejših podvigih nimamo natančnih arhivskih podatkov, vendar nam je obnova južnega trakta z jugozahodnim stolpom ponudila kar nekaj odgovorov. Raziskave so potrdile renesančni in zgodnjebaročni arhitekturni podvig v že mnogo starejšem južnem traktu, ki je nastal pred dozidavo okroglih stolpov okoli leta 1500.



Bogati zgodnjebaročni portal zaznamujejo letnice 1616, 1655 in 1666. (Foto Smiljan Siment)

Vogal starejše stavbe, ob katerega so kasneje prizidali okrogli stolp, je nedvomno srednjeveškega izvora. Kdaj natančno je nastala stavba, ob katero so prislonili jugozahodni stolp, ne vemo, vendar nam pravilna zidava velikih kamnitih blokov na vogalu ob stolpu in na zahodnem vogalu, ki sega v prostor v prostoru nekdanje ambulante kopalnice, kažejo na srednjeveški izvor gradu. Srednjeveškega izvora je tudi nekdanji vhod v pritlično etažo, ki je bil odkrit v severni steni ob betonskih stopnicah.

Jugozahodni stolp je bil prizidan k primarni stavbi okoli 1500, v to obdobje datirajo manjše obrambne line v jugozahodnem stolpu in edina še ohranjena lina v južni steni južnega trakta.

Letnica 1616 zaznamuje letnico predelave južnega trakta in jugozahodnega stolpa. Upravičeno domnevamo, da so takrat v stolpu posodobili obrambne line in v notnem prostoru južnega trakta izdelali prehod iz južnega v zahodni trakt. V to gradbeno fazo spada tudi tlakovanje z opečnim tlakovcem.

Sredino 17. (1655-1666) stoletja zaznamuje izdelava tramovnega stropa, ki je nastal po izdelavi renesančnega prehoda v zahodni trakt. Renesančni južni trakt, ki je segal še v prostor nad portalom, je bil po drugi svetovni vojni zaradi izdelave novega betonskega stopnišča ločen od ostalega dela medetaže.

V 19. stoletje spada obokanje jugozahodnega stolpa in tlakovanje z opeko.

V zvezi z gradbeno zgodovino gradu bo potrebno izvesti še mnogo raziskav, ki jih je bilo zaradi namembnosti gradu ter pomanjkanja financ nemogoče izvesti. Potrebne bodo še dodatne arhivske raziskave, raziskave gradbene substance, arheološke raziskave na grajskem dvorišču in predvsem izdelava natančnega arhitektonskega posnetka gradu.

Kljub vsemu pa nam je obnova medetaže leta 2001 ponudila kar nekaj odgovorov v zvezi z gradbeno zgodovino Hrastovca.

Viri in literatura:

BLAZNIK, Pavle: *Historična topografija II, Slovenska Štajerska in jugoslovanski del Koroške do leta 1500*, A – M, Maribor 1986, N – Ž, Maribor 1988.

JANISCH, Jozef Andr.: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark*, I.-III Band, Graz 1978- 1980.

KOROPEC, Jože: *Srednjeveški Hrastovec*, ČZN, Nova vrsta 9, letnik 1971, 1. zvezek, str. 47 – 59, Maribor 1973.

Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937.

PIRCHEGGER, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*, Band 10. München 1962.

STOPAR, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje*, Ljubljana 1991.

SULIČ UREK, Neva: *Hrastovec-grad, Letno poročilo 2000, ZVKD Maribor, Maribor 2002, str. 126-127.*

SULIČ UREK, Neva: *Konservatorski program Hrastovec-grad, Zunanje baročne stopnice*, Zavod za varstvo kulturne dediščine Maribor, Maribor 2001, 25 strani./ *Elaborat v arhivu ZVKDS, OE Maribor, št. SU-2086/01.*

SULIČ UREK, Neva: *Konservatorski program Hrastovec-grad, Medetaža južnega trakta*, Zavod za varstvo kulturne dediščine Maribor, Maribor 1999, 15 strani./ *Elaborat v arhivu ZVKDS, OE Maribor, št. SU-1310/00.*

ŠUMI, Nace: *Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1969.

TOŠ, Marjan: *Zbirno taborišče Hrastovec pri Lenartu*, ČZN, Letnik 74-Nova vrsta 39, 3-4 zvezek, str. 425-450, Maribor 2003.

ZAHN, Johannes: *Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter*, Wien 1893.

WEIGL, Igor: *Matija Persky. Arhitektura in družba sredi 18.stoletja*, magistrska naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana 2000.

Neva Sulič Urek, prof. umet. zgod., konservatorska svetovalka na ZVKDS OE Maribor, Slomškov trg 6, Maribor

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Valentina Varl: Steklena sled – dediščina pohorskega stekla
Muzejski list 33, Pokrajinski muzej Maribor, 2005, 14 str.

Mariborski Pokrajinski muzej je ob razstavi *Steklena sled* izdal 33. številko Muzejskega lista in v njem objavil strnjeno besedilo avtorice razstave dr. Valentine Varl. Publikacija, ki jo je oblikoval Matej Koren, natisnila pa Ptujaska tiskarna, je izšla v nakladi 3000 izvodov in je dobrodošla tudi za zahtevnejše bralce in obiskovalce razstave. V strnjenih povzetkih namreč prinaša strokovno podkrepjene zapise o izdelavi in krašenju stekla od najstarejših časov. Zelo pomembno je bilo za naše kraje rimsko obdobje, saj so se ostanki steklarskih peči na območju Slovenije ohranili v Ljubljani, Kranju, Ptujju in Celju. O srednjeveškem steklarstvu na naših tleh še nimamo dokazov, pisne omembe steklarjev in steklenih izdelkov so zelo redke, najdbe pa izvirajo predvsem iz izkopavanj na območjih nekdanjih srednjeveških gradov. Na Štajerskem je prva steklarna obratovala sredi 17. stoletja (morda že v 16. stoletju) v leta 1160 ustanovljenem kartuzijanskem samostanu v Žičah. Žički steklarji so bili predvsem Čehi in Nemci.

Dobršen del prostora v Muzejskem listu, ki ga bogatijo izbrane fotografije Tomaža Lauka, je namenjen pohorskim steklarnam (glažutam). Pohorje je s svojimi naravnimi bogastvi v preteklosti ponujalo različne možnosti za razvoj gospodarstva. Steklarstvo se je na Pohorju razvilo zaradi naravnih virov, saj je bilo dovolj kremenčevega peska, lesa in vodne energije. Avtorica dr. Valentina Varl med drugim opozarja na bogato zgodovino pohorskega steklarstva in piše, da je samostanski ma steklarnama Žičke kartuzije konec 17. in v 18. stoletju sledila ustanovitve številnih steklarn na južnem in severnem Pohorju, o katerih imamo skope podatke in tudi njihovi izdelki se žal niso ohranili. V pohorskih steklarnah je delovalo mnogo nemških in čeških steklarjev in stekdobruscev. Mnogi so se tudi selili iz kraja v kraj, nekateri pa so se na Pohorju ustalili in si ustvarili svoje družine. V steklarni Gornji Limbuš so izdelovali steklo za šipe, brušeno, gravirano in poslikano steklo in večje količine navadnega uporabnega stekla. Zelo kakovostno steklo je izdelovala tudi steklarna Langersvald, ki si je že leta 1804 pridobila cesarsko-kraljevi privilegij. Za najpomembnejšega steklarskega mojstra na Pohorju velja Benedikt Vivat, lastnik treh steklarn – steklarne Langersvald (od 1827), steklarne pod Klopnim vrhom (od 1833) in steklarne Benediktov dol pri Rušah, ki jo je sam ustanovil in vodil do leta 1865, ko jo je predal sinu Edvardu. Kot zadnja je bila ustanovljena steklarna v Oplotnici, katere uprava je bila v oplotniški graščini grofa Windischgrätza, ki je bil tudi njen lastnik. Slovela je po brušenem steklu, ki ga je izvažala v vse avstrijske dežele, razen na Češko in na Bližnji vzhod. Steklarstvo na Pohorju je svoj razcvet doživelo v prvi polovici 19. stoletja, v drugi polovici 19. stoletja pa je kakovost izdelkov pričela postopoma nazadovati. Propad steklarstva na Pohorju so povzročile predvsem visoke cene lesa, ki so zaradi začetka obratovanja fužin naglo naraščale. Edina pohorska steklarna, ki je še obratovala v 20. stoletju – steklarna v Josipdolu, je svoj obrat zaprla leta 1909. S tem je zamrla več kot dve stoletji trajoča tradicija steklarstva na Pohorju. Žal se tudi ni ohranila nobena steklarska peč, od nekdanjih steklarskih naselbin stojijo le še redke stavbe, za nekaterimi pa se je izgubila zadnja sled. Avtorica Muzejskega lista dr. Valentina Varl je ob tem nekoliko nostalgčno zapisala:

»Zapuščina, ki je še ohranjena za dobri dve stoletji delujočimi pohorskimi steklarnami, se morda zdi skopa, vendar so se med pisanimi črepinjami ohranili tudi redki prvovrstni stekleni izdelki, številne steklenice in kozarci za vsakdanjo rabo, družinska in ledinska imena, ki spominjajo na steklarsko dejavnost na Pohorju, in spomin na naše prednike, ki so sredi pohorskih gozdov iz žareče steklene mase z vdihom kančka svojih duš ustvarjali nežne steklene predmete.«

Publikacija, ki bo ostala kot trajna sled zanimive razstave o pohorskem steklarstvu in bo obogatila slovensko zgodovino pisje. Odlikuje je prijetna grafična podoba z izbranimi fotografijami steklenih izdelkov iz pohorskega stekla, ki potrjujejo visoko kakovost mojstrov iz nekdanjih glažut na Pohorju. Avtorica razstave ob zanimivem projektu ni pozabila omeniti, da so izdelki pohorskih glažutarjev ohranjeni deloma v zasebnih, večinoma pa v muzejskih zbirkah (v Sloveniji hranijo pohorsko steklo Pokrajinski muzej Maribor, Narodni muzej Slovenije, Pokrajinski muzej Celje, Pokrajinski muzej Ptuj in Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec, v evropskih muzejih pa bomo lahko naše steklo našli v Deželnem muzeju v Gradcu, Tehničnem muzeju na Dunaju, Muzeju za uporabno umetnost na Dunaju, Muzeju za uporabno umetnost v Pragi in morda še kje). Svoje sledi so pustili tudi v pravljici Pohorski steklar.

Marjan Toš

Spominski zbornik ob stoletnici Čebelarskega društva Sv. Trojica - Lenart, Lenart 2004, 87 str.

Ob stoletnici ustanovitve Čebelarskega društva Sveta Trojica-Lenart je izšel spominski zbornik, ki so ga uredili Leopold Hameršak, Ludvik Matjašič in Anton Žizek. Publikacija, ki so jo obogatili s fotografskim in dokumentarnim gradivom, je dragocen prispevek h krajevni zgodovini in tudi k zgodovini slovenskega čebelarstva.

Na kratko je opisana bogata in razvejana zgodovina društva, ki je bilo ustanovljeno decembra 1904 v gostilni Ferdinanda Mlinariča pri Sveti Trojici. Ta je bil tudi prvi predsednik društva, katero je v desetletju pred prvo svetovno vojno aktivno sodelovalo tudi pri krepitvi, vzpodbujanju in ohranjanju slovenske narodne zavesti. Leta 1935 je prišel k Sveti Trojici frančiškan, pater Ildefonz Langerholc, ki je bil gonilna sila čebelarskega in še nekaterih drugih društev. Njegova velika zasluga je bila, da je Čebelarska družina Sveta Trojica leta 1938 sodelovala na organizirani razstavi v Mariboru in prejela diplomu in srebrno medaljo. Med drugo svetovno vojno so nemške okupacijske oblasti delovanje društva prepovedale, ponovno pa je začelo delovati po osvoboditvi leta 1945 in je bogato dejavnost ohranilo do današnjih dni, so med drugim zapisali v spominskem Zborniku. V njem je tudi nekaj izvirnih pričevanj starejših čebelarjev. Najstarejši član, Franc Fras iz Gočove, se spominja:

»Moj pričetek čebelarjenja ima posebno zgodbo. S pričetkom prve svetovne vojne je moral oče v vojsko. Pred odhodom mi je naročil, da moram skrbeti za naše čebele, dokler se ne vrne. S pomočjo sosed, ki je tudi čebelaril, sem to nalogo uspešno opravil in po vrnitvi očeta iz vojske čebele tudi predal. Leta 1943 sem se oženil na kmetijo v Gočovo, kjer so bili trenutno brez čebel. Hitro sem poskrbel zanje, ker bi brez njih na kmetiji nekaj manjkalo. Že doma v Sovjaku sem bil član upravnega odbora v Čebelarski družini Trnovska Vas, nato pa tudi pri Sveti Trojici. Zdaj imam zaradi starosti, star sem namreč 95 let, le eno čebeljo družino, za katero lepo skrbim.«

S čebelami se že dolga leta ukvarja tudi Alojzija Pavalec iz Lenarta. V svojih spominih je med drugim zapisala:

»Po končani meščanski šoli sem bila zaposlena kot varuška in kuharica, nato pa nekaj let na Ptuj in v Lenartu v pisarnah odvetnikov, vse do leta 1941.

Pri dvajsetih letih sem se odločila za čebelarstvo. Pričela sem z nekaj družinami. Začutila sem potrebo po izobraževanju in organiziranosti čebelarjev, zato sem se včlanila v čebelarско družino Sveta Trojica. Od leta 1954 do 1964 sem bila tudi tajnika družine, leta 1964 pa sem prevzela naloge gospodarja v družinskem čebelnjaku v Spodnjem Porčiču. To nalogo sem uspešno opravljala skoraj 20 let. Ker nisem bila redno polno zaposlena, sem svoj prosti čas namenila čebelarstvu. Kot organistka, za kar sem se usposobila po drugi svetovni vojni, sem naloge gospodarja družinskega čebelnjaka lažje uspešno opravljala kot čebelarji, ki so bili redno zaposleni. Zadnja leta gospodarim s šestimi čebeljimi družinami ob lišči v Gregorčičevi ulici v Lenartu.«

Med dolgoletnimi člani je tudi Andrej Hojs iz Svete Trojice, ki se bogate zgodovine društva takole spominja:

»Leta 1951 sem prevzel naloge gospodarja v družinskem čebelnjaku, leta 1952 pa sem postal blagajnik in to delo opravljal do leta 1977, ko se je čebelarška družina preimenovala v Čebelarško družino Gradišče - Lenart. Sicer pa sem se s čebelami srečal kot otrok, saj smo doma na Vanetini pri Cerkvenjaku imeli 15 košev čebel. Kot otrok sem pomagal očetu pri spravilu rojev in točenju medu. Po poroki in preselitvi v Sveto Trojico sem pričel samostojno čebelariti. Imel sem do 15 čebeljih družin, za katere sem postavil tudi čebelnjak.«

V spominskem zborniku so predstavili tudi nekaj zaslužnih slovenskih čebelarjev, med njimi seveda tudi Ivana Jurančiča iz Andrencev pri Cerkvenjaku, ki so ga čebele tako zasvojile, da je odšel na Dunaj, tam končal čebelarško šolo in leta 1902 uspešno opravil še izpit za čebelarškega učitelja. Bil je odličen predavatelj, strokovnjak in društveni potovalni učitelj. To delo mu je bilo zaupano na ustanovnem zboru Slovenskega čebelarškega društva za Spodnjo Štajersko na Ptujju leta 1904. Napisal je vrsto odličnih strokovnih člankov in znamenito delo »Čebeloreja«, ki je po več kot sto letih v izvirniku izšlo konec minulega leta

Marjan Toš

Percepcije etničnega razlikovanja v Sloveniji, Razprave in gradivo, 45 Ljubljana 2004, 323 str.

Z letnico 2004 je pod zaporedno številko 45 zagledala luč sveta nova številka revije za narodnostna vprašanja Razprave in gradivo, ki jo izdaja Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Urednica tematske številke je bila dr. Irena Šumi, prevodi so delo dr. Hannah Starman, oblikovalka pa je bila Jana Kuharič. Izid revije je sofinanciralo Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport. Naslov tematske številke je izjemno zanimiv in se glasi »Percepcije etničnega razlikovanja v Sloveniji«, s prispevki, razpravami, članki in ocenami pa sodeluje 13 avtorjev.

Predgovor k tematski številki Revije za narodnostna vprašanja je napisala dr. Irena Šumi in med drugim opozorila, da je v tematski številki *Razprav in gradiv* predstavljen del raziskovalnih rezultatov z nacionalnega projekta *Procesi etničnega razlikovanja v Sloveniji: soočnje percepcij*, ki je pod njenim vodstvom potekal v Inštitutu za narodnostna vprašanja med letoma 2001 in 2004. Poleg sodelavcev omenjenega inštituta so bili v zanimiv raziskovalni projekt vključeni še sodelavci in raziskovalci iz nekaterih drugih ustanov. Že desetletja je standardna domneva v vseh vrstah javnosti kot tudi v specializiranih slovenskih etničnih študijah, da je Slovenija etnično homogen in v tem smislu neproblematičen nacionalen prostor. Tak vtis dodatno utrjuje prevladujoča raziskovalna naravnost slovenskih etničnih študij v skorajda osemdesetletni tradiciji t.i. »slovenskega narodnostnega vprašanja«: v prepoznavanju svojega raziskovalnega objekta se vztrajno ravna po državnopravnih opredelitvah »etničnih enot«, npr. nacionalnih manjšin (Madžarov, Italijanov, Slovencev v zamejstvu) in drugih

»avtohtonih« skupnosti (Romov, Sintov). Do nedavna je to raziskovanje potekalo predvsem tako, da se je pretežno s stališča afirmativnega nacionalizma dokumentiralo formalne, organizacijske in politično reprezentativne vidike teh skupnosti in preverjalo učinke državnih politik in normative zaščite. Povsem zunaj raziskovalnega zanimanja so zato ostali dejanski, živi procesi etnične diverzifikacije v Sloveniji, ki jih po letu 1991 odločilno zaznamujejo prisotnost znatnega števila ljudi iz bivših jugoslovanskih republik, rastoča ekonomska imigracija različnih krajevnih provenienc, in v zadnjem času prebežniki in prosilci za azil iz bližnjevzhodnih in afriških krajev, je v daljšem predgovoru med drugim opozorila urednica dr. Irena Šumi.

V reviji objavljajo članke, razprave in ocene ugledni poznavalci omenjene problematike. O etničnem razlikovanju v Sloveniji s poudarkom na izbrani problematizaciji piše dr. Irena Šumi. Avtorica v tehtnem prispevku skozi primere iz strokovne produkcije, zgodovinopisja, ter političnopravnega in medijskega govora razkriva lastnosti procesov etničnega raziskovanja v Sloveniji. Samo Kristen objavlja razpravo o Specialističnem proučevanju zakonsko zaščitene narodnostnih manjšin v Sloveniji do obdobja državne osamosvojitve s poudarkom na zgodovinskem pregledu tematike. V prispevku je obravnavan historiat specialističnega proučevanja zakonsko zaščitene manjšin na slovenskem prostoru od prvega tovrstnega proučevanja v Kraljevini Jugoslaviji do obdobja med drugo svetovno vojno in celotnega povojnega obdobja vse do razpada jugoslovanske federacije v začetku 90-ih let prejšnjega stoletja in ustanovitve samostojne slovenske države. Janez Stergar piše o Slovencih v Avstriji kot enem od prednostnih predmetov v slovenskih etničnih študijah ; Boris Jesih pa o Italijanih in Madžarih v Sloveniji v perspektivi slovenskih etničnih študij-participacija v politiki in pri urejanju javnih zadev. Duška Kneževič-Hočevar je svoj prispevek naslovlila »Kri ni voda«: potomci Uskokov ob slovensko-hrvaški meji; Martin Berishaj piše o Albancih v Sloveniji: različnost percepcij; Hannah Starman o Judih in ideaciji o Judih v sodobni Sloveniji (raziskovalni ekspoze). Gre za obsežno raziskavo, s katero se ugledna raziskovalka in odlična poznavalka judovstva in antisemitizma v Sloveniji in v svetu ukvarja že dalj časa in ki ima dva izrecna cilja: dokumentiranje pričevanj preživelih slovenskih Judov in način, kako se odnos do Judov in judovstva obnaša kot komponenta identitetnega izrekanja v odnosih etničnega razlikovanja v današnji Sloveniji. Vera Klopčič objavlja razpravo Evropa, Slovenija in Romi; Alenka Janko Spreizer piše o »avtohtonih« in »neavtohtonih« Romih v Sloveniji: socialna konstrukcija teritorialnega razmejevanja identitet. Izhodišče prispevka je vprašanje, kako se kultura povezuje s prostorom in kakšno vlogo imajo pri tem različni reprezentanti moči, na primer konstruiranja skupinskosti Romov v Sloveniji. Skupina avtorjev (Alenka Janko Spreizer, Špela Kalči?, Dean Šušmelj, Tatjana Pezdir) objavlja razpravo o oblikah ljudske in birokratske diskriminacije skozi pogled ljudi, ki jih uradno nikoli niso poimenovali za begunce. Članek opisuje izredno terensko raziskavo med osebami, ki so v Sloveniji znane kot begunci iz Bosne in Hercegovine, vendar jim status beguncev ni bil nikoli uradno podeljen. Natalija Vrečer piše o etničnosti, integraciji in civilni družbi: prisilni migranti v Sloveniji. Prispevek se osredotoča predvsem na skupino ljudi, ki je bila pregnana med vojno v Bosni in Hercegovini in je iskala zatočišče v Sloveniji. Avtorica poskuša odgovoriti na vprašanje, v kolikšni meri so slovenske oblasti dovolile integracijo prisilnih migrantov iz Bosne in Hercegovine v Slovenijo.

Marjan Žnidarič: Usodna razhajanja, Maribor 2005, 47 str.

Mariborski Muzej narodne osvoboditve in Zveza združenj borcev in udeležencev NOB Slovenije sta ob 60-letnici zmage nad nacizmom in fašizmom izdala spominsko publikacijo z naslovom Usodna razhajanja. Njen avtor dr. Marjan Žnidarič, sicer tudi direktor Muzeja narodne osvoboditve Maribor, ji je dal pomenljiv podnaslov »Slovenska pota in stranpota med drugo svetovno vojno«. Knjiga, ki jo je grafično oblikovala Marlena Humek in je izšla s podporo Fundacije Franca Rozmana Staneta, prinaša bolj ali manj znana historična dejstva in korekten avtorjev komentar o posledicah slovenskih razpotij med 2.svetovno vojno. Delo bogati izbrano dokumentarno fotografsko gradivo in pregledni seznam uporabljene strokovne literature.

Marjan Žnidarič v uvodnem poglavju z naslovom *Okupacija in razkosanje Slovenije* vnovič argumentirano poudarja, da je pomenila nacistično-fašistična okupacija spomladi 1941 za slovenski narod največjo nesrečo v njegovi zgodovini. Opiše priprave na okupacijo in kasnejše razkosanje slovenskega ozemlja, značilnosti italijanskega, nemškega in madžarskega okupacijskega sistema in pri tem podrobneje izpostavi poglavitne elemente in posebnosti nacističnega okupacijskega sistema na slovenskem Štajerskem. Ocenjuje, da nobeden od treh okupatorjev ni bil zadovoljen z dokončno razdelitvijo Slovenije, čeprav so »vsaj na zunaj kazali, da imajo okupacijske meje v Sloveniji za večne državne meje. Ob njih niso le vzpostavili svojih obmejnih postojank in prelodov, temveč so potek meje tudi natančno in vidno zaznamovali na zemljevidih in na terenu.« V drugem poglavju *Raznarodovalni ukrepi in nasilje okupatorjev* Žnidarič predstavlja poglavitne značilnosti in cilje raznarodovalne politike in pri tem opozarja, da je bil cilj vseh treh okupatorjev leta 1941 enak: potujčiti in s tem uničiti slovenski narod kot etnično enoto. To smrtno obsodbo so začeli takoj in natančno izvajati vsak na svoj način z različnimi sredstvi in ostrino. Raznarodovanja se je najbolj radikalno lotil nemški okupator. Glavno vlogo pri raznarodovanju Slovencev sta na nemškem okupacijskem območju odigrali Štajerska domovinska zveza in Koroška ljudska zveza. Med temeljne raznarodovalne ukrepe so nacisti uvrščali izgone slovenskega prebivalstva. Skupaj so med 2. svetovno vojno nemški okupatorji iz bivše Dravske banovine izgnali okoli 80.000 Slovencev. Nacisti so na slovenskem Štajerskem razpustili in prepovedali delovanje društev in organizacij, uvajali popolno in načrtno germanizacijo, streljali talce, pošiljali ljudi v koncentracijska taborišča in izvajali druge represivne ukrepe. Ena od oblik okupatorjevega nasilja, ki so najbolj množično prizadele slovensko prebivalstvo, je bila od julija 1942 dalje prisilna mobilizacija v nemško vojsko. Podobne raznarodovalne ukrepe kot Nemci na Štajerskem, Gorenjskem in Koroškem so izvajali tudi Madžari v Prekmurju. Žnidarič ne pozabi omeniti, da so Madžari po nemški zasedbi spomladi 1944 z množičnimi deportacijami v koncentracijska taborišča rešili tudi »židovsko vprašanje«. V taboriščih smrti so pobili tudi 387 prekmurskih Judov. V primerjavi z nemško in madžarsko okupacijsko politiko je bila okupacijska politika italijanskih fašistov v Ljubljanski pokrajini milejša, a se je z naraščanjem slovenskega odpora radikalizirala (tudi Italijani so Slovence zapirali v koncentracijska taborišča in streljali talce). Šlo je za skupni maščevalni ukrep vojaških in civilnih oblasti v Ljubljanski pokrajini. »Okupacija leta 1941 je pomenila veliko prelomnico v življenju ljudi na zasedenih območjih. Na ruševinah vsega slovenskega so okupatorji začeli graditi svoj do potankosti premišljen raznarodovalni sistem, ki je v temelju spremenil način življenja in usodo slovenskega prebivalstva. Med skoraj 89.500 žrtvami druge svetovne vojne na Slovenskem jih je bilo blizu 63.000 po krivdi okupatorjev in njihovih sodelavcev, kar predstavlja enega najvišjih deležev med okupiranimi evropskimi narodi.«

Vsebinsko jedrnato in pregledno je poglavje *Odnos prebivalstva in političnih taborov do okupacije in okupatorjev*, v katerem avtor poudarja, da je slovensko prebivalstvo v veliki večini okupacijo odklanjalo. Nato naniza

posamezna zgodovinska dejstva in razmere v posameznih delih razkosane in okupirane Slovenije in opozori na bistvene razlike med dogajanjem v zvezi s kolaboracijo v Ljubljanski pokrajini in na slovenskem Štajerskem. Korektnemu nizarju dejstev Žnidarič dodaja tudi osebni pogled in meni, »da je absurdno razpredati o potrebi po prevrednotenju slovenske zgodovine v času druge svetovne vojne. Zgodovine ni mogoče prevrednotiti in je spreminjati. Je taka, kot se je zgodila in nič drugačna. Lahko pa seveda različno razlagamo zgodovinska dejstva in dogajanja. Ena najbolj priljubljenih tem pri poskusu »prevrednotenja« slovenske zgodovine je tudi označevanje dogajanj na Slovenskem v letih 1941 - 1945 za državljansko vojno. Odločno je treba povedati, da državljanske vojne v času druge svetovne vojne na slovenskih tleh ni bilo. Bili pa so na samo določenem delu slovenskega ozemlja posamezni elementi državljanske vojne. V resnici je šlo le za bratomorni spopad dveh taborov, od katerih je bil eden v celoti v službi okupatorja. Zakaj? Zato, ker je državljanska vojna medsebojni spopad dveh ali več sovražnih strank ali vlad ene države, ki si vsaka lasti isto pravico do suverenosti oziroma je upor dela prebivalstva proti lastni državni oblasti. Tezo o državljanski vojni na Slovenskem med drugo svetovno vojno lahko najbolj nedvoumno negiramo na primeru Štajerske.« Avtor v zadnjem poglavju *OF in odpor proti okupatorju* predstavi nastanek in razvoj narodnoosvobodilnega gibanja, vlogo in pomen OF in razvoj partizanske vojske in njen prispevek k zmagi nad nacizmom in fašizmom. »Oboroženi odpor proti okupatorjem v letih 1941 - 1945 je sprostil veliko energije slovenskega naroda. Moralni kapital, ki smo si ga prislužili s svojim prispevkom k skupni zmagi protihitlerjevske koalicije, in dejstvo, da je slovenska partizanska vojska sama osvobodila pretežni del slovenskega ozemlja, sta nam ob koncu vojne omogočila enakopravno sestri za mizo zmagovalcev.«

Žnidaričeva, navzven sicer skronna knjižica, je vredna pozornosti in vnovičnega prebiranja, saj tehtno opozarja na eno od najbolj usodnih poglavij iz sodobne slovenske zgodovine. Najbrž bo povzročila različne odzive in polemike in tudi zaradi tega vzpodbujala li kritičnemu razmišljanju, ki pa se najbrž le ne bo moglo izogniti objektivni in korektni zgodovinski sodbi o zmagovalcih in poražencih v 2.svetovni vojni.

Marjan Toš

Iz zgodovine Celja (1941-1945), Muzej novejšje zgodovine Celje, Celje 2004, 256 str.

Z zbirko Odsevi preteklosti se je Muzej novejšje zgodovine v Celju lotil velikega in odgovornega ter za slovensko zgodovino pisje izjemno dragocenega projekta – temeljitega strokovnega vpogleda v zgodovino mesta ob Savinji. Pred dobrimi štirinajstimi dnevi je z letnico 2004 izšel že 4. zvezek Odsevov, s katerim je uredniški odbor obravnavo celjske zgodovine pripeljal že do druge svetovne vojne. Dosežek, vreden vsega spoštovanja.

Pred sabo imamo 256 strani obsežen zbornik, ki zadovoljuje vse kriterije znanstvene publikacije z ustreznimi kritičnim aparatom, s povzetki v nemškem in angleškem jeziku ter sinopsisi v slovenskem in angleškem jeziku, kakor tudi z vsem potrebnim instrumentarijem za katalogizacijo in bibliografsko obdelavo.

V zborniku je objavljenih šest kvalitetnih avtorskih prispevkov, ki jih je napisalo pet avtorjev, dobrih poznavalcev tega obdobja. Še zlasti me veseli, da je v zborniku kot nosilni prispevek posthumno objavljena razprava pokojnega dr. **Toneta Ferenca**, našega učitelja in vzornika, pa tudi prijatelja, nedvomno pa najboljšega poznavalca dogajanj med drugo svetovno vojno na slovenskih tleh, še posebej okupacije in okupacijskih sistemov. Vredno je tudi omeniti, da je dr. Ferenc daleč najbolj ustvarjalen slovenski zgodovinar v zadnjih nekaj desetletjih. Njegov avtorski opus je tako rekoč neponovljiv.

Dr. Ferenc je na 65 straneh temeljito predstavil nacistično okupacijo Celja in okolice. Verjetno ni nepomembno povedati, da je med vsemi okupatorjevimi okrožji v okupirani slovenski Štajerski najbolj ohranjen ravno arhiv deželnega svetnika Celje. To pa omogoča tudi nekoliko temeljitejšo razgrnitev delovanja okupacijske uprave v Celju (in okrožju) kot v ostalih predelih slovenske Štajerske. Uvodoma je predstavil spomenice z ozemeljskimi zahtevami na slovenskem Štajerskem, ki jih je že leta 1940 v Gradcu pripravil Inštitut za jugovzhodno nemštvo pod vodstvom dr. Helmuta Carstanjena, poznajšega nacionalnopolitičnega referenta pri šefu civilne uprave za Spodnjo Štajersko.

Nasploh je treba povedati, da je bila nacistična okupacija slovenske Štajerske do potankosti pripravljena že pred zasedbo, da sta to pripravili dve nacistični organizaciji v Gradcu, že omenjeni Inštitut za jugovzhodno nemštvo in Pokrajinski obmejni urad z izdatno pomočjo organizacije kulturbund. Uvedba civilne uprave je bila samo še operacionalizacija tistega, kar je bilo pripravljeno že prej in kar je tik pred vojno določil Hitler (predvsem določitev meja oziroma razkosanja Dravske banovine).

Trem mestom na slovenskem Štajerskem (Maribor, Celje in Ptuj) je nacistični okupator namenil še posebno pozornost ne samo zaradi številčnosti in gospodarske moči marjšine v teh mestih pred vojno, ampak tudi iz nacionalnopolitičnih in geostrateških razlogov – kot ključnih žarišč v okupirani slovenski Štajerski, iz katerih bo potekala načrtna germanizacija do popolnega potujčenja ali izginotja slovenskega prebivalstva. Da je bilo to res tako, se vidi iz dejstva, da je šef civilne uprave za okrožnega vodjo oziroma deželnega svetnika v Celju postavil predvojnega vodjo Pokrajinskega obmejnega urada NSDAP v Gradcu Antona Dorfmeistra.

V nadaljevanju je dr. Ferenc zelo lucidno predstavil organiziranje okupatorjeve civilne uprave v Celju in na širšem celjskem območju – v okrožju Celje, ki je bilo po obsegu in številu prebivalstva največje v okupirani slovenski Štajerski. Tudi za Celje velja, kot za Maribor in ostala mesta na slovenskem Štajerskem, da je okupator popolnoma spremenil njihovi zunanji videz in da je poskušal za potrebe tretjega rajha in nacističnega vojnega stroja izrabiti poleg človeških tudi vse gospodarske zmogljivosti. Med dvanajstimi oborožitvenimi obrati v Spodnji Štajerski so bili štirje iz Celja in okolice. Poleg oborožitvenih je okupator precejšnji pomen dajal tako imenovanim za vojno pomembnim obratom (npr. cinkarna).

Dr. Ferenc je praktično obdelal vsa področja družbenega življenja v Celju. Poleg vzpostavitve in organiziranja same okupacijske uprave ter gospodarstva se

je ustavil tudi pri predstavitvi preskrbe prebivalstva, ureditvi pravosodja, šolstva, sociale, cerkvenih in verskih zadev, v posebnem poglavju je obdelal oborožene oddelke civilne uprave (redarstveno policijo ter varnostno policijo in varnostno službo), ravno tako pa na koncu tudi demografsko statistične zadeve. Omenim naj, da sta bili v času nacistične okupacije dve štetji prebivalstva, 10. oktobra 1941 in 29. novembra 1942.

Arhivski svetovalec mag. Aleksander Žižek je na petdesetih straneh predstavil vzpostavitev in delovanje Štajerske domovinske zveze kot edine dovoljene politične organizacije (imela je vlogo NSDAP) v okupirani slovenski Štajerski, ki je imela glavno vlogo pri ponemčevanju slovenskega prebivalstva. Za naslov svojega prispevka si je sposodil zelo značilen citat zveznega vodje Štajerske domovinske zveze za Spodnjo Štajersko Franza Steindla iz septembra 1944. Citat se nanaša na vojaško urjenje vermanov.

V Štajersko domovinsko zvezo je bilo vključeno 95% prebivalstva, v celjskem okrožju jo je vodil Anton Dorfmeister. Ob vpisu v Štajersko domovinsko zvezo so bili opravljeni rasnopolitični pregledi prebivalstva, ki so bili osnova za podeljevanje državljanstva. V Celju so bile organizirane štiri krajevne skupine Štajerske domovinske zveze. Mag. Žižek je nasploh zelo natančno predstavil organizacijsko shemo Štajerske domovinske zveze v celjskem okrožju (od okrožja prek krajevnih skupin in celic do blokov kot najmanjših organizacijskih enot). Teritorialna organiziranost se je oprla na okupatorjevo civilno oblast. Sledi notranja struktura Štajerske domovinske zveze s predstavitvijo posameznih uradov (vodstveni urad I. in II., delovno-politični urad, urad za socialne zadeve, ženski urad, urad za ljudsko izobraževanje – jezikovni tečajji, kmetijski urad, šolski urad, urad za obrambno vzgojo – vermanshaft, folksšturm, urad za mladino, nacionalnopolitični referent). Pomembno je bilo tudi komuniciranje organizacije s članstvom, kar je najbolj učinkovito potekalo prek množičnih zborovanj.

Mag. Tone Kregar je obdelal okupacijsko nasilje na Celjskem. Poleg aneksionizma in raznarodovanja je bilo nasilje tretji sestavni del okupatorjeve genocidne politike na slovenskem Štajerskem. Mag. Kregar je na dvajsetih straneh obdelal aretacije, deportacije, zaplenbo premoženja, usmrtnice ter nasilje nad pripadniki osvobodilnega gibanja. Nacisti so zapirali Slovence v celjsko mestno kasarno in kapucinski samostan, nato pa v Stari pisker (med vojno je šlo skozi celjske zapore okrog 4.000 žensk in 12.000 moških). Zaporniki v celjskih zaporih so izdajali celo ilegalno zaporniško glasilo. Število deportiranih Celjanov je preseglo 1.000 oseb.

Posebno pozornost zasluži okupatorjev zločin nad duševno prizadetimi iz umobolnice v Novem Celju (583 iz cele slovenske Štajerske – Novo Celje, Medlog pri Celju, Vojnik, Ptuj, Muretinci; 387 oseb iz Novega Celja). Nasilje nad pripadniki osvobodilnega gibanja in njihovimi svojci je tudi ena od značilnosti takratnih razmer v Celju. Zapirali so jih namreč v Starem piskru, mnogi med njimi so bili ustreljeni kot talci, še več je bilo odpeljanih v koncentracijska taborišča. Najmnožičnejša streljanja v Celju so bila leta 1942. Skupno je bilo v Celju ustreljenih 374 talcev.

Poleti 1942 so začeli nacisti z deportacijami svojcev – ukradeni otroci. Ločevanje staršev od otrok (zbirno taborišče v okoliški šoli v Celju), prevzgoja, otroke do tretjega leta starosti so nacisti dajali v posvojitev nemškim družinam. Celjsko območje je močno prizadela tudi prisilna mobilizacija v nemško vojsko in nemško delovno službo. V uniformah tretjega rajha se je iz celjskega območja bojevalo blizu 5.000 moških in fantov, padlo jih je okoli 670.

Mag. Tone Kregar je prispeval tudi razpravo Celje v uporabi proti okupatorju. Tudi na Celjskem so bili komunisti glavni pobudniki odpora proti okupatorju. Sodelovanje med njimi in krščanskimi socialisti je razmeroma hitro pripeljalo do ustanovitve odbora OF – Pokrajinski odbor je bil ustanovljen 22. 5. 1941, Okrožni odbor OF Celje 6. 7. in istega dne tudi Mestni odbor. Mreža odborov OF se je hitro širila. Prva trocilna akcija je bila izvedena že na predvečer 1. maja, 20. julija je bila na Resevni ustanovljena Celjska partizanska četa. Avtor nato opisuje

je delovanje čete do njenega avgustovskega razbitja. Ves čas je bila tudi poveza-va med sodelavci osvobodilnega gibanja v Celju in Mariboru.

Vdori v odporniško organizacijo v jeseni 1941, aretacija 29. 10. v slaščičarni Rugo (Zidanšek). Celjske odporniške organizacije nacisti jeseni 1941 niso uspeli razbiti tako temeljito, kot se je to zgodilo v Mariboru, kamor je bil spomladi poslan kot pomoč za obnovitev odporniške organizacije Tone Grčar iz Celja.

Mag. Kregar nato razpravlja o krvavem letu 1942 pa o obnovi odporniškega gibanja v celjskih primestnih predelih spomladi in poleti 1943, omenja zanesljive postojanke OF, pa nove okupatorjeve udarce, govori o iznajdljivosti odporniških skupin, o velikem razmahu osvobodilnega gibanja leta 1944 (tako na Štajerskem kot v samem Celju in njegovi okolici), o osvoboditvi zapornikov iz Starega piskra decembra 1944 in na koncu še o zadnjih mesecih okupacije, pripravah na osvoboditev in osvoboditvi ter o vlogi okrajnega odbora OF Celje mesto pri tem. Za datum konca nemške okupacije Celja lahko štejemo 10. 5. 1945, čeprav se je Maks Westen z jugoslovansko zastavo z rdečo zvezdo vozil po Celju že 8. maja 1945.

Prof. dr. Božo Repe objavlja razpravo o prevzemu oblasti v Celju in okolici leta 1945. Na začetku razprave pravi: »Povojni sistem ljudske demokracije in nato socializma je bil vzpostavljen na mešanici navdušenja in represije.« In prav o tem piše v svojem prispevku, saj so razmere v Celju po koncu vojne bile odsev splošnih razmer v Celju. Za slovenjštajerska mesta velja, da je takoj po koncu vojne bil opravljen obračun z nemštvom. Ta obračun je zahteval tudi smrtne žrtve. Vzporedno je tekel popoln prevzem oblasti, agrarne reforme in nacionalizacije.

Nova formalna oblast v Celju je izšla iz Okrajnega odbora OF, ki je bil ustanovljen jeseni 1944. Na nižjih ravneh so organe oblasti predstavljali krajevni in četrtni odbori OF. Avgusta 1945 so oblast prevzeli Narodnoosvobodilni odbori, ki so se v začetku leta 1946 preimenovali v Okrajne ljudske odbore in kmalu zatem se je v Celju formiral Mestni ljudski odbor.

Za državne volitve novembra 1945 je Celje z okolico tvorilo en volilni okraj. Dr. Repe navaja tudi volilne rezultate. Obravnava tudi volitve v ustavodajno skupščino LR Slovenije oktobra 1946, zamenjavo sodne oblasti. Med majem in septembrom 1945, ko civilna sodišča niso delovala, so kazensko sodstvo opravljal vojaška sodišča in sodišča narodne časti, od jeseni pa v Celju že okrožno sodišče s podrejenimi okrajnimi sodišči.

Dr. Repe nadaljuje s prikazom procesa agrarne reforme in nacionalizacije, ki je na Celjskem potekal gladko. Na koncu govori še o organiziranju šolstva in kulture. Zaključuje z ugotovitvijo, da je bil novi družbeni red po letu 1945 uveden revolucionarno, da je socialno pravičnejšo družbo vpeljeval s silo, a da je bil pri tem deležen podpore večine prebivalstva.

Zadnji prispevek je izpod peresa **doc. dr. Mitje Ferenca**, ki je obdelal taborišče Teharje in prikrita grobišča v Sloveniji. Gre za zelo pomembno temo, ki se ji pri obravnavi vojnih dogajanj na celjskem območju ni mogoče izogniti. Gre za odstiranje tančice nad povojnimi usmrčitvami tako imenovanih okupatorjevih sodelavcev oziroma narodnih izdajalcev, pri čemer pa je kazen (smrt) doletela tudi mnogo nedolžnih žrtev.

Avtor najprej govori o vračanju vojnih ujetnikov, ki so jih kmalu po končani vojni britanske oblasti izročile jugoslovanskim, nato predstavi taborišče Teharje, življenje v njem, piše o samih pobojih oziroma moriščih, kamor so vozili žrtve iz Teharj, o amnestiji, o spominskem parku Teharje, preiskavi odgovornosti ter na koncu še o drugih prikritih grobiščih na Celjskem in drugod po Sloveniji. Dr. Ferenc navaja, da bo do konca leta 2004 v evidenci nekaj nad 400 lokacij in da jih za letošnje leto ostaja še najmanj 130, skupno torej prek 530.

Vsi prispevki so izjemno pomembni in dragoceni tudi zaradi navedbe oziroma citiranja virov. Posebne razprave oziroma temeljite analize, kot avtor sam ugotavlja, bi bili potrebni spominski zapisi o povojnih usmrčitvah.

Irena Rožman: Peč se je podrla
Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva 36,
Ljubljana 2004

V Novo mesto in na Dolenjsko iz Reke, kjer je nazadnje služboval ter bil predčasno upokojen, priseljeni Janez Trdina, čigar sto letnico smrti obeležujemo ravno letos, je bil prvi avtor, ki je popisal spolne in marsikatero navade Dolenjcev ter Podgorcev, kot je poimenoval po obronkih Gorjancev naseljeno pretežno podeželsko življe. Naključje je hotelo, da je na Dolenjskem, v znanem vinorodnem okolišu Podbočja, odraščala tudi Irena Rožman, etnologinja, ki je leta 2002 v Ljubljani doktorirala s temo *Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne*. Takrat se je začelo tudi njeno terensko delo na območju župnije Velike Brsnice pri Novem mestu, ki je v naslednjih letih, zopet na osnovi spoznanj z dolenjskega in podgorjanskega konca, privedlo do prvega temeljnega dela o kulturni rojstva na slovenskem, kot je na predstavitvi knjige, ki je 14. januarja potekala v Kulturnem centru Janez Trdina v Novem mestu, dejal prof. dr. Janez Bogataj in zapisal v besedilu *Med podrto pečjo in porodnišnico*, ki je objavljeno na zavilkih knjižnih platnic.

Dr. Irena Rožman se je leta 1965 rodila v Kelkheimu v Nemčiji, sedemletna je prišla v Slovenijo, kjer je v Podbočju odraščala pri starih starših. Leta 1993 je na Filozofski fakulteti v Ljubljani diplomirala iz etnologije in sociologije, leta 2002 je pod mentorstvom dr. Janeza Bogataja in dr. Milivoje Šircelj doktorirala na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo ljubljanske Filozofske fakultete. Osnovni področji njenega strokovnega dela sta kultura rojstva in rodnostno vedenje, je že mednarodno uveljavljena izvedenka preučevanja šeg življenjskega kroga, leta 1995 je bila povabljenka k sodelovanju pri projektu Slovenski etnološki leksikon, za katerega je prispevala več gesel.

Knjiga je izšla kot 36. zvezek serije Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva, urednica zbirke je Jerneja Ferlež, v Ljubljani jo je natisnil Collegium graphicum d.o.o.. Knjiga, pravzaprav sestavljena iz več združenih monografsko obdelanih tem, opremljenih s številnimi pričevanji enaindvajsetih informatork, prinaša številne podatke, preglednice, poročila, izsečke časopisnih člankov ter nekaj črnobelih fotografij, ter dokumentira in slika znotraj širše podobe obravnavanega časa in prostora pomembnih del, pravzaprav odločilni trenutek človekovega življenja, vse navade povezane z njim, pogosto težko in pretresljivo usodo žena na zaostalem in skoraj izoliranem območju novomeškega Podgorja. Rezultati raziskave, ki je potekala na območju župnije Velike Brsnice so postregli s široko paleto, pravim prerezom takratnega življenja in stanja, pravzaprav prinesli sliko o novomeški neposredni okolici in zaledju, ki je do sedaj vase zaverovani meščani sploh nismo poznali. Ta slika lokalnega podeželja se s kratkim časovnim zamikom, posledico različne stopnje razvoja, laliko prav gotovo odslikava tudi na širše slovensko območje in tako ponuja dragocen dokument življenja našega podeželja v predindustrijskem obdobju, ki se je v primeru krajev pod Gorjanci končalo šele po drugi polovici 20. stoletja.

Knjigo sto enaindesetih strani začenja po Zahvalah in Predgovoru. Uvod sestavljen iz več delov, *O temi, Uporabljeni viri, Kvalitativna ali kvantitativna metoda v etnologiji*, s podglavjem *Kako razumeti pričevanja informatork in Raziskovalno območje* ter s predstavitvijo *Brusniške župnije*.

Kot prvo avtorica predstavi temo, samo kulturo rojstva in navaja razne avtorje in njihove poglede ter pristope in opredeljuje rojstvo kot »naravni pojav ki odseva zgodovino in kulturno okolje, ki je zaradi tega predmet preučevanja več družboslovnih ved, zanj se zanimajo antropologi, etnologi, (historični) demografi, psihologi, pravniki, idr.« Kot nadalje razloži avtorica je s »kulturo« opredeljen »specifičen način življenja (gospodarski, družbeni in duhovni), ki poteka v skladu s kolektivno oblikovanim sistemom pravil, ki se prenašajo iz roda in na specifičen način omogočajo promet med različnimi sferami življenja.« Nato pokaže na stanje preučevanja v preteklem stoletju in navaja

avtorje, ki so se dotaknili teme, ki je bila deležna različne pozornosti, med drugim celo seksističnega pristopa in bila pri nas vse do zadnjih let uvrščena v sklop rojstnih šeg in ljudskega verovanja. Tudi slovenska etnologija je do nedavno uporabljala termin »rojstvo in nega otroka« in ju obravnavala v okviru drugih kulturnih sestavin.

Zatem spoznamo *Uporabljene vire*, delo temelji na ustnih in pisnih virih, glavnino tvorijo podatki, ki ji je avtorica zbirala s pogovori med vaščankami v letih 1995-97 v vaseh župnije Velike Brusnice. V obravnavo je pritegnila tudi podatke v letih 1992-95 zbrane na Kozjanskem, v spodnjem Posavju in Posotelju. Med ustne vire, kot navaja, sodijo še podatki dobljeni z anketo »Rodnostno vedenje« v letih 1998-99. Na podatkih iz Matične knjige in rezultatih ljudskih štetij je izdelana zgodovinsko demografska študija župnije, za oris gospodarskega in družbenega stanja se je oprla na franciscejski kataster iz let 1817-1827. Upoštevana so tudi nekatera leposlovna dela, spomini babic in podobno, strokovna poročila ter publicistični viri.

Pri *Kvalitativni ali kvantitativni metodi v etnologiji* se Rožmanova zavzema za združevanje obeh metod s posebnim poudarkom historični demografiji, ki omogoča analizo velikega števila podatkov z raziskovalnih območij. Ker jedro monografije temelji na pogovorih z brusniškimi župljankami, ta del zaključuje oris temeljnih značilnosti pričevanj, ki bralcu ponujajo pregled mogočih razmer poroda.

Uvod se konča z *Raziskovalnim območjem*, ki je bilo izbrano bolj ali manj naključno, glavna razloga sta bila »sorazmerna kontinuiteta ljudsko-kulturne tradicije, ki se je v zaledju industrijskih središč ohranjala do približno šestdesetih let 20. stoletja« in želja avtorice po raziskovanju v od industrijskih silnic dolgo zapostavljenem novomeškem Podgorju. Ob tem je na hitro razložena industrializacija slovenskega ozemlja in za konec predstavljena še *Brusniška župnija*.

Osrednji del začenja poglavje *Rojstne šege in verovanja*, kjer se uvodoma podučimo o zdravniški pomoči, ki do približno srede prejšnjega stoletja pogosto ne preveč premožnemu prebivalstvu ni bila dostopna, oziroma so po njej segali le pri patoloških porodih ali v brezizhodnih primerih. V glavnem so se zdravili sami ali so pomoč iskali pri ljudskih zdravilcih. Ženske so pogosto umirale za posledicami nestrokovne pomoči pri porodu ali zaradi mazaškega splava, visoka sta bila mrtvorojenost in umrljivost novorojenih otrok. Stanje se je začelo popravljati šele v drugi polovici 20. stoletja, do tedaj so ženske zvečine rojevale doma. Ljudska medicina je bila tesno povezana z verovanjem in tako imenovanimi *obredi negativne magije-tabuji* in *obredi pozitivne magije ali čarovništvom*, katerih pomen je obsežno strokovno razložen v naslednjih podpoglavjih: *Pomen obredov negativne magije-tabujev*, *Tabujske prakse v času nosečnosti - arhaična medicinska pravila* in *Kozmični krogotok življenja in smrti*. Gre za vrsto pravil in opravil, ki se jih je nosečnica morala držati ter upoštevati, če je hotela roditi zdravega otroka in mu zagotoviti ugodno usodo, kar je posledično zagotavljalo zdravega in čvrstelega člana skupnosti.

Naslednje poglavje je naslovljeno *Med idealnim in realnim: Šolane babice in babiško mazaštvo*, deli se na štiri dele: *Nekaj drobcev iz zgodovine porodne pomoči in babištva na Slovenskem*, *Babiško mazaštvo*, ki je obravnavano v štirih temah; *Število babic in njihova področna razporeditev*, *Porodna pomoč v župniji Velike Brusnice v luči izoliranosti območja*, *Nestrokovna porodna pomoč* in *Strokovna porodna pomoč*. Tretje podpoglavje nosi naslov *Babice se predstavijo: Meta Gazvoda, Marija Gornik in neizprašane babice*, prinaša zopet tri ločene dele, poglavje zaokrožuje *Kratek oris položaja babic na Slovenskem*. Poglavje je zopet prava študija babištva, uvodoma spoznamo pomen babiške pomoči in njeno zgodovino na naših tleh ter zatem razloček med šolanimi babicami ter vsemi ostalimi večšimi ali neveščimi, s čarovnimi pripomočki opremljenimi, pomočnicami pri porodih. Avtorica ugotavlja, da so šele spremembe na področju zdravstvenega in socialnega varstva, kot je brezplačna zdravstvena oskrba, zadeve uredile in odpravile praznoverje.

Poglavje prinaša še preglednice in podatke o številu babic in njihovi razporeditvi ter se v drugem delu osredotoči na območje obravnavane župnije in postreže s številnimi pričevanji izvrstno zapisanimi v lokalnem narečju, pogosto pretresljivimi in za naš današnji standard tudi na podeželju nedoumljivimi, kar daje tej vestno izvedeni študiji še dodatno ceno.

»Babiškemu« delu sledi obširno osrednje poglavje o *Kulturi rojstva v župniji Velike Brusnice*, razdeljeno na pet podpoglavij od katerih je prvo *Viri za preživetje*, ki se ukvarja z *Bivanjsko ravnijo*, *Prehranjenostjo prebivalstva*, *Oskrbo z oblačili* in *Delitvijo dela med spoloma*. Drugo podpoglavje se ukvarja z življenjem brusniških nosečnic in je po izjavi ene izmed informatork naslovljeno *Jest sem delala kuker pret*, kar je bilo pred slabega pol stoletja za podgorske kraje in tudi širše podeželje ali primestje povsem navadno in vsakdanje. Potem izvemo o *Pripravah na porod*, med njimi o *Izbiri porodnega prostora*, *Pripravi sobe za porod*, *Pripravah potrebščin za porod in opreme za novorojenčka* in pridemo do pododdelka »Pr soseduh se je pa spet peč podrla! – Porod«. Izraz »peč se je podrla« tudi naslov te knjige, izročilno označuje porod in se pojavlja tako na Dolenjskem kot v osrednji Sloveniji, del s tem naslovom pa nam pove več s podnaslovi: *Porodni zgodovini izbranih informatork*, *Pokojna vdova četrtilne zemljaka*, *zgornje Podgorje*, *Vdova tri četrtilne zemljaka*, *spodnje Podgorje*, *Sklep*, *Porodi na prostem*, *Porodi v porodnišnici pred drugo svetovno vojno*, *Porodi v porodnišnici po drugi svetovni vojni*, *Snrt porodnic*, poglavje avtorica zaključuje z *Obredom vpeljevanja* in opisom *Poporodne dobe – porodniškega dopusta*.

Obdobje rojevanja na domu označuje velika umrljivost novorojenih otrok, tako se tudi osrednji del monografije konča s poglavjem o *Negi in umrljivosti dojenčkov*, z *Viri in kazalniki umrljivosti dojenčkov*, *Mrtvorojenostjo*, *perinatalno iz zgodnjo neonatalno umrljivostjo*, *Postneonatalno umrljivostjo*, *Umiranjem dojenčkov v luči socialnih in higienskih razmer ter prehrabnih navad*.

Delo zaključujejo *Sklepne misli*, povzetek v angleškem jeziku *Summary* v prevodu dr. Philipa Masona, *Seznam virov*, *Seznam literature* in prav za konec sprenna beseda dr. Zalka Drglin, »Vse bo vredi, se sem jest pridna, al si ti priden notri!«.

Kaj na koncu zapisati o tako temeljnem delu, vestno in pregledno izpeljani študiji, ki bo tudi nestrokovnemu bralcu znala postreči z živopisno podobo »Trdinovega Pudgurja«? Ne le strokovnjak, tudi laik bo izvedel veliko več kot obeta naslov. Predstavljeno nam je življenje naših babic in dedov, neverjetno težki pogoji življenja, babiška služba o kateri sodobni bralci ne vemo skoraj nič, se nam predstavi v vsej tragiki in lepoti. Zaznamo nekdanji utrip Podgorja, bivanjske razmere, prehrano, lakoto, spoštovanje kruha, nošo, oblačila, obutev, higieno, kar šokira recimo podatek, da Podgorje še v 19. stoletju razen redkih izjem ni poznalo stranišč, izvemo kako se je delilo delo med spoloma in na koncu samem tudi kakšne težke preizkušnje je življenje namenjalo ženskemu spolu v zahvalo za poslanstvo *kozmičnega krogotoka življenja*.

Rasto Božič



UREDNIŠKA NAVODILA AVTORJEM

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5 (sedež uredništva).
2. V reviji so prispevki objavljeni v slovenskem jeziku, povzetki (summary) v angleškem ali nemškem, izvlečki (abstract) pa v slovenskem in angleškem jeziku.
3. Citiranje virov in literature mora biti v skladu z uveljavljenimi normami posamezne znanstvene panoge; zaželeno je citiranje pod črto.
4. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 32 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (dve avtorski poli ali 57.600 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) ali na CD in v odtisu (printu).
5. Avtor mora priložiti naslednje podatke: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
6. Oddani prispevek mora imeti tudi izvleček (do 12 vrstic) in povzetek (do največ 30 vrstic).
7. Priloge naj bodo označene s pripisi (legendami) in oštevilčeni.
8. Znanstveni prispevki so recenzirani.
9. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatka odgovarja avtor.
10. Uredništvo prejete prispevke lektorira, ter poskrbi za prevod povzetkov in izvlečkov.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA
(76/41) LETNIK 2005, ZVEZEK 1-2

S sodelovanjem uredniškega odbora uredil Marjan Žnidarič – Izdajata Univerza v Mariboru
in Zgodovinsko društvo v Mariboru

Lektor – Ivan Žigart

Prevodi – Sergej Flere (angleščina), Christiane Kordič (nemščina)
Računalniški prelom Grafična forma Hutter Maribor – Natisnila Dravska tiskarna

OHK - Zgodovina

D 197/2005

39



43000032761, 1/2

UNIVERZA V LJUBLJANI - FF

COBISS •

ISSN 0590-5966



9 770590 596009